

Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

Zoran D. Živković

Mediterranski svet u srpskoj književnosti

Doktorska disertacija

Beograd, 2016.

University in Belgrade
Faculty of Philology

Zoran D. Živković

Mediterranean World in Serbian Literature

Doctoral dissertation

Belgrade, 2016.

Университет в Белграде
Филологический факультет

Зоран Д. Живковић

Средиземноморский мир в сербской
литературе

Докторская диссертация

Белград, 2016.

Mentor

Dr Milo Lompar, redovni profesor Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije

Dr Zorica Nestorović, redovni profesor Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Dr Milivoj Nenin, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu

Datum odbrane

MEDITERANSKI SVET U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Rezime

Srpski susret sa Mediteranom i manifestacije tog susreta u kulturi, posebno u književnosti, glavni su predmet istraživanja i naučno-istraživačkog postupka u ovoj disertaciji.

Sam naslov *Mediteranski svet u srpskoj književnosti* podrazumeva razmatranje i tradicionalni pogled na taj svet, posebno u srpskoj prozi.

Osim toga, istraživanje ima za cilj i osvetljavanje načina na koji je u srpskoj pripovedačkoj umetnosti predstavljeno prisustvo srpskog naroda u okviru mediteranske kulture i civilizacije. Prisustvo Mediterana u srpskoj književnosti u ovom radu se razmatra, pre svega, kroz prozna dela četiri veoma značajna pisca u srpskoj književnosti XIX i XX veka: Stjepana Mitrova Ljubiše, Sima Matavulja, Iva Ćipika i Vladana Desnice.

Istraživanje je usmereno, i zato takođe obuhvata i one rubne prostore srpske književnosti i kulture, gde ona prirodno ima svoj kontaktni karakter.

Upravo iz tog razloga, istraživanje je obuhvatilo i dela određenih pisaca koji nemaju takozvano magistralno mesto u istoriji srpske književnosti, ali je njihovo prozno delo osvetljeno snažnim impulsima i zracima Mediterana.

U kulturno-istorijskom pogledu, rad istražuje kontinuirano prožimanje i rezultate tih viševkovnih prožimanja, sledeći poznate teze Fernana Brodela, autora najznačajnije kulturno-istorijske sinteze o Mediteranu.

Ključne reči: srpska književnost, putopisna proza, imagologija, interkulturalnost, komunikativnost, kulturna pripadnost, mediteranski identitet

Naučna oblast: srpska književnost

Uža naučna oblast: srpska književnost XIX i XX veka

MEDITERRANEAN WORLD IN SERBIAN LITERATURE

Summary

The Serbian encounter with the Mediterranean, and the cultural – in particular literary – manifestations of this encounter are the main subject of the research and the scientific research approach applied in this thesis.

The title itself: Mediterranean World in Serbian Literature, implies the reflexion and the traditional view of this world, in particular in Serbian prose.

In addition to that, the research also aims to take a closer look at the way the Serbian narrative art used to depict the presence of Serbian nation in the context of Mediterranean culture and civilization. In this paper, the presence of Mediterranean in Serbian literature is reflected mainly by analysing prose works of four very distinguished writers in the 19th and 20th century Serbian literature: Stjepan Mitrov Ljubiša, Simo Matavulj, Ivo Ćipiko and Vladan Desnica.

The research is oriented, and that is the reason why it includes also those peripheral areas of Serbian literature and culture, inherently characterized by a contactual nature.

Precisely for this reason, the research included the literary oeuvre of those particular writers who maybe do not occupy the central place in the history of Serbian literature, but emanate strong impulses and rays of the Mediterranean.

From the cultural-historical point of view, this paper focuses on continuous mutual permeation and the results of this centuries-old process, following the trace of Fernand Braudel, author of the most important cultural-historical synthesis on Mediterranean.

Key words: Serbian literature, travel literature, imagology, interculturality, communicativity, cultural affiliation, Mediterranean identity

Major areas: Serbian literature

Minor areas: 19th and 20th-century Serbian literature

СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЙ МИР В СЕРБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Сербское знакомство со Средиземноморьем и плоды этого знакомства в культуре, в особенности литературе, являются главным предметом исследования и научно-исследовательской методологии, применяемой в данной диссертации.

Само название «Средиземноморский мир в сербской литературе» подразумевает изучение и традиционный взгляд на этот мир, в частности в сербской прозе.

Кроме того, исследование также имеет целью выяснить, как в сербском повествовательном искусстве представлен сербский народ, проживающий в рамках средиземноморской культуры и цивилизации. Присутствие Средиземноморья в сербской литературе в данной работе изучается прежде всего через прозу четырёх весьма значимых сербских писателей XIX и XX века: Степана Митрова Любиши, Симо Матавуля, Иво Чипико и Владана Десницы. Исследование имеет сфокусированный характер и поэтому охватывает в том числе и те пограничные просторы сербской литературы и культуры, где она по своей природе имеет контактный характер.

Именно поэтому исследование охватило и произведения отдельных писателей, которые не имеют так называемого центрального места в истории сербской литературы, однако их проза освещена мощными импульсами и лучами Средиземноморья.

С культурно-исторической точки зрения работа исследует непрерывное взаимопроникновение и результаты этого многовекового взаимопроникновения, следуя известному тезису Фернана Броделя, который, помимо прочего, является автором наиболее значимого культурно-исторического труда о Средиземноморье.

Ключевые слова: сербская литература, путевой очерк, интеркультурность, имагология, коммуникабельность, культурная аффилиация, средиземноморская индивидуальность

Научная область: Сербская литература

Более узкая научная область: Сербская литература XIX и XX века

SADRŽAJ

I. O FENOMENIMA MEDITERANA	1
1. Razučena geografija Mediterana	4
2. Komunikativnost Mediterana	7
3. Maslina – sveto drvo Mediterana	9
4. Klima i ishrana – obeležja jedinstvenog Mediterana	17
5. More i mora Mediterana	22
6. Saobraćaj mora	28
7. Tri civilizacije Mediterana	31
8. Venecija ili san o gradu	49
9. Rekapitulacija	53
II. SRPSKA KULTURA I KNJIŽEVNOST I MEDITERANSKI SVET	55
1. Mediteran i stara srpska umetnost i arhitektura	55
2. Srbi i Venecija	60
3. Srbi i more Svete Gore i Dalmacije	66
4. O srpskom Mediteranu pod Srđem	75
5. Značaj mediteranskog glasa srpske književnosti	104
6. Srbi katolici kao srpsko istorijsko dostignuće Mediterana	110
7. Srpski putopisci na moru i Mediteranu	118
8. Rekapitulacija	143
III. SRPSKA KNJIŽEVNOST XIX VEKA I MEDITERANSKI SVET	145
1. Petar II Petrović Njegoš	145
2. Stjepan Mitrov Ljubiša	164
3. Laza Kostić	206
4. Simo Matavulj – mediteranska pripovedačka polihronija	211
5. Rekapitulacija	291

IV. SRPSKA PROZA I MEDITERANSKI SVET	292
1. Ivo Ćipiko	293
2. Vladan Desnica	317
V. ZAKLJUČAK	341
Literatura	367

I. O FENOMENIMA MEDITERANA

„Kao drugi narodi za obetovanom zemljom, Srbi su kroz svoju istoriju čeznuli za obetovanim morem – bili i na Jadranskom, i Jegejskom, i na Jonskom moru, ali zauvek i sasvim ni na jednom. Više nego u realnom životu, more je prisutno u srpskoj poeziji i u pripovesti“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 108).

I zaista, kao da se istorija mnogih civilizacija, država i naroda, pa u nekom smislu i srpskog, može opisati kao dugo i nikada završeno putovanje na obale mora. Obale Mediterana kao one na kojima se u tom večnom saglasju sunca i mora, bar na tren, lako zaboravljaju ograničenja koja jednostavno nameću vreme i prostor.

Jednostavnost mediteranskih pejzaža kao da uvek isključuje vreme. Te slike kao da su neprolazne, i stalno se u sećanjima ponavljaju na isti način. Tu, gde su more, sunce i kopno najtešnje i najskladnije povezani, pred nama plove brodovi, zatim u daljini, kao u nekom optičkom čudu, nestaju između morskih talasa. U kasno popodne iz luka i lučica, i svojih zavetrina, izlaze ribari, da bi se rano u jutro ponovo vratili do svojih laguna i mesta odakle su sinoć isplovili. Bili su da pokupe mreže i vide koliko su tog dana imali sreće. Ili kad u kasnu jesen u maslinjacima, širom Mediterana, sve vrvi od ljudi i njihovih motki kojima mlata masline, ma gde bili u Grčkoj ili Provansi, Dalmaciji. Ili možda u gustim maslinjacima, u okolini Staroga Bara. Mediteran su i slike vinograda sa svih njegovih obala, onda kada vinogradari odlaze na njihove brežuljke.

Mediteran naravno nije jedan pejzaž, već bezbroj u jedan isti mah. To nije jedno more, već njihov niz. I ne samo jedna civilizacija, već civilizacije koje se zaista slažu jedna na drugu. Mediteran nije samo more i onaj deo zemlje koji se nalazi tik uz svet njegova mora.

Na početku svake povesti o njemu, ali i svejedno, može se i na samom njenom kraju uvek reći: u ono što podrazumevamo i nazivamo Mediteranom spada i predanje o njemu, njegova prebogata istorija, tako razućena geografija. Ali on je i osećanje izgubljenog zavičaja koje stalno budi u ljudima. Mediteran je i pamćenje, i vera, i baština, ali još više od toga, on je toliko željena, a katkad postane i stvarna sudbina.

Mediteran je zato i često opsesivni san i ideja o životu, koja zna biti mnogo značajnija i čak veća od svoje stvarne geografije i slojevite istorije. Ne samo u književnosti i umetnosti, već i u svemu što se života tiče, on zna da bude i duh, ali i stvarna hrana bez koje kao da se više ne može. Zato je Mediteran večna čežnja, neugasla žudnja i onaj nikada dostižni ideal. Pogotovo ako se doživi poput Raja u Danteovim stihovima, u kojem sve zaslepljuje božanska svetlost, i u kojoj su sjedinjeni kao neka vrsta večite muzike i harmonije, na mediteranskom horizontu uvek jedno s drugim, sunce i more, u čijem se zajedničkom horizontu tako lako gube svi kontrasti realnog ljudskog života.

Niko zapravo ne poznaje celi Mediteran. A pogotovo kad se prvi put stupi na njegovo tlo, na dotle nepoznatu obalu sa koje se odmah može otploviti na pučinu. Ali iskustvo onih kojima nikada nije dosta Mediterana, po pravilu je jednoznačno. Jer čim zaplovimo, ubrzo postaje manje važno odakle smo krenuli, iz kog zaliva ili luke, već više ono što smo doživeli i gde smo na kraju stigli. Iskustvo nas uvek poučava da Mediteran nikako nije samo geografija. Ima na njemu mesta koja zaista kao da nisu usklađena sa morem koje ih zapljuskuje. Ali isto tako ima krajeva gde se sveukupni uticaj Mediterana oseća daleko i duboko u zaleđu: na kopnu.

Zapravo, granice Mediterana nisu tako jarko ucrtane, ni u samom prostoru, a još manje u vremenu. Ni one istorijske, ali ni državne, nacionalne, pa ni privredne. Granice na Mediteranu najviše određuju njegovi talasi kao impulsi, vetrovi koji se smenjuju, ali i nadahnuća raznih vrsta koje sam proizvodi, i koja na njegovim svetovima nastaju. Zato više liče na onaj krug kredom koji se stalno opisuje i briše. Tako je tajna Mediterana zapravo u tolikim mogućnostima i još većem broju načina, kojima se o njemu može govoriti. Zato slike Mediterana oduvek, iznova i stalno, pokazuju to njegovo stalno prožimanje prošlosti i sadašnjosti. Taj stalni i neprekidni prelaz jednog u drugo. Tako se na Mediteranu i civilizacije, jedna uz drugu, slažu, stvarajući mitsku priču o tom njegovom čudesnom svetu, čime ga neprestano oživljavaju. Mnogi ga oduvek doživljavaju kao raskršće puteva, vremena i istorije, kroz koju se slivaju, prolaze ljudi, robe, lađe, ali i ideje, religije, načini života. Zato iako drevni mediteranski gradovi, nasuprot toj drevnosti, zapravo plene i osvajaju svojom neverovatnom mladošću, koja ih čini otvorenim za sve vetrove raznih kultura, ali takođe, i onoga što je ne samo danas važno – profit.

Ali ukupni značaj Mediterana za istoriju ovog i ovakvog sveta, možda ponajbolje mogu da ilustruju reči rođenog Mediteranca, Pola Valerija, koji je tim svojim rodnim ambijentom ostao zauvek opčinjen:

„Šta je tako veličanstveno kao činjenica da su, u toku nekoliko stoleća, među tim narodima koji žive na obalama ovog mora, rođena najdragocenija i najčistija intelektualna otkrića: jer upravo se tu nauka oslobodila empirijskog i praktičnog, umetnost se otrgla svojih simboličkih korena, književnost se jasno izdvojila i jasno razdelila na jasno različite rodove, i, najzad, tu je filozofija oprobala gotovo sve moguće načine u posmatranju sveta i sebe same.

Nikada, i nigde, na tako skučenom prostoru i za kratko vreme, ne bi bilo moguće govoriti o jednom takvom previranju duha i takvoj produkciji bogatstva“ (Valeri, 2010: 66).

1. Razučena geografija Mediterana

More je zapravo sudbinski važno za svakodnevni ali i sveukupni život žitelja Mediterana, i zato su oni stalno zagledani u njega. Bogatstvo Mediterana, oličeno u šarolikim slikama sveta koji žive na različitim prostorima njegovih mora i raskršća, sve te pomešano i zajedno, ipak na kraju, i uvek iznova, daju jednu sveobuhvatnu sliku koja svedoči o jedinstvu, kao dubokom biću mediteranskog sveta nad svetovima. Za objašnjenje tog očiglednog, jedinstvenog i suštinskog bića Mediterana, nije bila dovoljna ta prirodna predestiniranost. Mada se bez prirode, bez njenih brojnih blagodeti, ali ne manje i njenih prokletstava, ne može zamisliti taj beskonačni zbir slučajnosti, ali i istorijskih udesa i srećnih ishoda koji su se na Mediteranu stalno ponavljali.

Zato se sve što Mediteran predstavlja, kao i sve što on sobom nosi, može ponajbolje sagledati samo iz perspektive onoga što on zapravo nosi kao celina.

Na svetskoj geografskoj mapi, Mediteran je uski vretenasti kopneni pojas koji se izduženo prostire od Gibraltara do Sueca i Crvenog mora. Planine se tako pokatkad obrušavaju nad morem Mediterana, da ga na nekim mestima pretvaraju samo u neku vrstu koridora slane vode.

Sva mora pripadaju jednom od četiri okeana: Tihom, Atlantskom, Indijskom i Severnom Ledenom. Prema stepenu izolovanosti mora se dele na unutrašnja (sredozemna između kontinenata) ivična (uz rubove kontinenata) i međuostrvska (između arhipelaga). Na boju mora i morske vode utiču: insolacija, rečni nanosi, dubina, vegetacija na obali i organske materije. Toplija mora, siromašnija organskom materijom, imaju nijanse plave boje. Hladna mora često imaju sivu boju ili nijanse zelene boje što u isti mah odražava i bogatstvo u planktonu.

Neka mora svoje ime su dobila po bojama. Crno more svoje more duguje svojoj negostoljubivosti, a prema jednoj drugoj verziji nazvano je „crnim“, upravo zbog odsustva organske materije u dubljim delovima. Crveno more je nazvano po boji alge koja ga delimično prekriva, ali i po crvenom pesku u pustinjama u okolini. Još je Herodot bojama obeležio strane sveta. Tako je sever crn (Crno more), a jug crven (Crveno more).

Sredozemno more pripada Atlantskom okeanu i čine ga: Ligursko, Tirensko, Jadransko, Jonsko, Egejsko, Tračko, Kritsko i Mramorno more. Veća ostrva su: Korzika, Sicilija, Balearska ostrva, Malta, Krit, Rodos i Kipar. Na Sredozemno more ima izlaz dvadeset jedna evropska, azijska, i afrička zemlja. A među pet zemalja koje nemaju direktan izlaz na more, a ipak se smatraju sredozemnim zemljama je i Srbija. Unesko ih pominje kao sredozemne zemlje, na osnovu svojih kriterijuma; nalaze se u regiji Sredozemlja, gravitiraju tom području kulturom, tradicijom i istorijom su vezani za to područje.

Sredozemno more se nalazi između Evrope na severu, Azije na istoku i Afrike na jugu. Povezano je sa Atlantskim okeanom Gibraltarskim moreuzom na zapadu, sa Indijskim okeanom na jugoistoku, preko Sueckog kanala i Crvenog mora, a sa Crnim morem preko Bosfora. Zemlje koje okružuju Sredozemno more nazivaju se zemljama Sredozemlja, a celo područje mora i zemalja na obali, Sredozemlje ili Mediteran.

Nije zapravo izvesno dokle se prostire, koji deo kopna zauzima i koliko mora obuhvata, gde mu je stvarni kraj na kopnu, a gde na moru.

Krećući sa istoka prema zapadu, Grci su su ga situirali od Fasisa, pritoke Crnog mora što izvire u podnožju Kavkaza i teče Kolhidom, pa sve do Herkulovih stubova razbacanih kraj tesnaca kojeg danas zovemo Gibraltar.

Za sliku i doživljaj Mediterana poseban značaj imaju njegove planine. Jer, on se više ne može zamisliti bez Alpa, Apenina, Balkana, Olimpa, Taurusa, Libana, Atlasa, Pirineja. Geolozi te visoke planine, raznolikih oblika, smatraju mladim. Ali često se dešava, da na njihovim vrhovima sneg opstaje i do pola godine. Tako se na Mediteranu često ukazuje slika neobične lepote, na kojoj sjaji kristalno beli čisti sneg sa visova iznad zelenoplavog mora i toplih ravnica u kojima cvetaju ruže ili trepte odsjaji sa ogromnih plantaža pomorandži.

U jednom isto tako nezaboravnom i klasičnom mediteranskom pejzažu, strmi obronci planina prosto se survavaju u more. Ipak, planine ne uokviruju ceo Mediteran. Obala uz deltu Rone, ili donja obala pokrajine Venecije, predstavljaju značajne prostore ravnog primorja. Ali se oni ne mogu meriti sa hiljadama kilometara nepreglednog ravničarskog prostranstva koje se od Tunisa prostire sve do delte Nila i planina u Libanu. Iz vazduha je to impresivna slika, na kojoj se dve ogromne površine: pustinja i more dodiruju tako, što se tek svojim bojama mogu razaznati. Boja jedne od njih ide od

plavog do ljubičastog, a katkad čak i do crnog. Na onoj drugoj površini, boje se rasprostiru u valerima narandžastog i okera. Tu Mediteran dopire čak do nedara Afrike.

Mediteran je reč koja danas na mnogim jezicima najpre asocira jedno magično sadejstvo sunca i mora. Ako pretpostavimo da reči mogu imati bilo kakvo lekovito dejstvo, onda je u njihovom najužem izboru, neizostavno i svakako, i reč Mediteran.

San o toplim morima Mediterana, i danas je prisutan u mnogim kontinentalnim narodima.

San o Mediteranu savremenog čoveka, tako je postao mnogo veći fenomen od samog Mediterana, na kome je i zasnovan. Ta zavodljiva slika nepodnošljive lakoće mediteranskog života često relativizuje racionalne pokušaje da se uravnoteži slika o Mediteranu. Kao da ta toplina i prijemčivost Mediterana opominju i podsećaju na „iracionalnost“ takvog i racionalnog pristupa kroz pitanje: kome bi to zapravo i trebalo?

I tako kao da nije nigde, do samo na Mediteranu, dopušteno, skoro poželjno, da se bude malo iznad tog mora i njegovog kopna.

I na kraju, ili pre svega, kakav bi zapravo bio naš svet bez Mediterana, ili možda, preciznije rečeno, bez našeg sna o Mediteranu?

2. Komunikativnost Mediterana

Možda najvažnija pretpostavka da Mediteran bude ono što je postao kroz istoriju, i ono što je zapravo danas, kao da je sadržano u najkraćoj, ali svakako jednoj od najpreciznijih definicija kulture. A prema njoj, doslovno, kultura je komunikacija.

Upravo je komunikacija bila pretpostavka početnog i svakog kasnijeg razvoja tog čudesnog susreta geografije i istorije, koji se od postanka sveta, pa sve do današnjih dana stvarao i neprekidno oživljavao u okviru tog vremenskog i prostornog fenomena zvanog Mediteran.

Mediteranska mora su bila prva sa kojih je evropski čovek zaplovio prema drugim svetovima. Iz mediteranskih luka on je zaplovilo u nepoznato, koje je oduvek bilo nada i same nade. Zbog toga Mediteran nije samo jedan čudesan prostor na zemljinoj kugli na kojem su more, nebo i zemlja tako usko povezani.

Ta bliskost, možda je najočitija u onom delu dana, kada na obali mora nastupi suton i kada se sve spoji u jednu u sliku, zbog koje svaki čovek, ma gde je rođen, kada je vidi prvi put, u svom srcu jednom za svagda postaje odistinski Mediteranac.

U svom poznatom eseju „Mediteranska nadahnuća“ (Valeri, 2010: 49–66), Pol Valeri oživljava sliku Mediterana kao pogled na more sa bilo kakve terase ili balkona smeštenog u bilo kojoj luci.

Ti raznovrsni poslovi u luci na moru, kako ih je jednostavno nazivao poznati slikar zavodljivo lepih marina, Jozef Verne, predstavljaju prizor koji bi, po sopstvenom priznanju, Valeri, inače i sam rođeni Mediteranac, mogao je neprestano i netremice danima da gleda.

Uostalom, evo kako zapravo Valeri vidi tu sliku Mediterana:

„Okolo, s tog posebnog mesta, obuhvata pučinu kojom se opija i sveobuhvatnu jednostavnost mora, dok se ljudski život i delatnosti, ljudi koji trguju, grade, manevrišu uokolo, pojavljuju s druge strane. Okolo u svakom trenutku može da se prepusti prisutnosti večno primitivne prirode koju čovek niti je dodirnuo niti promenio, koja je neprekidno potčinjena sveopštim silama i ona za njega ima isti izgled kakav je imala u očima prvih bića. Ali približujući se zemlji, taj pogled otkriva, pre svega, nesređeno delo vremena koje beskonačno obrađuje obalu i, najzad, uzajamno delo ljudi čije se

nagomilane građevine, geometrijske forme, prava linija, površine i lukovi, suprotstavljaju neredu i slučajnosti prirodnih formi, kao što šiljkovi, tornjevi i svetionici suprotstavljaju oblicima pada i rušenja geološke prirode odbojnu volju izgradnje, svesni i pomalo buntovni posao naše rase“ (Valeri, 2010: 50).

Valeri podseća na uzvišeni stil klasiciste Kloda Lorena, koji je na svojim slikama veličao velelepnot velikih sredozemnih luka Đenove, Marseja ili Napulja, čije dela tako donose poznatu i posebnu magiju Mediterana, kroz neprestanu igru svetlosti.

Ipak, nejednostavnije slike Mediterana, omiljene do opštepoznatih razmera, jesu one na kojima brodovi sigurno seku penušave talase, dok na obližnjim brežuljcima vinogradari mukotrpno savlađuju prirodu.

Baš kao što u kasnu jesen, nedaleko od tih brežuljaka, u Grčkoj ili bilo gde drugo na obalama mediteranskih mora, počinje tako veliki društveni događaj kakva je tradicionalna berba maslina.

U te slike spadaju i one zore, kada ribari „prevare“ sunce, da bi pokupili mreže, koje su koliko juče, negde pred večer, bacili na određena, samo njima znana mesta, neki put i tako daleko od obale.

To su i ona prepodneva, kao i vreme odmah posle letnje sijeste, nedaleko od samih pristaništa i luka, gde lokalni kalafati glačaju i rade na raznim barkama, čamcima i brodovima, koji samo što nisu ponovo, ili možda baš i prvi put, okusili more.

3. Maslina – sveto drvo Mediterana

Mediteran na izuzetan način oživljava jednu savremenu definiciju istorije, prema kojoj je ona stalni, neprekidni dijalog između prošlosti i sadašnjosti.

Od kada svet pamti sebe, Mediteran je, u stvari najznačajnija evropska raskrsnica, preko koje prolaze ili se baš u nju slivaju, i ljudi i životinje, vozila raznih vrsta, robe, lađe, ideje, religije, običaji i predanja, svetovi i vekovi.

Zbog toga kao da sve, zapravo, i dolazi sa Mediterana. Baš sve, čak i bilje, koje najčešće i nije mediteransko. U stvari, sa Mediterana su jedino pšenica, vinova loza i maslinovo drvo. Ali s obzirom, na značaj ovih kultura za razvoj civilizacije, odrednica jedino, u ovom slučaju svakako može da izostane.

Slika i sećanje na miris majčine dušice i ruzmarina u hladu maslinjaka, jedan je od nebrojenih nezaboravnih letnjih prizora Mediterana. Mirisi ruzmarina, lavande, majčine dušice, origana, smole sa borova, dugo potom prate svakog putnika, i svojom intenzivnošću čine da se blizina mora više nikada ne može zaboraviti.

Ali uz more i sunce, maslina, bez sumnje predstavlja jedan od najvažnijih simbola i sinonima Mediterana.

U svojoj poznatoj studiji, francuski historičar Fernan Brodel smatra da ona uokviruje sliku mediteranskog prostora, odnosno možda i najsigurnije određuje granice Mediterana, koji se, dakle, po njemu „proteže od prvog maslinovog drveta do koga se stigne kada se dolazi sa Severa pa do prvih gustih plantaža palminog drveta koje se pomalaju sa pustinja. Kada se 'silazi' sa Severa prvo maslinovo drvo ga susreće na 'bravi' Donzera, na Roni. Prva gusto zasadena plantaža palmi iskrsava (nema druge reči) južno od Batne i Timgada, kada prelazite saharski Atlas kroz zlatna vrata El kantare. Samo što vas susreti ovakve vrste, koji vas svaki put zanesu i osvoje vam srce, čekaju svuda unaokolo kraj Unutrašnjeg mora. Maslinovo i palmino drvo tu čuvaju počasnu stražu“ (Brodel, 1995: 18).

Maslina je, dakle, oduvek jedan od najznačajnijih mediteranskih simbola i njegovih sinonima, pored mora, sunca, svetlosti i radosti. Još je poznati rimski agronom Kolumela „presudio“ rečima: „*Olea prima omnium arborum est*“ ili „Maslina je prva među drvećem“.

U pesničkim prikazima maslina je oduvek sva u grču, u svojim žilama, čvorovima, gukama, kvrgama, čak predstavljena i kao okamenjeni polip koji je direktno izronio iz mora.

Za rast i razvoj masline, presudna je bila klima Mediterana, koja inače, moglo bi to u prvi mah da začudi, ne stvara idealne predispozicije za život biljaka. Leta su na Mediteranu najčešće sušna, dok zimi hladnoća i obilne kiše takođe ne daju biljkama vremena. Zato su se na Mediteranu razvile biljke koje su u potpunom skladu sa takvom klimom.

Zbog toga maslina, koja veoma dobro podnosi i vetar i sušu, zna da naraste u visinu od deset do dvadeset metara, a život joj traje čak i do hiljadu godina. Zato je na Mediteranu rašireno verovanje da je maslina besmrtna, večna.

Na jugu Iraka, prema jednom hrišćanskom verovanju, nalazila se i maslina, ono drvo preko kojeg su Adam i Eva prognani iz raja na zemlju. U predgrađu Jerusalima, u znamenitom Getsemanskom vrtu, nalaze se masline ispod kojih je Hrist proveo poslednje časove na zemlji. Jedna od tih najstarijih, biblijskih, starijih i od samog Hrista, danas se nalazi pokraj Bara, i još uvek rađa. Zanimljivo je da je stručnim analizama utvrđeno da je ona starija čak od dva milenijuma, i da spada u najstarije na celom svetu.

Slika primorskih maslinjaka je posebno živa u kasno proleće, kada masline cvetaju. Tada se vide mali, beli cvetovi, kao da su sakupljeni u piramidalne cvasti na listovima. Druga velika živost u maslinjacima nastaje u kasnu jesen, kada posle prvih velikih kiša, krajem oktobra i početkom novembra, počinje berba maslina. Tada berači na razne način sakupljaju zelene i crne plodove zrelih maslina, čak više od hiljadu varijetetnih sorti pitomih maslina, koliko su ljudi kroz dugo vreme ove biljke uspeli da izdvoje.

Nekada je u nekim krajevima, kao na primer u Baru, posle glavne berbe, nastupala takozvana poznica. Tada bi vlasnici maslinjaka dopuštali beračima da pokupe plodove koji su ostali na zemlji. Tako da bi i oni najsiromašniji, koji nemaju ni stablo masline, od tako sakupljenih maslina, posle prerade u lokalnim uljarama, dobijali svoj deo maslinovog ulja, koje je u primorskim krajevima, ne samo u periodu robononovčane privrede, imalo status zlata ili novca.

Drevni narodi su verovali u božansko poreklo masline. Kosmos sveta u neolitu zasnivao se na verovanju da sve, pa i one najbeznačajnije travčice na zemlji, voljom božanstava, imaju svoje određeno mesto. Maslinu svakako, u takvom svetu i verovanju, moglo je da stvori samo neko od vrhovnih božanstava. U starom Egiptu to je uradila boginja Izida, Ozirisova žena. U starogrčkoj mitologiji pitomu maslinu je Grcima poklonila boginja mudrosti Atina. O postanku masline na ovaj način svedoči i drevni istoričar Herodot:

„U tvrđavi se nalazi hram Erehteja, za koga se priča da ga je tamo rodila zemlja, a u hramu se nalazi jedna maslina i morska voda, i Atinjani pričaju da su more i maslinu tamo stavili bog Posidon i boginja Atena kao znak da su se svađali oko zemlje. Ova maslina je, kad su varvari zapalili hram, izgorela zajedno sa ostalim delovima hrama. A kad su drugog dana posle spaljivanja došli u tvrđavu Atinjani kojima je kralj bio naredio da prinesu žrtvu, i ušli u hram, videli su da je iz panja masline izrasla mladica duga jedan lakat“ (Herodot, 1988: 277).

Tako se veruje da su masline prvobitno bile posađene u tom svetom gaju Akademije da bi se odatle postepeno raširile u preostale delove Atike. Ipak postoji više antičkih mitoloških predložaka na osnovu kojih su nastale legende o postanku masline. Prema jednoj drugoj verziji, Herakle, sin Zevsov, zabo je svoju batinu u zemlju koja je potom olistala maslinovim lišćem. Pet vekova pre Hrista, o tome je Pindar ovako pisao: „Davno je Herakle doneo srebrnu maslinu iz tamnog izvora Dunava i načinio najlepši simbol Olimpijskih igara“ (*Olimpijske ode*, 3, 15).

Prema još jednoj starogrčkoj legendi o postanku masline, Grcima je ovo sveto drvo poklonio zaštitnik stada i voćnjaka Aristaj, sin Kirenin i Apolonov. On je Akroposa, osnivača Atine, naučio da gaji maslinu i cedi ulje, i potom mu naredio da to znanje prenese na svoje sunarodnike.

Maslina na Akropolju za helenski svet bila je prava svetinja. Grančicu sa nje mogli su dobiti samo oni koji su nekim podvigom zadužili svoj narod.

Rimljanima je, razumljivo prema legendi, maslinu poklonila i naučila ih kako se njeno plemenito drvo gaji etrurska boginja Minerva. U čuvenoj legendi o nastanku Rima navodi se da je kovčeg sa blizancima Romulom i Remom voda Tibra izbacila ispod jedne masline, gde ih je vučica našla i potom podojila. U starom Rimu, i pobednik gladijator, kao i sam imperator, slavljani su vencem od maslinovih grančica.

Još je Žan Gino pisao da „kada se čita Homer oseća se miris masline“ (nav. prema Jančić, 2007: 65). Homer mnogo puta pominje maslinu i maslinovo ulje. Ono kod Homera, sija, sjaji, blista, posebno kad predstavlja mladalačku lepotu, nežnost koju zna da uništi vihor rata. Kada mladog trojanskog junaka Euforba u njegovom prvom boju, pošto rani Patrokla, ubije Menelaj, Homer smrt mladog junaka predstavlja slikajući mladu maslinu kojoj se nenadano prekida život. Sjajno, blistavo i zlatno maslinovo ulje donosi olakšanje, ali i sjaj i lepotu Homerovim junacima, i živima i mrtvima.

U jednom trenutku istorije evropskih naroda, sva mudrost, sva kultura, bili su sabrani u staroj Heladi, pisao je naš znameniti helenista Miloš Đurić. U to slavno helensko vreme, najvažnija svetkovina bile su Olimpijske igre, koje su počinjale o prvom punom mesecu na početku leta svake pete po helenskom, a svake četvrte godine po našem računanju vremena: održavale su se u gradu Olimpiji, u lepoj dolini Elide, oblasti na Peloponezu. „Što je izvor-voda u prirodi, što je zlato u sjajnom bogatstvu, što je sunce za nebeski svod, to su olimpijske igre među ostalim igrama“, pisao je Pindar, u prevodu Miloša Đurića.

Poznato je više legendi o nastanku Olimpijskih igara, i u svakoj se spominje maslina. Slava olimpijskih pobednika bila je tolika, da se prirodno prenosila na njihove najbliže, i na gradove iz kojih potiču. Antički olimpijski šampioni bivali su nagrađivani pobedničkim vencima, ispletenim od grančica divlje masline iz stadionu obližnje dubrave Altis, pored koje se uzdisao i čuveni Zevsov hram, delo najznamenitijeg starogrčkog vajara i graditelja Fidije.

Ipak, istoričari sa pouzdanošću ukazuju da se pitoma maslina sa istočnog Sredozemlja polako širila obalama ovog mora. Negde između VIII i V veka pre Hrista, grčki kolonizatori su maslinu preneli na Siciliju. Dok su još ranije, gospodari mora, Feničani, preneli maslinu na zapad, u Španiju i Francusku, i na jug, u Tunis. Rimljani su potom stvorili prave plantaže u Severnoj Africi i Francuskoj, a Mavari su još više proširili gajenje maslina u Španiji.

Maslina daje poseban ekonomski, ali i sveukupni pečat celokupnom Mediteranu. Danas ima čak više od osamsto miliona njenih stabala u celom svetu. Kina ima dvadeset miliona stabala, što je čak četiri puta više nego u samoj Francuskoj. Ali iako ih ima čak na pet kontinenata, devedeset procenata svih maslina na svetu raste baš na Mediteranu.

Ali te ogromne površine, na kojima raste, svakako maslina duguje čoveku, koji je savladavajući te prostore za ovu biljku, morao i samog sebe da savlada. Maslina mu je na to uzvratila svojim plodovima i zlatnim uljem.

U svetu toliko poznata simbolika masline, kao grančice koja je značila kraj potopa, kraj zla, masline kao poruke, tišine, spasa, pobede i mira, određena je još u Bibliji, gde se maslina i maslinovo ulje pominju više od dvesta puta.

Za sve što će ona kasnije predstavljati u istoriji civilizacije veoma je zaslužan odlomak iz starozavetne priče o potopu u Prvoj knjizi Mojsijevoj, gde Noje, kada „dažd s neba prestade“, otvara prozor na kovčegu i šalje prvo gavrana, a potom golubicu da nađu kopno: „pred veče vrati se njemu golubica, i gle, u kljunu joj list maslinov, koji beše otkinula; tako pozna Noje da je opala voda sa zemlje“ (1 Moj 8, 11). Tako od biblijskih vremena pa sve do današnjih dana maslinova grančica i golub, koji su u Bibliji označili da je zavladao mir između neba i zemlje, predstavljaju simbole nasušno potrebnog mira za sve ljude i ceo svet.

Posle priče o Noju, masline se pominju u Drugoj knjizi Mojsijevoj, zvanom Izlazak. Naime, u odlomku u kojem se pominju maslinjaci i vinogradi jedno mesto ukazuje na, izgleda, davnašnji problem koji je savremenom čovečanstvu poznat kao problem održivog razvoja. I Gospod Mojsiju zapoveda: „Šest godina zasijevaj zemlju svoju i sabiraj rod njezin; A sedme godine ostavi je neka počine, da jedu siromasi naroda tvojega, a što iza njih ostane neka jedu zvijeri poljske: tako radi i s vinogradom svojim i s maslinikom svojim“ (2 Moj 23, 10–11).

Maslinovo ulje je Gospod uvrstio u obavezne priloge hramovima. U zapovesti o prilozima zajedno sa zlatom, srebrom, porfirom našlo se i maslinovo ulje: „I Gospod reče Mojsiju govoreći: Reci sinovima Izrailjevima da mi skupe prilog [...] Ulje za videlo, mirise za ulje pomazanja i za mirisav kad“ (2 Moj 25, 1–2. 6). Bog potom traži da se žrtve koje mu se prinose, spremne sa uljem: „I hljebove presne i kolače presne zamešene s uljem, i pogače presne namazane uljem, od brašna pšeničnog umesi ih“ (2 Moj 29, 2).

Maslinovo ulje prenosi moć sa Boga na čoveka, pa je zato obavezno prilikom ritualnog uvođenja čoveka u sveštenečki red. Zato Gospod daje uputstva Mojsiju kako da od maslinovog ulja i začina napravi ulje za pomazanje, ono ulje koje koje u stvari i ljude čini svetim: „Uzmi mirisa najboljih: smirne najčistije pet stotina sikala i cimeta

mirisavog pola toliko, dvesta pedeset, i idirola takođe dvesta pedeset. I kasnije pet stotina merom svetom, i ulja maslinovog jedan in. I od toga načini ulje za sveto pomazanje, ulje najbolje veštinom apotekarskom; to da bude ulje svetoga pomazanja. I njim pomaži šator od sastanka i kovčeg od svedočanstava. I sto i sve sprave njegove, i svećnjak i sprave njegove, i oltar kadioni, I oltar na kome se prinosi žrtva paljenica, i sve sprave njegove, i umivaonicu i podnožje njezino“ (2 Moj 30, 23–29).

Na kraju, Gospod naređuje Mojsiju da uzme tako pripremljeno ulje i da njime polije glavu bratu svome Aronu: „Pomaži Arona i sinove njegove, i osvetičeš ih da mi budu sveštenici. A sinovima Izrailjevim kaži i reci: Ovo neka mi bude ulje svetoga pomazanja od kolena do kolena vašega“ (2 Moj 30, 30–31).

U jednoj od najlepših ljubavnih pesama u istoriji književnosti, u Solomonovoj „Pesmi nad pesmama“, kada pesnički valja doseći najveći stepen lepote i privlačnosti, pesnik poseže za uljem, naravno maslinovim, kao u stihovima: „Mirisom su tvoja ulja prekrasna, ime ti je ulje razlito; zato te ljube djevojke“ (1, 3).

U psalmu u kojem se prikazuje sreća i mir pobožnoga čoveka David poredi ženu sa vinovom lozom i sinove s maslinovim granama: „Žena je tvoja kao rodna loza usred doma tvog; sinovi tvoji kao grane maslinove oko stola tvog“ (Ps 128, 3).

Slika iz ovog psalma pojavljuje se prilikom sklapanja braka u pravoslavnoj crkvi (sveta tajna braka), kada sveštenik izgovara reči: „I neka rastu kao kedrovi livanski, kao plodova puna loza... i daj im da vide sinove svojih sinova, kao masline oko njihovih stolova.“ Maslina je, upravo preko starozavetnih knjiga i obreda, ušla na, zbog klime, inače joj neskloni kontinent, pa tako i u prostore srpske kulture.

U Novom zavetu maslina i maslinovo ulje imaju istu ulogu i isto simboličko značenje. I samo ime Hristos znači „miropomazan“, „pomazanik“, „mesija“. Hristos se i rodio u drevnom Nazaretu, na obroncima Galileje, koju su prekrivali maslinjaci. A u maslinjaku podno Maslinske gore, nadomak Jerusalima, proveo je noć uoči raspeća. Taj stari maslinjak se naziva Getsemanski vrt, a ime je dobio po hebrejskoj reči *Gat-Šmānim*, koja označava presu za ceđenje maslinovog ulja.

Tu poznatu simboliku masline i maslinovog ulja, utvrđenu u Starom zavetu, apostoli, nastavljajući Hristovog učenja, često pominju i u Novom zavetu. Tako apostol Pavle u Poslanici Rimljanima pagane naziva „divljom maslinom“, dok su hrišćani „pitoma maslina“. Evo kako se „divlja maslina“ preobražava u „pitomu maslinu“:

„Jer vama govorim neznabošcima; jer, budući da sam ja apostol neznabožaca, hoću da hvalim svoju službu; Ne bih li kako razdražio svoj rod, i spasao koga od njih. Jer kad je odmet njihov primirenje svetu, šta bi bilo primljenje, osim život iz mrtvih? Ako je kvasac svet, to je i testo; i ako je koren svet, to su i grane. Ako li se neke od grana odlomiše, i ti, koji si divlja maslina, pricepio si se na njih, i postao si zajedničar u korenu i u masti od masline; Ne hvali se granama; ako li se, pak, hvališ, ne nosiš ti korena nego koren tebe. A reći ćeš: Odlomiše se grane da se ja pricepim. Dobro! Neverstvom odlomiše se, a ti verom stojiš; ne ponosi se, nego se boj. Jer kad Bog rođenih grana ne poštede, da i tebe kako ne nepoštedi. Gledaj, dakle, dobrotu i nepoštedenje Božije: nepoštedenje na onima što otpadoše, a na sebi dobrotu Božiju, ako ostaneš u dobroti; ako li pak ne, i ti ćeš biti odsečen. A i oni, ako ne ostanu u neverstvu, pricepiće se; jer ih je Bog kadar opet pricepiti. Jer kad si ti odsečen od rođene masline, i pricepio se na nerođenu pitomu maslinu; a kamo li ovi koji će se pricepiti na rođenu svoju maslinu!“ (Rim 11, 13–24).

Upravo u vreme apostola, kao znak „Božije milosti“, maslinovo ulje je uvedeno u obrede bogoslužjenja, i otada je korišćeno za vreme posta, za pomazanje, krštenje, venčanje i sahrane.

U doba cara Dušana, kada je srpska država izlazila na Jadransko, Jonsko i Egejsko more, kao i za prethodnih Nemanjića, Srbi su bili deo Mediterana, uz stalne i direktne veze sa Venecijom i drugim jadranskim gradovima, kao i sa jednom od svojih najvećih svetinja – Hilandarom, manastirom na Svetoj Gori.

Pojedini primorski gradovi bili su pod patronatom Nemanjića, koji su im garantovali slobodu, i redovno su isplaćivali porez srpskoj kruni. Među njima je bio i srednjovekovni Bar, koji je, za razliku od drugih, nemanjićkim vladarima svoj godišnji porez izmirivao u maslinovom ulju, po kojem je još od tada, pa sve do današnjih dana, na daleko poznat, pa i čuven.

U crkvi, maslinovo ulje je bilo dar Božiji i simbolisalo duhovnu snagu i darežljivost blagodat Svetog duha u veri, ali je i van nje, u svakodnevnom životu Mediterana, maslina sugerisala životu tako potrebnu blagost i lakoću. Pesnik, Jovan Dučić, čije je delo zapravo satkano od tolikih mediteranskih niti, jednom je zapisao epitaf koji je našao na jednom grčkom groblju, rečenicu koju je jedan grčki pesnik dao da se ukleše na grobu svoje drage: „Laka ti bila zemlja kao list masline.“

Na Mediteranu su nastale tri najznačajnije religije, judaizam, hrišćanstvo i islam. I za sve tri maslina je bila sveto drvo, a maslinovo ulje – Božiji dar.

Sura Svetlost iz svete knjige islama – Kurana, to takođe dobro ilustruju: „Alah je izvor svetlosti nebesa i Zemlje! Primer svetlosti Njegove je udubina u zidu u kojoj je svetiljka, svetiljka je u kandilju, a kandilj je kao zvezda blistava koja se užije blagoslovljenim drvetom maslinovim, i istočnim i zapadnim, čije ulje gotovo da sija kad ga vatra ne dotakne; sama svetlost nad svetlošću!“ (24: 35).

4. Klima i ishrana – obeležja jedinstvenog Mediterana

Mediteran je središte sveta, ali i svet za sebe: more okruženo kopnom, i u isti mah zemlja opasana morem. Ali ono što predstavlja jednu od suštinskih odrednica i najprepoznatljivijih asocijacija o jedinstvenosti Mediterana svakako je njegova klima. Ona se uzima i kao objašnjenje za neupitni doživljaj mediteranskog sveta kao prostora u kojem telo stari brže od duha. Taj pogled na mediteranski život i svet, danas se već toliko proširio duboko u kopno.

Dakle, klima je ta, koja pre svega, omogućava taj doživljaj tako bliske, često i nezaboravne lepote pejzaža, i taj omamljujući doživljaj aromatičnog mediteranskog načina i stila života.

U onim usko specijalističkim analizama se uvek i posebno ističu dva bitna uticaja na klimu koja lako razotkrivaju šta je to što Mediteran već odavno čini najširom verzijom „Bogorodičinog vrta na zemlji“.

Prema Fernanu Brodelu, tu skoro i da nema nikakve tajne. Sve se odvija, moglo bi se reći skoro zakonomerno. Naime, svakoga leta, vreo i suv vazduh iz Sahare prosto obavije široka morska prostranstva, prelazeći njegove granice ka Severu. Tada su svetlosni krugovi u noćima obasjanim zvezdama nad Mediteranom takvi, da se onome koji dočekuje zalaske sunca na mediteranskim morima, čini, kao da ih više nikada, i više nigde, neće moći videti.

U tih se šest meseci, Mediteran pod tom vlašću Sahare, svojom plavom morskom vodom, koja stalno blešti na suncu, pretvara se u pravi raj za turiste. Sve to, samo pokatkad, pokvare južni vetrovi koji znaju da se razbesne usred letnjih vrućina i samo na kratko poremete te slike koje najbliže podsećaju kako bi zapravo raj mogao da izgleda na zemlji.

Ali posle nekog vremena, i životinje i bilje, i već suva zemlja, počinju da žive u pravom iščekivanju kiše, u iščekivanju vode, koja tada postaje blaga vredna. I već negde u oktobru, Sahara se povlači pred Okeanom, koji nastupa sa vetrovima i olujama koje znaju da besne i pustoše. More tada potamni, da bi u vreme orkanskih bura znalo da zapeni kao da se pokriva snegom. Vetrovi često prekidaju sezonu kiša, koja od jeseni do

proleća stvara nove slike Mediterana. Jer, tada nadolaze i one reke, koje inače tokom leta uobičajeno presuše, da su poplave u nekim ravnicama pokraj mora, veoma česte.

S prestankom prolećnih kiša i suncem koje sve više gospodari horizontom, kada već uveliko niču biljke, Mediteranom se već šire njegovi opojni i aromatični mirisi.

Suštinu razvoja Mediterana, njegovih gradova i manjih gradskih celina na morskoj obali, čini to neprestano osvajanje ravnica pokraj mora. Najčešće su to u početku neprijateljske močvare, koje pustoše reke za vreme nemilosrdnih zima.

Iako pored samog mora, te močvare su bile izvor raznih bolesti, počev od malarije, pa se taj proces isušivanja, vremenom pretvorio u pravo osvajanja tih močvara.

Tako dugo vreme pripitomljavanja ravnica pokraj mora pokazuje da je istorija Mediterana počinje na brdima i da je poreklo svih Mediteranaca, kako na to ukazuje Fernan Braudel, zapravo pastirsko: „Upravo to je planina: fabrika ljudi za potrebe drugih; njen raspršen, širokogrud život hrani celokupnu istoriju mora. Možda ju je ona sama i stvorila, takvu istoriju, na njenim počecima; jer, izgleda da je gorštački život bio i prvi život Mediterana, čija civilizacija, baš kao i ona Bliskog istoka i centralne Azije, slabo pokriva i skriva svoje pastirske izvore koji podsećaju na primitivni svet lovaca i odgajivača stoke, život u kretanju za stadima u potrazi za pašnjacima, nomadstvo pastira s tek tu i tamo ponekom sazrelom kulturom na krčevini. Na život vezan za visove, rano uređene ljudskom rukom“ (Braudel, 2001: 51–52).

I danas se na obližnjim brdima i planinama mogu naći najbolje očuvane slike prošlosti: alati, običaji, narodne nošnje, narečja, praznoverja, sve to što je još sačuvano iz tradicionalnog života. Tako se prošlost, umesto pokraj samog mora, više nalazi i čuva na obližnjim visinama brda i planina. I danas, baš u nekim zajednicama, iznad samog Mediterana, postoje svetkovine u kojima su se odavno izmešali hrišćanstvo i običaji iz dalekih paganskih mnogobožaćkih vremena.

Sve te žive folklorne slike odvijaju se u poznatim pejzažima kojima posebnost daju terasaste njive koje je kroz dugo vreme stvorila ljudska ruka. Na njima se berbe maslina i vinograda obavljaju ručno, a pošto se nikakve zaprege tu ne mogu kretati, onda sve obrano jedino čovek može i poneti dole, ka pijacama u morskom zaleđu. Sve to je, između ostalog, zbog nedovoljne zarade i u isti mah ogromnog truda, samo ubrzalo taj stalni neprekinuti proces spuštanja prema Mediteranu. Jer, život u planinama

bio je tako težak, često i okrutan, da se sve to pretvorilo u proces bez alternativa, od samog njegovog početka.

Nekada su planine bile prave žive košnice, u kojima se rađao i živio čovek koji je uvek odisao zdravljem. Vremenom su visovi iznad mora, zbog toga, počeli da mediteranskim gradovima daju mnoštvo slugu, uličnih prodavaca, putujućih zanatlija, oštrača, dimničara, stolara, nadničara, žeteoca, berača.

Kao i drugi planinski krajevi, sa brda iznad Mediterana, sišli su mnogi da bi u prvoj generaciji, u gradovima, bogatoj ravnici i dalekim američkim zemljama, obavljali najteže i najgrublje poslove.

Jedan od najizrazitijih dodira primorske ravnice i montanjara iznad nje, odvijao se za vreme kretanja stada ovaca i koza, između letnjih pašnjaka u planinskim krajevima i trave što se zadržavala u ravnicama, za vreme zimskih meseci. Taj prizor tzv. bačijanja, danas kao da je nestao, mada je više vekova bio živa i realna slika te vezanosti planine za ravnice i gradove, Taj dodir, katkad je izgledao i kao sudar, jer su se u isti mah, iz svega toga, rađali i sukobi i profiti.

Bačijanje je bilo karakteristično za jedan deo Mediterana, onaj razvijeniji i nastanjeniji, gde se podela rada nametnula, odmah i bez pogovora. Mnogi putopisci su zabeležili te impresivne slike nomadskog života, na kojima se vidi kako uz stada, ljudi, žene i deca zajedno putuju, prelazeći ogromne daljine, noseći sa sobom sve što im je potrebno za taj svakodnevni život.

Danas su slike tog nekadašnjeg velikog pokreta zaista retke, jer se sada ovce i koze, doduše vidno manje nego nekada, prevoze kamionima, a često i vozovima.

Suština života i njegovog trajanja na Mediteranu, sva je u znaku i zapravo potrebi, da se se on stalno uravnotežuje sa prirodom i neprekidnim promenama. Bez obzira na različitosti njegovih regiona, ta ravnoteža na Mediteranu kao da se postiže u odnosu na čoveka, skoro uvek ga podsećajući, i osuđujući na umerenost. Sama „nadrealnost“ slika drevnih mediteranskih gradova, koji predstavljaju čudesne sakupljače i oplemenjivače drevnih bogatstava, lako zna da zavede ne samo turiste.

Poznato je da je pre industrijskog razvoja civilizacije, i na Mediteranu, kao svugde drugo, po celome svetu, čak 80 ili 90 odsto stanovništva živelo u selima. Tada je ishrana u svakodnevnom životu na prostorima Mediterana, najviše bila zasnovana na poznatom svetom trojstvu, koje su činili: maslina, vinova loza i žito.

Hleb je, kao i svugde drugde, bio nasušna potreba, ali su vremenom maslinovo ulje i vino beležili takav porast prodaje i izvoza, da su danas jedan od svakako od najpoznatijih i najprepoznatljivijih proizvoda, ili kako se to danas uobičajeno kaže, robnih marki, ili brendova, sa geografskim poreklom, sa magičnim znakom Mediterana Bogatstva nastala sakupljanjem, činila su da grad lakše preživljava kada kišne i rodne godine bivaju zamenjene onim drugim. Tako je bivalo da upravo te nerodne godine prosto teraju seoski svet u gradove, da bi neki od njih, svoje poslednje dane dočekali kao prosjaci na trgovima Venecije i drugih mediteranskih gradova. Ali ako se nerodne godine ponove, onda se jave i razne bolesti, kao malarija ili kuga, koja je na Mediteranu više puta bila pravi bič Božiji.

Jedna od opšte raširenih slika o tom svetu nad svetovima, koji se rasprostire na toj zemlji, tik uz mediteranska mora, ona je na kojoj traju one čuvane gozbe na kojima se hobotnice na žaru i školjke u raznim prelivima smenjuju raznim „termodinamički“ tretiranim ribama. Sve to biva zalivano raznim belim i crvenim vinima, inače u potpunom saglasju sa gamama horizonata koje nebo i more neprekidno spajaju. Ali ta slika o tako razuzdanom Mediteranu je, s druge strane i pravi mit o njemu. Mada jedna od najuverljivijih osobnosti Mediterana je da on neretko zna da bude i stvarniji od mita koji se o njemu neprestano i lako stvara i neguje. Jer, te slike gozbi, koje su još mudraci iz XVI veka osuđivali kao sramne, a u razboritim gradovima čak bile i zabranjivane, većina stanovnika Mediterana nije mogla ni da zamisli, a kamoli da ih vidi, ili još u njima i da učestvuje.

Na prostoru pokraj mora, hrani se prilazi, u skladu s mogućnostima, a najčešće racionalno. I danas, posebno u Italiji, u i oko Napulja ili Palerma, postoji živo sećanje na tradicionalni radnički ručak *companionico*. On je podrazumevao da se sedne uz zid, ili u hladovinu nekog drveta, i uživa u jednostavnoj salati od crnog luka i paradajza, zajedno sa parčetom hleba, dobro umočenog u maslinovo ulje. Sve to je sasvim dovoljno, a najčešće se preko toga nije ni moglo ići, na primer da se zalije i sa malo vina. Nekada prihvaćan iz krajnje nužde, danas je *companionico* doživeo sasvim novu i neočekivanu popularnost, u skladu sa novim pokretima, koji zagovaraju zdravi život, u isti mah otvoreno jurišajući na raskalašnost i izobilje u tretiranju svog „blagoutrobija“.

Na Mediteranu se tako smenjuju te slike raskoši i oskudice i bede. I njihov međusobni odnos nije uzročno-posledično vezan. Tako se ni sudbina Mediterana ne

može objasniti samo mukotrpnim radom i stvaralaštvom. Dugo već se ta tajna čudesne posebnosti Mediterana pokušava objašnjavati različitim racionalnim preduslovima i razlozima. Ali kad se iscrpu te ovostrane mogućnosti, onda i čudo Mediterana postaje deo onoga što se poznatim rečima smešta u predele božijeg, ili što bi neki drugi rekli, prirodno-istorijskog dara.

Iako se katkada čini da mu je istrgnut, Mediteran još uvek uživa u tom daru. On ga je oduvek činio svetom za sebe, ili svetom nad svetovima. On je njegova tajna, koju mnogi istoričari, pisci, umetnici, pa i svi koji ga pohode, uvek žele da otkriju ili objasne, i sebi, ne samo drugima.

5. More i mora Mediterana

Svoja razna imena Mediteran je dobijao zavisno od zemalja na čije obale je pristajao. I imena mora su pre svega zavisila od zemalja koja su zapljuskivala i stanovništva koja su živela neposredno uz poslednje njihove talase. Tako su Egipćani i Sumeri Mediteran nazivali Gornjim morem, što je bio njegov položaj u odnosu na njihove države. I Herodot je Mediteran nazivao Velikim morem. Tako su ga zvali i Feničani, za koje se veruje da su ga prvi i oplovili. U jednom od najznačajnijih historiografskih dela, ne samo antičkog perioda, u Peloponeskom ratu, Tukidid ga naziva Helenskim morem. Platon je upotrebljavao izraz „naše more“.

Silazeći na morsku obalu, mnogi narodi su ga različitim imenom i nazivali. Južni Sloveni su po prirodi stvari, ugledajući taj čudesni prizor plavetnila, najpre čuli grčke i romanske nazive mora. Ako su unekoliko i menjali svoj jezik u novim okolnostima, ipak su zadržali svoj reč – more. Čuli su, naravno grčku reč *thalassa*, pa su tako i nazvali more koje se talasa.

Kod ostrva Šipana, sačuvala se još jedna grčka reč za more – *pelagos*, pa pelagati tamo danas znači loviti dalje od obale, na pučini. Otuda ime ostrva Palagruža, ili Isole Pelagose, južno od Apenina. Još jedna grčka reč, *kolpos*, imala je neočekivan etimološki kapacitet. Tako oko Elafitskih ili Jelinjih ostrva, ići na kulaf takođe znači loviti na pučini. Ali od te, nastala je poznata venecijanska reč *golfo*, koja je danas ne samo mediteranski već sveopšti naziv za zaliv.

Filologija nam tako otkriva i čuva istoriju mora. Filologija je sačuvala sećanje da pridev *mediterraneus* nekada nije bio simbol otmenosti. Jer, Festus, gramatičar tzv. zlatne epohe, upravo je tom pridevu pretpostavio drugi, po njemu otmeniji – *mediterreus*, ali ta preporuku nije bila prihvaćena ni od puka, a ni od istorije. Prvobitno *mediterraneus* je značio prostor na kontinentu, i bio je suprotan pojmu *maritimus*. Čak je i Ciceron upravo kontinentalce nazivao najmediteranskijim ljudima (*homines maxime mediterranei*).

Za nekadašnjeg čoveka ona granica na horizontu između mora i neba, zaista je bila nepojamno daleka i nesavladiva. More je bilo zaista beskrajno, ali su se stvari promenile kada je parna mašina počela u pomorstvu da zamenjuje tradicionalna jedra.

Do tog februara 1852, kada je zaplovio prvi parobrod, samo od Marseja do Pireja, jedrenjacima je trebalo ne manje od devet dana, a od Gibraltara do Istambula i do dva meseca. Od tada pa do danas, kada avioni s kraja na kraj Mediterana stignu ne za više od sata, taj deo sveta kao da se neprestano smanjivao.

Danas bi se, zbog toga, Mediteran mogao učiniti samo velikim jezerom. Ali njegove prave razmere su tolike i raznostrane, sadržane u tako nezamislivo bogatoj tradiciji, neverovatnim uticajima i svemu što je, uostalom, kroz istoriju predstavljao. I zaista to je onaj Mediteran na koji pomislimo kada se čuje ta magična reč. Sa svim tim bezmerjem koje budi i sobom nosi. Onda kada je bio jedan poseban svet, jedna „neuporediva planeta“. Iako more predstavlja suštinu Mediterana i obezbeđuje njegove mnoge resurse, ipak ono danas ne nudi to očekivano izobilje za svaki dan.

Frutti di mare čarobna je italijanska sintagma u čijoj se milozvučnosti objedinjavaju i to izobilje morske hrane, i njena aromatičnost, i ogromni prostori mediteranskih mora iz kojih dolazi to „voće“. Ali ona kao da podrazumeva i sve druge vrednosti, posebno onu, prema kojoj je mediteranska hrana zaista neuporediva kada se govori o zdravlju čoveka i prednosti bilo koje hrane za čovekovo zdravlje.

Mediteranom se odavno lovi. Ribarenje je drevno čovekovo zanimanje, koje mu je omogućilo najpre da preživi, a potom da živi na moru i od mora.

Ribari na mnogim slikama imaju karakteristične lice izbrazdano suncem i kišom, vetrovima i talasima. Ređe se prikažu i njihove ruke koje vremenom otvrdnu od soli i mreža, od konopa i vesala. Od davnina ribarenje je avanturistički, i u isti mah i težački poziv. A nekadašnji ribari, ličeći tako na svoj poziv, često su znali da se temperamentno spore među sobom, pa i svađaju. Lako su znali da opsuju zbog nevremena, ili slabog ulova, raspravljajući odakle treba baciti mrežu, kada je treba baciti i podići. Znajući, pri tom, da je uvek lakše deliti more, nego ga posedovati. Danas je ribarenje predmet brojnih ozbiljnih naučnih studija koje apodiktčki zahtevaju da se ribolov ograniči na redovne kvote. U suprotnom, u morima, ne tako daleko u budućnosti, riba, i to ne samo na Mediteranu, može biti praktično izlovljena. Ogroman tehnološki razvoj civilizacije promenio je i ribarski život na moru. Bio je to nekada težački život sa posebnim pogledom na svet i najčešće sa promenljivom ribolovnom srećom. Tradicionalno ribarenje, na način kako to danas rade ribolovci amateri, na udicu sa barke, ili obale, svakako nije moglo da zapreti budućnosti ribolova. Nekadašnji ribari su poznavali more

i svoje priobalje, otprilike onako kako se seljak odnosi i poznaje zemlju na svom imanju.

On poznaje i „oseća“ mesta gde može da se krije kernja, orada, san pjero, list, oslić ili cipol.

Ali i kada je vreme da se krene na pučinu na bogate ulove sardina. Onih riba čija cena nije dostizala cene prethodnih i navedenih. Ali sardine su, kao malo koja druge ribe, znale da donesu toliko sigurnosti, topline i sreće na stolovima onog najvećeg broja, ne samo ribarskih porodica u gradovima i onim malenim mestima pokraj mora.

Danas bi Hemingvej teško pronašao i susreo nekog, poput ribara Santjaga sa Kube, koji bi mogao da bude prototip njegovom legendarnom junaku, starom ribaru iz romana *Starac i more*. Te slike težačkog života, tog ranog ustajanja i to najčešće kada prva zora sve obasja. Jer, baš tada valja pokupiti sve mreže koje su koliko sinoć bačene. Pa zatim taj ritualni ulazak u svoje luke i pristane, gde ih na dokovima obično već čekaju oni retki ljubitelji, inače uvek spremni da plate punu cenu najsvežije i najbolje morske ribe. A kada se to završi, onda se preostala riba odnosi na pijacu, mada se katkad desi, i da je ne ostane za pijačne ribarnice. To obično rade ženski članovi porodice, dok ribari još ostaju na čamcima ili pored njih, spremajući mreže za večernji izlazak. Ta smirenost i svakodnevna istrajnost, tih ljudi na čijim licima se očituju svi vetrovi, talasi i sunce, kao da samo potvrđuje koliko oni zapravo žive za to iznenađenje kada se na njihovim parangalima zakači, ili u njihovim mrežama izgubi, nešto iznenadno i veliko, što samo morske dubine mogu da daju.

U mnogim krajevima Mediterana, ribari „polutanski“ koriste komplementarnost mora i zemlje, pa se bave i ribolovom, ali i poljoprivredom na svojim obližnjim ravnicama, obrađujući svoje njive i bašte. Jer, bez obzira na tu frenetičnu živopisnost mnogih mediteranskih pijaca, njihovi ribari ne mogu za njih obezbediti dovoljne količine razne, a posebno tražene ribe. Zato se danas, uz samo određene količine ribe iz obližnjeg priobalja, ponajviše na tim pijacama nalazi riba iz bogatog ulova na Atlantiku.

Ipak, lov na jednu vrstu ribe, kao da je najviše zaslužan na tu davno stvorenu i raširenu sliku o ribljem izobilju na Mediteranu. Lov na tune je zaista drevna, može se skoro reći od davnina bio neka vrsta prve ribolovne „industrije“ na ovim toplim morima. Veruje se da su taj lov organizovano započeli, inače preteče i začetnici svih velikih dela i društvenih običaja na mediteranskom delu sveta, niko drugi do Feničani.

Da su Grci tunu uveliko lovili ukazuje i poznati Eshilov opis bitke kod Salamine, gde on na jednom mestu slika mrežu za lov na tune. Eshil tu doslovce kaže: „Grci mlate Persijance kao tunjeve u mreže uhvaćene“ (nav. prema Brodel, 1995: 42).

Interesantno je da pravi prvi sistem za ulov tuna nije nastao na prostoru današnjeg evropskog dela Mediterana, već da je to najpre uspelo Arapima. Na to podsećaju čak i neka sociolingvistička istraživanja. Tako je jedan od tih lingvističkih rariteta koji svedoči o sudbonosnom susretu čoveka i mora, pesma koja među mediteranskim Arapima slavi ulov ribe. Ona se naziva *chaloma*, i više nego verovatno da je nastala na osnovu pozdrava koji je, inače, na arapskom *selam*.

Koliko je lov na tune bio nekada značajan na Mediteranu najilustrativnije dočarava jedan Provansalac u zapisu s kraja XVI veka u kojem doslovno kaže: „Znam dobro da se nekada u marsejskoj luci samo za jedan dan lova moglo uhvatiti po 8.000 tunjeva“ (Brodel, 1995: 40–41). To je verovatno samo jedan od bezbrojnih razloga, što je u toj, inače jednoj od najpoznatijih mediteranskih luka, nedavno otvoren Muzej civilizacija Evrope i Mediterana.

Ali danas je ta slika marsejskog ulova tuna, koju su proučavaoci raznih promena na Mediteranu jasno odgonetnuli, jednostavno nezamisliva. Prema tim istraživanjima, utvrđeno je da tune ne dolaze sa Atlantika, kako se doskora mislilo, već da žive svugde na Mediteranu, ali da se svakog maja ili juna, u vreme mrešćenja, sele ka toplijim i slanijim vodama, gde polažu svoja jaja. Upravo tu ih čekaju ribarske zamke koje dovode do tih nekadašnjih, a danas prosto nezamislivih ulova. Promena je nastupila krčenjem primorja i nicanjem novih gradova i primorskih mesta, čije su otpadne vode počele znatno da menjaju salinitet morske vode u njihovoj blizini, i time uništili te prirodne zamke za ulov tune, ali drugih riba.

Danas je, zbog toga, taj prostor za ulov tune najčešće sveden vode između Sardinije, Sicilije i Tunisa. A nekadašnje slike tog velikog lova na tune, pokazuju da je sve to više ličilo na neku vrstu organizovanog pokolja tih često ogromnih riba, posle kojih se još dugo, na tim mestima, crvenilo more. Ovaj ribolov i danas, bez obzira na sve promene, još uvek deluje impresivno, jer se u pohod na tune, i dalje angažuju cela sela u tim zonama gde se tuna najčešće mresti. Međutim, ceo mediteranski ulov tuna, više nema nekadašnji značaj. Jer, danas on predstavlja samo trećinu onog što se na primer ulovi u Norveškoj.

Ono što je inače nekadašnjim ribarima jedva uspevalo da ostvare u mnogo dužem vremenskom ciklusu, danas jedna koča, kako se popularno naziva savremeni ribarski brod, tehnološki opremljen raznim ehosonderima i drugim tehničkim čudima našega vremena, uspeva da ulovi samo u jednom svom izlasku na more. Ali dodatni problem savremenog organizovanog ribolova je u tome, što se, pri tom, u velikoj mreži, zajedno sa ribom, pokupi i sve ono što se naziva planktonom, one majušne morske životinjske i biljne vrste. To vremenom dovodi do toga da budu ugrožene i riblje vrste, ali i ljudi, i sve ono što je povezano u tom morskom lancu tzv. održivog razvoja.

Zbog toga se danas mogu čuti dramatične ocene i prognoze o mogućnosti da veliki broj najznačajnijih vrsta ribe može, ovako neumerenim korišćenjem savremenih ribarskih brodova, da bude brzo izlovljen. Time može da bude stavljena tačka na budućnost ribarskog zanimanja, koje vremenom tako može i nestati.

Činjenica je da je Mediteransko more veoma staro i da je ta dugovečnost svakako uticala na njegovu vitalnost. Pored toga, more na Mediteranu je najčešće duboko, i to uz samu obalu, pa mu za bujnije množenje i razmnožavanje faune podmorja, nedostaju, one neophodne plitke zaravni. Sve to je učinilo da je Mediteransko more zapravo siromašno planktonom, tim životinjama i biljem mikroskopske veličini, koji je u stvari osnovna hrana brojnim ribljim i drugim vrstama.

Biolozi tvrde da su riblje vrste na Mediteranu brojne, ali da njihove količine nisu u srazmeri sa tim obiljem. Zbog toga ima onih predviđanja da bi jednog dana moglo da se dogodi da ribolov na Mediteranu da bude potpuno zabranjen, i da bi njegov ogromni bazen morao biti pretvoren u pravi zoološki vrt, kako bi se bar tako pokušalo nešto u spasavanju ili očuvanju svih tih vrsta.

Jedno posebno upečatljivo sećanje na Mediteran predstavljale su i širile su živopisne slike njegovih temperamentnih pijaca, tržnica, bazara. Prostori koje oni zauzimaju, po pravilu na glavnim gradskim trgovima, u rang su i značaju gradskih većnica, tvrđava, hramova i groblja. Još stare hronike daju opise mesta i načina građenja starih tržnica. Tako se još odavno, širom Levanta, na posebnim mestima prodavalo aromatično voće i bilje. Ti retki aromati su širili osebujuće i nezaboravne mirise na tržnicama, bivajući pri tom korišćeni kao začini, afrodizijaci, ali i u ritualnim žrtvenim obredima. Pošto su kao i sunce dolazili sa Istoka, tamo su se prve tržnice rascvetale, pa tek onda na Zapadu. Bazar je i kao reč poreklom iz Persije, a odatle je i reč čaršija. Reč

suk, kao mesto razmene roba, ili slobodnije rečeno – tržište, potiče iz semitskih dijalekata, a Arapi su je vaspostavili širom svojih osvojenih teritorija. Potom su je Španci i Portugalci preneli preko okeana. Na pijacama i tržnicama Mediterana uočljivo je da je prodaja često manje važna od same trgovine, jer ta frenetična strast da se trguje prosto je iznad i same trgovine.

U davnašnja vremena na te tržnice veliki deo seoskog stanovništva iz unutrašnjosti donosio je svoje proizvode samo da bi ih zamenio za so.

Gradovi, luke ili ostrva su morali da imaju sopstvene solane, da bi se mogli smatrati nezavisnim. Zalihe soli su imali i putnici u svojim torbama, porodice i gradske opštine u svojim spremištima. U pripremama za plovidbu na otvoreno more, solile su namirnice. O čistoći i raspodeli soli brinuli su čak zakonodavci. Medicina je so propisivala kao lek, prijateljima i putnicima se ona nudila sa hlebom kao dobrodošlica. Ali se zato neprijatelju u oči sipala. Pesnici su pevali o svetoj i božanskoj soli, a za filozofe so je tada bila znamenje mudrosti, što najbolje potvrđuje ona poznata latinska sentenca: *Cum grano salis*.

So je toliko nasušna čovekova potreba, da se njen značaj ogleda i u samom odnosu prema mediteranskom Jugu. Bar kod određenih severnih naroda, on je najjezgrovitije sadržan u poznatoj izreci da „obećati nekome more sa solju“ znači obećati brda i doline.

6. Saobraćaj mora

More je prva, a za sve vreme istorije ljudske civilizacije i nezamenljiva saobraćajna veza između nekada dalekih krajeva jednoga sveta. Ili možda je preciznije rečeno, između svetova koji jedni o drugima ništa nisu znali. Ali pre nego što je čovek uopšte i zaplovio morem, ono je za njega najpre bilo nešto poput nepremostive prepreke. Mediteransko more je oduvek bilo savršena površina za povezivanje i saobraćaj, ali je, prirodno moralo da prođe dugo vremena da bi to zaista i postalo.

Nijedna religija, pa ni hrišćanstvo nikako nisu davale bilo kakav podsticaj za plovidbu morem. Čak šta više, proroci su grešnicima pretili upravo morskim nemanima poput Levijatana ili Rahaba, a nelagodnost prema moru prisutna je i u Starom zavetu. Ali pomorski putevi, lađe, trgovačke luke, vremenom su postale osnova ekonomije Mediterana, posebno u zlatnoj eri njegovog rasta i bogaćenja. Prema ozbiljnim istorijskim pretpostavkama, ono što bi se moglo smatrati plovidbom dostojnom prave navigacije zapravo je počelo u drugoj polovini trećega milenijuma pre Hrista, kada su Egipćani zaplovili ka drevnom Biblosu.

U početku plovidba se odvijala uz samu obalu, između međusobno vidljivih i dostižnih tačaka. Ta plovidba se tada odvijala isključivo za dana. Uveče bi se čamac (ili lađa) izvlačio na najbliži žalo, da tu prenoći, da bi se jutrom opet nastavilo. U sledećem, drugom milenijumu, napravljen je novi, sudbonosan korak u razvoju pomorstva, koji je otvorio ogromne perspektive. Bili su to prvi jedrenjaci sa Kiklade, koji su sem jedara imali i vesla, brodski kljun i naročitu kobilicu koja je ta nova plovila prosto ukopavala u morske vode, za razliku od brodova sa ravnim dnom koji su nekada plovili između Egipta i Biblosa.

Ipak, plovidba duž obala dugo je ostala najsigurnija osnova pomorske transportne komunikacije. Tako su i u XVIII veku pravi konvoji čamaca bile stalna trgovačka veza između Napulja i Đenove, Đenove i Provanse, ili Langdoka i Barselone (v. Brodel, 1995: 43).

I danas mnogi pomorci na Mediteranu čitav svoj život provedu ploveći uz obale koje dobro poznaju, ne prelazeći taj bezgranični prostor koji su pruža odmah iza rtova pokraj kojih su rođeni. Jer, otvoreno more je uvek simbol najneočekivanih iznenađenja

i rizika. Zato je verovatno najcitiranija izreka i to od strane baš onih najprekaljenijih pomoraca: „Fali more, drž se kopna“.

Još od davnina, pa sve do novih dana, u mnogim mediteranskim lukama se i dalje održavaju religiozne ceremonije u kojima se rečima i igrokazima prosto izvode vradžbine protiv zlih ćudi bura i oluja. Deva Marija, *Stella maris*, ona je kojoj u toj drevnoj tradiciji pomorci isporučuju darove, ali i svoja tela i duše, u strahu od obesnog mora i često njegovih fatalnih talasa.

Taj iskonski strah od nepoznatog mora i njegovih ćudi dugo je savlađivan, i po svemu sudeći, prvi su ga savladali drevni Krićani kada se preko otvorenog mora krenuli na jug delte na Nilu.

Tako i sam Odisej svedoči da je sa Krita, „prepušten vetru i kormilarima, tadašnji brod mogao da stigne za pet dana u luku Egiptos“ (Brodell, 1995: 44). U doba Helena lađe su zaista mogle da za četiri dana da stignu od Rodosa do Aleksandrije.

Iako se za kompas znalo još u XII veku, i dalje se na Mediteranu plovilo samo na kratkim relacijama, a mnogo veći broj putovanja na otvorenom moru zabeležen je tek u XVI veku. Na to suštinsko čovekovo osvajanje mora, koje je toliko promenilo njegov svet, ali i čoveka samog, ne zna se šta je više uticalo. Da li radoznalost, tako imanentna čoveku, njegov pustolovni duh, ili želja za materijalnom dobiti? Sve to, naravno, ali kasnije vrlo ambiciozne, često i neumerene politike pojedinih država, dale su razvoju plovidbe i pomorstva, onog najvažnijeg razloga i maha.

Sve države na Mediteranu koje su razvojem u jednom trenutku nadrasle sebe same, skoro prirodno, u svom ekspanzionizmu, požejele su da otmu od svojih protivnika vlast nad pomorskim putevima, ili da njima zagospodare. Gradovi države kakvi su na Mediteranu bili Đenova ili još više Venecija, međusobno, ili sa drugima, borile su se da zagospodare mediteranskim morima. Bila je to mediteranska utakmica sa strašću skoro jednakom ili sličnom, čak i međusobno suprotstavljenom odnosu hrišćanstva i islama.

Ne podjednako, ali svi ti, kao i neki drugi razlozi svakako nas dovode do suštinskog i racionalnog odgovora na to kako je u stvari čovek svoj strah od mora pretvorio vremenom u život koji se sada bez mora više i ne može zamisliti. Ali kada se o plovidbi Mediteranom govori, onda tu moramo imati u vidu dve potpuno oprečne slike. Leti je on slika plavog i mirnog mora. U samo jutro, kada vlada, kako se to obično

kaže *calma bonazza*, onda kada nema ni daška vetra i mirno more blista i cakli se kao najbolje maslinovo ulje.

U stara vremena, to je bilo najbolje vreme za pokret, putovanje, a neretko, još u vreme starih galija, idealno za nekažnjeni beg. Iz tih starih vremena, kada je plovidba leti bila skoro jedino i moguća, ostala je i zapamćena izreka kneza Dorije (1468–1560), prema kojoj postoje samo tri sigurne luke: „Kartagina, jun i jul“ (Brodell, 1995: 46). Sve se to menjalo posle jesenje ravnodnevnice, kada mora Mediterana, s jeseni, tokom i zime, počinje da pokazuje sve svoje ćudljivosti koje ne samo da ometaju, već postaju mora oluja, znajući čak i potpuno da zaustave plovidbu.

Iako je parna mašina Džejmsa Vata znatno uvećala broj dana za plovidbu tokom jedne godine, mnogi savremeni pomorci znaju često da kažu, bez obzira koliko puta su oplovili svet, da nigde ne dožive takve oluje i nepogode kao na Jadranu i širom Mediterana.

A još sedmom veku pre Hrista, Hesiod je savetovao svog brata Perseja da „kada naiđe zima i kada sve kipti od udara svih vetrova da više ne porine lađu svoju u more boje vina ... i čekaj da ponovo dođe vreme plovidbe“ (Brodell, 1995: 47).

Samo osam vekova kasnije, negde oko jesenje ravnodnevnice, lađu kojom je apostol Pavle sa grupom zatvorenika krenuo ka Italiji zadržali su vetrovi sa obala Kipra. Sa olujne pučine, vetrovi su na kraju ovu lađu nasukali na priobalje Malte. Iako sretno spašeni, svi putnici su čak tri meseca na ovom ostrvu čekali bolje vremenske prilike, da bi se tek nakon toga dokopali svog cilja – italijanske obale. Uostalom, propisi pojedinih mediteranskih gradova izričito su zabranjivali zimsku plovidbu. Tako je Venecija potpuno zabranjivala plovidbu od 15. novembra do 20. januara. Levantinci su plovili samo od Svetog Đorđa do Svetog Dimitrija (od 23. aprila do 26. oktobra, po starom kalendaru) (Brodell, 1995: 48). Ali pojava parne mašine u brodskoj utrobi, kao i revolucionarni korak u izgradnji brodske školjke, kao i inovacije na kormilu i sistemu za upravljanje, stavili su tačku na zimsku pauzu u plovidbi Mediteranom.

Bez pomorskih karata plovidba je nezamisliva, a oni koji su ih izrađivali i zbog njih posmatrali more, kopno i nebo, nisu bili obični ljudi. Ali o kartografima, kao i o samim putnicima, malo se zna. Ipak, kao i na svim velikim vodama ovoga sveta, na Mediteranu su pomorski i zvezdani putevi oduvek bili povezani. Što će reći: morem se plovilo gledajući u nebo.

7. Tri civilizacije Mediterana

Posebni tragovi Mediterana, njegove prošlosti i pomorske tradicije, nalaze se i danas na dnu njegovih prekrasnih mora. Nikako nije daleko od istine reći da mnogo više lađa leži na dnu mora nego što plovi. Razvoj ronilačkog sporta, posebno uz pomoć boca sa kiseonikom, koje su čoveku omogućile prave višesatne šetnje po dnu mora, otkrio je neverovatne tragove prošlosti Mediterana. Jer, tu se i danas nalaze ostaci mnogih lađa, galija, ali brodova iz novijih vremena, koji nikada nisu stigli u svoje odredišne luke.

Istorija brodoloma kao specifična i tragična istorija Mediterana, oksimoronski rečeno je prebogata. Ali ona i na taj način svedoči o toj stalnoj čovekovoj želji da pređe tu liniju svog zatvorenog i ograničenog horizonta, koja je na moru najočiglednija i najprovokativnija.

Zato je dno mediteranskih mora veliko groblje raznih plovila iz svih perioda istorije pomorstva. Neki od njih su čak i tu ostali toliko očuvani, doduše obrasli rastinjem i školjkama, ali su i takvi neprocenjivo pomogli da se istorijski rekonstruiše život ne samo nekadašnjih pomoraca već i celog mediteranskog sveta.

Brojne olupine iz antičkog perioda nađene na morskom dnu lako odaju slike lađa i brodova u vreme drevnoga Rima. Pronađeni su tako tovari sa tri, ali čak i do deset hiljada amfora u kojima su bili vino ili maslinovo ulje. Način ukrštanja grlića amfora pokazuje da su i antički pomorci imali potpunu svest o važnosti ravnomernog i dobrog rasporeda tereta u utrobi broda, baš kao što se na savremenim brodovima tim važnim pitanjem bavi prvi oficiri trgovačke mornarice.

Na dnu mora arheolozi su pronašli i odgovore na to kako su se jedra i kormila razvijali kroz istoriju, kao i kakve su razlike bile između tadašnjih trgovačkih i ratnih lađa i brodova.

U nekim pomorskim muzejima se čuvaju karte na kojima su posebno označene zone u kojim su se događale havarije i brodolomi. Tako je još Plinije Stariji smatrao najopasnijom Haribdu u Mesinskom prolazu, što „guta i bljuje more tri puta u danu“.

Pre pojave parobroda koji je revolucionarno ubrzao plovidbu morima i okeanima, razvoj plovila na Mediteranu, imao je tri osnovne faze. Prvu je karakterisalo kormilo u vidu krmene statve, drugu – školjka sa spojem „na preklop“ i linijski brod,

koji počev od XVII veka simbolizuje treću fazu. Te faze su značajno uticali na ekonomski rast i razvoj luka na Mediteranu, i na njihovu slavu koja je se po pravilu nadovezivala na taj rast. S druge strane, život i rad na tim brodovima, a tako je oduvek u pomorstvu, ne daje prostor za improvizacije.

Posade za galijske i jedrenjake, ali i u novijem dobu, mogle su se naći samo na ograničenim prostorima primorja. To je zaista bio zanat sa „devet kora“, bilo da se radi o provansalskim uvalama, denovljanskoj rivijeri, grčkim ostrvima, ili uz Dalmaciju i u zalivu Boke.

Istoriju plovidbe na Mediteranu dugo su simbolizovale poznate galijske. Njihov najznačajniji trenutak bila je znamenita bitka kod Lepanta (7. oktobar 1571) koja je s hrišćanske i turske strane, jednu protiv druge, ukrstila 500 velikih galijsa. Bila je to sudbinska bitka za Evropu i Malu Aziju, i u istorijskim podsećanjima se navodi kao najveći pomorski okršaj hrišćanstva i islama. Svetu ligu sa papinim blagoslovom, tada je do pobede predvodio Don Huan Austrijski, a kako istorija od svojih početaka zna svoju svetlost da usmeri upravo na velike događaje, ova velika hrišćanska pobeda dobila je i „mitološke razmere“. Turskoj strani kao kismetsko (na turskom sudbina, udes, nešto unapred određeno providenjem) objašnjenje i uteha, ostalo je verovanje da je Alah svojim sledbenicima dao kopno, dok je mora ostavio kaurima. To možda objašnjava i tu tursku vekovnu rezervisanost prema moru, i činjenicu, da je i pored osvajanja izuzetnih mediteranskih prostora, Turska, i pored čudesnih prednosti, prava turistička velesila postala tek pokraj XX veka.

Pa ipak, bitka kod Lepanta, ta velika hrišćanska pomorska pobeda, čije su posledice učinile i da dve godine kasnije (1573), iz mletačkih u turske ruke pređu „naši gradovi“ Bar i Ulcinj, za neke od istoričara, kao čak i za samog Voltera, nije imala nikakav učinak (Brodell, 2001: 234).

Za istoriju svetske književnosti bitka kod Lepanta ostaje zauvek zapamćena i po tome što je u njoj ostao bez ruke mladi Španac Migel Servantes. Tom prilikom Servantes je dopao i višegodišnjeg ropstva u severnoj Africi, a priča o Servantesovom ropstvu doživela je jednu mediteransku retoričku obradu čak i u nekada najjužnijem jugoslovenskom primorskom gradu Ulcinju. Po toj priči, umesto na alžirskim obalama, Servantes je završio na trgu robova u starom ulcinjskom gradu. Potvrđujući tako još

jedan opšte rašireni mit o Mediteranu, gde iznad svih bogatih slojeva istorije, ipak stoji čar priče i pričanja.

Galije kod Lepanta, kao i sve one i pre i posle, bile su zasnovane na snazi vesala onih koji bi i svoje kosti ostavljali u utrobama svojih brodova. Galije su, inače, bile idealna robija. I ljudstvo za galije, kao i drvo za njihovu gradnju, pronalazeno je na obližnjem kopnu. Na području koje obeležila drevna Venecija, u vreme kada galije nisu imale premca u trgovačkom i vojnom pomorskom transportu, ogolele su mnoge šume ne samo na u Dalmaciji, ili u blizini Boke. Jedan od najpoznatijih istoričara Sicilije, Karmelo Traseli, tvrdi čak da je visoka cena drveta koja je prouzrokovala nestanak šuma, dovela i do opadanja moći Mediterana u XVI i XVII veku.

Istoričari su zabeležili prvu veliku krizu u vezi sa drvetom još u XI veku. Islamski Mediteran koji u to doba bio dominantan, upravo kada mu je ponestalo drveta, kao da mu se izmaklo i mediteransko more. Upravo iz istih razloga, nekoliko vekova kasnije, i Mediteran Zapada će izgubiti preimućstvo, koje će polako pripasti novim pomorskim silama: Engleskoj i Holandiji.

Galije su smenili jedrenjaci koji su dali novi i još brži impuls u razvoju pomorstva, i do današnjeg dana ostali suštinska ali i ona romantična metafora plovidbe na moru.

Tako su bokeljski pomorci svojom sposobnošću na jedrenjacima proneli slavu svog kraja. To je učinilo da Petar Veliki razvoj i modernizaciju ruske mornarice poveri i znamenitim admiralima i pomorcima iz Boke. Sve to je, svojim pomorskim podvigom zaokružio kapetan Ivo Vizin, rođen u Prčanju, Bokelj koji je ujedno i prvi Jugosloven koji je oplovio svet.

U analima svetskog moreplovstva ostao je upamćen kao šesti čovek posle Magelana koji je uspeo da ostvari takav poduhvat. To zlatno vreme bokeljskog pomorstva, na koje je nekako tačku stavila parna mašina, danas se ponajbolje vidi u palatama poznatih bokeljskih pomoraca u Perastu ili Kotoru u kojima se čuva skupoceni nameštaj od egzotičnog drveća, kao i dragocenosti koje su sa dalekih strana donosili kapetani i pomorci.

Neuporedivu posebnost Mediterana, isto tako, predstavljaju i njegova ostrva. U davnim vremenima, kada se nije mogla ni zamisliti današnja komunikacija, ne samo ona

velika ostrva, poput jednog Krita, predstavljala su, najpre po načinu života, neku vrstu pravog kontinenta.

Ono što je zajedničko svim ostrvima, što ih egzistencijalno-psihološki spaja, bez obzira na veličinu, nešto je što se oseća u svakodnevnom životu ostrvljana, neka vrsta stalnog iščekivanja onog što treba da se dogodi. Ostrvljani kao da uvek imaju više vremena od svih drugih za čekanje. Njihovo vreme kao da ponajviše obeležava čekanje. A na budućnost najčešće gledaju kao na ponovljenu prošlost, i to onu koja bi mogla da bude i bolja. Ne samo zato, lakše primaju pridošlice od drugih, sećajući se verovatno da su na svoje ostrvo i sami tako došli.

Osobenost Mediterana su i stari utvrđeni gradovi, koji su i nicali kao tvrđave. Potom bi, u novijim vremenima stanovnici tih utvrđenja izašli iz njih, stvarajući odmah pored njih nove moderne gradove. Utvrđenja starih mediteranskih gradova su prirodno nastajala da bi štitile gradske lučke dokove i same gradove od gusara, osvajača i nasilnika, koji su dolazili i s mora i s kopna. Tako da je, sem moći i taštine, na izgradnju utvrđenja uticala i nužda opstanka i preživljavanja.

Mediterance nikada nije bio glas kao izuzetno temeljne ili revnosne posebno u vršenju državnih i administrativnih službi. Sećanjem i nostalgijom, kao da su ljudi na Mediteranu nekako prirodno obuzeti. Zbog toga, kao i klimatskih i drugih razloga, odveć lako se raširio stereotip o Mediterancima, kao onima koji nisu preterano skloni racionalnom i organizovanom, na čemu inače insistiraju razni savremeni zahtevi i projekti.

Ne samo zbog toga, pripadanje Mediteranu se zapravo i ne nasleđuje, već se stiče. I zato je ono više odlika, osobenost, čak u egzotičnim razmerama, ali nikako, ne i prednost.

I u savremenoj ekonomskoj i političkoj krizi, koja je lakše nego što se moglo pretpostaviti, nagrizla „monolitnost“ Evropske unije, u zapadnoevropskoj štampi, ponovo su se pojavile ocene i slike stereotipa opuštenog Mediteranu i takvim njegovim Mediterancima. A za takvu sliku o Mediteranu i Mediterancima donekle je zaslužna i poznata studija Svetske zdravstvene organizacije objavljena još 1970. (v. Jančić, 2006: 137–138). U toj veoma temeljnoj studiji pored prikaza zdravstvenog stanja, posebno je istaknuta ishrana naroda na Mediteranu. Studija je otvoreno i nedvosmisleno potvrdila da ljudi koji žive na obalama Mediterana retko obolevaju od srčanih oboljenja, naime,

rede od drugih Evropljana. Razlog za to nije samo u tom već pomalo stereotipu na koji se doživljava opušteni, mediteranski pogled na život, koji svakako nije bez zasluga. Stručnjaci Svetske zdravstvene organizacije doveli su sve to u vezu i sa mediteranskom ishranom, u kojoj preovlađuje maslinovo ulje.

Specijalisti su potom u maslinovom ulju otkrili mnoge dijetetske i zdravstvene kvalitete, i onda već nije prošlo puno vremena, a na Zapadu je počeo „trgovački i prodajni bum“ maslinovog ulja.

U slikama i prizorima mediteranskih mora, posebno mesto imaju talasi. I sama reč talas zapravo i potiče od starogrčke reči za samo more. Nazivi za talase su različiti, ali na njih se različito i gleda, a skladu s tim da li smo na kopnu, ili na brodu. Ipak, Mediteranci kao da manje govore o talasima, a rađe o vetrovima koji više utiču na njihovo raspoloženje. Na Mediteranu bi zaista pauci nebo premrežili, da nema toliko vetrova koji se stalno smenjuju. Na njegovim različitim obalama, različiti su i nazivi za vetrove, pa se naravno i po nazivima vetrova može posredno zaključiti ko je vladao morem i upravljao brodovima.

Na Jadranu najveće promene donose jugo i bura, dok kada s mora nešto pre samog podneva počne da duva maestral, onda se sa sigurnošću može prognozirati sunčan dan i stabilno vreme. To obilje raznih naziva za vetrove na Mediteranu čine i levanat i pulenat, i šilok ili široko, burin, razne vrste nevere i neverina, garbin i garbinada, lebić i lebićada, ali i tramuntana i buraca.

Pored meteorologa, vetrovima se na svoj način bave i pesnici. Oni vetrovima pripisuju osobine koje su muške i ženske, erotske, božanske, demonske i vragolaste, porođajne i smrtne, udvaračke, jarosne, umilne, muzičke, one koje nadahnjuju ali i parodiraju naše namere i osećanja. Nekada se skoro u svakoj epopeji morala podići prava oluja na moru, a vetrovi su bili božanstvo Mediterana.

Mediteranske morske struje nisu jake, ali su duboke. Nalik su na velike reke: uporne su i tihe, teške su za određivanje i pored svega toga – nezadržive. I sunce i oblaci, pre ili posle vetrova, deo su one opčinjavajuće dnevne i za taj svet prirodne prirodne mediteranske magije. Na osnovu oblaka, kada se gledaju s kopna, ili sa broda, pravile su se procene i prognoze o predstojećem vremenu. Na svim stranama Mediterana oni su predmet rasprava i sporova. Tako smenjivanje sunca i mraka, i obrnuto, predstavlja najvažnije trenutke u danu jednog ribara. Zato su i njih pomrčine

podsećale, kao i drugde širom sveta, na postanak ili kraj sveta. Naravno, zavisilo je to i od ulova. Ribare uvek prvi mrak podseća na vreme kada se bacaju mreže, a onda, kada se promole prvi sunčevi zraci, ribari opet izlaze na more pokupe mreže i ulov u njima.

Kada se na Mediteranu, noću sastave mrkli mrak i tamno more, epskim pesnicima to ponajviše zaliči na crno vino. Pa ipak te boje i nijanse prvog sumraka i prve zore najbolje razaznaju oni koji ih najčešće i dožive. A prema svedočenjima mornara i ribara, u ranu zoru more i nebo su iste boje. I zaista je teško razlikovati jedno od drugog.

I zalasci sunca su odavno spadaju u onaj najuži krug opštih mediteranskih mesta, u čijim opisima skoro da više i nema novih detalja, niti nekih novih autorskih svežina. Pred tim trenutkom kada sunce kao velika narandža nestaje iza titravog morskog horizonta, kao da je već dugo inhibirana ljudska mašta i umeće. Doduše u nekim delovima sveta, baš taj trenutak kada sunce, duže se pripremajući, odjednom nestane iza morskog horizonta, prisutni danas ispraćaju čak i aplauzom, kao novim vidom divljenja veličanstvenom prizoru koji se večno vraća.

Zalivi na Mediteranu s pravom izazivaju uzdahe. Poneke od njih, ne samo turisti, već i njihovi starosedeoci doživljavaju kao svoje, zasebno more. Otuda i nazivi Ligursko, Tirensko, Mramorno, Levantsko, kao i Azovsko more, koji se doduše, najčešće više i nalaze u onim pokrajinskim atlasima. I Jadran se nekada zvao *Golfo di Venezia*. Ali viševjekovna vlast Venecije i njen ogromni uticaj, koji se protegao i do novijih vremena, nije samo obeležio državne i gradske zajednice na samom Jadranu. Jer, kad se danas pomisli na sjaj Mediterana, mnogima će među prvim asocijacijama biti kanal Grande, po mnogima najlepša ulica na svetu, ili najveći trg na svetu, onaj koji je u Veneciji posvećen Svetom Marku.

Za taj sjaj i lepotu nije bilo dovoljno imati vekovima pod sobom luke i lučice cele Dalmacije, i ne samo njene. Za to je posebno bila značajna islamska veza koju je Venecija ostvarila sa Dalekim Istokom. Odatle, preko Venecije tako su stizala sva egzotična čuda, učinivši lepotu i bogatstvo Mediterana još većim. Čuvena svetkovina Sense, na dan Vaznesenja Gospodnjeg, kada ispred crkve San Nikolo dei Mendikoli, mletački dužd venčava s morem, nije samo simbolički obred, u kojem se venčanje s morem, pretvara u venčanje s Mediteranom, tim večnim izvorom života i bogatstva.

Suštinu Mediterana, njegov svakodnevni i istorijski život čine putevi, morski i kopneni. Ta povezanost svih tih malih i većih gradova, posle toliko vekova, izrasla je u jedan saobraćajni sistem. Vremenom je čovek koji se nađe na Mediteranu, stekao i osećaj i uverenje, da je na najbolje odabranom putu. Zato razumevanje komunikacija kao suštinske odrednice Mediterana, najpre otkriva kretanje kao sudbonosni čovekov čin. Pri tom se misli na ono, koje jedino menja čoveka, svedočeci o lepoti i vrednosti prostora kojeg samo i kretanjem možemo otkrivati. I tu se, čini se kao nigde drugde, darovi komunikacije i kretanja stalno umnožavaju donoseći vidljive posledice promena.

Taj sjaj *Serenissime* jednostavno rečeno, trajao je sve dok je ona, kao najvažniji saobraćajni i dugo vremena nezamenljivi trgovački centar, uspevala da bude jedini preprodavac bibera i drugih egzotičnih začina sa Indijskog okeana. Ta prednost Venecije i Mediterana, danas je ilustrativna i u podsećanjima na tako dobro poznate činjenice, da se upravo sa mediteranskih obala kretalo u otkrivanje novih i dotle nepoznatih svetova i zemalja.

Tako je s kraja XIII veka jedan od najčuvenijih Mediteranaca, Marko Polo vratio i iz danas tako daleke Kine. Jedan još poznatiji Mediteranac, Kristofor Kolumbo, bezmalo puna dva veka kasnije, ostvario je epohalno otkriće Amerike, koje je toliko promenilo istoriju i svet.

Ekonomska moć i preimućstvo, učinili su Veneciju i Mediteran toliko prestižnim, da su vrednosti, ukus i dometi zapadnoevropske civilizacije, kroz najvažnije odjeke i kulturno-civilizacijske tokove, sa Mediterana, kroz različite valere i nijanse, počeli da se prelivaju širom preostalog sveta.

Svetlost renesanse koja je tako obasjala evropskog čoveka krenula je iz Firence, a ishodište baroka bili su Rim i Španija, da bi odatle zahvatili svu Evropu, uključujući i one protestantske zemlje na severu. Mediteran je dugo uspevao da odgovori na najveće izazove i udare, zadržavajući svoj značaj i preimućstvo. Ipak, kada su se Englezi i Holandani, negde posle 1620. dokopali dalekih mediteranskih tržišta, počinje opadanje ovog posebnog sveta. A kada su 1869. Englezi probili Suecki kanal, definitivno je stavljena tačka na jednu epohu u kojoj je, kao nikada posle i nikada više, u sveukupnoj svetskoj istoriji i civilizaciji, osnovni smer i ritam zaista određivao jedan od njegovih najlepših svetova.

Iako su „prve civilizacije“ nastale na Istočnom Mediteranu, danas mnogo poznatijem kao Bliski Istok, more je za taj svet bilo pustinja veća od njih samih, prava prepreka za uspostavljanje veza između nastanjenih rubova mediteranskih obala. Ne računajući sporadično splavarenja pokraj obala, trebalo je da prođe bar milenijum da bi se dogodili prvi nešto ambiciozniji plovidbeni poduhvati. Čovek je na Mediteranu dugo osvajao more, da bi more zapravo njega osvojilo i nepovratno ga promenilo.

Intenzivniji život na tom delu Mediterana, počeo je u vreme nastanka ili početka organizovane poljoprivrede, što je bila prva prava „velika revolucija“ na Bliskom Istoku.

Vremenom je gajenje divljeg bilja, ali i životinja, preraslo u ovladavanje poljoprivredom stvarajući kod čoveka sasvim nove navike. Čovek je tako počeo da se vezuje za zemlju i da se ukorenjuje u grupna staništa.

Na prostoru Mesopotamije, koja je zajedno sa Egiptom bila rodno mesto prve civilizacije u istoriji sveta, upravo na obližnjim vodama Tigra i Eufrata započela je i rečna plovidba. A kada je roba zaplovila vodama Persijskog zaliva, Crvenog mora, napravljen je odlučujući korak ka putevima mediteranskog mora. Tada je počeo život Mediterana kakvog poznajemo.

Zavodljivost Mediterana ima bezbroj lica, ali njegova vrednost je baš u tome, što je on nepovratno menjao svet i ljude u međusobnom kontaktu i svakodnevnoj komunikaciji.

Mediteran menja pogled na istoriju civilizacije postavljajući mnoga, među kojima i još jedno pravo retorsko pitanje: da li je za istoriju sveta bila važnija pojava vesla ili jedra u pomorstvu, ili jedna pomorska bitka, pa makar bila i u razmerama, čak i one kod Lepanta. Nakon ubrzanja istorije koju je doneo početak gajenje najznačajnijih poljoprivrednih kultura i stoke, moćnu revoluciju na Mediteran je donelo i širenje obrade gvožđa.

Ali novi veliki zamah na Mediteranu je donela pojava azbučnog pisma. Još u bronzano doba, Bliski istok je već znao za pismo. Hijeroglifi su bili u Egiptu, u Maloj Aziji klinasto pismo, dok su na Kritu bile poznate pravolinijsko A i pravolinijsko B, koje je jedino i dešifrovano. U početku su pisma služila vladarima i uskim krugovima oko njih. Ali bilo je očigledno da treba stvoriti pisma koja su, sem vladarima i njihovim

pisarima, bila neophodna i trgovcima, koji su prosto bili u situaciji da upoznaju i druge jezike i koriste se njima.

U Ugaritu je na osnovu klinastog pisma nastala azbuka od 31 slova. U Biblosu je je usavršena pravolinijska azbuka od 22 slova, koju su najpre prihvatili Feničani, da bi je u negde VIII veku pre Hrista, upravo preko Feničana prihvatili i Grci. Pa ipak, azbuka se neće tako brzo prenositi. Ne brže od novca, koji je verovatno nastao tek u VII veku pre nove ere. Novcu je zaista dugo trebalo da najpre unekoliko poremeti tradicionalnu trgovinsku razmenu.

Ali i prva azbuka, o novcu i da ne govorimo, i na Mediteranu, a potom i na celom zemljinom šaru, doneli su neverovatne revolucionarne promene.

Novi veliki istorijski period Mediterana započet je u VIII veku pre nove ere, kada je njegovo more oživelu najviše zahvaljujući feničanskim lukama i grčkim gradovima. Zahvaljujući njihovim lađama i pomorcima izvršena je kolonizacija duboko na zapad, tako se od tada istorijski Mediteran neprekidno protezao od Levanta pa sve do Heraklovih stubova. To kretanje sa istoka ka zapadu Mediterana, istoričari su poredili sa evropskom kolonizacijom Amerike posle 1492. godine. U oba slučaja, zajedničko je bilo, što se radilo o kolonizaciji na daljinu i dalekim zemljama koje su uglavnom bile nenaseljene.

Inače, na Mediteranu, po njegovoj geografskoj širini, izdvajaju se tri glavna puta. Prvi je uz sever Grčke, i uz obližnja ostrva vodi sve do Korkire. Odatle, uz povoljan vetar i laki jedrenjak može proći Otrantska vrata za manje od dana. S druge strane, na italijanskoj obali, put se kreće do Mesinskog moreuza, odakle se može i na Tirensko more ili na Sicilijansko primorje. Tim putem su se koristili već Grci u vreme mikenske epohe. Južni put vodio je afričkom obalom, od Egipta do Libije i male Afrike. Kraj tog puta predstavljali su Heraklovi stubovi, na Gibraltaru. Treći put je najpre predstavljao lanac središnjih ostrva: Kipar, Krit, Malta, Sicilija, Sardinija i Baleari. Mnoge iskopine su potvrdile pretpostavke da su ovaj pomorski put koristili još Feničani. Kako su oni prvi savladali veštinu kormilarenja, plovili su čak i noću, određujući tako osnove pomorske navigacije prema sazvežđu Malog medveda. Feničani su stvarne preteče savremenog pomorstva, kao nesumnjivi pobednici u osvajanju zapadnih obala.

Gradovi na Mediteranu su pre svega živeli od trgovine i industrije. Njihova prednost su bile zanatlije raznih vrsta, kao i graditelji brodova. Tkanine na

mediteranskim pijacama, posebno njihove boje, koje su se katkad dobijale i od morskih školjki, bile su na posebnoj ceni. Međutim, mediteranski trgovci su uneli još jednu važnu novinu: sem svojom, trgovali su i tuđom robom, što je još više multiplikovalo pomorsko-trgovački zamah Mediterana.

Opet, s druge strane, ratovi, nemiri i pobune u mediteranskim gradovima, prekidali su trgovačke veze i zavisnosti. To je katkada znalo da dovede do prekida i pustošenja mediteranskih civilizacija. Ali tada bi jednu civilizaciju nastavljala druga, kao slična, ali i različita, u novom gradskom centru.

Poznat je, u tom smislu, istorijski primer Kartagine koja je u jednom trenutku zamenila prve moreplovce i trgovce. Dogodilo se to tako što se feničanski i način i centar života, kao prvo zapamćeni na Mediteranu, preselio u Kartaginu, tačno tamo gde se spajaju dva Mediterana. Dogodilo se nešto otprilike slično, poput slučaja evropske civilizacije posle otkrića Amerike. Kako tvrdi jedan od najvećih istoričara proteklog veka, Fernan Braudel, Kartagina je izrasla kao „američki način“ (Braudel, 1995: 80), kao povlašćeno mesto za mešavine raznih vrsta. Kartagina je zaista bila kosmopolitska, jer je njen dinamički duh privukao moreplovce, zanatlije i plaćenike sa svih strana. Sem toga „američka“ je bila Kartagina i svojom jednostavnom civilizacijom koja je u prvi plan kao vrednost isticala solidno, pretpostavljajući ga rafiniranom. U tom nizu prednosti i važnih novina koje je donela Kartagina, ne treba zanemariti ni činjenicu da je ona, zajedno sa drugim gradovima, ostvarila neku vrstu simbioze sa Severnom Afrikom. To je učinilo da se na prostoru severne Afrike, ubrzo počinje da se uzgaja maslina, vinova loza, smokva, badem, nar. Na tom prostoru počinje baš tada i proizvodnja vina, a još više, da se usvajaju razne zanatske tehnike.

Tekstovi znamenitog agronoma Magona, posredno sačuvani, danas lako mogu da posluže za sklapanje zanimljive slike o kartaginskoj civilizaciji. Ona je bila zasnovana na razvijenim gradovima, ali ni sela u njoj nisu zaostajala. I u takvim selima živeli su očito bogati ljudi sa evidentnom kulturom u obradi zemlje, u lepo uređenim vrtovima sa kalemljenim voćem i drvećem. Magon je za sve njih napisao i tačno sto saveta o tome kako da zasade vinograd, a da on bude zaštićen od suše. Tu su i saveti o proizvodnji vrsnih vina, zatim o uzgajanju bademovog drveta, o očuvanju nara, pa i oni o svojstvima kojima treba biti vođen prilikom izbora goveda. Ipak, jedan poseban Magonov savet i danas zavređuje pažnju i valja ga možda i zapamtiti, bez obzira što je i

ovakva Kartagina nestala u vihoru istorije. Magon, dakle, kaže: „Ko je kupio zemlju mora da proda kuću da ne bi više zavoleo svoju gradsku kuću od seoske“ (Brodell, 1995: 84).

I Feničani i Grci, i Kartaginjani i Rimljani, zajedno sa drugima, čine istoriju Mediterana, koja po mišljenju arheologa i istoričara predstavlja šest do deset milenijuma istorije. Zato ona pretpostavlja ogromna i različita znanja u bilo kakvom pokušaju da se dobije sinteza o tom toliko velikom, i u isti mah veoma protivrečnom svetu.

Odgovor je najpre u tri glavna načina mišljenja u mediteranskoj istoriji, u tri verovanja, načina ishrane i življenja uopšte. Mediteran, ipak i pre svega, karakterišu tri kulture, tri zajednice i tri ogromne i u isti mah izuzetno žilave civilizacije. To su tri beskrajne sudbine, koje kao da su tu oduvek i samo se katkad preobražavaju, uvek bivajući spremne da pokažu čak i sve svoje zube. Njihove granice odavno, pa i sada, lako prelaze granice država, predstavljajući sudbine koje se lako mogu pratiti kroz sve najvažnije događaje u istoriji Mediterana.

Jedna od njih je naravno zapadna civilizacija, ili onaj deo hrišćanske civilizacije koji se tradicionalno prepoznaje u Rimu, kao centru tog antičkog latinskog, koji je potom postao katolički i pružao se sve do Okeana i Severnog mora, i sve do Rajne i Dunava. Taj svet i uticaj se protezao sve do svetova s one strane Atlantika, pa sve do protestantskog sveta, zadržavajući u sebi staro carstvo Karla V, za koje se govorilo da u njemu sunce nikada ne zalazi.

Od Maroka pa sve do one strane Indijskog okeana, do indonežanskih i malezijskih ostrva, prostire se snažni duh Islama. Ali uz pustinje, on doseže i u srce Azije, stvarajući tako jedan „drugi“ Mediteran. Onaj zapadni i ovaj „drugi“ Mediteran, kroz dugo vreme i vekove ne samo „kohabitacije“, stvorili su tako poziciju „komplementarnih neprijatelja“ (Brodell, 1995: 92). Ta metaforična dvosmislenost prosto podrazumeva njihovu duboku suprotstavljenost, ali i istorijsko neprijateljstvo, suparništvo, pa i ono što spada u tzv. međusobne pozajmice.

Treći svet Mediterana, u toj moguće prvoj i osnovnoj podeli, svakako je Grčka i svet pravoslavlja, koji čine današnje Balkansko poluostrvo: Rumunija, Bugarska i skoro cela bivša Jugoslavija. Sama Grčka objedinjuje neverovatno blago uspomena koje najpre i prirodno oživljavaju duh jelinske antike. Tom svetu, iza kojeg je i nekad, ali

posebno u novijim vremenima, stajala pravoslavna Rusija, centar je i dalje Aja Sofija, u srcu nikada zaboravljenog Konstantinopolja.

Ove tri civilizacije su na Mediteranu pokazale određenu nepromenljivost i uspele da odole mnogim i neverovatnim izazovima, pa čak i zubu vremena. Naravno, na njihovim rubovima je bilo raznih promena, ali je njihovo područje ipak ostalo bezmalo isto. Tako je dugo trajanje postalo jedna od najvažnijih karakteristika i suštinska priroda civilizacije.

Svi njihovi koreni sežu duboko u prošlost. Tako romanska civilizacija ne počinje sa Hristom. Islam postoji i pre Muhameda i VII veka ove ere. Ni za pravoslavni svet se ne može reći da počinje baš sa osnivanjem Konstantinopolja, koje se dogodilo 330 godine od Hristovog rođenja.

Jer, civilizacije nadžive razne katastrofe, rađaju se čak i iz pepela, čak i onda kada se čini da su uništene ili trajno oštećene. Njihovu suštinu kao da predstavlja taj njihov kontinuitet koji uvek uspeva da se adaptira na novu središnu religiju, tako što je sjedinjuje sa drevnim vrednostima, preživljavajući tako, kao njena osnovna supstanca.

Jedna od najznačajnijih u istoriji čovečanstva je svakako grčka civilizacija. Posle raznih najezdi i katastrofa, njene jasne i prepoznatljive karakteristike, uočene su već u XIII veku pre rođenja Hrista. Helenski svet je potom doživeo svoj puni sjaj, ali naravno i razmere neverovatnih iskušenja. Poslednje od njih su bile rimske legije, koje su i stavile tačku na slavno doba antičke Grčke. Ali posle tog skoro pet vekova dugog sužanjstva, Grčka se uzdiže kada je Konstantin 330. n. e. podigao Konstantinopolj. Tada nastaje još jedno hrišćansko carstvo veliko koliko i rimsko.

U vreme, nakon podele Rimskog carstva, zapadno carstvo će pasti pred Varvarima. Upravo tada počinje moćno uzdizanje Vizantijskog carstva, koje će sve do 1453. i pada Carigrada, u sjaju uspona, proživeti ceo jedan milenijum. Oslobođanje od Osmanlija celog ovog nekadašnjeg vizantijskog prostora dogodiće se tek u XIX, a završiće se početkom XX veka, i to uz prevashodnu pomoć Rusije, ali i Evrope. Bio je to još jedan pravi krstaški rat koji je najzad doneo slobodu svim hrišćanskim narodima na Balkanu.

Ako je za Rim takozvana nulta godina, bila ona u kojoj se rodio Isus Hristos, onda je za Islam najvažniji datum bio 16. jul 622, dan kada je Muhamed prebegao iz Meke u Medinu. Islam svoje poreklo i dugu prošlost duguje pustinjskoj Arabiji. Odatle

će ti arapski konjanici krenuti ubrzo preplaviti Siriju, Egipat, Iran i Severnu Afriku. Islam je danas pre svega ono što zovemo Bliski Istok. Osvajajući taj prostor, Islam je zatekao, usvojio i nasledio niz drevnih kultura, ekonomija i nauka.

Ipak, civilizacija nije samo religija, mada je ona naravno srž svakog kulturnog identiteta i sistema. Civilizacija je umetnost života i življenja, u šta možemo uključiti hiljade stavova koji se stalno ponavljaju. Na vitalnost mediteranskih civilizacija utiče i činjenica da su one „izvedene“, za razliku od, na primer, kineske koja je jedino prvostepena, bez pretka i potomka.

Evolucija u odevanju, istorija kuća, ili na primer ishrane, na Mediteranu su poprimile često neočekivane i neverovatne istorijske ishode koji često puta kriju i zatamne odgovore na pitanje: ko je zapravo na Mediteranu bio osvajač, a ko je u stvari osvojen? Razlike između dva hrišćanstva vremenom su donele fatalne istorijske ishode. O tim razlikama najpre svedoče brojne teološke rasprave, kao i duga istorija ekumenizma.

Na osnovu svega, može se jednostavno zaključiti da civilizacije imaju dve osnovne karakteristike: u stvarnosti veoma dugo traju i čvrsto su vezane za svoj geografski prostor.

Na Mediteranu najznačajnije civilizacije dolaze posle dugih prethodnica. One koje su rano nastale, prosto nisu mogle da se ne sukobe. Često su upravo u toj borbi i nalazile razloge svog postojanja. Zato su civilizacije i mržnje i ratovi i sav taj mrak koji ih donekle i sakriva. Jer, civilizacije, pokazala je to nebrojeno puta istorija, proizvode mržnju, njome se hrane i od nje žive.

Rano nastale civilizacije prosto ne mogu a da se ne sukobe i kao da u toj borbi i nalaze razloge svog postojanja. Tako su na primer stari Grci mnogo više prezirali Persijance nego što su inače trpeljivi Persijanci mogli prezirom da uzvrate. Za razliku od rimske mržnje naspram Kartagine, koja je još obilatije uzvraćala, Hrišćanstvo i Islam u svom viševjekovnom doticaju stvorili su istoriju takvih odnosa, da oni svakako ne dopuštaju mogućnost da jedni drugima bilo kako pozavide.

U bilo kakvom, čak i najpovršnijem pregledu takvih odnosa civilizacija na Mediteranu, ali i celom svetu, vidno je da je Vizantija bila skoro jedino tako veliko carstvo, koje u svojoj hiljadugodišnjoj istoriji nije uspela da povede neki sveti, krstaški rat. Ali da li je i zbog toga, tog nedostatka „konstrukcije ili pak konstitucione“ mržnje,

i nestala sa istorijske scene u pravoj varvarskoj najezdi? Opet, to bi moglo da odvede u opasni zaključak da budućnost sveta pripada samo onima koji znaju da mrze. Baš kao u rečenici koju je izrekao poznati mediteranski slikar iz Herceg Novog, Vojo Stanić povodom krvavog nestanka Jugoslavije, tvrdeći da danas na tom bivšem prostoru opstaješ tako što nekoga mrziš, „jer ako ne mrziš nikoga, onda te baš svi mrže“.

Ako zaista u takvim shvatanjima, civilizacije funkcionišu na nepriznavanju, preziru i mržnji prema drugima, ipak njihova stabilnost, dugovečnost i prepoznatljivost počiva na drugim, mnogo važnijim i neospornim činjenicama. Prema kojima su civilizacije takođe i žrtvovanje, uticaj i zračenje prema drugima, sakupljanje kulturnih dobara i njihovo baštinjenje.

More je svetu na obalama donelo prosperitet kroz komunikaciju, pomorstvo i trgovinu, ali i mnogostruke razmene u oblasti ideja, tehnike, pa čak i verovanja. Ali donelo je i ratove, koji takođe ulaze u najširi oblik definicije komunikacije.

Tako je to šarenilo postalo jedinstvena istorijska i savremena slika Mediterana, kao mozaika sastavljenog od svih boja. Kao što Aja Sofiju „čuvaju“ poput neke posebne počasne straže četiri minareta, dok se, na primer, samostan svetog Jovana u Palermu nalazi između crvenih kubeta bivše džamije. U Kordobi je tako po naredbi Karla Petog, usred šume lukova i svodova najlepše džamije na svetu, nikla ne manje lepa gotička crkva.

Istorija Mediterana, kao uostalom i celog sveta, uvek je više zavisila od političkih ciljeva vodećih civilizacija, koje su, kao po pravilu, uspevale da „izguraju“ na sporedne koloseke, ostale sile istorije.

Za stvaranje sveukupnog fenomena kakav je vremenom postao Mediteran, neizbežnu i suštinsku ulogu imala je i ekonomija. Sve civilizacije su razvijale, trajale i cvetale samo zahvaljujući ekonomiji. Prednost Mediterana su bila uvek, naravno, njegova mora, idealna i danas nezamenljiva za transport. Na Mediteranu je gospodar najčešće bio onaj koji je vladao morem. Političke gospodare mediteranskih prostora, kakav je bio na primer Rim, potisnuli su gospodari ekonomske razmene i nejednakosti trgovačkog života. Ekonomskoj dominaciji prethode borbe, ali su ratovi i najsigurnije sredstvo za njeno održavanje.

U IX i X veku velikim delom mediteranskih mora gospodario je Islam, čak toliko da „hrišćanin u njega nije mogao ni dasku spustiti“ (Brodell, 1995: 104). Ali stvari

su se posle krstaških ratova drastično promenile, tako da su potom suvereni gospodari ovih mora postale lađe najvećih mediteranskih gradova. Taj primat koji je uklonio vizantijske lađe i potpuno potisnuo vodeće lađe Islama, donekle su remetili gusari. Upravo ti gradovi su borili za konačni primat, a kad je posle rata kod Kjođe (1378–1381), Venecija najzad prevazišla svoje dugo rivalstvo sa Đenovom, ona je postala za dugo središna luka i najznačajnijih grad svih, a pre svega trgovačkih razmena na celokupnom Mediteranu.

Ekonomsku zavisnost sveta od Mediterana nisu prekinule ni razne turske armade, ni francuske vojske, pa ni španski tersiosi. Stvarni preduslov za kraj ekonomske dominacije Mediterana dogodio se 1492. otkrićem Amerike. Time zapravo počinje premeštanje centra sveta ka Atlantskom okeanu, što je bio dug, ali nezaustavljiv proces. U tom procesu, posebnu ulogu su imali Nordijci, pre svega Englezi, pa i Holandani, koji su lukavstvom, ali i silom i nasiljem osvojili mora Mediterana. Posle velike bitke kod Lepanta, u kojoj su 1571. hrišćanski i islamski svet ukrstili snage u do tada nezamislivoj pomorskoj bici, na Mediteranu su se postepeno pojavili brodovi iz protestantskih zemalja, namećući snagom i moći svoje mornarice, svoju volju i svoje preimućstvo. Mediteran tako sve više postaje prava i složena politička šahovska tabla na kojoj svoje poteze vuku i slabi i jaki i bivše sile i civilizacije, kao i one koje pretenduju da to postanu. Taj politički značaj Mediterana kao da je oslabio probijanjem Sueckog kanala.

Citati iz Kurana, u kojima se pominje maslinovo ulje, podsećaju na poznato i rasprostranjeno razumevanje Mediterana kao ognjišta najznačajnijih, ali pre svega evropske kulture i civilizacije. U istoriji mnogih naroda i danas se veoma često sopstvena kulturna tradicija svodi, ili isključivo predstavlja jedino kao borba za slobodu i nezavisnost. Na Mediteranu takva tradicija, u susretu sa drugima i raznim „drugostima“, kroz nova i često neočekivana iskustva, doživljava svoje značajno proširenje.

U istorijskim, političkim i sociokulturnim razmatranjima značaja Mediterana, uvek se ističu tradicionalne pretenzije na Mediteran. Jedna od tih uobičajenih spekulacija, čak mnogo ranije od hladnoratovskog perioda, je ona o večnom snu ruskih careva o izlasku na topla mora Mediterana. U drugoj polovini prošlog veka, što se proteglo i na ovaj, Mediteran je poslužio za ostvarenje jedne nove hegemonije –

hegemonije industrijske civilizacije, koja svoj politički oblik dobija kroz pojam atlantizma.

Od davnina uz mediteranske obale je prolazio i put svile, a poseban značaj i atmosferu njegovom ambijentu, davali su mediteranski putevi soli i začina, ulja i mirisa, oruđa i oružja, umeća i znanja, i umetnosti. Svi svetski putevi su dugo i jedino vodili na, i sa Mediterana. Susreti, razmene, komunikacije, pa i okršaji i ratovi u istoriji sveta kao da su počinjali i završavali se na Mediteranu. Oni narodi koji su savladali more, i plovili između mediteranskih obala, nekada su mogli da pretenduju na gospodarenje tada poznatim svetom.

U opisu fenomena Mediterana, u nekoj vrsti atlasa njegovih posebnosti i izuzetnosti, svetionici predstavljaju neobičnu raritetnost, bez koje se nije mogla zamisliti pomorska plovidba. Svetionici su neka vrsta mediteranskih zadužbina, i na pomorskim kartama onih većih razmera predstavljaju najvažnije tačke, bez kojih ne bi bilo plovidbe na otvorenom moru. Olakšavali plovidbu noću i za nevremena, pa su često bili spas za pomorce, i to onaj koji jedino može dovesti do najbliže luke.

Po pravilu svetionici se nalaze na rtovima i ostrvima, odakle svetle okruženi morem ali i aurom svoje izdvojenosti i osame. Zato svetionici liče na manastire u dalekim neprohodnim vrletima, a njihove posade (koju najčešće u višednevnim smenama predstavlja samo jedan svetioničar), zbog prirode posla, nalik su monasima i iskušenicima.

U vreme najnovijeg tehnološkog razvoja, u savremenom pomorstvu, svetionici nemaju baš onaj stari, nezamenljivi značaj, kada su bili orijentiri, a najčešće i spas za pomorce i njihove brodove.

Ali s druge strane, svetioničari i svetionici, predstavljaju „sinonime“ za samoću i osamu. Baš kao u stihovima iz „Pjesme svetioničara“ Miroslava Krleže (2000: 29):

Ja sam potpuno sam sa svojim praznim domom,
Sa svojom lađom i svojim brodolomom...

U stvari, Mediteran, sa svim tim svojim prostorom i komunikacijama, na kojima se stalno rađao novi svet, kao neka vrsta posebnog, više zemaljskog mora, predstavljao je stalno i veliko iskušenje.

Zato su i danas na obalama Mediterana brojni manastiri i samostani. Njihov izgled, poput Meteora u Grčkoj (koji nisu na samoj morskoj obali), ali i onih u Antiohiji i Kapadokiji, ili na rubu pustinje, ali i kad su sakriveni u maslinjacima tik uz more, kao Praskvica ili Gradište na Crnogorskom primorju, ili na istočnim i zapadnim obalama Mediterana, čini ih tako drugačijim, od onih koji se nalaze tako daleko od mora. Drugačijim i bogatijim posebno ih čine i sadržaji riznica i aula, klaustara i kapitula, ne samo zbog brojnih manuskripata, prepisa, evanđelistara, hronika, iluminacija i starih libara. Već i zbog zlata i srebra, pehara i ikona, ali i liturgijskih napeva koji se u njima svakodnevno čuju.

Mediteran nije, takođe, jedino i samo istorija. Ali nikada se bilo kakav razgovor o njemu ne može zamisliti bez prepoznatljivog mediteranskog mozaika koji čine i Evropa, Magreb i Levant, i judejstvo, hrišćanstvo i islam, i Talmud, Biblija i Kuran, i Atina i Rim, i Jerusalem, Aleksandrija, Konstantinopolj i Venecija.

Ali u tom živom mozaiku je i grčka demokratija, dijalektika i umetnost, rimsko pravo, forum i republika, arapska nauka, ali i provansalsko i katalonsko pesništvo, italijanska renesansa, Španija kroz vekove, kao i kultura južnoslovenskih naroda na Jadranu.

Već su toliko poznata tolika opšta mesta o Mediteranu koja obuhvataju slike sunca, mora, mirisa i boja, vetrova i talasa, peščanih plaža i ostrva sreće, luka i lađa, plovidbi i brodoloma, narandži, mirti, maslina, palmi, borova, čempresa. Ali svemu tome poseban život i dodatni šarm, daje na trgovima, na tržnicama, lučkim dokovima i malim pristanima, taj mediteranski smeh i ona temperamentna govornost Mediteranaca koji se preliva preko brojnih obala, dajući taj sveobuhvatni ritam životu pokraj mora.

Ali i ovde, kao i drugde, taj govor nije služio samo klasičnoj trgovinskoj razmeni ili, kao u novijem dobu za pridobijanje turista i gostiju; ili u svakodnevnim opuštajućim razgovorima na već pomenutim mestima, kao i u bezbrojnim kafanama, kafeima, tratorijama, picerijama, tavernama.

I ovde su govornici pridobijali vernike, političke istomišljenike i neistomišljenike, braću po dokerskim i drugim radničkim i socijalnim mukama. Zato su uostalom, kao i širom sveta, i na Mediteranu talentovani govornici služili demokratiji i slobodi, ali i demagogiji i tiraniji.

Sve to je učinilo da su mediteranski domoroci, bilo da su ribari, moreplovci i ili drugi, po prirodi svog života pre svega građani, jer su kroz istoriju više pripadali svojim gradovima, nego nacijama ili državama. Zato su Mediteran, i sav taj veliki i bogati govor o njemu, vremenom prosto postali neodvojivi jedno od drugog.

8. Venecija ili san o gradu

Stara i puna slava, kao i sav sjaj Mediterana često se i skoro prirodno poistovećuje sa zlatnim dobom Venecije. Drevna Serenisima bila je san, ali i realni cilj Mediteranaca, i sve što se u njihovom životu vredno događalo kao da je upoređivano sa zlatnom aurom tog nenadmašnog grada, ostrva, države, stvarnog i čudesnog, poput najmaštovitijeg sna i fikcije. Do pojave Venecije, u istoriji nije zapamćeno da su u nekom evropskom gradu, i u isti mah i kultura, i sloboda i bogatstvo, toliko i zajedno skočili.

Ona je bila i magija i iluzija, i krivo ogledalo svakodnevnog teškog i težačkog života, ali i „Venecija po želji“, kako joj emfatično, jedne zimske noći 1833, klicao Alfred Mise.

Ta njena magična nestvarnost, jednog drugog Francuza, Žan Pol Sartra, prosto je terala, da prelazeći njene legendarne kanale, ushićen slikama koje je video, traga za onom skrivenom Venecijom, koja je zapravo prava i zbog toga uvek nedostupno negde drugde.

Grad koji uvek nudi nove slike i nebrojene načine da se vole i njegovi mitovi, a još i više i očaravajuće slike radosti života. Često puta i kao i spasonosna protivteža za ograničenja i slabosti kojima je opterećena svakidašnjica čovekovog života.

Poetski rečeno, kao da je nastala između vode i neba, Venecija ostaje za svoje opijene poklonike, ni na nebu ni na vodi, i kao da u jednom trenu izranja iz potonule šume.

Jer, Venecija pleni jednim neverovatnim majstorskim čudom sklada. Vremenom je izrasla u neprevaziđeno iskustvo grada, u kojem je mešanje sve preraslo u neki vanvremenski sklad. Mnogi njeni „ovisnici“, i oni slavni, i oni neznani, uočavali su da se u tom gradu „ništa ne usuđuje da krene i ostari“ (Brodell, 1995: 120).

Svaka šetnja po Veneciji, tom gradu, koji je „majstorska lekcija o skladu“, kako je tvrdio Le Korbizije (v. Brodell, 1995: 124) ne traži puno naprezanja da bi se zamislila prošlost. Ona je toliko prisutna da njeni posetioci skoro i ne osećaju kako svakoga trenu jednostavno tonu u nju. Kao malo gde na svetu, ta prebogata prošlost meša se sa sadašnjošću, tako da granice i razlike nestaju u toj osobenoj aromi neuporedivog grada i

mora. U tom trenu, zatečenog putnika na trgu Svetog Marka, ispunjavaju i prožimaju takve slike grada i mora i neki tako prijatni žmarci života, koji kao da, pre svega, žele da podsete na to kakav bi zapravo život zaista mogao i da bude.

U Veneciji čovek se i danas toliko „otuđi“ od svake zahtevne ili monotone svakodnevice da očas svaka iluzija postane istina, u atmosferi koju neprestano obnavlja svaki pogled u more, kamen, te ružičaste cigle zgrada, te gondole sa mornarima koji sa pobodenim motkama upravljaju venecijanskim kanalima.

Bez obzira na vreme i tolike protekle vekove, ona još uvek zadivljuje, bilo da se radi o nepoznatim turistima, ili da je pitanju jedan Kazanova, Raskin, Mise, Žorž Sandova, Žan Kokto ili, na primer, Le Korbizje.

A sve je počelo njenim trgovačkim, materijalnim i zaokruženo političkim trijumfom koji je Veneciju učinio još u XIV veku kraljicom Jadrana, gospodaricom Mediterana. Otada Venecija postaje grad zlatnih niti, metropola dukata i cekina, afričkog zlata i srednjoevropskog srebra, ali i kraljica bibera, začina, lekovitih proizvoda i svile i pamuka.

U njoj se preprodaju i i slatka vina i suvo grožđe sa grčkih ostrva, maslinovo ulje iz Pulje, vina iz Toskane i obližnjih kraljevina i kneževina, žito iz Napulja, sa Levanta i Sicilije, so sa Kipra, ali i sa obala Jadranskog mora.

Istorijski trijumf Venecije, plod je jedne interesantne istorijske sinteze, za koju su svakako zaslužne vrline jednog naroda, ne manje i mudrost jedne pametne vladavine, ali i slučajnosti istorije, u koje spadaju i neke užasne istorijske brutalnosti, koje, naravno, i po prirode te stvari, nikako nisu lišene zločina.

Veličinu Venecije srazmerno je odredilo tržište slavne Vizantije, preciznije rečeno slabosti velikog Vizantijskog carstva, ali i neke druge. Jer, za istoričare je nedvosmisleni Četvrti krstaški rat iz 1204, ta prava pljačka Konstantinopolja i „komadanje vizantijskog carstva, postao onaj temelj venecijanske veličine i bogatstva“ (Brodel, 1995: 128), posle čega su njeni bogataši postali još bogatiji.

Venecija je potom dugo iscrpljivala svoju snagu protiv jednog pravog kolosa, kakvo je u istoriji čovečanstva bilo Osmansko carstvo. Ali u toj borbi začini, zlato, diplomatska umešnost su joj doneli i očuvali prevagu.

Ipak, nakon viševjekovnog odmeravanja snaga sa Turskom, u kojem su njena tehnička nadmoć u pomorstvu i brodogradilištima i artiljeriji, došlo je do pomeranje

svetskih puteva sa Mediterana na Atlantik i jačanje nacionalnih država kao što su Španija i Francuska. To je bilo fatalno za Veneciju, koja je nakon slavne pomorske bitke kod Lepanta (1571), već sledeće godine izgubila Kipar, Krit (1669) i, na kraju, i Moreju (1718). Istorijsku tačku na slavno i svako doba Mletačke republike, na njenu nezavisnost i slavu, stavio je 1797, svojim osvajanjem, Napoleon Bonaparta.

I pored toga, u naredna dva veka Venecija je ostala jedno od najvažnijih kulturnih i turističkih središta Mediterana i uopšte Evrope. Pa još je Stendal rekao da je Venecija „najveseliji grad u Evropi“. Jer za Stendala je ovaj grad bio stalna, neprekidna predstava.

Ne može se reći da su prve predstave, svetovna muzika, počeli baš u Veneciji. Ni maske ni karnevali, ni turizam nisu u njoj izmišljeni. Ali kao da se to sve i odjednom stuštilo u ovaj jadranski grad.

Još u XVIII veku u njoj je, procenjuje se, boravilo verovatno više od trideset hiljada turista (Brodel, 1995: 132). A za praznik Sensa, bivalo ih je i sto hiljada. To je uticalo na veliki broj radnji. U više od dvesta kafana točila se i danas čuvena malvazija. Tada je publika hrlila u sedamnaest pozorišta, ali isto tako i brojne kockarnice. Venecija je bila tada prava svetkovina i na otvorenom sa velikim brojem muzičara, pevača, akrobata, gondolijera, slikara, dramskih pisaca, ali i „prijateljica i dama noći“.

Venecija je tada predstavljala karneval koji je skoro neprestano trajao šest meseci. A za to vreme, kao da je pod maskama skoro sve, ako ne baš i sve, bilo dozvoljeno. Već tada, može se slobodne reći, praznik je postao industrija Venecije. Mada bi s druge strane to moglo pre svega da znači: praznik kao sredstvo za život i preživljavanje.

Uprkos pravoj katastrofi koju je 1797. doživela Napoleonovim upadom i osvajanjem, ta „opadajuća“ Venecija je i dalje turistički grad bez premca. Pa se njena bogata turistička postsezona, kako to turistički poslenici kažu, otegla od tih Napoleonovih, i traje, eto, sve do naših dana.

Njena tajna vezana je sigurno za jednu neospornu činjenicu. Venecija, zahvaljujući verovatno tome i što je toliki svet prosto i dalje zaljubljen u nju, nije htela da se modernizuje po diktatu duha našeg vremena.

Jednostavno, nije htela da se promeni. A tu njenu drugu slavu u istoriji, upravo je omogućila ta „nepromenljivost“, zapravo ta njena otvorenost ka najžešćim i

najjednostavnijim strastima i osećanjima: ljubavi, sreći i maštanju. Zato svaki susret sa Venecijom i dalje stvara onu čudesnu iluziju, da je vreme stalo na najdivniji način.

9. Rekapitulacija

Ovako postavljena tema našeg rada, kao i njegov mogući sadržaj, iziskivali su da najpre izdvojimo kao posebno uočljive i značajne one mediteranske fenomene i topose koji bi motivsko-tematski, ili na drugi način, svedočili o prisustvu Mediterana u delima srpskih proznih pisaca.

Razućenost Mediterana, omogućava da mediteranska mora bivaju povezana, time i pripadaju i Tihom, Atlantskom i Severnom Ledenom okeanu, bivajući tako suštinska veza između Evrope, Azije i Afrike. Mediteran uokviruju poznati planinski masivi i venci, akao što su: Alpi, Apenini, Balkan, Olimp, Taurus, Liban, Atlas, Pirineji. Mediteranska mora, između njih, su i prva sa kojih je evropski čovek zaplovio ka drugim svetovima, potvrđujući komunikativnost Mediterana, ispostavilo se to u istoriji sveta, kao jedno od njegovih najvažnijih svojstava.

Ali sem te osnovne, primarne pomorsko-trgovačke komunikacije, na Mediteranu međusobno komuniciraju i duboki i daleki slojevi prošlosti sa sadašnjošću, kao i bogata istorija sa njegovom razućenom geografijom. Takav Mediteran prirodno ishodi i stvara svoje topose koji ga identifikuju u svakodnevnom životu, ali i u istoriji, umetnosti i kulturi, i raznim drugim oblastima. To su zapravo one pojave, koje na različite načine prepoznaju, predstavljaju ove, kao i mnoge druge fenomene, i ono što podrazumevamo pod brojnim svojstvima i suštinom Mediterana.

Iako su njegova klima i ishrana veoma prepoznatljivi mediteranski fenomeni, kao jednog od najprepoznatljivijih, izdvojili smo maslinu, jer posle mora i njihove geografske povezanosti, maslina je je u stvarnom životu Mediteranaca, u ishrani, kao simbol dugovečnosti, kao umetnički motiv, i stvarajući prepoznatljivu sliku hlada primorskih maslinjaka, jedan od najbitnijih prirodnih sinonima za Mediteran.

Njegova mora, njihova povezanost, u toj klimi sa obilje sunčanih dana, sa svemu tome primerenom ishranom, učinili su Mediteran, kroz stalni razvoj njegovih naseobina i gradova, prosto predestiniranim za kulturni i duhovni razvoj savremenog čoveka.

Na obalama Mediterana tako su se i rodile tri velike svetske religije i tri najveće civilizacije, koje su dale najveći mogući pečat svemu tome što spada u najznačajnija dobra ovoga sveta, pa čak i u onome što u to ipak i ne spada.

Razvoj tri civilizacije u mediteranskim gradovima, i urbani sjaj koji je dosegla Venecija, ta viševjekovna kraljica Mediterana, zajedno sa već apostrofiranim mediteranskim fenomenima, i njihove manje ili već refleksije, kao i prisustvo u srpskoj prozi, glavni su predmet istraživanja u ovom radu.

Izdvajajući ih kao važne momente mediteranskog sveta, kroz njihove doživljaje u srpskoj proznoj književnosti, metodološki, oni će biti proučavani prevashodno u svom kulturološkom kontekstu. To znači da će se iz mediteranskih svojstava srpske književnosti pokušati pronaći i uspostaviti metodološki opravdana rekonstrukcija kulturnih toposa, svojstava i doživljaja koji se obrazuju u susretu sa mediteranskim svetom.

II. SRPSKA KULTURA I KNJIŽEVNOST I MEDITERANSKI SVET

1. Mediteran i stara srpska umetnost i arhitektura

Bela golubica koja donosi maslinovu grančicu, kao znak da je prestao potop, ili Hristova molitva na Maslinskoj gori, samo su dve od više fresaka iz XIV veka, u Visokim Dečanima, gde se ovo sveto drvo pojavljuje u jednom od najvrednijih spomenika srpske kulture, a danas već priznatim spomenikom svetske kulturne baštine. Dečani su na još jedan način impresivna potvrda susreta srpske kulture i Mediterana. Jer, na lepotu i izuzetnost ovog manastira posebno je uticalo i to što ju je gradio i jedan od najpoznatijih majstora graditelja svoga doba, čuveni fra Vita Kotoranin. Tako su određeni romanički elementi u susretu sa vizantijskim stilom srpskih manastira i bogomolja, dali takav sklad Dečanima, da su oni odavno postali nazvani, zbog svoje stvarne visine, pored svoje čuvene lepote, i Visoki.

Zanimljivo je da je taj susret Istoka i Zapada u staroj srpskoj umetnosti i arhitekturi bio i tema tekstova koji su objavljivani u poznatom *Zabavniku*, dodatku *Srpskih novina* koji je izlazio 1917. i 1918. na Krfu, kada se na tom grčkom ostrvu nalazila srpska država i vojska pre nego što će se pobedonosno vratiti u Srbiju, koja će se potom, skoro ne časeći časa, pretvoriti u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Todor Manojlović, pesnik, esejista i istoričar umetnosti, osvrnuo se u krfskom *Zabavniku* na taj zapadno-istočni ukrštaj u lepoti Visokih Dečana, povodom studija o staroj, kao i savremenoj srpskoj umetnosti „glasovitog“ istoričara umetnosti Gabrijele Mijea koje su objavljene u pariskom časopisu *L'art et les artistes*. Manojlović iznosi tezu da je u staroj srpskoj umetnosti neprekidno bila prisutna „težnja za originalnošću, slobodno individualno shvatanje vizantijskih modela, živo stvaralačko razvijanje, preobraženje tuđih formi u smislu nacionalnog ukusa i osećaja“ koji „potpuno opravdavaju razlikovanje i naziv jednog srpskog stila“ (Manojlović, 2005: 75).

Manojlović već u ornamentici studeničkih dveri vidi udaljavanje od vizantijskog modela i priklanjanje latinskom umetničkom modelu, dok za mermernu fasadu Studenice smatra da je izrađena „sasvim toskanskim načinom i toskanskom virtuožnošću“. U Nagoričanima, Banjskoj i Gradcu, on prepoznaje elemente gotike, ali

zato u Gračanici vidi kako „se ostvaruje svečana obnova i apoteoza svetogorsko-vizantijskog stila, bleštavi san Istoka“. Zato francuski istoričar umetnosti Gabrijel Mije i Todor Manojlović postižu visok stepen saglasnosti otkrivajući u Visokim Dečanima „latinsku baziliku idealno lepih srazmera i otmene, klasične prostote, kakve treba tražiti i u samoj Italiji“ (Manojlović, 2005: 76).

Visoki Dečani kao vidni uticaj romanske mediteranske graditeljske tradicije na staru srpsku umetnost i arhitekturu, u ovom tekstu Todora Manojlovića, potkrepljeni su i jednom njegovom slobodnom pretpostavkom, prema kojoj gradnja Dečana ima poseban „kulturno-simbolički značaj: Stevan Dečanski je hteo plemenitom zapadnjačkom arhitekturom njegove zadužbine, valjda, da naglas i da je njegov trijumf nad Bugarima kod Velbužda, trijumf prosvetljenog Zapada nad varvarskim Istokom“ (Manojlović, 2005: 76).

Mora se priznati da „fenomen“ Visokih Dečana i danas lako podgrejava poznati i stari orijentalistički diskurs o kulturnoj dihotomiji Istok–Zapad, zasnovanoj na dugoj tradiciji negovanja stereotipa u vezi sa tim. A jedan od njih podrazumeva Vizantiju, kao personifikaciju Istoka, koji je „kako politički i materijalno, tako i umetnički i duhovno predstavljao jedan moćan imperijalizam, koji je težio – i u velikoj meri uspeo – da celu Evropu podvrgne svom sjajnom samodržaćkom skiptru“ (Manojlović, 2005: 76). Taj stereotip inače podrazumeva romanske, odnosno latinske uticaje, kao vrednije, pripisujući im emancipatorski značaj.

Zanimljivo je da je povodom ovakvog posmatranja romanskih uticaja u staroj srpskoj arhitekturi, od strane Mijea i Manojlovića, već naredne, 1918. godine, u istom krfskom *Zabavniku*, objavljen članak Vladimira Petkovića „O starim crkvama srpskim“, u kojem se prednost daje „jelinističkom Istoku“. Smatrajući ga „kolevkom nove religije hrišćanske“, Petković ističe:

„I danas se romanski motivi u staroj arhitekturi našoj objašnjavaju italijanskim uticajima, a sličnost u kompozicijama istovremenog životopisa u Srbiji i u Italiji, svodi na odjeke italijanske umetnosti u srpskome slikarstvu. Čarobni san o prevlasti Rima u formiranju rane hrišćanske umetnosti još jednako uspavljuje duhove“ (Petković, 2005: 200).

Takvim stavom o zajedničkom „jeliniskom“ izvoru, u kojoj su i romanska i vizantijska arhitektura našle svoje motive i svoju vitalnost, baš u krfskom *Zabavniku*,

Vladimir Petković je znatno proširio prostor srpske kulturne geografije, pokazujući svu složenost, ali zanimljivost „umetnosti prisvajanja, preuzimanja, ali i utapanja“ na kulturnom prostoru Mediterana, gde sve počiva na neprekidnom kretanju, susretanju, ukrštanju puteva i zaista moćnoj dinamici, kakvu samo mogu da daju razvijene urbane sredine.

Graditelji i kamenoresci, umetnici kamena, od davnina su dolazili sa mora. Mediteranska mora su kao po pravilu opasana brdima i planinskim prevojima, a manje tako željenim plodnim ravninama. Graditelji i klesari su istoriji Mediterana oduvek pokazivali koliko je linija dodira, susretanja i prihvatanja, na prostorima mediteranskih mora zanimljiva, višeznačna, ali u isti mah predstavlja jednu „višu“ sintezu različitosti raznih vrsta.

U svojoj monografiji posvećenoj Starom Baru (Bošković, 1962) akademik Đurđe Bošković je, zahvaljujući Dubrovačkom arhivu, prateći graditeljski i klesarski rad znamenite barske porodice Brajković, ukazao na značaj mediteranskih kulturnih uticaja posebno u vreme građenja ne samo poznatih i vrednih zadužbina u doba nemanjićke Srbije.

Najznačajniji član ove porodice, bez sumnje, bio je Mihoje ili Mikoje, sin Brajkov, „Michoe petrarius filius Braichi de Antibaro“ (Bošković, 1962: 243–256), koji je svojim najznačajnijim delom, klausterom franjevačkog manastira u Dubrovniku, poznatim i kao Mala ljekarna, ostao zapamćen kao stvaralac jednog od najlepših spomenika srednjovekovne arhitekture na našem primorju. Ovaj kasno romanički klauster, započet verovatno u drugoj četvrtini XIV veka, ostao je reprezentativni uzor mnogim graditeljima, a neki njegovi elementi, njegove fature i i izrazi, prepoznavani su na mnogim građevinama širom primorja, ali i zaleđa.

Tako se na fasadama Studenice nalazi nekoliko dublje urezanih imena, za koje se pretpostavlja da bi mogla biti imena nekih od majstora koji su radili u manastiru, možda na crkvi Joakima i Ane, ili na trpezariji. Jedan od onih koji je zabeležio ime na fasadi Studenice je Brajko Kandilo (?), koji se osnovano može smatrati ocem Mihoja. Barskoj graditeljskoj porodici Brajković pripadala su bar još četiri majstora, među kojima i Frane Brajković – „Francissho Braicovits taiapiera“ – čije je ime uklesano na nadgrobnoj ploči koja je pronađena u temeljima franjevačkog manastira u Kotoru (Bošković, 1962: 245).

Druga poznata porodica graditelja iz Bara bili su Borojevići ili Berojevići, odnosno Borovići ili Berovići. Bili su angažovani na raznim radovima u samom Dubrovniku, dok se jedan od njih, Đorđe, zajedno nekoliko drugih majstora, obavezao 1330. da pođe na rad u Zahumlje, kod bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Jedan od Borojevića, Rade je oko 1387/88. svoje ime, kao protomajstor, isklesao na pragu portala Ljubostinje. Sem o njegovom radu u Ljubostinji, kao i onim što mu pripisuje narodna pesma nazivajući ga popularno, graditeljem nad graditeljima, Rade Neimare, naša istorija umetnosti i graditeljstva do sada nije imala drugih podataka o njemu. Mada je jedno otkopavanje na Novom Brdu otkrilo natpis sa imenom Rada kao majstora. Taj natpis, upoređen sa Radovim potpisom na Ljubostinji, pokazuje izvanrednu sličnost (Bošković, 1962: 248), upućujući na zaključak da je Rade kao jedan od majstora sagradio bar deo Bogorodičine crkve na Novom Brdu, da bi zatim u Ljubostinji sebe potpisao i kao protomajstor. Ovi, kao i drugi majstori, graditelji i klesari, poreklom iz Bara, aktivni su i prisutni ne samo u Dubrovniku, nego, kao što vidimo, kasnije i u Lazarevoj Srbiji. Svedočeći o toj stalno prisutnoj i intenzivnoj liniji dodira na istočnom Jadranu, koja je često bila i linija obostranog prihvatanja.

Barani, ali i oni drugi, iz drugih primorskih gradova, odlazili su pre svega u Srbiju, da tamo rade na podizanju značajnih spomenika, naročito raške škole. Njihovo prisustvo je očigledno na Đurđevim stubovima u Rasu, Studenici, Morači, Mileševi, Sopoćanima, Gradcu, Banjskoj, Dečanima, Pečkoj patrijaršiji, na Arandelima kod Prizrena, u Novom Brdu. Njihova ruka oseća se i na nekim spomenicima moravske škole, kao na primer, u Ljubostinji, Manasiji, i Vračevšnici, kao i na nekim crkvama i manastirima u Makedoniji. Sem Barana, koji su očigledno imali više nego vidnu ulogu, među tim majstorima ima, poput čuvenog fra Vite iz Visokih Dečana, i Kotorana, Ulcinjana, Dubrovčana, Zadrana. To potvrđuju i razni pisani izvori, kao na primer, jedan iz 1281, prema kojem je Desin iz Risa (verovatno Risna) zajednom sa sinom Blažom podigao manastir Davidovicu kod Brodareva na Limu.

Odlazak pojedinih grupa majstora u Srbiju bio je izgleda tada uzeo tolikog maha da je Malo veće u Dubrovniku, tada u zavadi sa srpskim vladarima, 1314. donelo privremenu zabranu tog odlaska.

Ta linija odlazaka sa primorja u Srbiju, produžila se i do savremenog doba, kada su, doduše nasilnim, ratnim migracijama, u Srbiju i Crnu Goru, došli i oni Srbi iz

Dalmacije i njenog zaleđa, koji su sačuvali tu tradiciju umešnosti i umetnosti u klesarskim i graditeljskim poslovima.

2. Srbi i Venecija

U srednjem veku, Srbi su Veneciju nazivali „Bnetci“ – Mleci; „Bnetk“, „Benetk“ je Mlečanin, „bnetački“, „benetački“ – mletački, „u Bnetke“, „u Bnetkou“ – u Mlecima, „iz Bnetk“ – iz Mletaka, „so bnetačka“ – so mletačka, „drevo benetčno“ – lađa mletačka itd. S druge strane, Mlečani su Srbiju nazivali „Rassia“, „Rasia“, „Raxia“, „Razia“, „Servia“ itd.

U stalnom nastojanju da zagospodare Jadranskim morem, Mlečani su dugo bili izloženi borbi protiv slovenskih i saracenskih gusara. A među najznačajnijim gusarima i protivnicima Venecije bilo je slovensko pleme Neretljana, koje je sredinom X veka ubrajano u Srbe (v. Spremić, 2014: 16).

Ipak, već od XII veka, Mlečani su sve više plovili Jadranom, pa su od tada i počeli da ga nazivaju „venecijanskim zalivom“ (*Golfo di Venezia*).

U srednjem veku Srbija i Venecija su bila dva udaljena i daleka sveta. Srbija je bila samodržavna monarhija, na čijem čelu se nalazio veliki župan, kralj, car i na kraju despot. Mleci su bili aristokratska republika sa izbornim duždom na čelu. Zato su svoje veze održavale u okviru trgovačke razmene dobara. Mleci su, kao pomorska sila koja je stalno rasla i ujedno veliki proizvođački centar svoga doba, izvozili zanatlijske proizvode. Srbija je, s druge strane, bar do sredine XIII veka, prodavala stoku, a od sredine tog XIII, pa tokom naredna dva veka, Srbija izvozi metale postižući izuzetnu cenu pogotovo u izvozu srebra.

Do Četvrtog krstaškog rata, Srbija i Venecija su dosta udaljene zemlje, da bi onda postali i susedi, jer su Mlečani u međuvremenu osvojili i neke balkanske krajeve. Ipak, njihov najznačajniji dodir odvijao se na Jadranskom moru, gde je Mletačka republika bila gospodarica, dok je Srbija u srednjem veku izlazila na istočnu jadransku obalu.

Taj kontakt i dodir, uvoz i izvoz, uglavnom se odvijao preko tada srpskih gradova na morskoj obali. Poznato je, takođe, da se u toj trgovačkoj razmeni razlikovalo vreme Nemanjića, od vremena koje će uslediti – doba Despotovine. U prvom periodu posrednici su bili Kotorani, da bi ih u doba Despotovine smenili Dubrovčani.

Kako je Venecija bila veoma veliki kulturni i kosmopolitski centar, tako su u njoj rano počele da se štampaju knjige stranih naroda. Zato su Mleci odigrali značajnu ulogu i u kulturi srpskog naroda, posebno kroz štampanje takozvanih bogoslužbenih knjiga. Već po epohalnom Gutenbergovom početku, šezdesetih godina XV veka, u Veneciji počinju da rade prve štamparije. Tako se oko 1470, među prvim štamparima u Mlecima, pojavljuje Kotoranin Andrija Paltašić. Nepunih četrdeset godina nakon štampanja prve Gutenbergove knjige, u vreme kada su već postojale štamparije u sedamdeset tri italijanska gradu, 4. januara 1494. u obodskoj štampariji Crnojevića, na Cetinju, štampan je Oktoih prvoglasnik. Istorijske zasluge za taj događaj svakako pripadaju Đurđu Crnojeviću, koji se sa štampanim knjigama i samim štamparstvom upoznao u Mlecima. A sem Crnojeviću, zasluge pripadaju i nikada zaboravljenom „monahu Makariju ot Černije Gori“ sa sedam saradnika, koji je obavio važan tehnički posao. Ne zna se gde je Makarije mogao da izuči štamparski zanat, ali se pretpostavlja da je to moglo biti u Veneciji. Makarije je posle Cetinja, štampao slovenske crkvene knjige u Vlaškoj, da bi kraj svog života dočekao kao iguman manastira Hilandara.

Pet obodskih knjiga pokazuju uticaj italijanske, pre svega mletačke renesansne štamparske tehnike, dok su kao uzor za njihova slova očigledno uzete ilustracije starih srpskih knjiga.

Najezda Turaka i na Cetinje 1496. odvela je Đurđa Crnojevića u Mletke, gde je zabeleženo da je tri godine ranije izvesni magister Andrija „de Torresanis“ počeo da štampa ćirilične knjige. Tako je 1512. upravo u Veneciji objavljen i ćirilički Dubrovački molitvenik.

Tih godina u manastiru Mileševa boravio je Božidar Goraždanin, koji je upravo tada poslao u Veneciju svoja dva sina, Đurđa i jeromonaha Teodora, da pribave opremu za štampariju u Mileševi, koja je potom prenetu u Goražde. Božidarovi sinovi su u Veneciji 1519. ili naredne 1520. godine započeli, a verovatno i dovršili štampanje svoje prve knjige – Služabnika.

U istoriji srpskog štamparstva izuzetno značajno mesto pripada Božidaru Vukoviću, koji je uz ime i prezime dodavao i ono Podgoričanin. Pretpostavlja se da je rođen u sedmoj deceniji XV veka u Đurićima kod Podgorice. Sa tako izuzetno retkim zanimanjem, kakvo je bilo štamparstvo u samom povelju, verovatno se upoznao na dvoru Đurđa Crnojevića, gde je – pretpostavlja se – bio logotet ili glavni pisar dvorske

kancelarije. Potom se, pred Turcima, poput gospodara, sklonio u Veneciju, gde se već pominje od 1516. godine. Više nego interesantni i zanimljivi podaci o tako neobičnom i bogatom životu Božidara Vukovića Podgoričanina i danas se nalaze u njegova dva testamenta koje je sastavio 1533. i 1539. godine.

Po dolasku u Veneciju, zahvaljujući svoj snalažljivosti, visprenosti i obrazovanju, trgujući tkaninama, začinima i drugom robom, stekao je imetak koji je ubrzo uvećao robama, nekretninama i novcem. Tako je stekao i uslove da postane „građanin Venecije“, pravoslavne vere, „de la nation Serva“ (Spremić, 2014: 264). Već pomenute 1516. postao je član Bratstva Grka u Mlecima, a deset godina kasnije i njegov *gastalda* (predsednik). Svoj venecijanski status Vuković je i definitivno zaokružio ženidbom sa Apolonijom dela Vekija, pa se u dokumentima navodio i kao „Dionisio della Vecchia“, ali se na svojim knjigama uvek potpisivao kao Božidar Vuković.

Društveni ugled, rad, talenat i očigledna snalažljivost učinila su ga zanimljivim i nekima od najznačajnijih evropskih ličnosti toga vremena. Tako mu je španski kralj i nemački car Karlo V (1519–1555) dodelio nasledno plemstvo i potvrdio grb. Izražavajući „carsku milost i svako dobro“ Karlo V je „vernog i poštovanog“ Božidara Vukovića nazvao „plemićem Svete lateranske palate, našeg Carskog dvora i Imperijalnog veća“ (Spremić, 2014: 265).

Srpske ćirilčne knjige Vuković je počeo da štampa 1519, i to ne iz razloga druge prirode sem da pomogne svome narodu u porobljenoj domovini. Time je na neki način nastavio tradiciju cetinjske štamparije. Knjige je štampao na „srpskom jeziku“ (*lingua serviana*), u doba kada je „srpska nacija toliko uništena i preplavljena nevernicima“ (Spremić, 2014: 265).

Prema tvrdnji njegovog sina Vinćenca (Vicka), dozvolu za rad Božidar Vuković je dobio od pape Pavla III i cara Karla V, a više nego verovatno i od mletačkih vlasti, što mu je sve zajedno predstavljalo takvu privilegiju, da je mnogo lakše mogao da izdrži veliku konkurenciju ostalih brojnih mletačkih štampara.

Pored Služabnika (1519), Vuković je štampao Psaltir sa časlovcem (1520), Zbornik i Molitvenik (1536), Oktoih petoglasnik (1536–1537) i Praznični minej (1536–1538). Te knjige, u dobroj štampi i sa prigodnim ilustracijama, bile su preštampane, a direktno iz Venecije stizale su u Bijelo Polje, Beograd, Vidin, Nikopolj, Ugarsku,

Carigrad. Vuković je, doduše preko posrednika, prodavao knjige i u Dubrovniku, Kotoru i Manastiru Mileševi.

Ilustracije iz ovih knjiga potiču iz srpskog slikarskog nasleđa, što nije samo očito u istaknutim likovima Svetog Simeona, Svetog Save i Stefana Dečanskog, i ne samo zbog toga, kasnije su poslužile kao trajni predložak srpskim iluminatorima i živopiscima. Knjige Božidara Vukovića uticale su čak i na grafički izgled knjiga drugih pravoslavnih naroda, pogotovo Rusa i Ukrajinaca. Vuković je svojim štamparski radom u Veneciji, zajedno sa svojim bratom i sinom, značajno doprineo književnom svedočenju o srpskom identitetu. Njegovi testamenti najbolje ilustruju koliko je držao do mletačkog sveta, u kojem je ostvario veliki lični uspeh i karijeru. Ostavljajući svoju celokupnu zaostavštinu u Veneciji supruzi Apoloniji i sinu Vincencu, kao i trima zakonitim kćerima, on je brinuo i o svojim dvema vanbračnim kćerima. Posede u Podgorici ostavio je „srodnicima od našeg roda“, a novac, tkanine i druge pokretne stvari namenio je siromašnim devojkama pod Skadrom, svojim rođacima, sluškinjama, ropkinjama. Darovao je i više hospitala i katoličkih crkava u Mlecima, ali i pravoslavne manastire „na jezeru Skadra“ i manastir Sv. Đorđa u Podgorici. Manastirima na Skadarskom jezeru ostavio je i kuću u Baru, nalažući da je prodaju i kupe maslinjake.

Posebno poštujući grčku crkvu u Mlecima, već prvim testamentom ostavio joj je deset dukata, a drugim pet više, kako je naveo „za izgradnju“, jer je upravo tada i građena. Testamentom je predvideo, u slučaju da njegov Vincenco umre bez muških naslednika, kao i njegov brat Nikola, da posed Fosalti pripadne grčkoj crkvi Sv. Đorđa, ali uz uslov da u njoj služi jedan srpski sveštenik („che se tegna uno prette serbo per officiar in ditta gexia“; Spremić, 2014: 267) i da svake sedmice služi četiri mise i pet koljiva, kako je pismeno naložio, za dušu svoju i naših ranije umrlih. A za slučaj da se pak ne nađe srpski, onda neka služi grčki sveštenik („Non trovandose Serbo prete che se uno prette grecho“; Spremić, 2014: 267), i da, kao što je zapisano, izvršava ovaj nalog. Vuković je toliko držao do svog pravoslavnog i srpskog identiteta, da je „svoj barjak koji je pozlaćen“ ostavio kaluđerima manastira Mileševe. Za taj manastir, u kojem je bilo telo Svetog Save, on je bio posebno vezan, pa je manastiru poklonio „toliko novca koliko je potrebno da završe radove na vodi koja je dovedena i o kojoj sam se pobrinuo da se uvede u rečeni manastir“ (Spremić, 2014: 267), o čemu svedoči i prepiska sa mileševskim monasima. Glavnom manastiru Srba na Svetoj Gori („al monestier

principal di servi in Monte Santo“) darovao je Minej od pergamene, koji je bio pozlaćen i obložen kožom.

Kada je krajem 1539. preminuo, telo Božidara Vukovića Podgoričanina, onako kako je on za života i tražio, preneto je u grčku crkvu, a potom je prebačeno u rodni kraj. Sahranjen je 1540, takođe na osnovu svoje poslednje volje, „sa velikim troškom“ na ostrvu Starčeva gorica (danas Starčevo) na Skadarskom jezeru, u porti crkve Sv. Spasa.

Ovaj, inače najznačajniji štampar srpskih knjiga u XVI veku na to se odlučio, po sopstvenom priznanju, kada je video da i drugi narodi štampaju „božanstvena pisanija“. Za života je stekao i ugled i slavu tako što je knjigom povezivao Veneciju i pravoslavne narode na najširem balkanskom prostoru. Sin Božidara Vukovića, Vinčenco, koji je tvrdio da njegova porodica vodi poreklo „ot plemena blagočasnih vladavič Serbske zemlje“, i pored svih napora, ipak nije imao značajnijeg uspeha u pokušaju da nastavi očevu misiju.

Pored Goražda, u XVI veku radile su i štamparije u Gračanici, Rujnom, Mileševu, Beogradu. Sve one su direktno, ili posredno, bile povezane sa Venecijom, odakle su u srpske manastire i dalje stizale ćirilične knjige. Tako je u Veneciji, Kotoranin Jerolim Zagurović 1569–1570. štampao knjige za srpsku crkvu. I poznati italijanski štampar Marko Đinami je poznavao i ćirilicu i glagoljicu, potvrđujući tako da je Venecija u XVI veku zaista bila središte štampe srpskih bogoslužbenih knjiga.

Ali tu važan izuzetak, svakako predstavlja prvi srpski Bukvar, koji je Inok Sava iz Dečana štampao 1597. „u Bnecijeh“, kod štampara Đovanija Antonija Rampaceta. Prvo izdanje je završeno 20. maja, a pet dana kasnije Inok Sava je u Veneciji završio i drugo izdanje Bukvara, koje je sačuvano do današnjih dana.

Jer, ono prvo je nestalo u nemačkom bombardovanju 6. aprila 1941, u vatri, sa zemljom srušene Narodne biblioteke na Kosančićevom vencu u Beogradu, zajedno sa još više vrednih izdanja iz srpske nacionalne kulturne zaostavštine.

U vreme tame turskog ropstva, tako je u Veneciji, u njenim štamparijama, svetlela zublja srpske duhovnosti. Neke od tih knjiga sačuvale su se u Srbiji, kao i u nekim sada susednim zemljama, čak i do naših dana.

Venecija nije imala univerzitet, već je to za Venecijance i one koji su dolazili sa balkanskih prostora, bila obližnja Padova. U njoj je sve više bilo podređeno sticanju

materijalnih dobara, pa je tržište bilo taj vrhovni arbitar celokupnog života drevne i slavne Serenisime.

I kasnije, pa čak i posle pada Mletačke republike, njen uticaj na srpsku kulturu je bio više nego primetan. Kao u XVI, tako su srpske knjige štampane u Veneciji i u XVII, XVIII, pa i XIX veku. Tako je štampariji Dimitrija i Pane Teodosija, u drugoj polovini XVIII veka, radio Zaharije Orfelin. U Veneciji je boravio i objavljivao Dositej Obradović i njegov saradnik Pavle Solarić. U XIX veku u Veneciji se školovalo i nekoliko srpskih slikara.

Venecija je imala nezamenljiv značaj za očuvanje srpske kulture u vreme petovekovnog „turskog mraka“. Ali uz sve to, ona je bila i ostala i životni ideal i književni motiv pesnicima i proznim piscima u više epoha srpske književnosti, i to sve do naših dana.

3. Srbi i more Svete Gore i Dalmacije

Još od epohe klasicizma, zapadnoevropska vizija Mediterana u književnosti i kulturi, predstavljala je tzv. stalnu metafizičku „čežnju za jugom“, za onim nepoznatim i egzotičnim. Ta vizija i taj motiv, postali su deo i nekih nacionalnih književnosti i kultura zemalja koje svakako nisu mediteranske. Srpska kultura i književnost imaju vidno mediteransko nasleđe, i još značajnije kulturne veze sa Sredozemljem. I to ne samo zbog perioda u kojem je Mediteran, i u kulturi i književnosti Srba bio direktno, ili zvanično deo državne geografije, u srednjem veku i u periodu od 1918 pa sve do 2006.

U vreme kada se srpska vojska oporavljala od prelaska preko Albanije i prikupljala dobrovoljce i snage za pobedonosni povratak u Beograd, na Krfu je tokom 1917. i 1918. pod uredništvom Branka Lazarevića izlazio poznati krfski *Zabavnik*, u kojem je Tihomir Đorđević, jedan od najznačajnijih srpskih etnologa, u prilogu „Srbi i Sveta Zemlja“ pisao o vekovnim vezama srpskih vladara, crkvenih poglavara, kao i drugih Srba sa Palestinom i Jerusalimom. Đorđević u svom tekstu insistira na srpskoj aktivnoj ulozi u toj razmeni sa delom Mediterana koji je predstavljala Sveta Zemlja:

„Srpski vladari su“, piše Đorđević, „počevši od Stefana Nemanje ... pa do poslednjeg izdanka srpskih dinastija posle propasti Srbije, slali obilate poklone hrišćanskim svetinjama i crkvama u Palestini ... Još važnije je što je srpski narod imao vrlo rano u Palestini čisto svojih manastira. Sveti Sava je ... otkupio od Saracena manastir Sv. Jovana, koji je pre toga obdario da bi srpski poklonici imali svoga skloništa i da bi se u njemu stvorio prvi srpski kulturni centar u Svetoj Zemlji. Srpski kralj Milutin, čija je milost, kako srpski spomenici kažu, 'dospevala do Atona, Carigrada, Sinajske gore i Jerusalima', gde je gradio crkve i bolnice, sazidao je u Jerusalimu srpski manastir Sv. Arhangela Mihaila i Gavrila“ (Đorđević, 2005: 230).

Đorđević kasnije navodi i jedan više nego zanimljiv podatak oksfordskog profesora F. E. Brajtmana, prema kojem je po manastiru kralja Milutina, posvećenom Sv. arhangelu Gavrilu, jedna od jerusalimskih kapija nazvana Kapija srpskog manastira, i da je postojala sve do XVI veka kada je počela prepravka zidova u Jerusalima (Đorđević, 1918: 29). To svakako ilustruje relativno rano prisustvo srpske kulture i

identiteta na Mediteranu, pre svega kroz prisustvo i život srpskog sveštenstva na kulturnim mestima i hramovima na tom delu Mediterana.

Ipak, jedan od onih najranijih susreta Srba sa morem dogodio se na prostoru nekadašnjeg Vizantijskog carstva. Jer, Srbi su preko Vizantije u isti mah i stupili u taj njen hrišćanski i mediteranski kulturni krug. Time su kao narod stupili na one obale mora na kojima je utemeljen i stvoren mit, ali i začeta stvarna istorija onoga što danas podrazumevamo i nazivamo evropskom kulturom.

Vizantija, ta „nevina rumen ostarelog sunca“, i „divna mrtva svetlost“, kako je u svojoj poeziji naziva Ivan Lalić, bila je osnov i najvažniji uzor za stvaranje velike srednjovekovne srpske države, koja se u jednom trenutku pružala čak na obale četiri mediteranska mora. A taj značajni srpski susret sa morem dogodio se na Svetoj Gori. I zaista, Sveta Gora je prostor gde su Srbi zaista još davno doživeli more, živeći pokraj njega, doduše, kao „crnorisci“, ali jednaki sa drugim ortodoksnim hrišćanima, koji od osnivanja njenih manastira predstavljaju jedine stanovnike tog poluostrva. Mada ono i danas, baš kao i nekada, više živi kao da je stvarno ostrvo.

Geografski Atos, ili Sveta Gora, pruža se sa severozapadne strane kroz uski zemljouž koji se inače naziva Prevlaka. Ali put preko nje je veoma nepristupačan, „šume, jaruge, potoci i brda, od kojih svako više od prethodnog“. Sveta Gora i njeni monasi su, ne samo zbog toga, više upućeni na more, pa se u svakodnevnom životu tu i danas više živi kao na ostrvu.

More je Svetu Goru povezivalo sa Solunom, gradom na koji su bili upućeni iz najviše razloga. Ali morem su bili povezani i sa Carigradom, u kojem su od vizantijskih careva dobijali dokumenta o starim i novim imovinskim i drugim privilegijama.

Brodove za plovidbu su gradili grčki monasi – zanatlije, a zanimljivo je da je manastir Hilandar, prilikom svog osnivanja juna 1199, hrisovuljom cara Aleksija III Andela, dobio pravo da raspolaže brodom zapremine hiljadu morskih modija (otprilike sedamnaest tona), kao i da bude oslobođen plaćanja svih pomorskih i lučkih taksi i drugih nameta.

Akademik Mirjana Živojinović, u svojoj pristupnoj besedi za redovnog člana SANU „Uloga mora u životu Svetogoraca“, ¹ zabeležila je da je veliki čelnik Radić, pošto je obnovio požarom razoreni manastir Kastamonit, marta 1432, sklopio sporazum

¹ Podaci u ovom delu teksta uglavnom su preuzeti iz ove još uvek neobjavljene pristupne besede iz 2013. godine.

sa bratstvom Vatopeda da se u njihovom pristaništu dozvoli pristajanje kastamonitskom brodu. Mirjana Živojinović navodi da je nadoknada koju je za to Radič dao bio dohodak od Belog Polja, sela na Moravi, kao i vinograd koji je tada priložio Vatopedu.

More sa svojim obiljem ribe, koja je inače nezaobilazna u monaškoj ishrani, bilo je životno važno za Svetogorce. Zabeleženo je tako da je maja 1348. prot Antonije, inače prvi Srbin na čelu svetogorske uprave, presuđivao u sporu dva manastira zbog ribolovišta tunjeva. Istoričari su, inače, zabeležili mnogobrojne sporove, čak i svađe i skandale koji su tim povodom izbijali između manastira na Atosu, kao što je bio onaj između manastira Ksiropotama i Zografa, oko Platanosa, gde je očigledno bio zagarantovan bogat ulov tuna.

Upravo tokom 1347–1348, kada je na Atosu boravila srpska carska porodica, Hilandar je od cara Dušana dobio ribolovište tunjeva – Orkinjarija, na zapadnoj obali Platisa, koje je car Srba, Grka i Arbanasa kupio za hilendarsku bolnicu od alipijskog igumana Makarija.

Ali sve te prednosti mora, u svim epohama Svete Gore, imale su i onu svoju drugu stranu. Tako su razne i različite bande pirata stizale do Atosa verujući da se u njegovim manastirima nalazi veliko bogatstvo. Zato su često svetogorski manastiri napadani, monasi zarobljavani, a manastiri pljačkani i pustošeni. Domentijan, biograf Svetog Simeona i Svetog Save, tako navodi da je Sava u poslednjoj deceniji XII veka boraveći u Vatopedu, na jugozapadnoj obali Atosa, obnovio „crkvu Svetog Simeona zapustelu od bezbožnih gusara ... A okolo Svete Crkve satvori tvrdi grad, i veliku kulu posred njega satvori na čuvanje svetih muževa koji žive u njemu, i to priloži Svetoj Bogorodici Vatopedskoj.“

Poznato je da su Simeon i Sava ne samo obnovili manastir Hilandar, već su ga, u strahu od napada s mora, i bedemom opasali. Kada su sredinom XIII veka u Hilandaru zajedno boravili dva buduća srpska arhiepiskopa, napadi pirata su bili veoma česti. Otuda se u Joanikijevom žitiju može pročitati da su on i Sava pretrpeli mnoge nevolje „pošto je tada bila velika napast i nestrojno ratovanje od nasilja bezbožnih gusara na tome mestu, gde življaše ovaj blaženi (Joanikije). Jer mnogo puta bivaše uhvaćen i ljuto mučen, i činjahu mnoge pakosti“ (nav. prema Živojinović, 2013: 7).

Isto tako, oko 1300, u osnivačkoj povelji kralja Milutina o izgradnji pirga zabeležene su reči igumana Kirijaka kojima se obratio kralju: „Učini nam spokoj. Sav život nam je na moru i od mora nam jeste“ (nav. prema Živojinović, 2013: 8).

Ukratko, i svetogorskim monasima more je značilo život. Morem su održavali veze sa zaleđem, sa manastirskim metosima, dobijali neophodne namirnice, lekove. Iz mora su se snabdevali ribom, bez koje bi teško opstali.

Ali morem su stizale i piratske bande, o čemu danas svedoče mnogobrojni manastirski bedemi sa tvrđavama koje su podizane na samoj morskoj obali uz manastirska pristaništa. Pirgovi su bili i zvonare, a vremenom su u njih smeštane biblioteke, *scriptoria*, razne radionice, skladišta, apoteke i ćelije za monahe, tako da u životu monaha Svete Gore i danas imaju ulogu koja se znatno razlikuje od one davnašnje zbog koje su i nastali.

Ipak, kada se govori i upotrebljava istorijski pojam „srpski Mediteran“, onda se tu prvenstveno misli na nekadašnju tzv. pravoslavnu Dalmaciju (Ivetić, 2015: 152), koja je obuhvatala okolinu Zadra i Šibenika i teritoriju Knina, kao i okolinu Dubrovnika, Boku Kotorsku, pre svega Herceg Novi i Risan, Budvu, Paštroviće, Maine, Pobore, Brajiće, Grbalj. U najvećem delu Mediterana, njegove kontinentalne granice određuju najbliži planinski masivi koji se protežu pored morske obale. Na Jadranu to pre svega predstavlja poznati venac Dinarskih Alpa, kao i crnogorske i albanske planine.

Uticaj morskog i priobalnog života na unutrašnjost kopna obično se proteže na dubinu od oko 30 kilometara, koliko je nekada čovek mogao da prepešači za jedan dan. To je bio tzv. direktni uticaj, dok se dah Mediterana protezao i znatno dalje, što pokazuje istorija mnogih nekadašnjih pokrajina i oblasti u Italiji i bivšoj Jugoslaviji, kao što su: Furlanija, Gorica, Kranjska krajina, Gorski Kotar i Lika, kao i prostor Hrvatske duboko u kopno. Uticaji Mediterana su takođe vidni u negdašnjoj Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji (Raškoj), kao i u kontinentalnoj Albaniji i Epiru. Ti uticaji su, na osnovu poznatog principa, da isti model donosi u različitim okolnostima iste takve rezultate, na kraju „prouzrokovali“ i različita svojstva.

Te različitosti, opet, s druge strane svedoče o i „jedinstvenosti“ Balkana, koji je, prema Jovanu Cvijiću, obeležen ukrštajem kulturnih komponenata najmanje pet civilizacijskih modela: vizantijskim, osmanskim, latinsko-venecijanskim, srednjoevropsko-nemačkim i patrijarhalno-gorštačkim (Cvijić, 1922: 81–152). Istočni

Jadran je, prema njegovom mišljenju, u svojoj prošlosti i na svojoj teritoriji sažeo ove civilizacije kroz njihovo preklapanje, istovremeno prisustvo, suprotstavljanje i suočavanje. U tom smislu veoma su važne i reči koje je Cvijić izgovorio još 1918:

„Jadransko primorje je jedini predeo u kome se zapadnjačka civilizacija mogla prilagoditi južnoslovenskom mentalitetu laganim razvitkom, koji je počeo slovenskom najezdom krajem 6. i u 7. veku. Srbo-Hrvati su prodrli u primorske gradove naseljene starim romanskim stanovništvom koje je opštinskom organizacijom carstva sačuvalo i duh latinske civilizacije“ (Cvijić, 1922: 67).

Tako je na krajnjem severu Istočnog Jadrana, gde se Mediteran susreo sa Srednjom Evropom, Trst, nakon pada Venecije, u novom Habzburškom carstvu, postao i glavna carska luka. Ekonomska politika carevine zasnovana na protoku roba preko glavne luke, blizina srednje Evrope, i sam duh modernog vremena, učinili su da Trst 1914. ima telefonski imenik „debeo kao biblija, dok je u čitavoj Crnoj Gori bilo samo 29 telefonskih aparata, a u Albaniji još manje“ (Ivetić, 2015: 25).

Za istorijski i svekoliki značaj Dalmacije, presudne su bile odluke Ahenskog mira, sklopljenog 812, kada je Jadransko more postalo granica između Istočnog rimskog carstva i franačke države Karla Velikog, između vizantijskog Mediterana i karolinške Evrope koja je tek počinjala da nastaje.

Tako se Jadran u periodu od IX do XI veka prilagodio životu između dva tadašnja centra moći, između Svetog rimskog carstva i Vizantije, postajući prostor u kome su se susretali Istok i Zapad, katoličanstvo i pravoslavlje, Mediteran i kontinentalna Evropa. Sve to je prosto rađalo razne specifičnosti i ukrštaje, posebno u umetnosti i širokoj kulturi.

Mletačka Dalmacija je bez obzira na sve protivrečnosti koje i život i istorija sobom nose, ipak bila primer zajedničkog života katoličkih i pravoslavnih zajednica. Zato ona, post festum, predstavlja jedan složeni spoj Venecije i Slovena, u okviru sveukupnog značaja Dalmacije kao mosta između Italije i Balkana, kao zaštitnog bedema Zapada. Kako je to bio prostor gde su se direktno sučelili hrišćanstvo i islam, mletačka Dalmacija je u osmanskim izvorima doživljavana i nazivana „krajnjom Italijom“ (Ivetić, 2015: 110).

I Srbi, kao i Hrvati, kao i Sloveni uopšte, u svakodnevnom mletačkom govoru bili su obuhvaćeni jednom zajedničkom rečju – *Skjavone* (*Schiavone*). A šta je ta reč

podrazumevala, na to je najpre ukazao Alberto Fortis u svom znamenitom *Putu po Dalmaciji*: „Golema razlika narječja, nošnji, ćudi, navika, čini se da jasno dokazuje kako stanovnici primorskih krajeva Dalmacije nemaju isto podrijetlo kao Zagorci, il’ga moraju vući iz posve različitih vremena i prilika koje mijenjaju čak i narodne osobine“ (Fortis, 1984: 35).

Ukratko, za Venecijance je reč *Skjavone* označavale one njihove stanovnike koji su govorili slovenskim jezikom. A pod Slovenima, oni su podrazumevali i Skjavone i Morlake. Venecija nije, naravno, otkrila ni Slovene ni Morlake u Fortisovom XVIII veku. Jer, upravo ti Skjavoni, bilo da su Srbi, Hrvati, Slovenci, bilo da su Morlaci, bili su značajni za mletačko pomorstvo, ne samo kao zarobljeni veslači – galioti, već i kao mornari, oficiri, vojnici, sveštenici, sluge, zanatlije. Skjavoni su bili oni „drugi“, jer su drugačije govorili, jer su držali do svog identiteta, ali su se upravo oni veoma dobro uklapali u ono što je predstavljalo svakodnevicu mletačke civilizacije. Na žalost, ne može se takođe zaboraviti da su u mletačkom društvu upravo ti Skjavoni, to potčinjeno slovensko stanovništvo, često bili nazivani i *s’ciavi*, što je bilo više nego pogrdno i rasistički, jer su tako mletački kolonizatori imenovali robove.

Pravoslavna srpska Dalmacija počela je da se formira još za vreme Kandijskog i Morejskog rata. Pravoslavna Dalmacija, pored hrvatske i italijanske, kao značajan istorijski kontekst i treća konfesionalna i nacionalna komponenta na ovom delu Mediterana, predmet je i istoimene, veoma obimne knjige srpskog episkopa Nikodima Milaša. Ono što je istorija jasno zabeležila u odnosu katoličkih i pravoslavnih zajednica bila je linija njihovog razgraničenja koja je donosila podele. Na te podele, ipak najveći uticaj su vršili splitski nadbiskupi „koji su hteli da nametnu sopstvenu jurisdikciju nad „šizmatičkim“ sveštenstvom“ (Ivetić, 2015: 70). Mletačko srpstvo, u kojem su oduvek egzistirale i razlike između seoskog društva i njihovih plemića, krajiških vođa i serdara, oduvek je predstavljalo jedno posebno granično konfesionalno srpstvo, neizbežno otvoreno za razne promene, koje su po pravilu dolazile od administrativnih i vojnih vlasti prvo Venecije, a potom Dunavske monarhije. To je podrazumevalo razne vrste prilagođavanja, pa i otvorenost ka unijatizmu. Jer, prelazak sa sela u grad, kao da je podrazumevao i prelazak u novu veru. Mada je veroispovest, kao najvažnija razlika između zajednica na tom prostoru Dalmacije, često na kraju imala onu najvažniju i presudnu težinu.

Tako su na opštinskim i pokrajinskim izborima u Dalmaciji 1878. Srbi, Hrvati Italijani imali po jednu političku stranku. Podele su bile karakteristike ne samo političkog života, već su u sledećem veku, u uslovima velikih ratova i sukoba, dovele do zločina i masovnih egzodusa. Dalmacija je još 1848. imala 416.803 stanovnika, od kojih je 75.000 bilo pravoslavne srpske veroispovesti, 1.000 albanskog porekla (žitelji naselja Arbanasi u Zadru) i oko 500 Jevreja u Splitu (Ivetić, 2015: 200). Upravo tih godina, značaj srpstva u Dalmaciji je počeo daleko da nadrašta značaj demografskih brojki. Ilirski pokret, novonastajuće jugoslovenstvo, veliki društveni pokreti širom Evrope su Kneževinu Srbiju stavili na mesto južnoslovenskog Pijemonta, i ujedno doneli svest o Srbima kao jedinom narodu koji zaista može da ujedini Slovene na jugu. U skoro svim dalmatinskim gradovima Srbi su već imali svoju trgovačku i pomorsku buržoaziju čije je poreklo ponajviše bilo iz Hercegovine.

U Dubrovniku posebno, kao i među drugim dalmatinskim i bokeljskim katolicima, tada se pojavila snažna struja Srba katolika, koju su uglavnom činili pripadnici starih dubrovačkih porodica i obrazovanih građana. Jer, oni nisu hteli da se odreknu ni svoje katoličke tradicije, kao ni svog porekla, smatrajući pri tome Srbiju svojom idealnom otadžbinom.

Napuštanje simpatija za srpstvo počinje tek posle 1860, a sam početak politike kroatizacije Dalmacije može da se veže se za slučaj i delovanje prvog takvog Kroatu i ujedno sveštenika Mihovila Pavlinovića. Istorijski gledano, sve je to bilo, pre svega u funkciji austrijske carske politike prema tada sve popularnijem i sve snažnijem srpskom faktoru i oslobodilačkom virusu kojeg je širio na Balkanu. Značaj srpskog, a uz njega i strah od slovenskog, pravoslavnog ruskog faktora i uticaja na Balkanu, doneo je nešto sasvim novo i posve neočekivano.

Tako tada, na tom inače prostoru sa nestalnim nacionalnim osećanjem, počinje ubrzana kroatizacija dalmatinskog stanovništva, i to u više perioda. Izgradnja hrvatske nacije, *nation building*, ubrzano je je tekla kroz političku afirmaciju u Istri i Dalmaciji, pogotovo od 1900. pa sve do 1914, da bi na svom putu od tzv. kulturne i konfesijske većine iz 1860, rezultatima „ratne sreće“, postala 1947. i neznatna demografska većina u tom nekadašnjem venecijanskom priobalju. Sve kasnije što je usledilo i definitivno je zaokružilo tu ubranu evoluciju „naroda bez istorije“, kako je još 1860, dakle na samom početku ovog procesa, i označen hrvatski narod (Ivetić, 2015: 22).

Jer, hrvatska nacionalna politika u Dalmaciji se kao pokret najpre uspostavila kroz negiranje svakog srpstva, da bi na red došli i dalmatinski Italijani. A njihovo osećanje Dalmacije, posle perioda u kojem je vladala Venecija, bilo je i posledica odluke habzburških vlasti da na tom prostoru Mediterana i austrijske carevine, italijanski i dalje ostane službeni jezik.

Sticaj istorijskih okolnosti koji je usledio, najpre kroz formiranje Jugoslavije, na neverovatan način je doprineo dovršenju procesa kroatizacije Dalmacije. Ona prva je Dalmaciju sačuvala od italijanskih pretenzija koje su opet bile produžetak venecijanske i austrougarske kulturne dominacije. Zanimljivo je da su Dalmatinci katoličke veroispovesti u u vrućim političkim sporovima između Srba i Hrvata, tokom dvadesetih i tridesetih godina prošloga veka, bili ako ne podeljeni, a ono svakako više na strani onih koji su bili za jugoslovensku državu. To je pokazao i broj formiranih brigada Jugoslovenske vojske u otadžbini pod komandom pukovnika Dragoljuba Mihajlovića, posebno broj onih Dalmatinaca katolika koji su na početku rata sačinjavali ove brigade. A tome svakako treba dodati i broj onih Dalmatinaca koji su priključili onom drugom jugoslovenskom pokretu otpora, koji je osvajanjem Beograda, zajedno sa snagama Crvene armije, i definitivno postao i onaj prvi jugoslovenski oslobodilački pokret.

Iako o tome postoji znatna literatura, ipak za osvetljavanje dalmatinskog pogleda na tragično srpsko-hrvatsko neslaganje između dva svetska rata, možda najbolje može da posluži jedan odlomak iz poznatog putopisa znamenite engleske spisateljice Rebeke Vest, u kojem ona beleži susret sa „jednim dalmatinskim gospodinom“ na ostrvu Korčula:

„Stari gospodin je govorio: – Biće vam teško da poverujete ali među nama ima takvih koji su zavedeni i koji žele da otuđe Hrvate od svoje slavenske braće, Srba. Postoje doista velike razlike između nas i Srba, razlike u naravima koje potiču od nesreće vekovnog robovanja pod Turcima, nesreće koju mi nismo osetili. Ali oni nisu samo naša braća, oni su nama doneli i ogromne darove. Sećam se kako nas je ovde posetio i kod nas odseo vaš divni profesor Siton Votson (poznati engleski istoričar i publicista) i kako mi je rekao: 'Bezumno je da maštate o potpunoj slavenskoj nezavisnosti, možete se jedino nadati da kao Slaveni dobijete puna građanska prava u Austrougarskoj Imperiji. Suviše je ona snažna za jednu slavensku silu'. Ali onda je ponovo došao 1914, upravo pošto je Srbija potukla Tursku u balkanskom ratu, i rekao:

'Sada stvari drugačije stoje. Kada vidim šta su Srbi uradili Turcima, uopšte više nisam siguran da Srbi, Česi i vi Hrvati ne biste mogli potući austrougarsku vojsku'. Govorio je istinu. Trijumf Srba probudio je nadu u nama. Odvratno mi je kada zbog malih razlika u naravima, ljudi preziru svoje oslobodioce. – Govorio je kao odlučan čovek od akcije, naviknut na donošenje jasnih odluka, naviknut na jasne i krajnje proračune koji su neophodni pre nego što se može postići neki kompromis. Ovaj čovek ni za hiljadu godina neće razumeti hrvatski svet koji je bio razvodnjen nemačkim otrovom, koji je raznosio ličnosti kao vetar oblake, koji je slavenski u suštini ali nejasan u supstanci i neusmeren u procesu“ (Vest, 1989: 116–117).

A onda je usledio Drugi svetski rat i odmah potom i druga Jugoslavija, koja je odveć lako zatrpala sve ustaške jame, kao i partizanske „fojbe“ (italijanski naziv za jame u koje su bacani streljani Italijani, optuženi kao simpatizeri fašizma u Istri i slovenačkom primorju), te je i svojom komunističkom ideologijom, ispala nekako „idealna“ za tzv. hrvatsku destalinizaciju devedesetih godina prošloga veka.

U povodu tih drastičnih nacionalno-demografskih promena koje su dogodile za samo jedan vek, kada je Dalmaciju i Istru napustilo od 250.000 do 350.000 Italijana (v. Ivetić, 2015: 51), a pri kraju veka više od 200.000 Srba, italijanski istoričar Edidio Ivetić u svojoj studiji o mediteranskim granicama zaključuje: „Kulturni identitet hrvatske nacije zasniva se na Dalmaciji, koja ne može da bude kuća koja se deli s drugim nacijama. Mogu se prihvatiti kulturni uticaji, ali hrvatska suština Dalmacije ne sme biti dovedena u pitanje“ (Ivetić, 2015: 236).

Tako je ovaj prostor u novije vreme, poznato pre svega i po sveopštim integracijama, zapravo izgubio svoju tako važnu mediteransku suštinu i onaj okvir u kojem je suprotstavljanje značilo pre svega susret, obostranost, zajedništvo i zajednički život.

4. O srpskom Mediteranu pod Srđem

U srpskoj narodnoj poeziji Dubrovnik je grad koji se veoma često sreće i pominje, ali on svakako nije onaj grad, koji bi za našeg narodnog pevača mogao da ima mitski status jednog Prizrena, Kruševca, Smedereva ili Beograda. Naš narodni pevač Dubrovniku najčešće i ne daje neka konkretna određenja, i umesto toga uz njega stavlja epitete: bijeli, lepi, stojni itd. (v. Detelić, Ilić, 2006; Detelić, 2007).

Tako je grad pod Srđem više u našoj narodnoj poeziji prisutan u okviru tako zvanih konvencionalnih modela naše epike. Dubrovnik i njegova lepota i značaj, tek u određenim pesmama predstavlja i stvarnu inspiraciju našeg narodnog stvaraoca.

O značaju i vekovima dujoj tradiciji veza Dubrovnika i nemanjićke srpske države, danas svedoče brojni arhivi i istorijski izvori. Ali na osoben način o tome svedoči jedna poseta, koju je car Dušan sa caricom, sinom i pratnjom od sto ljudi učinio Dubrovniku 1350. godine.

Pre toga, car Dušan je u želji da pomogne svoj sestri Jeleni, udovici hrvatskog vlastelina Mladena III Šubića, gospodara Omiša, Klisa i Skradina, zaposeo te oblasti. Zbog nepovoljnih vesti iz Makedonije, „car Raške i Grka“ je morao da se vrati, ali je pri tom primio poslanstvo i darove gradova Trogira i Šibenika, da bi ga dubrovačko poslanstvo od šest plemića pozvalo da poseti Dubrovnik.

„Dve dubrovačke ratne lađe dovezle su ga iz Cavtata u gradsku luku kod kneževa dvora. Sredinom novembra 1350. svečana povorka prošla je kroz gradska vrata od Ponte i ušla u Dvor, gde su odsedale samo najuglednije ličnosti koje su dolazile u Dubrovnik. Svečano dočekan, lepo ugošćen i takođe svečano ispraćen, car nije dugo ostao u gradu, ali je njegova poseta dugo pamćena kod potonjih pokolenja Dubrovčana“ (Spremić, 2014: 41).

Dolazak cara Dušana u Dubrovnik inspirisao je i poznatog dubrovačkog slikara i Srbina katolika, Marka Murata, da pod istim naslovom, krajem XIX veka, ovekoveči ovaj događaj velikim uljem na platnu, da bi ta poznata slika bila prikazana na čuvenoj Pariskoj izložbi već prve godine XX veka. O toj slici je živo, inventivno, kroz neku vrstu dijaloga, veoma zanimljivo pisao Simo Matavulj:

„Zbilja, šta je ovo? Čovek neki, u zlatotkanoj odeći, sa krunom na glavi, iskrcao se sa galerije na obalu, gde nadnesoš nada nj baldahin! Ko li je ovaj gorjanin što je nadvisio mnoštvo oko sebe? Oko koga li su naroda ovi njegovi pratioci – prekaljeni ratnici, silnih udova, gvozdenih mišića, koji su zacelo rasli daleko od primorske mekote? Prema ovim drugim domorocima, koji ih dočekuju, koji su elegantni i nervozni, u svili i kadivi, a bez oružja, došljaci su varvari. Germanci nisu, jer nemaju krutosti ni u licu ni u pokretima; a nemaju ni zmijske gipkosti ni kožne topline da bi bili latinskog soja; nego po dobroćudnosti koja im se čita na licima, koja je u opreci sa pletorom njihove snage i ratničkom opremom, ovo su Sloveni! ... Ali gle! Sada tek vidim, malko iza njihova vođa, pod baldahinom – mladu ženu i mladića nekog! Besumnje – žena i sin mu. Ona je smerno oborila oči, ali ipak se drži hijeratično: dečak se vidi nežan i nešto bojažljiv, ali mu vaspitanje ne dopušta da se uhvati za materinu suknju! Decidement, nisu varvari! Izraz silnog čoveka drukčiji mi je nego u prvi mah. Sasvim drukčiji! ... Ko su, dakle, ovi što ga dočekuju? Starac jedan, vrlo pitoma lica, u crvenu plaštu, s kukuljom na glavi (kao što obično slikaju Dantea i Petrarku), dočekuje gosta s dobrodošlicom i ukazuje na položeni steg koji je mladić neki spustio. Iza starca su vlastela i obrijan vladika katoličkog obreda, u punom ornatu, koji blagosilja. U pozadini ka gradu i duž obale zbio se narod. Na svakom se licu ogleda zadovoljstvo i radoznalost. Pitam se: gde biva ovaj prizor? Valjda u Raveni, valjda u Genovi? Kojim li se jezikom sporazumevaju? Razume li latinski onaj gorostas? Sada ga bolje uočih. Oslonio se pristojno na dugački mač, koji ovlaš drži, kome bi silna njegova ruka, u trenutku plahosti, mogla sprštiti balčak. Pogled je skrenuo u svoju unutrašnjost, ter e je toliko pažljiv, toliko i zamišljen, a uopšte, vidi se, pred dočekljivom gospodom hoće da izgleda što je moguće većma blag i pristupačan. U kakvom odnosu mogu biti oni? Je li to vođa horda koji je nečim obvezao te bogate Latine? Ili je dotadašnji neprijatelj koji se sad s njima miri? Ili je nov saveznik kojim hoće da se koriste? Teško je pogoditi! A začudo, najposle uviđam da te dve grupe ljudi, toliko različnih na prvi mah, imaju mnogo zajedničkog u crtama obličja“ (Matavulj, 1900: 336–339).

Da je slava Dubrovnika davnašnja, potvrđuje to i naš narodni pevač koji grad pod Srđem utvrđuje kao poseban i veoma prepoznatljivi topos u jednom tako poznatom pesničkom modelu u našoj epici, o ženidbi epskog junaka sa tako zvanim preprekama.

On je lokalitet od velikog značaja u pesmama koje ga upliću u određene ljubavne povesti ili neke pesme koje predstavljaju epske biografije junaka.

Iako je pesničko viđenje ženidbe Đurđa Brankovića u mnogome preoblikovalo stvarni događaj, jer u svatovima su i Marko Kraljević i Miloš Obilić i Starina Novak i drugi srpski junaci, ipak neke istorijske činjenice bile su u osnovi tog i takvog preoblikovanja.

Tako je istoriji poznato da je Đurađ Branković sa suprugom boravio u Dubrovniku 1426, 1440. i 1441. godine. Već prilikom tog prvog boravka, srpski despot je doživeo vanredan doček kakav se priređuje „jedinstvenom prijatelju i zaštitniku“, kako su Đurđa Brankovića, sa iskrenim poštovanjem, oslovljavali Dubrovčani (Spremić, 1999: 76–78, 279–281, 292–303). Pesa koja spaja legendu i sećanje na stvarni istorijski događaj kada je Đurađ Branković spas pred Turcima upravo ponašao u Dubrovniku, posebno je značajna jer je narodnom pevaču poslužila da još jednom aktuelizuje poznati pseudoistorijski kontekst o ulozi Brankovića u krajnjem ishodu Kosovskog boja.

U našoj narodnoj poeziji očigledno odavno postoji izražena svest o Dubrovniku kao velikom političkom i kulturnom središtu, takođe i kao mestu na kojem se odvijaju viteški poduhvati ili mestu važnom za rasplitanje sudbine glavnog junaka. Kada se pesmi „Mustaj-beg lički u ropstvu kod zadarskog bana“, turski junak lažno predstavi kao da je „od prel’jepog šehera Dubrovnika“, narodni pevač kao da želi da predstavi Dubrovčane kao značajne i ugledne predstavnike hrišćanskog sveta, kao jedno od poslednjih slobodnih hrišćanskih područja na samoj kapiji velikog otomanskog carstva. Za našu epiku Dubrovnik je oduvek grad izobilja, raskoši i gospodstva, ali i pored toga on zna biti opasan prostor u kojem vrebaju prevare, uroci, ljudska lukavstva i onostrane sile i smrtno opasnosti. Sva velika istorija i slava drevne Dubrovačke republike, svakako se ne može zamisliti i bez onoga što bi moglo da se nazove srpskim udelom u njenoj istoriji. Jer ne radi se tu samo o trgovinskim, saobraćajnim, političkim i drugim vezama sa nemanjićkom Srbijom ili njenim rudnicima.

Ako se ponovo prisetimo stava Fernana Brodela o „pastirskom poreklu Mediterana“, ne može se zaobići činjenica da je hercegovačko zaleđe Dubrovnika, bilo kroz vekove i njegovo najznačajnije „demografsko vrelo“. Tako da ono što bi mogli nazvati izuzetnim iskustvom srpskog naroda u susretu sa morem i svetom Mediteranom,

baš tu, u gradu pod Srđem, traje vekovima. Tu naglašenu srpsku, u svim i sveukupnim kopnenim vezama Dubrovnika, posebno je apostrofirao i Fernan Brodel, sigurno jedan od najznačajnijih evropskih istoričara prošloga veka, a bez sumnje sigurno najznačajnijih poznavalac istorije i fenomena zvanog Mediteran. Ističući koliko su brodovi dubrovačkih trgovaca plovili čitavim prostorom između islamskog i hrišćanskog sveta, čime je ovaj grad za svoju ekonomiju i kulturni razvoj stvorio povlaštenu i privilegovanu poziciju, Brodel zaključuje:

„Dubrovnik koji je nesumnjivo stvorilo more, nijednog trenutka nije bio odsutan iz širokog balkanskog sveta čije je obale i unutrašnjost dobro poznavao. On se nekad zanima za rudnike srebra u Srbiji, obezbeđujući snabdevanje rudarskih centara okolnih gradova i sajмова: Skoplje, Prizren, Peć. Preko Bosne i Srbije njegovi trgovci se otiskuju do Vidina, igraju važnu ulogu u podunavskim zemljama... Dubrovčani su u Beogradu, gde prodaju engleske štofove turskim oficirima na povratku iz rata u Mađarskoj... Zadivljujuća moć Dubrovnika u XVI veku povezana je s trgovačkim kolonijama osnovanim u unutrašnjosti Balkana, sa stotinama dućana u kojima trgovci prodaju na kredit ili za gotovinu engleski *corissee*, tkanine iz Venecije ili Firence; povezano je, takođe, s trgovcima koji otkupljuju kože i vunu i o tome na licu mesta pregovaraju s pastirima, o čemu nam dubrovački arhivi čuvaju ponekad dugačke i uske trgovačke beležnice“ (Brodel, 2001: 307).

Svaku, pa i onu najkraću hronologiju srpskog prisustva na tom delu jadranske obale, možda je najbolje početi podsećanjem na činjenicu da su sveštenici još u XIV veku na području Dubrovnika, pored službe na latinskom, služili i na slovenskom jeziku. Razlog je bio u nedovoljnoj obrazovanosti jednog dela sveštenstva, pa je tako ostalo zabeleženo da pop Ivan iz Gruža „ne zna latinski“, *nescit litteram latinam*, već se kao i neki drugi sveštenici služi „ćirilicom“, što znači da je misal koji je posedovao, *suoi misali*, bio ćirilčni (Dinić, 1934: 50–65).

Ali i sastav ondašnjeg dubrovačkog stanovništva bio je takav, da je njegov, ako ne i najveći, ono bar pretežni deo, lakše razumevao slovenske sveštenike. Pa otuda ne čudi, da se ponekad dešavalo da čak i testamenti budu sastavljeni ćirilčnim pismom, što naravno podrazumeva i tako zvani „slovenski jezik“.

Danas su već pribavljeni neosporni dokazi da je u XV veku, na teritoriji Dubrovačke republike, sem katoličkih „slovenskih sveštenika“, bilo i pravoslavnih. Na

to na poseban način potvrđuju i neki dokumenti u kojima se čak pominju i žene „slovenskih sveštenika“ – popadije, kao na primer, „Stana popadia“, „Radoslava popadia“ (Dinić, 1934: 72).

Uostalom, to zaista ne može da začudi, ako se samo podsetimo da je dubrovačka vlast je još 1334. prihvatila obavezu iz Povelje kralja Dušana o ustupanju Stona i Pelješca „da prebiva pop srbski i da poje u crkvah koje su u Stonu i u R'tu“.

Nije takođe nepoznato da su i najstarije štampane knjige koje su bile namenjene dubrovačkoj publici objavljivane na ćirilici. Jedan zanimljiv podatak otkriva tako da je 1510. Frano Macalović iz Dubrovnika ugovarao sa Điolamom Sončinom, izdavačem iz Pezara, štampanje „Oficija Bogorodičinog, Jevandelja, i Razgovore sa samim sobom u odnosu duše prema Bogu (Soliloquia) Svetog Avgustina“.

Zanimljivo je da je sve trebalo da bude štampano „srpskim slovima i jezikom“ (*in littera et idiomate serviano*), uz posebnu napomenu da će se ove knjige prodavati u Dubrovniku i po Srbiji (*hic Ragusii et in partibus Servie*). Isto tako vredno je pomena da je 1538. dubrovačkom Malom veću, žalbu uputio Nikola Vuković, inače brat poznatog venecijanskog štampara – Božidara Vukovića Podgoričanina. U žalbi je naveo, da iako je imao privilegije, kada je došao u Dubrovnik sa tovarima knjiga iz bratovljeve štamparije, ali da je video da su „već pre njega stigli srpski trgovci, sa knjigama štampanim, nesumnjivo, u štamparijama Goražda i Rujna“ (Pantić, 1967: 52).

O prisutnosti ćirilice u dubrovačkoj književnoj i kulturnoj tradiciji, svedoči i Petar Kolendić u svom radu o poznatom italijanskom kaligrafu iz XVI veka, Italijanu Kamilu Zanetiju (Kolendić, 1931: 265–269) navodeći da je pored jedne bogoslužbene knjige (1563) koju je naručio skadarski kaluđer Serafim, 1583. štampao takozvanom ustavnom ćirilicom i mali katolički *Nauk krstjanski*. Bio je to još jedan od prevoda tada veoma popularnog dela španskog isusovca Jakova Ledezme (1519–1575), i kao najverovatniji prevodilac spominje se Bartol Sfondrati. Ali ono što je za *Nauk krstjanski* veoma bitno, svakako je napomena da je „istomačen u jezik dubrovački“, o čemu je Vjekoslav Štefanić napisao da je „to doista dubrovačko, štokavsko-ijekavsko narječje, i to dubrovačko u tankim detaljima sa slabom patinom crkvenog jezika“ (Štefanić, 1938).

Sliku o stvarnom jezičkom stanju na području drevnog Dubrovnika i srpskom jezičkom, kulturnom i sveukupnom uticaju na dubrovačku tradiciju, svakako upotpunjuje i činjenica o veoma popularnoj dubrovačkoj redakciji poznatih

srednjovekovnih romana *Aleksandrida* i *Roman o Troji*, koji su iz vizantijske prelazili u slovenske književnosti.

Sačuvane su čak dve verzije *Srpske Aleksandride*, od kojih je starija verzija, prema mišljenju Vatroslava Jagića, poticala čak iz XIV veka. Obe su nastale na katoličkom terenu, prema srpskim izvornicima (Marinković, 1976: 12, 23–59), i obe su pisane „dubrovačkom brzopisanom ćirilicom, čistim narodnim jezikom štokavsko-ijekavskog dijalekta“. Ovaj rukopis je bio poznat u Dubrovniku i u kasnijim vremenima, pa je u jednoj prepisci iz 1714, između Ivana Natalića Aletina i Đura Matijaševića, Aletin obavestio Matijaševića da mu je jedan prijatelj pokazao deo vrlo stare knjige, pisane na srpskom, *in Serviano*, dodajući: „Ovo je život Alesandra Velikoga“ („un pezzo di libro antichissimo scritto in Serviano con dirmi Ovoie scivot Alessandra Velikoga“) (Bojović, 2014: 17).

Kako su prvi dubrovački humanisti u dubrovačku književnost uveli humanističku istoriografsku prozu, tako se baš u njihovo vreme u dubrovačkoj književnosti uspostavila jedna nova istorijska – antiturska tema, koja će potom biti jedno važno tematsko obeležje u stvaralaštvu mnogih pesnika, kao i istoriografskih prozaista.

Jedan od najznačajnijih stvaralaca iz perioda tako zvanog dubrovačkog humanizma, Feliks Petančić (oko 1455–1520), pre nego što je postao upravnik u kraljevskom prepisivačkom skriptorijumu u Budimu, kao kaligraf vanrednog likovnog umeća ostavio je prepise u više zvaničnih dubrovačkih kancelarija. To su danas dela izvanredne kaligrafske lepote, a među njima su i ćirilični natpisi i kopije papske bule na srpskom jeziku (Kolendić, 1959: 4). Petančić je svakako jedan od rodonačelnika nove teme u dubrovačkoj književnosti koju je motivisao jedan novi duh tadašnjeg vremena, kao posledica jednog hrišćanskog, patriotskog, antiturskog osećanja koje zahvatilo ne samo Dubrovnik, već i jedan ogromni prostor koji se širio oko njega. Bili su to prostori „agarjanskih“ osvajanja, ili oni na koje je očigledno pretendovala nova, anadolska sila. To je odjednom, kao važna tema, počelo da se manifestuje i u istoriografskoj prozi i u humanističkoj poeziji tadašnjeg Dubrovnika.

Tako je Petančić u svom bogato ilustrovanom autografu *Istorija Turske* (1502), kao putopisnom izveštaju ugarskom kralju Vladislavu, o prostoru Balkana, zabeležio i dao viđenje Kosovskog boja i legendu o junaštvu Miloša i ubistvu sultana Murata. Ne

manji ugledni savremenik i sugrađanin Petančića, značajni dubrovački humanistički erudita, Ludovik Crijević Tuberon (1458–1527) u svojim *Komentarima*, okvirno je zabeležio istorijske događaje u rasponu od tri decenije, od smrti Matije Korvina 1490, pa sve do izbora pape Adrijana VI 1522. godine.

Ali u okviru tog vremenskog perioda, Crijević se pozivao na mnoga zbivanja iz bliže, ali i dalje prošlosti (ugarske, srpske, bosanske, mletačke, poljske itd.). Tako je osvetlio i veliki broj događaja iz srpske istorije, a na osnovu epske poezije i narodnih legendi, dao i veoma širok i detaljan opis Kosovskog boja i junaštva koje učinio Miloš Obilić. „Srpska istorija“ u Crijevićevim *Komentarima* zahvata i progonstvo Đurđa Brankovića (kome je upravo jednom Dubrovnik najpre dao reč, a potom i pružio utočište) i završava se turskim osvajanjem Beograda (1521), što je sam pisac smatrao užasnijim i od samog pada Carigrada. Nikada do pojave Crijevića Tuberona, u dubrovačkoj književnosti, niko nije sa toliko znanja, tako i toliko, raspravljao o savremenoj istoriji i prošlosti. Tako je raspravljajući o Iliriku, o narodima „između Jadranskog mora i reke Drave“ („koje Ugri dijelom nazivaju Hrvatima, dijelom Slavoncima, a dijelom Rašanima“, „danas (se) veliki dio Ilirika naziva Raškom“, „Ilirik naseljavaju nomadi Vlasi“), u opisu Kosovskog boja, upravo Srbe nazivao *Illyrici*.

Sa još jednim Crijevićem, Ilijom (Aelius Lampridius Cerva, 1463–1520) dubrovački humanizam je dostigao svoj vrhunac. Ovaj, inače *poeta doctus*, pored svog raznovrsnog dela, ostao je zapamćen je i po svojim besedama, posvećenim i njemu savremenim zbivanjima i učešću Dubrovnik u njima. Bile su to i besede o vezama Dubrovačke republike sa Ugarskom, sa srednjovekovnom Srbijom i njenim dvorom, o turskim pustošenjima osvojenih gradova, o tadašnjim istorijskim ličnostima, kralju Vladislavu, Janku vojvodi, despotu Brankoviću i drugima.

Dubrovačka književnost, mada nastala na samom obodu, do kojeg su dopirali najsnažniji tadašnji književni i kulturni talasi, „nije bila samo posledica odsjaja koji su do nje dopirali iz središta humanizma i renesanse, već je svojom unutarnjom prirodom, jezikom, patrijarhalnim duhom, stalnim prisustvom hrišćanskog glasa, udelom života bez koga ne bi mogla da se razvija stvorili sopstveni lik“ (Bojović, 2014: 44).

Zatvorenost humanizma u okviru klasičnih jezika, s druge strane je raskrilila veliki prostor za stvaranje na narodnom jeziku, koji je ubrzo omogućila i donela renesansa.

Već od treće decenije XV veka, počevši od najstarijeg sačuvanog fragmenta Džona Kaličevića: „Sada sam ostavljen srid morske pučine“, dubrovačka književnost u naredna skoro četiri veka je na krilima narodnog jezika, onog poznatog štokavskog istočno hercegovačkog dijalekta ijekavskog izgovora. Tako, književnost na narodnom jeziku, najzad počinje da osvaja najvažnije mesto u široj kulturi.

Iako dotle odveć zarobljena u podražavanju velikih prekomorskih romanskih uzora, upravo tim narodnim jezikom, dubrovačka književnost je dobila neočekivanu uspelu formulu za svoje trajanje i vitalnost, kroz jezičku autohtonost i posebnost koju joj je doneo toliko živi i zanimljivi narodni jezik.

Uzlet prve generacije petrarkista na početku dubrovačke renesanse, u potonjem, inače najbogatijem periodu dubrovačke renesanse, ubrzo je smenila, svojom apsolutnom žanrovskom prevlašću, drama. A upravo središne godine XVI veka, kada se sa scene polako povlače dotle dominantni pesnici i dramski pisci Mavro Vetranović i Nikola Nalješković, a na nju sve suverenije stupa jedan Marin Držić (oko 1508–1567), spadaju i u najplodnije i najuspešnije u istoriji dubrovačkog pozorišta. Držić je svoja najvrednija ostvarenja, svoj najveći doprinos književnosti svog rodnog grada, što danas predstavlja i najznačajniji domet dubrovačke renesansne književnosti, dostigao u pisanju tako zvanih eruditnih komedija.

Izuzetno značajno mesto u celokupnom stvaralaštvu Marina Držića, jednog od najizrazitijih predstavnika tako zvane dubrovačke, ili još adekvatnije rečeno književnosti, koja je nastala na istočnim i južnim obalama Jadrana, svakako predstavlja njegova farsa u jednom činu *Novela od Stanca*. Delo je nastalo i izvedeno o pokladama 1550, povodom svadbe dubrovačkog plemića Martolice Vidova Hajdinovog Džamonjića, a objavljeno je već naredne godine, zajedno sa pesmama, *Tirenom* i *Venerom i Adonom*.

Svaki pomen književnosti i umetnosti uopšte, koja nastaje na mediteranskim obalama kao da podrazumeva jednu posebnu karakteristiku mediteranske kulture, koja se već odavno, naširoko i popularno naziva karnevalskom. I zaista gradovi na Mediteranu teško da se mogu zamisliti bez jednog tipičnog i za njih na neki način organskog društvenog događaja, kakav je karneval.

Etimološki je odavno poznato da sama reč karneval predstavlja prosto spajanje dve italijanske reči: *carne* i *levare*, a u kasnijoj eliptičnoj verziji: *carne vale*, što u

prevodu doslovno znači – „zbogom meso“. Inače karnevali i u rimokatoličkoj, kao i u pravoslavnoj hrišćanskoj tradiciji obeležavaju one narodne svetkovine, koje se nazivaju pokladama.

U srpskom narodnoj jezičkoj tradiciji odavno se odomaćio termin – mesojeđe, koji obeležava to vreme uoči vaskršnjeg posta. Dakle, ono vreme posle kojeg će odmah nastupiti uskršnji post, period u kojem je ishrana mesom pravo svetogrđe. To vreme uskršnjeg posta je prilika za svakog hrišćanina da se seti (a za one prave podvižnike i da se potpuno identifikuju) Isusovih muka, tako što će za 40 posnih dana izdržati mnogobrojne izazove i iskušenja.

Poznatim karnevalima u italijanskim gradovima, svakako su prethodile rimske Saturnalijske, koje su opet refleks još starijih grčkih dionizijskih praznika. Ali u srednjem veku karnevali su bili i odraz takozvane tradicionalne kulture, u koju su, svakako, kroz poznata maskiranja, bili infiltrirani i odjeci tradicije iz takozvanog paganskog razdoblja.

Suština karnevala, ma gde bio na Mediteranu, ili duboko na evropskom kontinentu, kao i na drugim kontinentima, najočitija je u onim poznatim karnevalskim slikama, nastalim tokom februara ili marta, na kojima se tokom javnih proslava i parada, njihovi maskirani učesnici vesele, plešu, uz učešće raznih mađioničara, iluzionista, cirkuskih zabavljača. Karnevali su u stvari odraz onog suštinskog narodnog vitalizma, i protiču kroz poznate običaje i sadržaje u kojima se slavi i kroz jedan poseban oblik tog narodnog ambivalentnog vitalizma. Malo koji karneval tako, na primer, protiče bez poznatih prizora spaljivanja raznih neimenovanih i imenovanih lutaka i predmeta, kojima se označava oproštaj od loših stvari u protekloj i prethodnim godinama, i u isti mah izražava nada i zaziva opšti boljitak u narednoj i godinama koje tek slede.

U svojoj poznatoj studiji *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse* Mihail Bahtin je utvrdio da su svetkovine karnevalskog tipa i s njima povezana „smehovna“ prikazanja ili obredi, zauzimali ogromno mesto u životu srednjovekovnog i renesansnog čoveka. Zbog toga se karneval u najužem smislu reči nije mogao smatrati jednostavnom ili jednoznačnom pojavom. Taj pojam i ta reč obuhvatali su niz lokalnih praznika, koji su nastali iz raznih razloga, koji bi se proslavljali po utvrđenim datumima. Ali ono što im je bilo zajedničko, bez obzira na poreklo, da su svi od reda, predstavljali narodna praznična veselja.

Karneval je vremenom postao „zajedničko more“ u koje su se ulivale „reke“ raznih narodnih praznika, koji su se vremenom menjali i nestajali. Ali bi pritom karneval preuzeo razne obrede, rekvizite, slike, maske, tih nekadašnjih narodnih praznika. Ali ono što je posebno bilo važno za srednjovekovne karnevale, i što je bio možda i suštinski razlog njihovog postojanja i značaja u društvu, veoma precizno je izneo, u već pomenutoj svojoj studiji, Mihail Bahtin:

„Ceo beskrajni svet smehovnih formi i manifestacija suprotstavljao se oficijelnoj i ozbiljnoj (po svom tonu) crkvenoj i feudalnoj srednjovekovnoj kulturi. Uprkos raznolikostima tih formi i manifestacija – ulične svetkovine karnevalskog tipa, posebni smehovni obredi i kultovi, lakrdijaši i lude, džinovi, kepeci i nakaze, putujući komedijaši razne vrste i ranga, ogromna i mnogolika parodična književnost i ostalo – sve one poseduju jedinstven stil i sve su one delovi i delići jedne i celovite narodno-smehovne karnevalske kulture“ (Bahtin, 1978: 10).

Karneval je upravo na Mediteranu vrlo brzo postao i simbol, ali i ostvarenje istinskog svenarodnog uličnog praznika, potpuno nezavisnog i od crkve i od države, koje su ga, sa svoje strane, naravno, tolerisale. Jedan takav karneval u Rimu 1788. godine opisao je i Gete u svom znamenitom putopisu iz Italije.

Bahtin ističe značaj tog „drugog sveta i drugog života“ koji se formirao van tog državnog i crkvenog pogleda na svet, smatrajući da svako potcenjivanje ili ignorisanje tog „narodnog srednjeg veka koji se smeje“ zapravo iskrivljuje sliku celokupnog kasnijeg istorijskog razvitka evropske kulture. To bahtinovsko smehovno načelo karnevalskih običaja, oslobađa srednjovekovnog i renesansnog čoveka svakog religiozno-crkvenog dogmatizma, mistike i strahopoštovanja. Ti običaji koji ništa ne iznuđuju i ništa ne mole, učesnike karnevala lišavaju bilo kakvog magijskog i molitvenog karaktera. I često znaju čak da budu i više od toga, onda kada neke karnevalske forme postanu otvorena i neposredna parodija crkvenog kulta.

Ono što je takođe bitna karakteristika ne samo mediteranskih karnevala je da se oni nikada ne mogu samo posmatrati, jer u njemu praktično učestvuju svi prisutni, i to bez ikakvih podela. Vreme karnevala je tako za mnoge bilo, i još je uvek, vreme nezaboravnog života koje sve učesnike prožme bez ostatka. Jer, za vreme karnevala nema drugih zakona sem jednoga, zakona takozvane karnevalske slobode. Taj zakon najpre ukida sve dotadašnje hijerarhijske odnose i privremeno, za to vreme dok karneval

traje, oslobađa od vladajuće istine, postojećeg poretka, ukidajući zabrane, norme i utvrđene privilegije.

Na opšte prihvaćenu svest o karnevalskom Mediteranu, svakako je uticala i činjenica da su karnevali u velikim, ponajviše italijanskim gradovima, trajali čak i do tri meseca, stvarajući tako posebnu sliku o tim primorskim ambijentima, kao oazama neverovatnih i raznih nezamislivih sloboda. To je u toliko dugoj tradiciji izvršilo ogroman uticaj na kolektivni identitet tih sredina i kulturnu fizionomiju mediteranskih gradova, i učinilo ih toliko različitim i „drugačijim“, zaokružujući i na taj način tu opšte prihvaćeno osećanje o magičnom životu na Mediteranu.

U centru tih slika mediteranskog karnevalskog života, kao njegova najsuštinskija odlika oduvek je bio onaj narodni karnevalski smeh. Jedan važan, ako ne i suštinski izvor smeha i komičnog uopšte, jeste ona duboka i neuništiva radost koju inače sobom nosi ljudska priroda.

Ta i takva priroda, i na taj način je sposobna da se uzdigne iznad prolaznosti, i da zapravo u isti mah i sve shvati kao privremeno i prolazno. A karnevalski smeh je po svojoj suštinskoj prirodi, subverzivan u odnosu na svoju aktuelnu stvarnost, često se čini čak i do onih granica, gde počinje destrukcija. Ali taj smeh je u svojoj suštini univerzalan, usmeren na sve i svakoga, tako što se podruguje, ismeva, negira, potvrđuje, pokopava: Tako delujući, on time zapravo, kao da preporuča sve učesnike karnevala.

Ipak, ono što je karnevalima donelo opštenarodnu popularnost, a što se na poseban način dogodilo u doba renesanse, u Držićevo vreme, jeste rehabilitacija plotskog i telesnog.

Materijalno-telesno načelo u rableovskim slikama, prosto je navelo Mihaila Bahtina da slikovitost te narodne smehovne kulture, obeleži jednom posebnom estetičkom koncepcijom stvarnosti, koju je on definisao kao groteskni realizam. Po Bahtinu, osnovno svojstvo grotesknog realizma je snižavanje, još preciznije rečeno prevođenje visokog, duhovnog, idealnog i apstraktnog na materijalno telesni plan, na onaj neraskidivi odnos između zemlje i tela. Tako je i najvažniji trenutak u nastupima srednjovekovnih lakrdijaša, nastajao onda kada on prevodi i spušta svaki ceremonijal i obred sa visokih patetičnih visina tamo dole u predele materijalno-telesne nizine.

Taj karnevalski odnos prema svetu, posebno se to može učiniti iz današnje perspektive, ukazuje se i kao najvažnija osnova za proučavanje i razumevanje renesansne književnosti.

Ono što čini Držićevu *Novelu od Stanca* karakterističnim renesansnim delom, nastalim u tom poznatom „ozračju“ mediteranske karnevalske kulture, je upravo smeh kome će najpre biti podvrgnut Stanac, taj seljak iz Pive na privremenom boravku u Dubrovniku.

Ali taj smeh koji je nastao jedne karnevalske noći u Dubrovniku u *Noveli od Stanca* zaorio se u i u drugim Držićevim komedijama, sve do naših dana, svedočeći o komediografu koji je svojim delom izneo čak i jednu celu epohu.

Smeh u *Noveli od Stanca* bez sumnje je i eho smeha jedne poznate karnevalske kulture koja je na Mediteranu u vreme renesanse doživela svoj zenit i procvat, da bi bez obzira na svekolike promene koje su usledile, zadržala i dalje taj popularni i prepoznatljivi identitet čak i u onom današnjem svakodnevnom životu, u gradovima širom Mediterana.

A koliko je snaga smeha univerzalna i koliko je njegov karakter kontemplativan na poseban način može da nam ilustruje i kratki odlomak iz najsnažnijeg dela romantičarske groteske, Bonaventurinih² *Noćnih straža*. U tim pričama i razmišljanjima noćnog stražara pripovedač na jednom mestu ovako vidi značaj smeha: „Ima li na svetu jačeg sredstava za suprotstavljanje svim izrugivanjima sveta i sudbine nego što je smeh! Pred ovom satiričnom maskom užasava se najjači neprijatelj, čak i nesreća odlazi od mene ako se usudim da je ismejem! Ta šta, do vraga, osim ismevanja zaslužuje ova Zemlja zajedno sa svojim osećajnim pratiocem – Mesecom!“ (nav. prema Bahtin, 1978: 47).

Humor je Držićevom stvaralaštvu pomerio stvari ka realističnom i pokazao ga kao novog i stvarnog pisca, koji je upravo tim svojim literarnim preokupacijama, dubrovačku renesansnu dramu u isti mah učinio i tako umetnički uverljivom, a kod publike izuzetno popularnom.

Ključ Držićevog uspeha bio je u činjenici da se on u stvaranju svojih više od sto pedeset likova držao životnosti kao osnovnog načela. Time su i manje značajne pojedinosti u njegovim dramama imale svog smisla.

² Bonaventura je pseudonim nepoznatog autora; v. Bahtin, 1978: 47.

U poetičkom smislu, Držić se držao poznatih poetičkih načela tada znamenitog Aleksandra Pikolominija, kao i drama u kojima je izvršena transformacija antičke u renesansnu komediju. A taj osnovni Pikolominijev stav predviđao je da u tadašnjoj komediji, pisac ne treba da se drži strogih dotadašnjih poetičkih načela, već da u svojim delima treba da predstavlja sve vrste i prirode ljudi i odnosa koji proističu iz samog života. Tako je Marin Držić, po svom povratku iz Sijene, stvorio novu renesansnu eruditnu komediju, koju do tada Dubrovnik nije video.

Novela od Stanca, jednočinka u sedam prizora, ima zapravo četiri lika: trojicu dubrovačkih mladića koji su „zahvaćeni“ danima karnevala i svim što oni nose. Dok je četvrti junak Vlah Stanac, kako ga Držić u svojoj farsii naziva. U *Noveli* saznajemo da je Stanac zapravo izvesni seljak iz Pive (Piva je oblast na severu Crne Gore čiji je duhovni centar poznati manastir, a administrativni – mali grad Plužine). U prošlim vekovima ceo taj prostor je pripadao takozvanoj Istočnoj Hercegovini, koja je oduvek predstavljala značajno zaleđe Dubrovnika ali i Boke Kotorske.

Ali to bi mogla biti samo još jedna od sličnih farsii, da u njoj Marin Držić nije na pozornici, na tako umetnički ubedljiv i zanimljiv način, uspeo da zaustavi jedan trenutak renesansnog Dubrovnika. U noći karnevala, bančeći do mile volje, kako se to nekada govorilo, tri dubrovačka mladića, isprva se u mraku ne prepoznaju. Tako da su najpre, jedan na drugog čak i mačevima kidisali. Ali kada su se prepoznali, i kada se Mihi i Vlahu pridružio i Dživo Pešica, odjednom ih je svu trojicu opet zahvatilo to magično „karnevalsko ludilo“ koje čoveka stavlja u humorne zaplete i najneočekivanije situacije. Prožetost tim emfatičnim osećanjem, tako prepoznatljivim na Mediteranu, odvešće ovu trojicu gradskih mladića u događaje sa Stancem, koji nasuprot njima, dolazi iz ruralnih predela Istočne Hercegovine, iz sela negde uz reku Pivu i blizu istoimenog manastira.

Sve će zapravo početi tako što će njih trojica najpre euforično prepričavati, šta im se sve tokom „lude“ noći događalo u starim dubrovačkim ulicama. Pavle Popović smatra da su te uvodne scene unekoliko i zanimljivije od onih sa Stancem, koje će tek uslediti, i po kojima je zapravo *Novela* i dobila svoje ime (Popović, 2000: 221). Slike koje se na samom početku predočavaju čitaocu ili gledaocu *Novele*, i razgovor koji se tom prilikom vodi između trojice dubrovačkih mladića iz Držićevog doba, imaju

poseban značaj i izuzetnu vrednost, jer daju tako živu i tako vernu sliku starog Dubrovnika.

Humor, šala, komično, naravno nisu imanentni samo primorskom, mediteranskom ambijentu. Ali tu, u gradovima pokraj mora, kao nigde drugde, oni kao da su zaista „kod svoje kuće“.

U tekstu posvećenom *Noveli od Stanca* Pavle Popović, svedočeći o Dubrovniku svoga vremena, posebno ukazuje da je šala koju zbijaju mladi ljudi, „kao ekspanzija veselosti, kao rezultat suviše energije mladosti“ posledica razvijenog đачkog života, naročito u „latinskih naroda“. U istom tom tekstu, on doslovno kaže:

„U Dubrovniku takođe ima takve šale, koja dolazi kao ekspanzija mladosti. Dubrovčani su ozbiljni ljudi, ali vole veselost; u njih ima specijalne neke šale i humora. Mladost njihova naročito je neguje. I ona praktikuje monome (tzv. guščiji hod), iako ne u onoj meri kako smo ih opisali. Neki put opet, više mladića uzmu da gurkaju nogom jedan kamičak, i kako počnu s Gradca, teraju preko Pila, pa kroz grad, i van grada sve do Porporele, gde ga odgurnu u more: to im je cilj i zabava za čitav sat. Ali mladost dubrovačka najviše voli da nađe nekog osobenjaka, neki originalan tip, te da s njime tera sprdnju – skladno ipak – da čini 'Pazar', kako oni to zovu; upravo 'padzar' kako se tamo to izgovara. Često na Placi, pred veče, šeta se svet mirno i tiho, pa se odjedanput čuje neka galama: to đaci i mladići idu za nekim osobenjakom ('oridino'), pa ritmično i horski uzvikuju za njim, podsmevaju mu se, čude bajagi, itd.“ (Popović, 2000: 217).

Neki savremeni čitalac, koji je ujedno i filmofil, lako bi ove impresije Pavla Popovića o Dubrovniku dvadesetih godina prošloga veka prepoznao u sličnim filmskim sekvencama, na primer, iz filmova *Dangube* i *Amarkord*, jednog od najvećih svetskih sineasta svih vremena, Federika Felinija, koji je više nego sigurno za oba ta filma, bio inspirisan mediteranskim slikama svog detinjstva i rane mladosti, koje je doživeo s druge strane Jadrana, u rodnom Riminiju.

Takve scene, anegdote, priče poznate su širom Mediterana i u gradovima na svim njegovim obalama. Tako se danas, na primer u Boki, prepričava, jedna anegdota koja je dostigla status takozvane urbane legende. Ta priča o jednom Cuci (pripadnik istoimenog plemena iz jedne od četiri crnogorske nahije, podno Lovćena), posebno njen duhoviti zaplet, upravo je zasnovana na stvarnom i retoričkom paradoksu koji na

Mediterranu stalno vrca u susretu, doticaju i svemu što se neprekidno odvija na već poznatoj imagološkoj relaciji urbano–ruralno.

Tako je taj Cuca, bar prema toj anegdoti, došao prvi put u Kotor da nešto proda na poznatom Crnogorskom pazaru, neposredno uz glavna gradska vrata. I kada je sve uspešno završio naleteo je na lokalnog mangupa koji se u Kotoru odvajkada naziva galiotom.³ Više nego verovatno da je galiot Cucu onako gradski lako prepoznao na Crnogorskom pazaru ispred zidina starog kotorskog grada, i ujedno odmah shvatio da je Cuca prvi put u Kotoru. To izgleda, kao da je bilo poručeno za galiotovu pomisao na šalu (dubrovački rečeno „novelu“ sa Cucom) koju je ranije, to je gotovo sigurno, više puta isprobao.

Zato ga je po završenoj pijaci pozvao u kafanu na „poseban specijalitet“, na čuvenu kotorsku „ribu slanu“. Taj poznati kotorski kulinarski specijalitet, inače i danas predstavlja, na poseban i veoma temeljan način usoljenu sardelu, pa se zbog toga mora oprezno i u malim količinama uzimati, najčešće kao malo predjelo koje samo služi da otvori i poboljša apetit i uputi ka drugim jelima. S obzirom da takva riba nije u bokeljskim kafanama bila skupa, galiot je „galantno“ čašćavao, naručujući nove i nove porcije „ribe slane“ i prosto „prijateljski“ terao svog novog i sve zadovoljnijeg Crnogorca, da je stalno i iznova proba.

Pošto ga je toliko puta naterao da proba tu zaista ukusnu, ali u većim količinama ne baš tako ugodnu „ribu slanu“, i kada je ona bila dobro zalivena vinom, u sumrak su se srdačno rastali da bi svako krenuo svome dome. Ali kako su Cucu do njegovog Trešnjeva, delile desetine kilometara i to uzbrdo, već kada je dobro zamakao u planine poviše Kotora, osetio je strahotnu žeđ, do koje više nego sigurno dovodi prekomerno konzumiranje bokeljske „ribe slane“.

I onda, u jednom trenutku, već pomalo izgubljen od strahotne žeđi, ovom gorštaku iz stare Crne Gore, već na kraju svih svojih snaga, kada je somnambulično počeo da sanja vodu, baš tada, ukazao mu se pravi pravcati potok. U tom trenu, taj Cuca ga je samo opkoračio i izrekao reči koje se i danas prepričavaju: „Što si teka – teka si, više ga nećeš.“

³ Galiot je u antičko doba bio veslač na galijama. U početku to nisu bili robovi, da bi vremenom, kako su galije bile sve veće, kad više nije bila važna veština veslača već njihov broj, taj posao počeli da obavljaju osuđenici i robovi. U Boki reč *galiot* odavno označava snalažljivog, okretnog mladića, sklonog šali i mangupluku, pa čak i radnjama s one strane zakona.

Vekovi su prolazili, ali život na Mediteranu imao je neke nepromenljive principe, bar kada su humor, komično i šala u pitanju.

Pa i sam Držić je u svojim *Pjesnima ljuvenim* priznao:

Stvoren sa, viđu ja, letušte naravi,
Ka na plan gre er sja, gdi život ostavi.

A u Držićevom Dubrovniku, „letušte naravi“ je bio onaj čovek kojeg su smatrali vetropirom.

Tako u *Noveli od Stanca* do izražaja zapravo dolazi taj Držićev karakteristični, vedri i hedonistički optimizam, onaj koji je nastao onda kada je zrelost pobedila tu mladalačku „letuštu narav“. To je onaj optimistički hedonizam kojeg je prepoznao u sebi, ali u isti mah i u svetu u kojem se rodio, odrastao i živeo.

Radnja ovog Držićevog dela, već na sam prvi pogled ne preterano nova, zapravo je jednostavna i kratka, ali uz sve to i veoma dinamična. U tih 316 rimovanih dvanaesteraca *Novele od Stanca* imamo zanimljiv dijaloge, šarolike kostime i, što je najvažnije, neposredni dah stvarnog života.

Držić je više nego očigledno likove, kao i anegdote, uzeo iz renesansne atmosfere svog Dubrovnika i njegovog tadašnjeg stvarnog života. Iako *Novelu* smatraju komedijom, pokladnom igrom, seoskom farsom (*farsa rusticale*), sam Držić je u posveti nazvao „komediolom“. Pavle Popović je osnove za *Novelu od Stanca* tražio u italijanskim predlošcima pomenuvši pritom lakrdiju *Aluta* iz 1535, zatim i firentinsku farsu *Biaggio contadino* iz XVI veka.

U traženju srodnih predložaka Arturo Kronija u tekstu „Za ispravno tumačenje Marina Držića“ (Cronia, 1953) *Novelu* dovodi u vezu s pojmom *beffa* iz devete novele osmoga dana u Bokačovom *Dekameronu*.

Skoro je uobičajeno da se svako književno delo nastalo tada na prostoru Dubrovnika i Primorja, za vreme slave drevne Serenisime, kao po nekom pravilu tumači direktnom „zavisnošću“ ili prostim podražavanjem onoga što je tada već nastajalo na prostorima Venecije i njene republike. Pavle Popović je tako skrenuo pažnju da je Viljem Krajcenah u svojoj *Istoriji novije drame* ovo Držićevo delo nazvao „malom šalom u stihu“ koja liči na „lakrdije srednjovekovnog stila“ (Popović, 2000: 216). Sem

toga, Krajcenah u ovom slučaju, kako Popović kaže, na određen način odaje pohvalu dubrovačkoj književnosti i njenoj originalnosti tvrdeći: „U Italiji ovaj dramski rod slabije je razvijen nego drugde, i mi ne znamo da li je talijanski uticaj na Dubrovnik u ovoj oblasti imao svoga dejstva, ili se može biti u ovom gradu predstavljanje malih šala preko međunarodne igre pretstavljača odomaćilo i ranije“ (Popović, 2000: 216).

Ma koliko je u italijanskim farsama bio prisutan stereotipni lik priglupog seljaka, koji svoje korene vuče još od znamenite rimske komedije, i bez obzira na činjenicu da je Držićevo delo nastalo nakon njegovog boravka u Sijeni i Italiji, njegovo najskladnije delo *Novela od Stanca* očigledno je stvoreno u skladu sa slikama i duhom savremenog mu Dubrovnika.

Na to je posebno ukazao Petar Kolendić u članku „Držićev Stanac u poslovicama“ (1950). Jer, samo na osnovu pet poslovice („Dava ga razumjet ko Stancu“, „Dava sebi što i Stancu razumjet“, „Drži ga za Stanca“, „Luđi si od Stanca“, „Učinio ga Stancem“), Kolendić je zaključio da je njihov nastanak direktna posledica popularnosti Držićeve farse. Tako je, po Kolendiću, Stanac iz literature prešao u usmene narodne izreke.

Da je sve bilo upravo obrnuto, u odnosu na ovaj Kolendićev zaključak, i da je, po svemu sudeći, Držić sublimirao već prisutnu i poznatu narodnu usmenu tradiciju o Stancu, smatrao je Leo Košuta. Košuta, naime, najpre smatra da je na Držića najviše uticala pastoralna rustikalna drama koja se i u vreme njegovog studiranja, igrala u Sijeni, i da je te uticaje on prirodno preneo u Dubrovnik. U istom tekstu, Košuta iznosi i tvrdnju o mogućem uticaju na Držića, takozvanog pučkog pozorišta koje je svoje predstave izvodilo u vreme poklada i 1. maja, kao i uticaju lokalne sijenske tradicije usmenog predanja o maskiranju i ruganju seljaku pridošlici (Košuta, 1961).

Posebna grana savremene komparatistike, imagologija, u tumačenju književnog dela najviše pažnje posvećuje socijalnim i istorijskim komponentama dela. U okviru toga, ona istražuje slike i predstave o stranim narodima i prostorima, kao i one koje su vremenom nastale povodom sopstvenog naroda i prostora. Te slike i predstave su književni, kao i neknjiževni izrazi onog semantičkog raskoraka koji vlada između dve vrste kulturne stvarnosti u kojoj pojedinac ili grupa koji su je oblikovali, otkrivaju i tumače kulturni i ideološki prostor u kojem egzistiraju.

Tako u *Noveli od Stanca* kao osnovnu kulturno-antropološku dihotomiju imamo odnos urbanog i ruralnog, kao odnos periferije i centra. Upravo suprotstavljanje tako „nepomirljivo“ udaljenih kulturnih obrazaca postaje onaj bogati izvor, pravo vrelo za komediografski zamah ne samo u ovom već i u celokupnom Držićevom delu.

Kod Držića, preciznije, rečeno imamo taj renesansni pogled na život i svet koji je u stalnom i intenzivnom doticaju sa tradicionalnom, patrijarhalnom kulturom – najčešće joj bivajući suprotstavljen, i to iz dobro znanih, komediografskih razloga. Jer, kada je o tome reč, važno je napomenuti da je Držićevo delo nastalo u okvirima mediteranske renesanse. Držić je ostvario originalan spoj najpre svojih sijenskih uticaja, u koje svakako i pre svega spadaju poznata prikazanja, ali i svetovne predstave putujućih glumačkih družina tog vremena. Drugi deo tog Držićevog autentičnog i skladnog stvaralačkog spoja predstavljaju elementi iz pisane i usmene folklorne i kulturne tradicije grada Dubrovnika, kao i onih seoskih sredina koje mu gravitiraju ili su upravo zaleđe grada pod Srđem.

U svom stvaralačkom postupku Držić je preuzeo određene stare i poznate književne motive i primerio ih interesantnoj i veoma bogatoj građi koje mu je donelo sopstveno iskustvo. Zbog toga se, uostalom, u njegovom delu lako mogu nazreti socijalne i političke okolnosti vremena u kojem je ono nastalo.

Novela je prvi put prikazana verovatno krajem aprila ili početkom maja 1550. (Kolendić, 1926) u kući dubrovačkog vlastelina Frana Marinova Kabužića, na Pustijerni, a povodom svadbenog pira Martolice (Bartula) Vidova Džamanjića i Anice Kabužić.

Očigledno je da je taj svadbeni pir predstavljao važan događaj za društveni život Dubrovnika Držićevog doba, tako da su i pir i poklade bile više nego dovoljan povod i razlog, da najznačajniji dubrovački komediograf napiše *Novelu od Stanca*, delo koje danas omogućava zanimljiv uvid i u društvene i kulturne prilike Držićevog Dubrovnika.

Preplićući te tako značajne dubrovačke fenomene sa živopisnim folklornim elementima iz, očito bliskog mu zaleđa, Držić ostvaruje delo koje je svojom autentičnošću i realističnošću, obeležilo ne samo svoje vreme, već ga je učinilo i središnjim piscem jedne književne i kulturne epohe.

S razlogom se može pretpostaviti da su upravo pučke predstavljačke forme, više nego verovatno uticale na Držića, koji je svojim delom u dubrovačku književnost uveo

jedan novi svet, pučkog porekla, počev od raznih Vlaha i seljanki, ali i građana, mornara, raznih došljaka. To je i svet škrtih gospodara, ali i domišljatih i ovejanih slugu, kao i raznih kurtizana, jeđupki, pedanata i remeta. Oni će baš kod Držića pokazati svoju jarku koloritnost i neočekivanu autentičnost, jer će u njegovim dramama progovoriti svojim, sopstvenim jezikom.

Delo Marina Držića, s druge strane, otkriva nam mediteranski svet svog doba, živopisni tempo svakodnevnog života u zlatno vreme Dubrovačke republike, ali i koloritnost, tog za njegov i takav dubrovački život, izuzetno važnog seoskog zaleđa.

Sav zaplet u *Noveli od Stanca* ne razlikuje se preterano od sličnih farsi koje su nastale i pre i posle ovog Držićevog dela na prostorima Mediterana, kao i u evropskoj književnosti.

Jednostavno, tri gradska mladića koji u vreme karnevala „prosto ne znaju šta će sve sa sobom“; inspirisani takvom atmosferom, sreću seljaka koji je, između ostalog, zgodnom igrom događaja, a još više kao posledica direktnih namera obesnih mladića, na kraju ispao odveć lakoveran. Pa je, ne samo zbog toga, bio više nego idealan za „vratolomijski“ produžetak i ovako „otkačene“ karnevalske noći u starom Dubrovniku.

Ali sve u svemu, to bi zaista mogla biti samo još jedna od sličnih farsi da u njoj Marin Držić nije na pozornici, na tako umetnički ubedljiv i zanimljiv način, baš ovom pričom prepoznatljivog zapleta, uspeo da zaustavi jedan trenutak renesansnog Dubrovnika.

Novela od Stanca je zapravo šala koju trojica mladih Dubrovčana najpre planiraju, a onda i ostvare sa seljakom iz Pive, od njih znatno starijim, koji se u Dubrovniku zatekao da bi prodao jedno jare i nešto masla i sira. Zato se u ovoj jednočinki i kaže: „Da mu kugodi *novelu* učinimo“; „Vlahu ću jednom *novelu* učiniti“; „ter ćemo kugodi *novelu* zajedno ordenat“. Novela, u smislu šale, ima isto značenje i u najizvođenijem Držićevom delu *Dundo Maroje*, gde Pomet i Popiva kažu: „ovo novele“ (evo šale); „netko nam je *novelu* učinio“ (neko nam je šalu učinio).

Držićeva prigodna *Novela* započinje tako što mladi plemić Vlaho, u noći karnevala, već u prvoj sceni prosto naleti, ispostaviće se tek nešto malo kasnije, na svog prijatelja Miha. I kada već na početku sve zapreti, zbog mraka noći, da preraste u obračun mačevima, njih dvojica se ipak, i uprkos svemu tome, nekako prepoznaju. U

tom prvom prizoru saznajemo da Vlaho dolazi sa posebnog dubrovačkog toponima, iz zaista drugačije od svih ulica – „s Duičinijeh skala“.

Pominjanje „Dučinijeh skala“, tj „ulice Dvičine“, ili „Dvičić ulice“, već na samom početku je osobeno naznačavanje osnovne kulturno-antropološke dihotomije u ovom delu, one koja se zbiva na relaciji urbano–ruralno, i time to kao da postaje plodno tle za razmah komičnog dramskog zapleta u *Noveli od Stanca*. O ovoj nekadašnjoj ulici starog Dubrovnika danas se više može saznati iz knjiga parnica u dubrovačkom arhivu nego što se može pronaći u retkim starim popisima ulica ovog, inače, nekada jednog od najlepših gradova na celom Mediteranu.

„Slavu Duičinijeh skala“ nosile su dubrovačke kurtizane, i mada je po tome bila najznačajnija, ona ipak nije bila i jedina ulica koja se po njima prepoznavala. Prostitucija u okviru liberalnog duha mediteranskih i evropskih gradova, predstavljala je veliko iskušenje za patrijarhalni moral ruralnog sveta, koji bi se prolaznim ili direktnim egzistencijalnim razlozima prvi put našao u gradovima pokraj mora. Zbog gradskih kurtizana, slike gradova bi tom tradicionalnom patrijarhalnom mentalitetu katkad više ličile na Sodomu i Gomoru, jer oni bi tako drugačiji i tako „slobodan“ život u urbanim sredinama, često, ako i ne najpre doživljavali kao neku vrstu žestokog ataka na sve svoje biće.

Ali ta prepoznatljiva nekadašnja Dvičićeve ulica nije i jedina u kojoj se stvarala posebna slika o Dubrovniku, i gde su se, kao na nekoj vododelnici, urbana i ruralna shvatanja i pogled na svet tako paroksično susretala prelazeći vremenom u onu posebnu i nužno egzistencijalnu sintezu „više vrste“.

To što su se u burnoj karnevalskoj noći dubrovački mladići našli baš u toj ulici u neku ruku je i logično, rekli bi dobri poznavaoци istorije staroga Dubrovnika, pogotovo ako se zaista znaju gradske prilike i uopšte život i običaji grada. Jedan od glavnih likova ove „komediole“, mladi Vlaho, s razlogom kaže: „i mi sad, ki noćno lovimo kako i jeji [jejine]“ (Držić, 1963: 20). Arhivski dokumenti i knjige potkrepljuju ovu scenu u *Noveli* potvrđujući da su upravo radi toga „ulova“ oni došli u Dvičinu ulicu i u taj kraj Dubrovnika. Ali taj dolazak, upravo i baš u tu ulicu, pokazao je i ovoj „noveli“ i razmere jedne unutrašnje, ali stalne napetosti u svakodnevnom gradskom životu. To je onaj toliko poznati „sukob generacija“, koji se i u Držićevom Dubrovniku, i ovde i tamo, i juče i danas, stalno odvija između očeva i sinova.

Držić je to već predstavio u tom prvom prizoru, dakle na samom početku *Novele od Stanca*, kada već pomenutom Vlahu, drugi protagonista – Miho – kaže:

Bogme imam smiješna oca!
Kuću mi zatvori, ma ja, kad večeram,
fengam poč leć gori; a ja ti omjeram
kako ću se kalat niz njeku funjestru
i, kad pođu svi spat, obučem se u pjastru;
čelatu na glavu, brokijer na bedru u čas
stavim, a rđavu ovu mčinu na pas,
pak se niz konopac na ulicu kalam,
a mudri moj otac u odru mni da sam.
(Držić, 1963: 20)

Tom kratkom rekapitulacijom o tome kako svaka generacija dubrovačkog sveta u mladosti daje svom životu maha, i kako onda u zrelim godinama i kasnije, pod starost, pokazuje nerazumevanje za isto ponašanje novih mladih, Držić, tom slikom iz svakodnevnog dubrovačkog života, kao da dodatno obogaćuje ekspoziciju svog dela, u kojem će se tek kasnije otkriti osnovni zaplet.

Uostalom o tome kako ima smisla koristiti sva sredstva, pa i ona koja tako imponuju mladima, u tom stalnom nadigravanju te i takve stalne brige očeva o sinovima u Dubrovniku, sam Vlaho, više nego mudro za svoje godine, odgovara: „Smiješni su ovi oci! Neće im se nijed / da su oni bili svi lovci kako i mi sad“ (Držić, 1963: 20).

Zaplet sa Stancom tek predstoji, ali Držić u tom prvom prizoru pokazuje majstorstvo vladanja dramskim rodom, jer mnogo kasnije posle njega, najznačajniji svetski dramaturzi su utvrdili „zlatno pravilo“ u pisanju drama i komedija, prema kojem uvod, sama ekspozicija dramskog dela uvek može biti „dovoljno dugačka“.

Tek u drugom prizoru jednočinke, kada im se već pridružio i treći mladić, zvani Dživo Pešica, koji je pri tom „obučen na vlašku“, dogodiće se najava glavnog zapleta, u trenutku kada će upravo Dživo pozvati Vlaha i Miha da mu se pridruže, jer „Vlahu ću nekome novelu učinit“ (Držić, 1963: 22).

Treći prizor, koji je sav od dijaloga između Pešice i Stanca je ključan za stvaranje osnovnog preduslova za puni zamah komediografske radnje u ovoj jednočinki.

Njihov susret na kladencu uz zid od vrata od Ploča, na Placi, Dživo je učinio spontan, mada ga je očigledno, sa svojim dubrovačkim vršnjacima, kao što vidimo, pažljivo isplanirao. Svojim ruhom, a još više govorom nekakvog trgovca iz Gacka, postao je, već na samom početku, odmah nekako bliži, već pomalo obeznanjenom pivskom seljaku.

Tako se Dživo vrlo smotreno počeo približavati Stancu, polako zadobijajući ono što je bilo najvažniji za njegovo namere – seljakovo poverenje.

A kada mu je potom rekao da je i on u svojoj prvoj noći u Dubrovniku, takođe ostao bez prenoćišta, toliko je već osvojio Stanca, da je najzad počela da se ukazuje i klima za potpuno ostvarenje planirane Dživove „novele“.

Dakle, trgovačkim uzrečicama, gatačkim govorom, oblačenjem, dajući tako veoma konkretne dokaze o svojoj bliskosti, ali pokazujući i razumnost i trgovačku mudrost, Dživo je lako osvojio Stančevo poverenje, a potom izazvao i njegovo čuđenje i još više znatiželju, kada mu je rekao: „Ja prvo u ovi grad kad dođoh čestiti / bijeh star a ne mlad jak sam sad viditi“ (Držić, 1963: 24).

Upravo tada, uz širom razrogačene seljakove oči, sa njegovog čvrstog životnog tla, na kojem je Dživo uspeo u „zajedničkom kretanju“ dobiti poverenje ovoga Pivljanina, odjednom je Stanac neosetno, neopažajući šta se zapravo s njime u stvari događa, stupio na za njega bezobalni i nesigurni urbani prostor, gde caruju gradski obešenjaci i mangupi poput ove trojice karnevalski inspirisanih mladića.

Zbog toga, za našeg gorštaka upravo ono što izgleda da ne može biti, kao da je samo i jedino u gradu i moguće.

A u gradu je, može se u tom duhu dodati, zaista svašta i moguće. A to najpre podrazumeva onu nelagodu susreta sa gradom, onu nelagodu od nepoznatog i nesigurnog, koje grad po pravilu najpre donosi žiteljima ruralnih predela.

A ta neverovatna mogućnost koja se stalno nudi: da u grad dođeš star, a iz njega da se vratiš mlad, najpre kao da u potpunosti pogađa sav onaj horizont svih mogućih predodžbi i uverenja, koje je seoski svet nekada davno, o gradovima na moru, imao.

To toliko izraženo i opšte rašireno mišljenje je ne samo dobro poznato, već je i u našoj narodnoj poeziji imalo i svoj poetski ekvivalent, u jednom tako dobro znanom i često citiranom stihu: na moru je od svašto majstora.

To je ključni trenutak u ovom delu, u autentičnoj i koloritnoj atmosferi Dubrovnika, u kojoj se zahvaljujući književnom majstorstvu Marina Držića, gledalac i čitalac susreću i ne samo sa sijenskom tradicijom, već bi se i ujedno moglo reći i sa sijenskom redakcijom Plauta i Terencija, tih rimskih komediografa koji su postali nezaobilazni deo antičke i evropske književne tradicije.

Ne treba, svakako, zaboraviti da je Marin Držić, za vreme svog studiranja u Sijeni, bio u prilici da prati izuzetno značajan proces preoblikovanja preuzetih antičkih žanrova, u sasvim nove drame, koje više nisu bile puke kopije ili parafraze velikih antičkih uzora, već dela koja su izraz svog vremena i senzibiliteta.

Jer, taj pogled Dubrovčana iz vremena renesanse, na seljake kao naivne i ograničene, kao i ono osećanje koje su imali iz realnog života i svakodnevne komunikacije, nije, naravno, bio samo ekskluzivan za taj toliko poznati mediteranski grad.

I taj dubrovački gradski pogled na ruralnu okolinu, poput drugih čuvenih mediteranskih sredina, bio je prirodno u pravom „dosluhu“ sa istim, ili sličnim literarnim motivom koje je stvoren još u bogatoj tradiciji antičke književnosti, posebno rimske komedije i njenim najznačajnijim predstavnicima.

Dživo Pešica je „gradski“ se pretvarajući, vešto zadobio poverenje naivnog Stanca, tako da svojim drugovima i doslovno u jednom trenu kaže: „Ovaj Vlah vjeruje sve što mu se veli“. Čak ide dotle da mu se čini: „Ovo smješnijega, brate, Vlaha od svijeta; / nije ga luđega od Rta do Mljeta“ (Držić, 1963: 29).

To Dživovo nadmoćno „teranje sprdnje“ sa naivnim seljakom, nije samo posledica mladalačke „razbojničke obesti“ i veoma poznate slike o mediteranskim običajima i načinu života, gde kao da se uvek želi da se taj karnevalski pogled na svet, što više protegne tokom cele godine.

Zato se morska obala skoro, gledana iz perspektive patrijarhalnih gorštaka, doživljava kao onaj prostor, na kojem se i one najznačajnije tradicionalne vrednosti i svetinje, odveć lako mogu podvrgnuti „neumerenoj šali ili čak neprimerenoj sprdnji“.

U četvrtom prizoru, Dživo nagovori dvojicu svojih mladih Dubrovčana, da zajedno nagovore maskare da „učine novelu“ Stancu, koji u petom prizoru i poziva vile da ga podmlade.

Držić i pored svega toga, kao da želi posebno da istakne da je ipak Stancova lakovernost, bila preduslov za sve što će se dogoditi u toj raspojasanoj karnevalskoj dubrovačkoj noći. Baš ta, njegova lakovernost bila je očito „mati“ svih, nimalo za njega ugodnih i očekivanih događaja, koji će za njega do kraja *Novele* uslediti.

Uspostavljeno poverenje između Stanca i Dživa lako stvara klimu i za najneverovatnije zamisli. Pa čak i u to, da Stanac poveruje da je i Dživo jednom iz Gacka došao, poput njega umoran i star, i da se baš u čudu Ivanjdanske noći, upravo tu u Dubrovniku, takođe pored jedne fontane, bezuspešno tragajući za konakom, ne samo preobrazio, već čak i podmladio.

Stanac više nije u stanju da oseti dvosmislenost reči u okviru ovog pravog gradskog karnevalskog pretvaranja, koji demonstrira Dživo Pešica u svojoj neverovatnoj priči.

Jer, na tu toliko poznatu ljudsku slabost, koja se javlja iz te moglo bi se reći, toliko prirodne ljudske čežnje za večnom mladošću ili još više, za večnim životom. Dživo, prepredeno osećajući žrtvu i njen udes, ustremljuje se tom dvosmislenom pričom, koja odjednom Stanca čini potpuno rezistentnim za bilo kakvo uočavanje stvarnog i realnog, i koja će na kraju, za Pivljanina ispasti za malo fatalna.

Jer, arhetipska sećanja našeg patrijarhalnog društva i dalje su živa narodnom stvaralaštvu, i ona prirodno pamte i vile i vilenjake, i mnogo toga iz onog davnog prethrišćanskog perioda.

Ali pretvaranje, gluma, slike i svest o životu kao iluziji, kroz scene frenetičnih gradskih trgova, gde se u susretu sa novim i nepoznatim svetom, na glavnim gradskim pijacama, kao po pravilu moraju donositi brze odluke, našeg ruralnog, patrijarhalnog čoveka stavljali su na nova, često i bolna iskustva, koji se adaptirajući na te uslove svakodnevnog života u primorskim gradova, nepovratno menjao.

Pogađajući tako precizno Stancova očekivanja, Dživo zavodljivo predstavljaajući ivanjdanski ples vila koje u tom svom obredu, u jednom trenutku pruža eliksir mladosti, opisujući imena vila, kaže: „četvrtoj bješe ime; ma bješe Pavica / batesa nad svime, koja penga lice“ (Držić, 1963: 25).

To je trenutak kad dvosmislenost njegovih reči dostiže najvišu tačku, jer „batesa koja penga lice“, naravno nije nikakva vila, sem, svakako za Stanca, koji već sad samo guta Dživove reči.

Jer, radi se zapravo o onoj kurtizani, iz toliko pominjane i za tadašnji dubrovački društveni život toliko značajne Dvičine ulice, koju je Dživo, u razgovoru s dvojicom svojih vršnjaka, na samom početku *Novele* jasno naznačio.

To je očigledno onaj trenutak, kada Dživo želi da isproba granice svog „eksperimenta sa pivskim seljakom“. I u ritmu damara još nezavršene vrele karnevalski noći, on ovu svoju „novelu“ sa Stancem dovodi do usijanja.

Već tada su na njegovoj strani ne samo njegova dva dubrovačka druga već i saučesnička publika, i to ne samo te noći, na premijeri održanoj na imanju jednog dubrovačkog vlastelina povodom svadbenog pira, već i toliko puta kasnije, u svim mnogobrojnim izvođenjima koja su usledila u narednim vekovima.

Stanac je tako na jednoj strani, a svi drugi pa čak i publika, na drugoj. Kao na samom karnevalu, gde svi učestvuju, pa čak i oni koji misle da samo gledaju svet oko sebe.

Ima nečeg erotskog u svakom saučesništvu, a u ovom Držićevom delu sve vreme oseća se taj karnevalski eros, tempo i tonus koji i glumce i publiku drži u jednom visokom mediteranskom intenzitetu.

Kulminacija je dostignuta onda kada, pošto je priznajući Dživu da bi zbog svoje mlade žene Mione, i želeo da se podmladi, pa na samom kraju, Stanac zaziva vile da dođu i najzad to i učine.

U šestom prizoru on zaista i biva podvrgnut „vilama“ i njihovom „obredu podmlađivanja“.

Ali pre tog čina, one se najpre dogovaraju, a onda mu i zaprete, da će ga pretvoriti u magarca, pticu, buvu, paklenu napast.

U raspletu, u sedmom prizoru, Stanac ne samo da i definitivno ostaje bez „večne mladosti“, nego i bez brade, a o siru, maslu i „kozletu“, da i ne govorimo. Ipak, sve na kraju, u duhu karnevalske igre, što je moglo da se vrati, biva vraćeno, jer igra, zabava i smeh bili su, naravno, i u ovoj „noveli“, prvi i jedini cilj.

Znajući dobro poznate dramske predloške i živu komediografsku tradiciju, Marin Držić, upravo kroz ovaj zamišljeni susret mladog dubrovačkog obešenjaka i

znatno starijeg seljaka iz Pive, koji je toliko ličio i na svakodnevne slike tadašnjeg Dubrovnika, ostvaruje autentično i publici tako prijemčivo dramsko delo.

Utvrđujući značaj Marina Držića za istoriju dubrovačke književnosti, prof. dr Zlata Bojović posebno ističe:

„Zajedno sa prvim eklogama i farsom Držić je u svoj stvaralački repertoar uvodio i komediju koja je ubrzo postala i u njegovom ličnom radu i u okviru dubrovačke dramske književnosti njen najvredniji deo. Iako su Plautove komedije deo školske lektire, i izvođene na latinskom jeziku, nova renesansna eruditna komedija do Držićevog odlaska u Sijenu 1539. nije stigla na dubrovačku pozornicu. Od važnosti je bila ne samo činjenica što je Držić u Sijeni imao prilike da doživi prve složene velike predstave, već okolnost što je, kada je došao u ovaj grad, ova komedija predstavljala određenu i učvršćenu književnu i pozorišnu pojavu, uređena prema načelima koja su tvorila njenu poetiku i što je već dobila neka nova obeležja. Proces obnavljanja antičke komedije, koji su započeli humanisti, a potom i njenog prilagođavanja renesansi, koliko podražavanjem antičkih komediografa, Terencija, naročito, Plauta, toliko gotovo istovremenim nastojanjima da se drevni zahtevi poetike prilagode novim sadržajima, brzo se odvijao i poetički uobličavao uslove za stvaranje plautovske, eruditne, učene – nove komedije. Na scenu je stupao novi jezik, a novi gradovi, kao mesta radnje, ljudi i životi u njima, odnosi i običaji, društvo u celini, politička situacija, publika i doba u najširem značenju bili su drugačiji od onih u antici“ (Bojović, 2014: 157–158).

Upravo ta životnost, smatra Zlata Bojović, kao osnovni element u stvaranju lika, učinila je Marina Držića piscem koji je uspostavio sasvim novi odnos prema tipiziranosti u klišeiziranoj, predviđenoj i standardnoj poetici.

Tu životnost, kao podražavanu stvarnost, u Držićevim komedijama, veoma prirodno i sugestivno je nosio dubrovački govor, stvarajući koloritnu sliku ondašnjeg dubrovačkog mediteranskog sveta.

Slikovit i živ, taj je jezik, sa obiljem narodnih dosetki, iako prilagođen glavnim likovima u Držićevim komedijama, veoma lako razotkrivao njihov status, intelektualnu visinu ili lokalni prestiž.

Tako je jezik bio i jedno od najvažnijih sredstava u građenju likova i karaktera, i stvaranju humora. I zbog toga su se na sceni, pored tog izvornog dubrovačkog, čuli i

razni dijalekti (italijanski, kombinacije iskvarenog italijanskog i nemačkog, makaronski, karikirani turcizmi i drugi) raznih likova, pre svega stranaca.

Jezičko šarenilo je zajedno sa isto takvim kostimima davalo poseban akcenat toj opštoj živosti na samoj sceni, gde je Držić dinamično stvarao i održavao takozvani veliki smijeh.

Novela od Stanca, kao i celokupno Držićevo delo, bili su predmet proučavanja pre svega u okviru dve poznate jugoslovenske katedre za dubrovačku književnost: zagrebačke i beogradske.

Beogradska, sa svom svojom velikom tradicijom i uglednim profesorima, danas pre svega svedoči o tome koliko je srpska kultura zaista kontaktana, i koliko je ulogu upravo u svemu tome, za kulturnu, književnu, ali i socijalno-političku istoriju srpskog naroda, imala Dubrovačka republika i taj drevni grad pod Srđem.

Kraj druge Jugoslavije, najčešće objašnjavan demokratskim razlozima u težnji za dovršenjem nacionalne emancipacije i željom za sopstvenom nacionalnom državom skoro svih južnoslovenskih naroda koji su kao takvi upisani u poznati Ustav nekadašnje SFRJ 1974. godine, opet, s druge strane, *volens nolens*, prirodno je aktuelizovao i takozvano srpsko pitanje.

Ispostavilo se da ta njegova složenost i mnogostranost nije samo posledica života u poslednjih pet decenija prošloga veka, ili zajedničkog života južnoslovenskih naroda u obe Jugoslavije.

Na to je ukazivalo i ono histerično i zlokobno prebrojavanje takozvanih nacionalnih krvnih zrnaca, posebno u oblasti kulture i književnosti, i to baš u onim bivšim jugoslovenskim republikama, koje ne samo što su se time ponosile, već su se i stvarno nalazile na vratima Evropske unije.

Više od veka stara „hrvatska borba“ da dubrovačka književnost spada isključivo u areal hrvatske književnosti, u skladu sa ogromnim i krvavim promenama na tlu bivše Jugoslavije, dobila je podršku i u određenim, i u javnosti činilo se značajnim beogradskim kulturnim krugovima. Poznati stav Pavla Popovića da je dubrovačka književnost, onoliko koliko je hrvatska, toliko zapravo i srpska, kao da je bio potisnut, pred silom dnevnih političkih događaja.

Jer, srpski doticaj Mediterana u Dubrovniku, toliko je poseban i drugačiji od svih drugih srpskih susreta sa svetom mora, širom Dalmacije, pa sve do gore, do Trsta.

Ako sledimo Brodelovu tezu o pastirskom poreklu Mediterana, putanju kojom se Pivljanin Stanac, pravoslavac i Srbin zasigurno, spustio u Dubrovnik, onda više nego sigurno možemo zaključiti da se tom putanjom mogao spustiti i neko od predaka trojice mladih Dubrovčana koju su sa Stancem „novelu učinjeli“.

Tom putanjom u drevni grad pod Srđem, između ostalih, spustili su i preci jednog Rudera Boškovića, kao i jednog znamenitog dubrovačkog pesnika kakav je bio Dominko Zlatarić (1558–1613), koji se inače ponosio „srpskim podrijetlom“.

Na to uostalom, na svoj toliko poseban način, ukazuje i neverovatna duga tradicija gotovo istih reakcija u hrvatskoj književnoj i kulturnoj javnosti, na bilo kakvu vezu Dubrovnika sa srpskim jezikom, književnošću i kulturom.

Prva takva, i to veoma žučna reakcija Hrvata iz Austrougarske carevine usledila je već na samo spominjanje dubrovačke književnosti povodom proglašenja o osnivanju Srpske književne zadruge 1892. (v. Krešić, 2002: 204–206).

Kada je 1909. Pavle Popović objavio *Pregled srpske književnosti*, u kojem je, u skladu sa filološkom istorijskom tradicijom, dao i pregled stare narodne i dubrovačke književnosti, usledile su nove hrvatske reakcije.

Povodom tih žučnih, i ne samo zbog toga neutemeljenih reakcija, u drugom izdanju *Pregleda srpske književnosti*, iz 1913, Pavle Popović je u predgovoru posebno napomenuo: „po razlozima a ne po šovinizmu, da se srpska književnost može izlagati bez hrvatske, a da se dubrovačka književnost može smatrati srpskom bar onako istom kao i hrvatskom“ (Popović, 1997: 7).

Popovićev *Pregled srpske književnosti* doživio je čak sedam međuratnih izdanja u Kraljevini Jugoslaviji, ali za sve to vreme nije prestala hrvatska kritika takvog njegovog poimanja dubrovačke književnosti. U drugoj Jugoslaviji, od 1945. do 1991, Popovićovo delo nije doživelo nijedno izdanje. Ipak, 1967, bilo je ponuđeno studentima književnosti zajedno sa knjigama Branka Vodnika (*Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1913) i Mihovila Kombola (*Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1945).

Za sve to vreme dubrovačka književnost tako je smatrana isključivo hrvatskom, kako je, uostalom, to nedvosmisleno i stajalo u izdanju Hrvatske enciklopedije.

O takvoj političkoj atmosferi i klimi, u kojima je uspostavljen takav jednostrani pogled na dubrovačku književnost, svedočio je i profesor dr Miodrag Popović kada u intervjuu za nedeljnik NIN u aprilu 1990. nije prećutao da je iz njegovog teksta za

Enciklopediju Jugoslavije (oko 1960), nimalo volšebno, izostao deo rečenice u kojem on tvrdi da je dubrovačka književnost zajednička srpskohrvatska baština.

Dubrovačku književnost u okviru *Pregleda srpske književnosti* tako je u drugoj Jugoslaviji zadesila sudbina koju je imao i sam Pavle Popović, njen autor, kad je 1902, kao i 1904. njegovu molbu za rad u Dubrovačkom arhivu oba puta odbilo austrijsko ministarstvo inostranih dela.

O tom uticaju i zaokretima koje su donosile različite epohe, povodom srpske odnosno hrvatske participacije i značaja za jezik, književnost i kulturu i tradiciju Dubrovnika, posebno je ilustrativan primer predstavlja „slučaj“ pristupne akademske besede Milana Rešetara, jednog od znamenitih Dubrovčana koji su javno oglašavali kao Srbi katolici.

Na vest o prijemu u Srpsku kraljevsku akademiju, Rešetar je izrazio zahvalnost i zadovoljstvo „radi našega Dubrovnika više nego radi sebe, osobito mi je milo što je ta ista počast data Marku Muratu – još jednom Dubrovčaninu iz reda nas starih boraca Srba katolika koji izumiremo“ (nav. prema Lompar, 2015: 122). Pristupnu besedu Rešetar je posvetio „najstarijem dubrovačkom govoru“, smatrajući „da se u Dubrovniku nije nikada govorilo, ni u njemu cijelome ni u jednome njegovu dijelu, dalmatinskim čakavsko-ikavskim govorom nego uvijek samo hercegovačkim štokavsko-jekavskim“. I na kraju, u toj besedi koju je izgovorio 7. marta 1941, Milan Rešetar je izneo i jedan posebno važan stav: „komu su Srbi i Hrvati dva naroda, taj će morati priznati da je Dubrovnik po jeziku uvijek bio srpski“ (nav. prema Lompar, 2015: 122).

Ali sudbina ove akademske besede, ispalo je tako, na posve neočekivan način je razotkrila sav značaj Rešetarovih stavova o govoru staroga Dubrovnika. Jer, najpre zbog ratnih i drugih okolnosti, štampana je tek deset godina kasnije, u Godišnjaku akademije od 12. juna 1951, i to tako što je upravo izostala rečenica u kojoj se tvrdi da je „Dubrovnik po jeziku uvijek bio srpski“. Ali kako je nestala iz osnovnog, teksta na srpskom, tako se opet na „neverovatan“ način našla u rezimeu na francuskom, što je jedino mogao da objasni priređivač Rešetarove pristupne akademske besede, i to niko drugi do tadašnji predsednik Akademije, Aleksandar Belić.

5. Značaj mediteranskog glasa srpske književnosti

Za stvaranje predstava koje vladaju o Mediteranu zaslužni su mnogobrojni i višestruki istorijski i kulturni slojevi. *Mare nostrum* je u mnogim kolektivnim maštama klevka niza mitova raznih civilizacija koji su nastali u stalnom susretu, pa i suprotstavljanju Istoka i Zapada, kroz onaj neizbežni i neprekidni dijalog tradicije i moderniteta. Uz sve to, Mediteran sobom samim nosi i jedan pravi emocionalni diskurs, jedno evociranje, u kojem realistično stalno pronalazi svoj *modus vivendi* sa njegovim nebrojenim mitskim i poetskim aspektima.

Vraćajući se danas proznom književnom delu četvorice srpskih pisaca koji su srpsku prozu izveli na obale Mediterana, mi neizbežno tragamo za smislom, vezama i sponama koje se stalno uspostavljaju između davnašnjeg vremena i ovog, nama savremenog. Prema onoj poznatoj i jednostavnoj formuli, koja predviđa da za se za stvaranje sopstvene budućnosti moraju spojiti prošlost i sadašnjost.

To podrazumeva i osluškivanje i prepoznavanje jednog tako posebnog glasa i tona u novijoj srpskoj prozi, ali i srpskoj kulturi, kakav je bio mediteranski. Kao i jednu stalnu nadnetost nad onim što je i do današnjih dana ostalo važno u tom srpskom susretu sa Mediteranom, a što se neprekidno ogleda u mnogo čemu trenutnom i prolaznom. To je ono vreme i onaj prostor, gde književnost svojom imaginacijom najautentičnije može oživeti svu onu punoću prošloga života. I gde se tada istina ponajviše i odjednom ukazuje u toj magičnoj koherenciji zanimljivog pripovedanja. Uostalom, onako kako je i sam Aristotel u to bio uveren, kada je napisao da je poezija nadmoćnija od istoriografije.

Upravo onako kako je, pri kraju svoje uspešne naučne karijere, to video naš poznati arheolog Dragoslav Srejović: „Mislim da su najveće istine o čoveku u prošlosti dotaknute pre u literaturi i umetnosti, nego u društvenim ili ma kojim drugim naukama“ (nav. prema Stipčević, 1999: 130).

Tako se i za srpske pisce Mediterana može reći, da su najpre rastvorili onu stvarnu istoriju, i potom stvorili svoje imaginarne književne svetove koji gledano iz savremene, današnje perspektive, tako autentično svedoče o duhu vremena, u kojem su ti svetovi nastajali.

Sa vremenskom, a u ovom slučaju i tako jasnom istorijskom distancom, dela Stjepana Mitrova Ljubiše, Sime Matavulja, Iva Ćipika i Vladana Desnice, kao i mnogih drugih pisaca, svojom saznajnom funkcijom imaju sada dragocen i nezamenljiv značaj. A na tu temu, uvek je dobro citirati jedan tako uverljivi filozofski stav Hansa Georga Gadamera:

„Zar u umetnosti ne treba da bude spoznaje? Zar u iskustvu umetnosti nema zahteva za istinom, koji je, naravno, drugačiji od zahteva koji postavlja nauka, ali koji isto tako ne zaostaje za njim? I nije li zadatak estetike da upravo dokaže da je iskustvo umetnosti način spoznaje posebne vrste, naravno, drugačiji od načina čulne spoznaje, koja nauci posreduje poslednje date iz kojih se izgrađuje spoznaja prirode, naravno, drugačije i od sve moralne umske spoznaje i uopšte od svake pojmovne spoznaje, ali ipak je to spoznaja, što znači posredovanje istine?“ (Gadamer, 1978: 127).

Zato nam dela svih ovih pisaca danas daju i nezamenljiv uvid o tom dugom putovanju srpskog naroda prema morskim obalama. A taj put se može pratiti iz više rakursa, a jedan od njih mogao bi biti i kroz prve zapise naše narodne poezije, koji su upravo zabeleženi na Mediteranu. Jer, kako je i srpski narod u morskom zaleđu, u periodu intenzivnog razvoja gradova na moru, predstavljao neku vrstu demografskog „majdana“ za taj mediteranski *melting pot*, pod stalnim i zlatnim ozračjem drevne Venecije, tako se i naša narodna poezija zajedno sa svojim narodom spuštala na morske obale.

Već u XI veku zabeleženi su prvi zapisi o našoj narodnoj poeziji, da bi krajem XII veka, nepoznati sveštenik iz Bara, kasnije nazvan Popom Dukljaninom, napisao čuveni *Barski rodoslov*, ili *Letopis Popa Dukljanina*, koristeći se izvorom pod nazivom *Liber gestorum*, u kojem su pesme o podvizima drevnih slovenskih vladara. Najznačajniji deo *Barskog rodoslova* je Legenda o Vladimiru i Kosari, koja se na određeni način može smatrati i našom verzijom Tristana i Izolde. Jer, kada u toj priči, bugarski car Samuilo uhvati naočitog dukljanskog kralja, njega iz tamnice izbavlja ljubav njegove buduće žene Kosare, inače Samuilove kćeri.

S kraja XIII veka monah Teodosije zabeležio je da su na dvoru Nemanjića, o raznim proslavama, goste zabavljali i guslari. A 1353. u hilendarskom rukopisu „Prede svirac i Hruse slepac“ pominje se da Srbi igraju u kolu i pevaju tužne pesme u slavu svojih junaka.

Šibenski humanist Juraj Šižgorić 1487. pominje da „ilirski“ svet neguje tužbalice, svadbene, ljubavne i pesme uz rad. Italijanski pisac iz Dubrovnika, Filip de Diversis je između 1440. i 1450. pominjao narikače.

Ipak, prva dva zapisa srpske narodne poezije uopšte, potiču upravo sa Mediterana. Prvi je italijanski, sa prostora današnje regije Pulja, gde je 1. maja 1497. jedna grupa iz tamošnje srpske zajednice, nastupila pred napuljskom kraljicom Izabelom di Balco pevajući jednu srpsku narodnu pesmu:

Orao se vijaše nad gradom Smederevom,
Nitkore ne čaše s njima govoriti,
Nego Janko vojvoda govoraše iz tamnice:
„Molim ti se, orle sidi malo niže
Da s tobom progovoru: Bogom te brate jimaju
Pođi do smederevske gospode da s' mole
Slavnom despotu da m' otpusti iz tamnice smederevske
Iako mi bog pomože i slavni despot pusti,
Iz smederevske tamnice, ja te ću napitati
Crvene krvce šurečke, beloga tela viteškoga.“

Ovu bugaršticu, čija je radnja smeštena u Smederevo i koja vezana za srpskoga despota Đurđa Brankovića, u izvornom obliku je zabeležio italijanski pesnik Rođeri di Pačenca u jednom svom spevu, pa je to i razlog zašto je i sačuvana i do današnjih dana.

Drugi zapis srpske narodne poezije, nastao takođe na obalama Mediterana, ovog puta sa dalmatinske strane Jadrana, poznat je još od 1556, kada je Petar Hektorović na Hvaru, uz nekoliko lirskih pesama i bugarštica, zabeležio i bugaršticu o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu. Objavio ih je u Veneciji, u svom *Ribanju i ribarskom prigovaranju*, dve godine kasnije. Bugarštice koje su tu zapisane lako su postale i „najstarije zapisane hrvatske usmenoknjiževne pripovjedne pjesme“ (v. Lompar, 2015: 242), iako Hektorović, kroz protagoniste speva Paskoja i Nikole, doslovno kaže:

Recimo po jednu, za vrime minuta,
bugarščinu srednu i za trud ne čuti;

da sarbskim načinom, moj družu primili,
kako med družinom vazda smo činili.
(Nav. prema Bošković Stuli, 1970: 107.)

Maja Bošković Stuli posebno ističe da zabeležene pesme „na našem primorju nijesu izrasle na ovoj teritoriji, jer o tome govore imena srpskih junaka i događaja iz srpske povijesti onih istih koji su urasli u temelje deseteračke junačke epike; zatim pominjanje kaluđera, manastira Svete Gore i slično u nekim bugaršticama, što po Bogišićevom zapažanju upućuje na podrijetlo tekstova iz pravoslavne sredine“ (Bošković Stuli, 1970: 105–106).

Da je Marko Kraljević, još pre Hektorovićevo zapisa, bio opštepoznat junak u Dalmaciji, potvrđuje Maja Bošković Stuli, navodeći događaj iz 1547, kada je u Splitu jedan stari slepi junak „pjevao pjesmu o Kraljeviću Marku, a skupljeni narod koji je stajao oko njega pjevaše s njim“ (Bošković Stuli, 1970: 97).

Pored Hektorovića, među onima koji su zabeležili srpsku narodnu poeziju su i tako poznati renesansni pisci kao što su Hvaranin Hanibal Lucić i Dubrovčanin Marin Držić.

Kako su jadranski gradovi pod venecijanskom upravom bili okrenuti i kulturi s druge obale Jadrana, malobrojni pravoslavni pisci su bili duhovno vezani za Rusiju, u koju su i odlazili, i odakle su im i stizale knjige. Istočna obala Jadrana bila je i linija dodira srpskog naroda sa zapadnim svetom i njegovom kulturom. Ali linija dodira značila je često i liniju odbijanja, jer je upravo tu bila i linija koja je razdvajala i dve konfesije.

Primeri snažnog i direktnog uticaja pravoslavne srpske kulture na evropsku katoličku i književnu tradiciju, na južnoslovenskom Jadranu, posebno u Boki Kotorskoj, ređi su nego oni koji su se odvijali u obrnutom smeru. Pa ipak, jedan od primera prisustva suštinskog kulturnog i identitetskog srpskog kosovskog mita na mediteranskim obalama, zabeležen je u Perastu, još u XVII veku, u jednoj polustihovanoj i poluproznoj *Povesti o knezu Lazaru*. Ona je nastala prema narodnim pesmama i tradiciji, i zanimljivo je da je napisana na ćirilici, dobivši usput i jednu specifičnu, bokeljsku jezičku redakciju. Početkom XVIII veka, neki nepoznati Peraštanin je ovu povest o Kosovskom boju očigledno uzeo kao osnovu za svoje delo,

koje je opet predstavljalo spoj epa i drame, nazvano „Boj kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića i izdajnika Vuka Brankovića i devet braće Jugovića na Kosovu polju“.

U tom istom XVIII veku u Boki Kotorskoj usmena narodna poezija dobija svoje pisane oblike. Narodne pesme beleže razni anonimni autori, ali pre svih Nikola Burojević i Julije Balović. Baš u Perastu, neko je tada i zapisao bugaršticu o svađi Vidosave i Mare, kćeri kneza Lazara, o tragičnom sukobu njihovih muževa Vuka Brankovića i Miloša Kobilića, i o njihovoj svađi u odsudnome času. Prema ovoj „peraštanskoj“ bugarštici, ova svađa je donela neslogu, Brankovićevu izdaju, ali i kletvu koja je Miloša Kobilića odvela u herojski čin.

Ipak, najsevernija tačka na Mediteranu koju je u nekom umetničkom obliku dostigao srpski kosovski mit, ipak je Trst. U tom strateški izuzetno važnom jadranskom gradu i najvažnijoj austrougarskoj luci, u jednom periodu delovala je prava srpska trgovačka kolonija, mahom iz Boke Kotorske i Hercegovine. U jednom periodu u XIX veku, neke od tih srpskih porodica bile su izrazito bogate, dok su pojedine čak ubrajane i među najbogatije u Trstu. Na to, uostalom, danas podseća i jedna od najznačajnijih tršćanskih znamenitosti, u kojoj je smešten pozorišni muzej, inače poznata pod imenom – Palata Gopčevića. Ovu palatu, na kojoj u obliku talasa dominira crveno-beli kamen iz Aurisine, podigao je tršćanski trgovac Spiridon Gopčević, inače poreklom iz Orahovca u Boki Kotorskoj. Ona je jedno od najrepresantativnijih zdanja, ne samo na Kanalu Grande već i u celom Trstu.

Baš tu, na ulazu u čuvenu tršćansku palatu Gopčevića, s desne strane nalaze se statue Miloša Obilića i Kosovke devojke, a s leve strane su statue Cara Lazara i Carice Milice.

Lepota i monumentalnost ovog inače jednog od najvrednijih tršćanskih zdanja, na izuzetan način zaokružuje prisustvo te i drugih uglednih srpskih trgovačkih porodica u novijoj tršćanskoj istoriji, koje su takođe gradile palate i zadužbine.

Na svom tom prostoru oko Kanala Grande, uz vidnu dominantnost srpske pravoslavne crkve posvećene Svetom Spiridonu, sa njenim plavim kupolama i belim mermerom, kao i skulpturama posvećenim kosovskom mitu, palata Gopčevića na impresivan način podseća i na najveće domete najznačajnijih Srba u istoriji zajedničkog života na Mediteranu.

Ipak, u našoj celokupnoj kulturi, srpska književnost predstavlja jednu od najvažnijih spona u srpskim kulturnim vezama sa Mediteranom. Na više nego prirodni izbor ovih pisaca nije uticala samo neosporna činjenica da su oni ponajviše srpsku prozu obojili sunčanim i plavetnim bojama Mediterana. I zajedno, ali i pojedinačno, njihovo delo na nezamenljiv način ilustruje prisustvo i kontinuitet srpske književnosti, kulture i srpskog naroda na obalama Mediterana. Njihovo delo neizostavno svedoči značajne uticaje mediteranske kulture i književnosti, kao i koliko su ti uticaji bili podsticajni za srpsku prozu. Ono pokazuje i načine na koje su ti uticaji prihvaćeni i autorizovani u srpskoj književnosti, menjajući i proširujući, ne samo njenu dotle kopnom opasanu geografiju. Iz dela svakog od ovih pisaca, možemo sagledati i različite stepene, ne samo prisustva, već i integrisanosti srpskog naroda i njegove kulture u tom složenom mediteranskom mozaiku, i to u više istorijskih epoha. Tako da u srpskoj prozi danas imamo i ono nezamenljivo svedočenje o tome kako su Srbi, „u potrazi za obetovanom zemljom“, stigli na obale toplih mediteranskih mora. Sem toga, u delima ovih pisaca imamo i najizrazitije i najvažnije slike doživljaja mediteranskog sveta u srpskoj književnosti.

Danas, kada je klatno svetske istorije, ne samo srpsku književnost, kulturu, već i ceo srpski narod ponovo više „bacilo u zagrljaj“ srednje i istočne Evrope, svi drugi i nekadašnji istorijski tokovi, a posebno sećanje na susret sa Mediteranom, sada u prvom redu svedoče o zanimljivoj i bogatoj tradiciji srpske književnosti, koja je povremeno zaista uspevala da nadilazi mnoga, pa čak i ona ograničenja jezika bez kojeg se ona ne može zamisliti.

6. Srbi katolici kao srpsko istorijsko dostignuće Mediterana

Ako uključimo bibliografije i sa hrvatske, kao i srpske strane, o takozvanim Srbima katolicima, kao pokretu koji se javio na prostoru današnje Dalmacije, onda slobodno možemo reći da na tu temu, danas već ima niz knjiga, a još i više naučnih radova.

Svi oni, i radovi i knjige, bilo da su napisani da istraže preduslove, razloge, ili da ospore i negiraju značaj ove pojave, koja je obeležila srpsko-hrvatske odnose u XIX veku, sadrže objašnjenja koja se vezuju i za razvoj Kosovskog mita, jugoslovenske ideje, oslobodilački impuls srpskog naroda u oba ustanka, kao i u srpsko-turskom ratu.

Ali pored toga, takozvani Srbi katolici danas predstavljaju i svedoče o jednom, za današnje opšte prilike toliko neverovatnom srpskom susretu sa morem i Mediteranom, doduše i o nekim neočekivanim kulturno-identitetskim posledicama tog susreta.

O tom srpskom pokretu koji se javio oko 1880. Pavle Popović u svojim *Dubrovačkim studijama* ovako svedoči:

„Pokret je bio spontan, bez ikakva strana uticaja, ponikao čisto na zemljištu dubrovačkom. To je, uostalom, bio deo većeg srpskog pokreta na Primorju. Ali se taj deo bitno razlikovao od celine. Dok se u severnoj Dalmaciji i Boki, pokret tradicionalno vezivao za veru, i Srpstvo za pravoslavlje, dotle se u Dubrovniku pokret javio čist, emancipovan od drugih obzira, gotovo u prkos tim obzirima. Tu se prvi put katolici oglašise Srbima. Tu se stvori katoličko Srpstvo. Pojav je bio redak, ali prirodan. Ako je većina Srba pravoslavna, pravoslavlje ipak nije jedino obeležje srpskog plemena. Katolik može biti isto tako dobar Srbin kao i pravoslavni. Jedno je vera a drugo narodnost. Ali je pojav ipak izgledao nekima opasan i pokret je stekao neprijatelje. Među mnogim neprijateljima, jedan od najmoćnijih bilo je sveštenstvo, katoličko naravno. Katoličko sveštenstvo smatralo je pojavu Srba katolika kao prelazan oblik od katolicizma pravoslavlju i gledalo u njemu jedan znak opasan po katolicizam. Srbi katolici vremenom će postati Srbi pravoslavni, tako je mislilo sveštenstvo i, naravno, iz bojazni za veru, stavljalo se odmah u red neprijatelja srpskog pokreta. Trebalo je razbiti tu predrasudu i pokazati da ta opasnost ne postoji. Trebalo je jakim primerima

osvedočiti da Srpstvo nije protivnik katolicizmu. Trebalo je da se jedan ugledni katolički sveštenik, nazove Srbinom“ (Popović, 2000: 428–429).

I dogodilo se da zaista jedan od najuglednijih dubrovačkih sveštenika i Dubrovčana uopšte, i to ne samo svoga vremena, dum Ivan Stojanović (1829–1900), sebe oglasi Srbinom katolikom i time da posebnog značaja i određenog maha celokupnom pokretu.

Nije se mogao očekivati bolji čovek i značajnija ličnost u tadašnjem Dubrovniku, koja bi mogla da razbije predrasudu da srpstvo može biti opasnost katolicizmu, nego javno oglašavanje takvog Dubrovčanina, sveštenika i čoveka, kakav je bio dum Ivan Stojanović.

Svojom toliko različitom pojavom i načinom odevanja, nesebičnom brigom za decu i siromašne, svojim poštenjem, svojim načinom govora, ali pre svega veselom naravi i duhovnom vedrinom, osvajao je svoje sugrađane i plenio u svakom društvu.

Kao popularni sveštenik i svojim duhom i životnim pogledom – dubrovački kolenović i istinski Mediteranac, dum Ivan Stojanović je, kao što je to pisao Pavle Popović, poput Prospera Merimea voleo anegdotu: „U istoriji, ja volim samo anegdotu, a, među anegdotama, najviše volim one u kojima mi izgleda da vidim istinitu sliku naravi i karaktere jedne epohe“ (Popović, 2000: 424).

No, i sam je bio junak mnogobrojnih anegdota, a jedna od njih na poseban način svedoči o njegovom karakteru, ali i o očiglednom svakodnevnom pritisku koji je doživljavao kao katolički sveštenik i jedan od najuglednijih Dubrovčana koji se osećao i izjašnjavao Srbinom katolikom. Taj svakodnevni i stalni život na bridu srpsko-hrvatskih političkih i sveukupnih odnosa tražio je i snagu i smirenost, i angažman, ali i odmerenost. Tu veoma ilustrativnu anegdotu o ličnosti dum Ivana Stojanovića i vremenu u kojem je živeo zabeležio je Pavle Popović u prigodnom tekstu povodom smrti ovog neobičnog i uglednog Dubrovčanina:

„Kad je, pre nekoliko godina, bilo opelo jednom viđenijem Hrvatu, svi sveštenici služe, služi i dum Ivan; svi pevaju, peva i on, ali on peva za svoj račun, drugi tekst i drugu pesmu crkvenu, sasvim drukčije od njih. Popovima krivo, misle da to dum Ivan naročito čini iz neprijateljstva prema Hrvatima. Kada uđu u sakristiju da se svlače, reći će mu jedan: „dum Ivane, ako ste se hteli svetiti, vi se baš osvetiste. Mi svi pevamo kako treba i kako orgulje sviraju, a vi jedini kvarite“. A dum Ivan mu odvrati: „ja

pjevam kako mi duša hoće, i tako svi Srbi čine, a samo Hrvati pjevaju kako im se svira“ (Popović, 2000: 431).

O pretpostavkama i razlozima zbog kojih je tako ugledni Dubrovčanin toliko insistirao „na svom srpstvu“, Pavle Popović kazuje:

„On je poznavao prošlost svoga grada i bio čovek slobodan od predrasuda. I on je video da je, po istoriji i svemu drugom, Dubrovnik srpsko zemljište, i da su njegovi stanovnici Srbi. Kad je to video, on je bio toliko slobodan u svom mišljenju da je smeo da razlikuje narodnost od vere i da se nije morao držati predrasude po kojoj katolicizam nije pomirljiv sa Srpstvom. Da se do tog zaključka dođe, trebalo je poznavati domaću istoriju i imati smelosti u mišljenju. Dum Ivan je imao i jedno i drugo. Tako je moglo ispasti to da se on, kao jedan veliki dostojanstvenik katoličke crkve, nazove i prizna Srbinom“ (Popović, 2000: 429).

U suštini, kao potomak ugledne dubrovačke porodice, i tako vrsni znalac književne i sveukupne prošlosti rodnoga grada, dum Ivan je vrlo rano postao uveren da je tolerancija između katolika i pravoslavnih neophodna, kao i da vera i narodnost treba da budu razdvojene.

U vremenu kada je narasli hrvatski klerikalizam otvoreno negirao utemeljeno istorijsko srpsko trajanje u slavnoj istoriji grada pod Srđem, dum Ivan je doživljavao otvorene napade i neugodnosti, zbog svojih drugačijih stavova. Ali svejedno je stalno ponavljao da svaki Dubrovčanin „sve svoje nade i ufanje treba da traži u srpstvu, a srpstvo opet jedini spas i obranu u svetom načelu 'brat je mio koje vjere bio' i 'baška vjera a baška narodnost'“ (Perović, 1910).

„Ali nije dum Ivan ni samo na tome zastao. On je, naprotiv, iz dana u dan sve većim Srbinom postajao. Kako je njegov pojav izazivao žestoke napade od strane neprijatelja, to se dum Ivan borio protiv njih, i u toj borbi sve vatreniji postajao u svom uverenju. Bilo da su napadi dolazili od Hrvata, bilo od sveštenstva, dum Ivan je sve jače i energičnije branio svoje srpsko stanovište. Njegovo mišljenje postajalo je uverenje, uverenje postajalo osećanje.

I tako je ispalo da od onog mladića koji se u zadarskoj seminariji podsmevao Hrvatu Pavlinoviću što čita Vukove spise i srpske narodne pesme, postane jedan od najjačih pobornika srpske ideje, jedan od najuverenijih sledbenika Vukovih“ (Popović, 2000: 429).

Kao čovek Mediterana, dum Ivan je u svom enciklopedijskom obrazovanju bio okrenut drevnom latinskom i živim romanskim jezicima. To se naročito vidi u njegovom prevodilačkom radu, jer poznato je da je on preveo sentence Publilija Sirskog, pisca iz zlatnog veka rimske književnosti, kao i neke fragmente iz dela Petronija, satiričara iz srebrnog veka.

Dum Ivan Stojanović je sa grčkog preveo Aristofanove *Oblake*, dok je na dubrovački govor preveo polovinu *Ispovesti* tako značajnog hrišćanskog pisca kakav je bio Sveti Avgustin.

Prirodno i očekivano, s obzirom i na porodične predispozicije (baka mu je bila Italijanka), dum Ivan je prevodio i sa italijanskog. Bili su to, između ostalih, Amičis, Tislanconi, i njemu kao prevodiocu, savremena dela iz toliko bliskog jezika i književnosti.

Prevodio je dum Ivan i sa francuskog, i tu su na toj niski tih njegovih izbora niko drugi do Volter, Didro, Pol-Luj Kurije. Ali tu su i njegovi prevodi sa nemačkog, i to Lesingovih basni (njih devedeset), kao i *Zlohotnih ljudi* (*Menschenfeind*), jedno delo iz rane faze Fridriha Šilera koje svakako nagoveštava one potonje zvezdane stvaralačke trenutke ovog nemačkog klasika.

A uz sve te već navedene jezike, biografi dum Ivana Stojanovića navode da je u njegovom mediteranskoj poliglotskoj paleti jezika, posebno mesto imalo i poznavanje hebrejskog.

„To je sve lepo, ali treba okopavati svoju baštu“, kaže Kandid, a tako misli Đovo, jedan od stvarnih književnih junaka dum Ivana, koji se sem u prevođenju, u literaturi, tako okušao i kao odistinski književni stvaralac.

Tako su nastale pripovetke „Luko mali“, koja daje sliku seoskog života u dubrovačkoj okolini, tačnije u Rijeci dubrovačkoj, gde je dum Ivan proveo i veliki deo svoje svešteničke karijere.

Pripovetka „Luko mali“, „u kojoj su junaci seljani, u kojoj su i običaji njihovi, i jezik njihov, malo osoben, i osobeniji nego Ljubišin, pa ni ona nije po karakteru kao priča Jankova, čak ni kao Ljubišina, ni nalik“ (Popović, 2000: 426).

Ta priča, kako je sam autor primetio, nije „ni roman, ni povjesnica, ni filozofičko razloženje nego samo listi za spomenu da se ožme koja istina“. Ona je pre svega jedan okvir u koji pisac smešta svoju najvažniju moralnu refleksiju, do koje je došao kao

sveštenik koji učestvuje i dugo godina posmatra život svog naroda i razmišlja o njegovoj budućnosti. A u priči „Luko mali“, očigledno je da pisac poručuje da, zbog svega toga, valja čuvati narodne običaje.

Tako su i „Žagarac“, i „Đovo“ i „Đore“ više neka vrsta moralnog i filozofskog eseja, nego fikcija i fikcionalnost koji su tako imanentni autentičnom književnom delu.

Tako je nastala i „Gospoda Mare“, pripovest o sukobu starih i novih dubrovačkih generacija, u kojoj glavna junakinja ne može lako da podnese neminovnost novih vremena i običaja.

Stojanovićevu komediju *Frlezija*, „kao posebno vrijedno, a skrajnuto i zanemareno književno djelo, koje je pravi izraz veselog i vedrog duha starih Dubrovčana, kao i samog pisca Ivana kanonika Stojanovića, ali i njegovih kritičkih pogleda na savremeni život u gradu, a pogotovo na pogubne vjerske i nacionalne strasti“, ističe Goran M. Maksimović u radu „Trojica Dubrovčana u srpskoj književnosti XIX vijeka (Dum Ivan Stojanović, Spira Kalik, Antun Fabris)“ (2010).

Zaplet u ovoj komediji intrige, zasnovan je na poznatoj temi – zabranjenoj ljubavi, a tu zabranu iziskuje i uslovljava različito statusno i socijalno poreklo porodica iz kojih potiče dvoje zaljubljenih.

Interesantno je da pisac kao glavnog junaka donosi jednog čudnovatog filozofa, koga smatraju luckastim, dok je s druge strane, on u stvari jedan lokal patriota najvećih mogućih razmera, koji neprestano tuguje i razmišlja o svome rodnome Dubrovniku.

Pri tome, skupljajući poslovice i narodno blago, on piše pesme ne samo na srpskom već, kako je to nekada bilo uobičajeno u primorskih intelektualaca, i na latinskom jeziku.

Ako se dum Ivan Stojanović „boga bojao, ljudi se nije stideo“, pa je često bio prisutan u svakodnevnom javnom životu svog rodnog grada. Tako su dubrovački život njegovog vremena obeležile mnoge anegdote koje se i danas prepričavaju kao neka vrsta takozvanih modernih urbanih legendi.

Jednom je tako dum Ivan šetao Dubrovnikom, da bi mu jedan poznanik, u poznatom neokolišujućem mediteranskom maniru dobacio: „Što šetate dum Ivane, taj bivši klobuk (šešir) po Dubrovniku?“ A na to mu je dum Ivan, u najboljoj tradiciji tako zvanih „dim u dim“ odgovora, odmah uzvratio: „Šetam bivši klobuk po bivšem Dubrovniku.“

Kako je zaista bio zabrinut za budućnost dubrovačkih generacija i njihov odnos prema prošlosti svog grada, dum Ivan je bio mnogo više od marljivog istraživača prošlosti svoga grada.

Tako je, najpre, preveo retko i. ne samo zbog toga, do tada najbolje delo te vrste, *Povijest Dubrovačke Republike* Ivana Kristijana Engela (1770–1814). Ali kako se ta istorija završavala sa XVIII vekom, odlučio se da svoj prevod dopuni i vremenom od XVIII veka pa sve do njemu savremenog razdoblja.

Tako je čitalac uz Engelovu, dobio i noviju istoriju Dubrovnika dum Ivana Stojanovića, koja se čita kao neka vrsta njegovih refleksija i memoara o vremenima koja su mu bliska i događajima u kojima je mogao i sam da učestvuje. Ta *Najnovija povijest Dubrovnika* samostalno je objavljena, i to tek posle pišćeve smrti, 1903. godine u izdanju Srpske dubrovačke štamparije Antuna Pasarića.

Ipak, još značajnije njegovo delo je *Dubrovačka književnost*, objavljivana najpre u nastavcima u listu *Dubrovnik*, da bi je 1900. kao knjigu objavila Srpska dubrovačka akademska omladina, i to neposredno nakon autorove smrti. Bila je to prva knjiga u nas koja odgovara takvoj ambiciji, a još više takvom naslovu. Sem popularnog i čitaocu bliskog načina na koji je napisana, *Dubrovačka književnost* dum Ivana Stojanovića je afirmisala „slovinski“ karakter srpskog jezika i narodnosti, kao i staru dubrovačku književnost i kulturu.

O srpstvu Dubrovnika štošta možemo saznati čak i iz knjiga u kojima se istorijski kontinuirano i „sustavno“ grad pod Srđem smatra isključivo – hrvatskim. To se događa kada se autori „istorijskih sinteza“ o ekskluzivno hrvatskom Dubrovniku, čak i sa onim minimalnim naučnim poštenjem, samo donekle suoče sa istorijskim izvorima, respektabilnim etničkim, demografskim i jezičkim faktima. Jedna od takvih knjiga u kojoj je istorija Dubrovnika smatra isključivo i ekskluzivno hrvatskom jeste obimno dvotomno delo Vinka Foretića (1980).

Foretić u svom delu, poput mnogih svojih kolega iz „hrvatskog nacionalnog stroja“, uglavnom dosledno relativizuje ono što bismo mogli smatrati etničkim poreklom, preovlađujućom kulturom, a posebno i jezikom Dubrovnika. Ali svako pažljivije čitanje ovog dela, s druge strane, čitaoca upućuje na uverenje i zaključak da Dubrovnik svoju etničku, a još više jezičku osnovu i supstancu, crpi i obnavlja iz svog neposrednog i najbližeg okruženja, koje je vekovima i kroz istoriju bilo pretežno srpsko

i pravoslavno. Pisac, tako, jasno podvlači kako su na poluostrvu Pelješcu nekada zaista preovladavali pravoslavni i patareni (Foretić, 1980: 347).

Autor je takođe naveo i da je prvobitno romansko stanovništvo, posebno od XIII veka, potisnuto od hrvatskog i srpskog stanovništva. U šire okruženje i zaleđe Dubrovačke republike, što je posebno interesantno, autor, u tom smislu, ubraja prostor koji čini više tako zvanih kroz istoriju srpskih država: Raška sa prvobitnom Bosnom, prostor između Neretve i Bojane, Zahumlje, Travunija, Duklja, i kako sam autor dodaje, kasnije i Zeta. Sve se to potpuno prirodno naslanja na osnovnu trgovačku žilu kucavicu koju je predstavljao poznati karavanski put koji je kretao iz Dubrovnika, preko Brgata, potom Carine, odnosno Ivanice-Uskoplja, zalazio u istočnu Hercegovinu, a potom kroz Srbiju išao pravo za Istambul.

Na neki način suprotno autorovoj kroatocentričnoj tezi o istoriji Dubrovnika, može se smatrati navođenje spisa Nikole Ranjine iz XVI veka o etničkom poreklu dubrovačke vlastele. Iako otvoreno smatra da Ranjina nije u pravu, Foretić ipak citira: „Ranjina navodi 152 vlasteoske porodice ... iz starog Epidaura 17; starih Vlaha balkanskog romanskog podrijetla 1; iz Kotora 20; iz ostalih dalmatinskih gradova 12; iz primorskih gradova Albanije 12; iz Srbije 5, s područja starohrvatske županije Hijevo 3; iz neposrednog zaleđa gdje se miješao srpski, hrvatski i vlaški element 27; iz Italije 35; iz pratnje legendarnog kralja Radoslava 6; iz ostalih evropskih zemalja 14; iz neodređenog kraja 1“ (Foretić, 1980: 345). Na istom mestu, Foretić, ne preskačući, dodaje: „slavenska prezimena vlastele javljaju se u srednjem veku u ćirilskim ispravama, a kasnije u književnim djelima pisanim hrvatskim jezikom“.

Opet, kada je jezik u pitanju, sam Foretić naglašava da su sami pesnici narodni jezik uglavnom nazivali slavinski, iako ga, više nego arbitrarno, on sam stalno naziva hrvatskim; ali malo kasnije, Foretić naglašava pozivanje Dubrovčana i muslimana na zajedničko poreklo i na samu zajednicu njihovog istog jezika (Foretić, 1980: 375, 385).

Kada je u pitanju hrvatski odnos prema dubrovačkoj književnosti, onda se, za ovu priliku mogu izdvojiti tri osnovne optike. Ona prva, tipično tradicionalnog frankovskog okulara, smatra dubrovačku književnost isključivo hrvatskom. Druga, koja se javila posle Drugog svetskog rata, da parafraziramo jednu rečenicu Stanislava Vinavera, kada je frankovština u određenom smislu uspela da se preobuče u marksizam, skoro da ima isti stav, samo i doduše sa nešto više opreznosti i skrupula. Za neku treću

optiku i tendenciju u hrvatskoj književnoj istoriji, povodom dubrovačke književnosti, možda je najpriličnije reći „da se tu i tamo više oseća, nego što je zaista ima“.

Sve u svemu, bez ikakvog preterivanja, stvari tu očigledno nisu mnogo odmakle, još od vremena Pavla Popovića i njegovih veoma poznatih stavova. Zato, na danas veoma aktuelno pitanje o tome kome zaista pripada ova primorska književnost, nikako nećemo pogrešiti ako kažemo da je dubrovačka književnost i hrvatska. Da li samo zbog toga, ali još manje možemo pogrešiti onda kada kažemo da je dubrovačka književnost i srpska. Ali svakako, najmanje možemo pogrešiti ako svemu tome dodamo da je tokom istorije dubrovačke književnosti, na nju zapravo i najveći uticaj imala književnost prekomorskih italijanskih gradova.

7. Srpski putopisci na moru i Mediteranu

Mora i obale Mediterana obeležile su najznačajnije stranice književnih putopisa na mnogim svetskim jezicima. Slike tih sada već nezaboravnih pejzaža obično prate silne stranice o slojevima kultura kroz milenijume, konfesijama i narodima koji, bez obzira na česte i silovite mene istorije, žive i opstaju na tim opsesivnim obalama.

Ipak, u osnovi, u temeljima evropske kulture jesu antička Grčka, a odmah zatim i Rim, pa se za njih, s razlogom, vezuju počeci u skoro svim oblastima. Bilo da se radi o filozofskoj misli i idejama ili demokratskom društvenom poretku, uređenom pravnom sistemu, ili kolonijalnom osvajanju i upravljanju Evropom i svetom.

Kada je rimski car Avgust osnovao rimsku imperiju, toga časa je Sredozemno more postalo *mare nostrum* tj. „naše more“, a njegovo kopno ujedno i posed rimskog carstva.

Ponovno otkriće antike, sa Renesansom, stvorilo je sve preduslove za Italiju, i njenu kulturnu superiornost, i učinilo je i politički značajnom na celokupnom Mediteranu.

Poznati švajcarski istoričar kulture Jakob Burkhart tvrdi da je moderni svet i osnovan u Italiji u XV i XVI veku. On smatra da je za to zaslužan srećan spoj italijanskog narodnog duha i otkriće antičke, grčko-rimske kulturne i političke tradicije (Burkhart, 1991). Ali i pre nego što je Burkhart izneo ovu svoju tezu o vodećoj ulozi italijanske renesanse, najznačajniji evropski pisci i vodeće ličnosti nauke i kulture na kontinentu, mediteransku kulturu su doživljavali kroz antičku Grčku i Rim.

Prvi značajni putopis koji je proslavio Italiju bilo je Geteovo *Putovanje po Italiji* (1816–1817), u kojem je ovekovečio svoje traganje za idilama arkadijske književnosti XVIII veka. Zanimljivo da kao moto u ovoj knjizi stoji: *Et in Arcadia ego* (I ja sam u Arkadiji). U knjizi u kojoj upoređuje dva nacionalna mentaliteta, Gete ipak, u odnosu na nemački, daje prednost italijanskom.

Renesansa, to ponovno otkrivanje grčke i rimske antike, tako je dala i posve novi zamah poimanju Mediterana i sveta.

Otkriće Italije u evropskoj putopisnoj književnosti razbuktao je tako Johan Wolfgang Gete, jedan od najznačajnijih pisaca ne samo svog doba, već i ličnost koja je

svojom književnom umetnošću i intelektualnim značajem izvršila ogroman uticaj na evropsku književnost i kulturu. Taj putopis je danas deo vredne baštine svetske književnosti, „znan svima koji imaju izgrađenu književnu svest, a kod nas u lepom prevodu Branimira Živojinovića“ (Stipčević, 1999: 180).

A posle te znamenite Geteove posete, Italijom su proputovali i Bajron i Šeli, pre nego što je sam Šeli na tragičan način nastradao u vodama Toskanskog mora, a Bajron poginuo 1823. u grčkom oslobodilačkom ustanku.

Tako je Evropu zahvatio pravi talas oduševljenja italijanskom kulturnom tradicijom i uskoro su mnogi Evropljani počeli da jezde Apeninskim poluostrvom.

Skoro sa krajnjeg severa, poput Geta, preko Alpa u Italiju je krenuo i Hans Kristijan Andersen. Da bi potom nastavio za Grčku. Klićući vazduhu Mediterana koji „sija i uzdiže“, Andersen je ploveći po idilično mirnom moru od Malte ka Atini, zapisao: „Bilo je nešto tako uzvišeno, tako poetično u onim večerima na mirnom, beskrajnom moru, da nemam reči za to. Ovaj mir oko mene se ogledao i u mojoj duši! Kod kuće na severu mi je donelo samo nekoliko minuta mog života ono što sam ovde doživljavao satima.“ A odmah potom što je ugledao grčku obalu, bio je ushićen: „Grčka! Video sam zaista preda mnom ovu veliku domovinu duha! Pod ovom planinom su se širile divne Arkadije!“ (nav. prema Jakobsen, 2013: 797).

Grčki Mediteran je i prvi, na koji je izašla i jedna srpska država, u svoje slavno nemanjićko doba. Pa tako i Srbi spadaju u one narode kojima bar deo istorije može da se predstavi kao dugo putovanje na obale toplog mora.

Još je Jovan Dučić tvrdio da je srpsko pleme više gledalo na Zapad, dodajući da je samo slučajno bilo na Orijentu. Ova tvrdnja je potpuno prirodna, ako se u obzir uzme i činjenica, da i sam Dučić potiče iz trebinjskog kraja, gde se već oseća more, iako je ono, sa dubrovačkih obala, od Trebinja udaljeno nešto više od dvadesetak kilometara.

Iz trebinjskog kraja je uostalom i Jovan Deretić, poznati istoričar srpske književnosti i kulture, koji je tvrdio da je srpska istorija pokazala da su Srbi uvek težili izlasku na more i Mediteran, ali da je to ipak ostao više san nego stvarnost.

Ne samo zbog toga, „mediteranska inspiracija“ je i u srpskoj književnosti, kao i u kulturi, pojam koji je podrazumevao jedno zaista povlašćeno hodočašće jugu, kulturi i umetnosti (v. Palavestra, 1971).

Još sredinom sedamdesetih godina prošloga veka Olga Stuparević je u studiji *Srpski putopis o Italiji* pokazala koliko je i srpska književnost bila nadahnuta istim onim razlozima koji su najznačajnije evropske pisce i putopisce doveli u tu zemlju skoro retko uporedivog sklada mediteranske klime i prirode, i tako bogate i davnašnje istorije umetnosti.

Studija Olge Stuparević je analiza srpskih putopisa iz Italije u periodu od 1799. do 1972. koja posebno apostrofira divljenje koje su pokazali srpski putopisci prema zemlji sa Apeninskog poluostrva. U nešto više od dva poslednja veka naše novije književnosti, Stuparevićeva je nabrojala čak 84 bibliografske jedinice srpskog putopisa o Italiji. U ovoj studiji ona, takođe, podvlači da se u tim tekstovima mnogo više posmatra prošlost i kulturno-istorijski spomenici, a znatno ređe savremene prilike: „naš putnik iz Italije donosi najpre putopis o istoriji i putopis o umetnosti“ (Stuparević, 1977: 172).

Danas skoro i da nema evropske zemlje, u čijoj kulturi se putopis odomaćio kao književni žanr, a da u njenoj književnosti nema opisa putovanja po Italiji. Tokom vekova, na tu temu, narasle su prave biblioteke takvih putopisa.

Da je *bella Italia* zemlja koja bi zaista mogla biti ostvarenje „raja na zemlji“, jedan od najznačajnijih italijanista i mediteranskih duhova uopšte u srpskoj kulturi prošloga veka, akademik Nikša Stipčević, u prikazu knjige jednog savremenog srpskog putopisca, o tome je ovako svedočio:

„Italija je bila i ostala središte kome su težili prosvećeni duhovi, željni svetlosti i znanja, tražeći potvrdu, koja im je bila metafizički potrebna, o tome da sunce ne greje uzalud ovu našu planetu. Nije u pitanju težnja za toplim jugom, iskonska je to potreba čoveka da na jednom prostoru vidi, da se uveri, da čovek, iako smrtan, može potonjim generacijama namreti svoju udeonicu, ma koliko ona mala bila. To je i težnja za onom mediteranskom merom koja je u italiskom predelu i u italijanskom urbanitetu najvidljivija“ (Stipčević, 1999: 180).

Novija srpska književnost, već na svom početku ima putopis kao žanr. Tako Dositej Obradović u svom delu *Život i priključenja*, pominje gradove koje video u Italiji. Dositeju se ne zadugo pridružio Joakim Vujić, za koga je Italija bila ništa drugo do „vteri zemni raj“, smatrajući da „koji god nije bio u Italiji, taj se ne može kazati da je gdi god na svetu bio“ (Stuparević, 1977: 103).

U Italiji su tako, i naši, kao toliki drugi putopisci najzad pronašli ovozemaljski, mediteranski „izgubljeni raj“, koji ih osvojio jedino izvesnom, i tako bogatom i iscizeliziranom prošlošću, koja prosto ne da da čovek bude previše zamišljen, zabrinut, ili čak da drhti od zebnje za svoju i budućnost svog sveta.

Neki od tih putopisa iz Italije, danas svakako predstavljaju i najvažnije stranice tog žanra u srpskoj književnosti.

Mediteran i njegov kolorit, kroz opise predela, zaliva, kroz panorame neba, mora i sunca, donoseći jedan posebni estetizam, ušao je tako najpre na stranice srpske proze kroz pejzaž, tu inače tako karakterističnu sliku putopisne književnosti. Zbog toga su *Pisma iz Italije* i dalje jedna od najpoznatijih knjiga srpske putopisne književnosti. Ovo, inače putopisno delo Ljube Nenadovića prvo je u srpsku književnost donelo pravi duh najlepšeg Mediterana, kao što su zahvaljujući njemu, na stranicama srpske proze prvi put tako upečatljivo zastrujale obale Apeninskog poluostrva. Pa se od tada do danas, ne samo u nas, Italija i doživljava kao sinonim za svu tu ukupnost koju sobom Mediteran nosi.

Ali još zadugo prvi mediteranski grad srpske proze, zahvaljujući ovom Nenadovićem delu, tako neće biti Venecija, već Napulj.

Živ, slikovit i bučan, sa bogatim istorijskim spomenicima i prirodnom lepotom svog zaleđa, sa ostrvima Herkulanumom i Pompejom, obrisima obližnjeg Vezuva, ležernošću i temperamentom svojih Napolitanaca, intenzivnošću i šarolikošću života koje donose turisti i razni namernici, postao je u XIX veku, najotvoreniji i najmediteranskiji grad u srpskoj proznoj književnosti.

Ubrzo su se pojavili i slike drugih italijanskih gradova: Venecije, Rima, Firenze... Ali za razliku od njih, slike Napulja su u mnogo većoj meri bile predstavljane kroz njegov život nego kroz njegove tragove u kulturno-istorijskoj spoljašnosti. Napulj je i jedini grad u našoj književnosti o kojem je, vrlo brzo, napisano čak nekoliko celovitih knjiga.

Ali za značaj knjige *Pisma iz Italije* za našu književnost i kulturu, ipak, presudno je bilo i to što su se Petar II Petrović Njegoš i Ljuba Nenadović susreli u Napulju, što je suštinski uticalo na piščeve sveukupni doživljaj Napulja i Italije.

Taj susret je očigledno bio inspirativan i za samog Njegoša, koji je u pismu iz Napulja 31. januara 1851. dao jednu od najstarijih slika ovog grada u srpskoj književnosti:

„Napula leži do mora gotovo kao broj 3 s koje god je točke čovjek pogleda. Napula ni na šta ne liči do na Napulu, tako je njeno mjestopoloženije očarateljno, tako je Napula divna. Kvodlibet je napulitanski jedinstven pod nebom, u njemu se dvije krajnosti u najvećem stepenu vide: luks i uboština; u njemu je divno more okićeno paroplovima i svakorukim lađama, u njemu su divno uvršteni palaci i vječno zeleni i cvjetajući sadovi“ (Njegoš, 1979a: 205).

Bez obzira na značaj tog Njegoševog opisa, slikom Napulja na početku *Pisama iz Italije*, Ljubomir Nenadović je najavio mesto koje će u srpskoj putopisnoj literaturi ova knjiga osvojiti, i sa kojeg neće silaziti do današnjih dana:

„Nebo bez oblaka, more bez talasa, lađa bez jedrila... po vrhovima breščića vide se bašte sa svojim letnjim palatama, vide se visoke palme i pogdekoji kiparis. Neizbrojne lađe i parobrodi ljuljaju se po moru. Sve je to obavijeno u neko čarobno plavetnilo. Ne možeš kazati ili je lepše uveče kad ga sunce ostavlja, ili ujutro kad se prvi zraci sunčevi kroz dim Vezuva kradu, ili noću kad ga mesečina obasja“ (Nenadović, 1971).

Nenadovićev putopis je nastao u dositejevskoj tradiciji, pa bez obzira na svoju zanimljivost i lakoću stila, baš zato, on želi svom čitaocu da podari i prosvetljenje, ali u isti mah je tu i da pouči.

U duhu tadašnjeg srpskog i italijanskog patriotizma, Nenadović se posebno se divi italijanskoj Kraljevini, utičući time na sve one, koji su bili inspirisani ujedinjenjem srpskih zemalja i ljudi.

Popularnost Nenadićevog dela je doprinela da veliki broj naših ljudi bude u prilici prvo da pročita ovo najznačajnije delo Ljube Nenadovića, da bi tek posle i putovali u Italiju.

Jedan od međaša za određivanje pravca putopisne proze o Italiji u srpskoj književnosti, posle Nenadovića, bio je Marko Car i to svojim četvorodelnim kazivanjem o svom putu po Italiji. Najpre je u Zadru, 1888. objavio *Uspomene s puta u Italiju*, a potom *U Latinima* (Zadar, 1894), pa „Kroz Umbriju i Toskanu. Bilješke s puta“ (časopis *Delo*, 1895) i na kraju, tek 1920, u Beogradu, *Estetička pisma*.

Ali Car je, kad su putopisi u pitanju, još više ostao dobro zapamćen i po odluci da ne predloži objavljivanje *Ljubavi u Toskani* Miloša Crnjanskog u Srpskoj književnoj zadruzi. To je bio više nego dovoljan razlog za jednu od najpoznatijih književnih polemika u našoj kulturi, u periodu između dva svetska rata.

Stvarni početak srpske putopisne proze, vezan je tako za *Pisma iz Italije* Ljube Nenadovića, koja su iznela pisca na najveći mogući spisateljski glas, donevši mu i popularnost i ugled, pa i samom putopisnom žanru, i tako veoma brzo prizvala nova dela srpske putopisne literature.

Jedan od njegovih poštovalaca, dr Milan Jovanović, za vreme dok je bio dvorski lekar na Cetinju, u pratnji knjeginje Milene i prestolonaslednika Danila Petrovića, proveo je zimu 1877–1888. u Napulju. Tako je nastao epistolarni putopis, u kojem svako od jedanaest pisama počinje sa „Dragi Ljubo“. Ta pisma su najpre objavljena u *Srpskoj zori* (1879. i 1880), dok je dvanaesto objavljeno u *Srpskim ilustrovanim novinama* 1881. godine. Svih dvanaest pisama, kao zasebna knjiga u izdanju Srpske književne zadruge, i to pod naslovom *Gore dole po Napulju, Putničke crte*, pojavila su se tek 1898. godine. Jovanović je, očigledno vođen Njegoševim i Nenadovićem opisima i pejzažima Napulja, dodao nešto i od sopstvenih osećanja i mašte. U Jovanovićevim pejzažima divna priroda je odsjaj bogatih slojeva istorije koja se ne prekida i koja se tako, stapajući se sa prirodom, pretvorila u pravo čudo:

„Na ušću toga zaliva pomaljaju se iz pučine njegovi čuvari: ostrva Kapri, Iskija i Pročida; sve vrhovi, što ih je vulkanska sila uzdigla nad morskom pučinom. Izgleda, kao da je prvo ostrvo pribrežje Sorenta, a oba druga da su raskinuti krajevi pribrežja Mizene, koji skupa zaokružuju napuljsku luku tako, da samo jugozapadni vetar može da zatalasa obično tiho krilo ove južnoitalijanske luke“ (nav. prema Bojović, 2013: 87).

Jovanovićevo divljenje toj sili neodgonetnute napuljske lepote samo je potvrda čuvene italijanske sentence: „Vedi Napoli e poi muori“. Na kraju knjige je i karta Napulja, po kojoj se kretao i koju je pisac svojeručno nacrtao.

Na Nenadovićevom putu, nakon Jovanovićevog putopisa, početkom XX veka, u sličnim okolnostima prethodnika, nastaje još jedno delo srpske putopisne proze pod naslovom *Napuljske šetnje*, autora Milorada Pavlovića (1865–1957). Pavlović je u Napulju boravio od 1906. do 1908. u svojstvu pratioca i profesora princa Pavla Karađorđevića. Njegov putopis, kao i ono sto je napisao prijateljima, u privatnoj

prepisci, odistinsko je ushićenje prostorom koji je video, čiji se sadržaji, smatra on, ipak ne mogu do kraja predstaviti. Sem toga, prirodni krajolici napuljskog zaliva naterali su da ga nađe odgovor na neizgovoreno pitanje „u čemu je njihova tajna“:

„Za mnom stoji čitav niz uspomena o divnim predelima, o moru, o prirodnim pojavama i umetničkim proizvodima. Sve je to kapital kojim se bogati duh i duša, kapital kojim se bogati znanje i proširuje horizont svesti. Ja sam ne samo uživao posmatrajući prirodne lepote i tvorevine ljudskog duha, nego sam se i učio posmatrajući ih. Meni je svaki kamen, svaka statua, svaka ruševina umela ispričati ponešto... ta ja sam nalazio muzike i reči i tumačio smisao i samih talasa morskih, što stalno udaraju u obalu i pevaju svoju monotonu pesmu večnog obnavljanja u prirodi“ (nav. prema Bojović, 2013: 89).

Dok je na samom početku srpske putopisne, dnevničke i memoarske književnosti bio prisutan jedan svedeni tip pejzaža koji je u određenoj meri nosio i pečat autora, na početku XX veka, u skladu sa simbolističkim promenama, u pejzažu se personifikuju i simbolizuju ljudska stanja, ilustruju autorova osećanja, filozofija i pogled na život, smatra prof. dr Zlata Bojović u tekstu pod naslovom „*Napuljske šetnje* Milorada Pavlovića“ (2013: 83–94).

Isto tako, u tim novim putopisima, smatra prof. dr Zlata Bojović, pojave u prirodi dobijaju snažna simbolistička osećanja i služe kao paralele za stvarne životne situacije.

Pavlovićev napuljski putopis u svom poslednjem poglavlju u celosti je posvećen moru. Nije preterano reći da je to i prvi esej o moru u istoriji srpske literature. Iako daje sliku mora pored Napulja, to je samo povod da ga taj pejzaž poetski i filozofski suoči sa onim večnim životnim pitanjima i odgovorima. I to baš u moru, koje doživljava kao „najveću, najčudniju tajnu i zagonetku ovoga sveta“, tu „božansku laboratoriju“, u kojoj želi pronaći odgovore na najveće tajne ovoga sveta:

„Na usnama u ovom času samoće, lebdi ti pitanje, šta je život? Šta je ljudska duša, sreća ili nesreća? Šta je ljubav? Dok smo u dodiru sa spoljašnjim svetom, sa događajima, mi to osećamo. Pred okeanom duša se visoko digna i ne oseća tajnu života i zagonetku smrti, tajnu večnosti, stvaranja i raspadanja. Ne opažaju se ni ljudi, ni njihove strasti, ni njihova obitališta, velika i mala; sve se gubi, sve iščezava... istorija ljudskog roda gubi se kao kap vode na pučini. Osećaj bezgraničnog prostranstva

progutao je ljudsku prošlost i vekovi su trenuci u bezmerju vremena, slični kapljicama u pučini okeana. Tama noći upila je u sebe i nebo i zemlju, i sve što je na njima i u njima“ (nav. prema Bojović, 2013: 93–94).

Ovi redovi pokazuju pisca koji više ne posmatra, već razmišlja povodom slika koje su mu se ukazale.

Nešto pre toga, Milorad Pavlović je na više nego prefinjen način osetio igru boje i svetlosti, koje more, sunce i priroda napuljskog zaliva neprekidno igraju. Tako je to i danas, svakako, jedna od najupečatljivijih mediteranskih slika na stranicama srpske putopisne proze:

„Nebo i more, varoš i obala, okolna brda i Vezuv, kuće, pa i sami ljudi imaju nečega što na drugom mestu nema – imaju boju, i ta se boja neprestano menja i nijansira. Posmatrao sam sa balkona svoga stana more i Vezuv, nebo i daljinu, Kapri i Iskiju i, u svako doba dana i noći, svaki ima drugu boju i drugu svetlost, i u sled toga stvara drugi utisak. Rano u zoru, dok sunce iza Vezuva nije iskočilo, stvari i predeli dobijaju čudan izgled i neku neodređenu, mističnu i magličasto plavu svetlost i boju... A kad padne noć... zastupljene su sve boje i sve nijanse. Iz jasnog plavetnila neba, pa do sive ametist boje na Vezuvu, od krvavocrvene boje pri zalasku sunca i bakarne boje mora s večeri i ljubičaste u odblesku neba na zapadu, i dubokog zelenila u granju cipresa i oliva i palme, pa do snežnobeke boje u kojoj se cela obala zaliva od Mizene do Punte Kampanele na domovima ogleda – sve se boje prelivaju jedna u drugu, upijaju jedna u drugu“ (nav. prema Bojović, 2013: 92).

Ipak, „zlatno doba“ srpskih putopisa, i to baš o Italiji, nastupilo je između dva svetska rata. Italija, koja je podjednako bila primamljiva i za putopisce skoro svih drugih evropskih književnosti, u tom periodu bila je inspiracija za *Estetička pisma* Marka Cara, *Pisma iz Rima* Jovana Dučića, *Ljubav u Toskani* Miloša Crnjanskog i *Konačnu Veneciju* Stanislava Vinavera.

Italija kao da je samo i rođena za književnu imaginaciju, i to na najznačajnijim, ali podjednako i na onim manje značajnim jezicima. Tako je, upravo ovim knjigama o Italiji, u srpskoj putopisnoj književnosti toliko podignuta estetička lestvica i od tada kao da više nije ni premašena.

Italijanski Mediteran kao prva asocijacija na toliko interesovanje putopisaca iz celog sveta, može da bude jednostavni odgovor i za tu opsesiju Italijom, i tu osobenu povlašćenost koju je ta zemlja doživela u svetskoj književnosti.

To je, uostalom, bila tema za razna istraživanja, a jedno od njih posebno ukazuje na jedan mogući razlog, prema kojem se sve te slike ruševina iz prošlosti uvek deluju imponantno, pogotovo kada se suprotstavljaju ograničenjima i manjkavostima stvarnosti u kojoj živimo.

Tako se istraživanje *Putovanje u Italiju u evropskim književnostima* Mari-Madlen Martine završava zaključnim razmatranjem veoma ilustrativnog naslova: „Poetika putovanja u Italiju, sećanje na očaranost“. U njemu autorka kaže:

„Tema putovanja u Italiju, koje je u veku 'velikih pohoda' bilo sinonim za posetu univerzalnoj domovini književnosti i umetnosti i povlašćeni predmet putopisa, počela je od epohe romantizma da se pretvara u motiv emocionalnog doživljaja u imaginativnim i fikcijskim delima, a potom kod modernista postaje, oslonjena na estetičke kategorije koje je razvila novija kritika, refleksivna slika umetnosti decentriranosti: ... slika Italije kao simbol nadahnuća, odnosno intimne biografije ili univerzalne istorije sada se podudaraju“ (Martinet, 1996: 323).

Još je Milan Kašanin govoreći o najznačajnijim slikama mora u srpskoj književnosti, posebno podvukao: „Nema, ne boljih, već nema ni drugih primorskih pejzaža u srpskoj poeziji od Dučićevih *Jadranskih soneta*“ (Kašanin, 2004, 231).

Dučić se dogodio srpskoj poeziji, i to baš onda kada je Jadran bio samo „srpski san“. Danas se Dučićevi putopisi, kao na primer *Pisma sa Jonskog mora*, mogu razumeti i kao neka vrsta komentara njegovih *Jadranskih soneta* (1911).

Evo odlomka o zavičajnom moru iz prve verzije teksta objavljenog u *Srpskom književnom glasniku*:

„Ja se sećam malih zatona po našoj dubrovačkoj obali, detinjstva kad sam iz mora izvlačio noge i ruke sve okrvavljene u lovu na rakove, kada me je posvedneveno peklo sunce i morska pržina, i kada sam sunčao kosu punu soli – dok po vodi padahu, kao krupno kamenje, veliki zvuci starih zvona. Treba čuti more detetom, uspavljivati se njime u svojoj kolevci kao majčinom pesmom, ili se buditi u vrisku i plaču za vreme njegovih dugih ekvinocija. Ko more nije poznao na taj način, onda ono nije strast nego sam lep horizont; ono inače nema vlasti nad vama, ne preinačuje vaše želje, ne menja

vašu dušu. Čovek ga tada sluša kao pesmu, ali ne kao huku sopstvene krvi; ono niti tad zna biti ubilačko, ni da vaskrsava. Ono nije vaše telo i vaša duša; ono je onda samo lepa velika voda. Treba znati sve njegove pesme na pamet, reč po reč, pa razumeti njegov govor u svoj raznolikosti od sunčanog podna do tamne večeri“ (Dučić, 1911: 323–324).

Susret sa morem još u detinjstvu ostaje fascinacija koja kao da zaista premaša sve ostale: „Ali more u detinjstvu, to je otkriće i saznanje nečega centralnog u životu, od kojeg se više ništa ne može odvojiti kroz sve naše sreće i nesreće na zemlji. More u detinjstvu, to je prvo učenje o veličini, čistoti i moći“ (Dučić, 1989: II, 131).

Više je nego verovatno, da se taj prvi Dučićev susret sa morem, odigrao u bliskom Dubrovniku. Otuda prva slika mora, poneta iz drevne Raguze, zapamćena još u detinjstvu, ostaje za ceo život: „More, to je samo to dubrovačko more! ... I sunce, to je ono sunce koje obiđe ceo kosmos ali dođe večerom da zapadne samo ovde pred Boninovom!“ (Dučić, 1989: II, 130).

Ali kada zakorači u Italiju, u Rim, gde je sa jednom kopijom *Miroslavljevog jevanđelja* predao i ambadorske akreditive tadašnjem italijanskom premijeru Benitu Musoliniju, za Jovana Dučića, Mediteran prestaje da predstavlja samo more.

Tako i u njegovim putopisnim zapisima, pored povremenih akcenata o sukobu tradicijskih i modernističkih tokova, ipak preovlađuje divljenje umetničkim i arhitektonskim delima i tom neprekinutom kontinuitetu civilizacije.

Naravno, taj kontinuitet ushićenja Italijom, još od Njegoša i Nenadovića, pa sve do Dučića, Marka Cara i drugih, nije samo nekakav ekskluzivitet srpske putopisne književnosti.

Bella Italia i susret sa njom, ti njeni gradovi kao neka vrsta muzeja istorije i umetnosti na otvorenom, bili su oduvek magija koja očarava svakoga koji na tren napušta osećanje raznih egzistencijalnih ograničenja i probleme svakodnevice, kao i onu stalnu zabrinutost za budućnost.

Pošto je „XX vek lišen, grozno lišen, mnogih stvari“ (Drainac, 1999: 11), upravo taj i takav odnos prema prošlosti i večnosti bio je značajno eskapističko pribežište i otklon od banalnosti u stvarnom životu, onom koji ne dozvoljava „stvarno prisustvo“.

Zbog toga, na kraju svoje putopisne crte o Perudi, Stanislav Krakov i kaže: „Izgubljeni između vekova i legendi, između drame i mistike, mi se uzbuđeni osećamo

tako bliski, spojeni sa stvarima i sećanjima, i čini nam se da nalazimo sebe u prošlosti“ (Krakov, 1926: 415).

Za Miloša Crnjanskog ne samo žive i jarke boje Mediterana, već i sam taj prostor sa svom tom njegovom istorijom, daju mu apsolutne vrednosti i apriorni, kanonizovani kvalitet kojim se odmeravaju i vrednost i lepota jedne sredine, ljudi i vremena. Jer, na Crnjanskovim putopisnim stranicama, bilo da inspirisane primorskim krajolicima Jadrana, Ligurije, ili Španije, uvek kao da je isti intenzitet sunčeve svetlosti i modre morske boje. Crnjanskog to oduševljava, koliko i sam Mediteran kao kolevka evropske civilizacije i kao prostor u kojem se staro i novo, arhaično i moderno, ali i ono „naše“, baš kao i ono „njihovo“, tako harmonično i sigurno dodiruju i prepliću.

„Upoznao sam svet u Primorju, i osećam se, kao kod svoje kuće, tamo, sad, u sećanju“, piše Crnjanski u „Komentaru uz pesmu 'Jadranu'“. U istom tekstu kaže: „Hoću da kažem da je ljubav prema moru isto tako moguća kao mogućnost da čovek voli, beskrajno, jednu ženu. I da je glupavo što je o meni jedan hrvatski književnik rekao, da Banaćanin ne može osetiti lepotu Jadrana, ili razumeti Toskanu“ (Crnjanski, 1993: 179).

Taj senzibilitet za Mediteran Miloša Crnjanskog nije bio samo deo njegovog pogleda na život, već i deo njegovih stvarnih egzistencijalnih iskustava.

Sve je počelo na Rijeci i Kvarneru, gde je jedno vreme živeo punim plućima, igrajući fudbal i vežbajući mačevanje. Tu je prihvatio nove običaje, kulturu i italijanski jezik, što će ga više nego dobro pripremiti za susrete sa Firencom, Rimom, Fijezoleom.

Crnjanski je obišao celu jadransku obalu bivše Jugoslavije, od severnog Kvarnera, preciznije i kako se nekada u novinskim tekstovima navodilo: od Ankarana na severu, pa sve do poslednje tačke na jugu, drevnog Ulcinja. Ti njegovi jadranski putopisi sada imaju izuzetnu vrednost, ne samo zbog njegovog autorskog pečata, već zbog činjenice da su mnoga od tih mesta o kojima je Crnjanski pisao, doživela velike promene.

Tako je Crnjanski u beogradskom *Vremenu* pisao o Baru kao „budućoj velikoj luci“, što je prvi takav tekst uopšte o tom, u njegovo vreme, gradiću sa nekoliko kuća, malim hotelom i dvorcem crnogorskog kralja Nikole. Da bi samo za nekoliko decenija postao ono što mu je Crnjanski prorekao.

Njegovi tekstovi o Boki Kotorskoj, u novije doba, doživeli su da budu i posebno izdanje hercegnovske turističke organizacije.

U reportaži o Ulcinju, dajući egzotičnu atmosferu drevnog i novog, nekada najjužnijeg jugoslovenskog jadranskog grada, jedan je deo posvetio i lokalnom gradskom „oriđinalu“ Bravušu (čak je napravio i njegovu verovatno jedinu novinsku fotografiju), koji je bio neka vrsta „žive“ gradske atrakcije, danas samo prisutne u uzrečicama i sećanju onih najstarijih Ulcinjana.

Ali njegovi tekstovi su bili prožeti i ličnim i dramatičnim događajima koje zaista samo more može da priredi.

Jedan takav događaj Crnjanski je iskusio u leto 1921, kada je boravio u Lučišću na Hvaru, u ribarskoj kući Sibe Miličića. Društvo, u kojem je bio Crnjanski i slikar Petar Dobrović, odlučilo je da u jednom čamcu krene sa Hvara na Vis, s namerom, da usput čitaju *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića. Sunčano vreme i mirnu plovidbu u jednom času iznenada je preokrenula bura, koja je „bila toliko jaka, talasi toliki da nismo uspeli do ponoći, da u luku uđemo. Sa stena, na obali, odjekivao je glas onih koji su nam dovikivali: ‘Brode, drž’ desno!’ da je došlo do najgoreg, Sibe bi, možda kažem možda, isplivao. Petar, ne. Ja, sasvim sigurno, ne“ (Crnjanski, 1993: 179).

U šest nastavaka avgusta 1923. Crnjanski je u beogradskoj *Politici* objavio putopise pod zajedničkim naslovom „Kroz Dalmaciju“. U njima su zabeleške o Šibeniku, vodopadima Krke, Splitu, Trogiru, Kaštelu, Hvaru i Korčuli.

U susretima sa jadranskim gradovima, Crnjanski u svojim opisima manje oponaša stvarno i viđeno. Uglavnom su doživljaji povodom tih slika, ali kao da su zbog toga njegova zapažanja i dragocenija.

Tako čim kroči u Šibenik, on prepozna tugu sadašnjosti i prošlosti, jer mu se u podne grad učini sumoran i prazan. Ali kada se nađe unutar gradske katedrale, on ne može a da ne zapazi takve kontraste koje pružaju unutrašnje umetnički izvanredne skulpture u odnosu na prisutne vernike, koji onako hajdučkih crta, pognutih glava, pevaju na latinskom, očigledno ne razumevajući baš ništa od toga.

Intenzivno osećajući Mediteran, duboko prožet njime, Crnjanski je u svojim putopisima pokazivao rafinirani senzibilitet za najrazličitije mediteranske pojave i simbole, pa čak i one koji samo na prvi pogled mogu da deluju bizarno i neobično. Tako

je jedan od tekstova sa svog dugog putovanja po Španiji, tokom 1937, posvetio jednom neobičnom ali izuzetno poznatom i široko popularnom simbolu Mediterana. U tekstu pod naslovom „Stvorenje koje se rita“ (Crnjanski, 1995: 493–495) on piše o magarcu, i to sa vidnim simpatijama. Tu sliku upregnutog magarca, mogao je, naravno, da primeti gde god da se zaustavio, pohodeći i jadransku obalu. Jer, nekada, i to ne baš sasvim davno, kao da uopšte i nije bio moguć život u Dalmaciji, bez tog popularnog dalmatinskog magarca, zvanog tovar.

Kontrasti između kultura od davnih vremena do danas, između urbanog, koji se nalazi tik uz more, i ruralnog koje se širi duboko u kopno, prilika su za Crnjanskog da ukršta ne samo vremenske perspektive, lirsko i epsko, dajući svojoj putopisnoj prozi odlike moderne naracije. I to ne samo za vreme u kojem je nastala.

Kako to izgleda kod Crnjanskog, evo jednog odlomka iz susreta sa Hvarom:

„Rumeni se Hvar, sav nad jednom lepom mletačkom pijacom, sa španskim i francuskim tvrđavama. Nekoliko palmi, a, dole na vodi borovi, tako, da su po njima nekad Grci ostrvo zvali borovnjakom. Kao da je lepota svega što je grčko u oblicima ove prirode! Još u pelazgijsko doba dolazile su amo njine rujne lađe. Još uvek nalaze novaca, pri otkopavanjima, i to još iz prvog doba te lidijske umetnosti. Te prošlosti ostavile su svoje istočno rumenilo u ovom zalivu“ (Crnjanski, 1995: 197).

I tekst o Korčuli je takođe sav u istorijskim i literarnim reminiscencijama. Kako je Vergilije video Korčulu, šta su istraživali engleski arheolozi i šta su ostrvu doneli Grci, a šta Turci. Dajući tako tu bogatu slojevitost korčulanskih kultura.

Zapravo sve što se već možda moglo nazreti i u tom prvom krajoliku Korčule koji je Crnjanski spazio:

„Prvo se pojavila laka, plava magla, što se kao dim dizala iz vode, u njoj oštre, isprekidane pruge planine i žuti prah nad kućama i krovovima. Sve više vidno crno telo torpiljera. Rumenilo nad manastirom, krovovi, žuta puga, Sunce. Razaznaju se ulice. Polazim najstarijoj kapiji, gde u zidu ima stari latinski natpis, da je ovde položio temelje Korčule Antenor! ... Ali je, bar u zoru, Korčula grad mačaka. Vrlo lepe i svetle, crne, one leže, ispod grana punih žutih limunova, po modrim zidinama“ (Crnjanski, 1995: 199).

Ljubav u Toskani je knjiga povodom koje se zaista može izreći ona toliko poznata parafraza da posle nje više ništa nije trebalo da bude isto, bar u srpskoj

putopisnoj prozi. Ta knjiga, plod susreta pesnika Crnjanskog sa onim delom „italijanske čizme“, koji odavno smatraju jednom od najlepših mediteranskih regija, ali zasigurno jednim od najlepših mesta za život u celoj Evropi, doživela je sve „prevratničke“ muke. Susret sa Toskanom doneo je obilje slika autorovih unutrašnjih doživljaja. Tako, već na samom početku, tek što je vozom stigao u severnu Italiju i spustio se u Pizu: „Osetih da hodam u nekom životu u kome senke nema. Mramor i zidine, krovovi i polja, blago pozeleneli, pretvaraju se, eto, u lake magle i pare, kroz koje teče, žut i vreo, kao pesak, mutni Arno... Radosni uzvici dopiru, kroz žegu, kao jauci. Pod žutom golotinjom i sirotinjom zidova, idem mirno, nepoznat, onamo, gde znam da je u daljini, more“ (Crnjanski, 1995: 54).

Čitajući te rečenice, stiče se utisak, da onaj koji sve to gleda, putnik, kao u nekom u bestelesnom stanju lebdi pred tim ustalasim, bibavim kao more, pejzažom: „Sve je potreseno i treperi. Bilje i mostovi, povijaju se blago, ispod noći, a daleko iznad njih, na podnožju nebesa, brda puna vazduha igraju, igraju“ (Crnjanski, 1995: 55).

Toliko poezije u jednom putopisu do tada nije zapamćeno u srpskoj pripovednoj književnosti. Crnjanski je posve neočekivano za tadašnje književne prilike, iskoračio iz do tada uspostavljenih žanrovskih modusa i vođen svojim stvaralačkim impulsom, i što je do tada izgledalo nezamislivo, jedan putopis pretvorio u ekspresionističku prozu.

Ljubav u Toskani, u trenutku kad se pojavila, donekle i razumljivo, doživljena je kao neka vrsta „grubog“ nasrtaja na dotadašnje kanonsko shvatanje putopisa. Zbog toga delovi ove knjige nisu najpre objavljeni u *Srpskom književnom glasniku* ili u *Politici*, kako se moglo očekivati ili pretpostaviti.

Ova knjiga, koja je pisca stavila u prvi plan tadašnjeg književnog života, pomalo neočekivano ugledala je svetlost dana u, može se reći, ne preterano poznatom ilustrovanom beogradsko-zemunskom mesečniku *Reč i slika*. Tako je ovo delo, u kojem se više vidi unutrašnja slika stanja pripovedačevog duha, nego realistične slike predela koje putopisac prolazi, doživelo negativne kritičarsko-uredničke sudove i donelo jednu od poznatijih književnih polemika u nas između dva rata.

Toplina i prisnost koja se oseća na stranicama putopisa Miloša Crnjanskog tokom njegovog boravka u Španiji 1933, zaokružuje piščevo ogromni mediteranski zamah u njegovoj bogatoj i zanimljivoj putopisnoj prozi.

U Španiju Crnjanski ulazi sa severa, sa obala Atlantika, naglašavajući da „ceo taj raj severni, pored Okeana, razlikuje se od ostale Španije. ... Mesto južnjačke Španije, zelenilo naše slovenačke, fabrike, dim, miris uglja i često magla i kiša“ (Crnjanski, 1995: 432–433), tu oko San Sebastijana, u tom „predsoblju Španije“.

Crnjanski smatra Mediteran kolevkom civilizacija, „buketom različitih naroda rasa“, te da u njemu nema mesta separatizmu, jer u njemu prirodno vlada kolonijalizam, zasnovan na neminovnosti da sve što je manje biva podređeno većemu. I da mali narodi i kulture, bez obzira na svoje staro poreklo i dugu tradiciju, ne treba da se zatvaraju u rodno i plemensko.

Španija Crnjanskog je Mediteran, ali i više od toga. Ona je otvorila vrata Novog sveta, ali nije zaboravila da je život san, iluzija, da je sve toliko prolazno, a ljudska sreća neuhvatljiva.

Za Miloša Crnjanskog, središni grad našeg Jadrana je Dubrovnik. Bar sudeći prema zapisu objavljenom 1928. u *Srpskom književnom glasniku*:

„Nerazdvojni smo mi još od one čudne godine kad sam lutao, obišavši po januarskom mraku rtove Bretanje, ostaviv Pariz u poznome proleću, sišav s Alpa, u rascvetane doline fiorentinske i sijenske, provodeći leto nad velikim, rimskim lukovima vodovoda i na prašnim putevima pred Ravenom, da bih posle, opijajući se lepotom Peruđe i umbrijskih vidika, ugledao među kubetima raskošnim, u Mlecima, zapenušane, zelene talase Jadrana, u lagunama, i vratio se, da se smirim, naslonivši pleća opet na brda svoje zemlje, i odmorim od sve te promene i praznine sveta, od sve te pomame za tuđinom, pod svojim Srđom. Tada nisam ni slutio da ću na našoj obali naći grad koji će me dubinom neba i tišinom života, lepotom bilja i noćnih sazvežđa svojih, primiriti“ (Crnjanski, 1995: 203).

Kao da je samo za ovaj grad Crnjanski ostavio rečenicu: „Dok je nad celom zemljom magla i sneg, dovoljno je da kažem sebi: Sad je u Dubrovniku, Sunce, pa da osetim kako me izdaleka greje.“

Upravo na tragu Crnjanskog, i njegovog odbacivanja utvrđenih granica žanrovskih konvencija, u okviru kojih su se pisali dotadašnji putopisi, može se najbolje razumeti putopisna proza Rastka Petrovića, pisca čiji je značaj za moderno i modernitet u srpskoj književnosti, i dalje tako živ i aktuelan.

Do konačnog odlaska u američku emigraciju, Rastko Petrović je svojim putovanjima bio veoma vezan za Mediteran, jer, obišao je našu jadransku obalu, Italiju, Tursku, Španiju, Severnu Afriku...

Kritika je ukazala da u putopisnim tekstovima Rastka Petrovića nema posebno naznačene kulturno-istorijske koncepcije Mediterana, ali su zato i na tim stranicama dominantna njegova poetička načela.

„Do duboko uveče ja sam koračao ulicama, sam, kao skoro poljem u Đirđentiu između grčkih hramova, i vrtova maslina i limunova na dogled mora, sa jasnim osećanjem da lepotu svega toga kao kakvu materiju nosim neprestano ispod svojih očiju, tako blizu da je zenicama mogu dotaknuti, tako blizu da mi čarobno smeta da vidim da je iza toga i uvek: Smrt“ (Petrović, 1977: 189).

U putopisima iz Španije, Petrović prvi utisak gradi na njemu omiljenim motivima religijskog konteksta i crkvene arhitekture. On nastoji i da kroz svoju kolorističku optiku, stvori doživljaj Španije koji odudara od uvreženih slika o toj zemlji.

„Kao u kakvoj biblijskoj zemlji, ili u bezmernoj katedrali, po suvoj i ispečenoj zemlji, iz koje biljka sa bolom i naporom izbija, idu ljudi čije gordo siromaštvo svetli nad toplim ljubičastim očima, na tamnoj lepoti lica i na platnenom odelu golubije boje“ (Petrović, 1977: 69).

Druga strana ove Petrovićeve Španije otkriva se danju samo tokom nedeljne borbe sa bikovima. Tako je Rastkova Španija skrivena i uspavana, vatrena, zvezdana, strasna, ljubavna i ushićena.

Uz slike koride, koju opisuje kao drevnu narodnu svetkovinu koja nosi izrazite mitološke slike sukoba svetlosti i tame, duha i materije, Petrović posmatra i žene Španije sa Velaskezovih i Gojinih platana. Petrovićevi zapisi iz Italije ponajviše donose opise razne slojeve društvenog života u Rimu, u kojem je ponajviše i boravio. Tako da tu najpre imamo opise karaktera i različitih životnih sudbina.

Ipak, rukopis o Siciliji, koji je sastavljen nakon njegove smrti, i to od neobjavljenih tekstova, svakako je najbolji spoj petrovićevske fikcionalno-esejističke i putopisne proze. U njemu je posebno naglašena starogrčka istorija Sicilije:

„Stigli smo u Palermo, pravo iz Pariza preko Napulja. Ja sam video u Palermu jedinstvenih stvari, polumavarske, polubizantijske crkve, mozaike, dvorove, šedrvane i vrtove, seoska kola po kojima narodni slikari islikaju celu istoriju sveta i Sicilije, sve to

kao da je još uvek produžavalo pređašnji naš put po Španiji, a nikako i nikad se nije u meni povezalo niti slilo sa velikim predelom Sicilije. Jer je ova tragika i pastoralna Jonije, pre i iznad svega. Ja ću zato ostaviti opet za sobom Palermo, baš tamo gde svršavaju poslednje kuće njegovih ulica, prošlih, kao moje Palilule, i obratiti svoj očaran pogled i osmeh ovim daljim poljima i obalama koje vode u dubinu, na jug i istok, na jugoistok“ (Petrović, 1977: 8).

Sicilija je za Rastka Petrovića bila otkrovenje u kojem mu se odjednom ukazalo i osećanje sopstvene univerzalnosti i ljudske egzistencije uopšte.

Gledajući Etnu i Vezuv, Siciliju, on je dobio onu prirodnu, vitalističku snagu za prevazilaženje onih poznatih mladalačkih boljki, koje se najčešće javljaju u vidu naglašenog individualizma i osećanja usamljenosti.

Rastko Petrović je video Mediteran i sa severnoafričkih obala, kao nešto što doživljava „apsolutno prvi put“. Susret sa Libijom je bio uvod za pohod u srce Afrike, ali i prilika da stavi sva svoja putovanja na skalu koja meri intenzitet viđenih boja i snagu doživljaja:

„Sunce je rasturilo bilo jutarnju afričku tmurnost gibela i nebo je sijalo, u svojoj prozračnosti i sjaju kakvog u Evropi vidimo kod dragog kamenja. Kada se setim koliko mi je i sunčani svod u Parizu izgledao tmuran posle italijanske osvetljenosti, a koliko mi ova sad u sećanju ukazivala ništavna, u poređenju sa neverovatnim razlikama između osvetljenog i osenčenog, i između obojenog i neobojenog u Libiji“ (Petrović, 1977: 116).

Putopisi Rastka Petrovića, a naročito njegova *Sicilija*, predstavljaju prozu u kojoj se ukrštaju žanrovski elementi eseja, autobiografije, autentične pripovedačke naracije, u kojem je geografski prostor samo okvir. Jer, u putopisima Rastka Petrovića, viđeno i doživljeno susreću se u najneočekivanijim prepletima, dok granice između objektivnog i subjektivnog, odmah i „petrovićevski“ lako nestaju.

Ivo Andrić nije ostavio putopise, pa čak ni takve zapise sa mora. Tim povodom, imao je čuveni odgovor, u „andrićevskom“ stilu, po kojem je „na moru nemoguće išta pisati osim razglednica“ (Andrić. 2003: 165).

Ali ne samo zbog sretnih godina koje prema sopstvenom priznanju proveo u Herceg Novom, Andrićev život je zaista i sudbinski bio vezan za more.

Najpre, on se našao baš na moru, i to u Splitu, neposredno posle Sarajevskog atentata, u vreme austrougarskog ultimatumu koji je bio više nego dovoljan *casus belli* za svu strahotu koju je doneo prvi veliki rat u XX veku. A atentat u Sarajevu je bio i razlog hapšenja Iva Andrića, mladog pisca, inače pripadnika mladobosanskog pokreta.

U autobiografskom zapisu „Prvi dan u splitskoj tamnici“, nastalom 1924, o vremenu neposredno pred hapšenje, Andrić je zapisao: „A potom proživjeh još dva dana na slobodi, dva možda najljepša i najčudnija dana u životu. Kupao sam se, sunčao se, puštao morski pijesak da mi mili kroz prste, šetao, jeo prvo grožđe, a znao sam da je to poslednji put, a sve sam to činio žudno brzo, ali sa nekim mirom koji me je i samog začuđivao“ (Andrić, 1981: 25).

Završio se rat, dani u tamnici su već bili iza Iva Andrića, a on se tokom 1919. ponovo našao na moru. Dok je čekao odgovor na molbu za posao od Tugomira Alaupovića, svog nekadašnjeg travničkog profesora, a sada ministra vera u prvoj kraljevskoj vladi SHS, provodio je vreme sa prijateljima u Dubrovniku i Splitu.

Kraj jula i početak avgusta proveo je u Sutivanu na Braču, čega se mnogo godina kasnije sećao: „Ozdravili su me brački vazduh, sunce i smokve“ (Karaulac, 2003: 195).

Potom je, zahvaljujući svom profesoru Alaupoviću, započeo diplomatsku karijeru, da bi 1926, kada je postavljen za vicekonzula u Marseju, postao i stanovnik jedne od najznačajnijih sredozemnih luka.

Neodoljiva beskrajnost morskog plavetnila inspirišu mladog jugoslovenskog diplomatu da lako prelazi preko svoje impresije o Marseju kao neprivlačnom lučkom gradu, i da uživa koliko god može u sunčanju i kupanju.

Tako u jednom pismu prijatelju, tonom koji samo i jedino može da donese otkrovenje, Andrić govori o moru:

„Jer more je najviše što čovjek može da vidi i osjeti; ono, kao smrt i zaborav, sve liječi i sve dokončava; ono je jedino u stanju da 'ispravi krivu Drinu' koja se zove naš život“ (Andrić, 2003: 286).

Oplemenjivanje i obogaćivanje koje čoveku može samo more da da, Andrić je apostrofirao i u nekoliko svojih priča.

Tako je u prikazu knjige konta Iva Vojnovića „Maškarate ispod kuplja“, pod naslovom „San o gradu“, ispevao pravu odu Dubrovniku. Tu se Andrić divi njegovim pejzažima i njegovoj arhitekturi, ali i vedrini i lepoti dubrovačkog sveta.

Da ga Dubrovnik na svoj način povezuje sa Dučićem, potvrdio je i u razgovoru sa Ljubom Jandrićem: „Dučić je 'prolio' more ispred mojih očiju, o moru sam pisao pod njegovim uticajem. On je meni govorio: 'Okanite se već jednom Bosne, sidite na more – to je svet!'“ (Jandrić, 1977: 365).

Da ništa kao more ne obnavlja lepotu, mladost, kao lek od tegoba svakodnevice očaja i straha od neumitnog propadanja, oseća operna pevačica Marta L., junakinja Andrićeve priče „Žena na kamenu“ (1954). Tako se ona uvek preporodi kad izroni iz penušave morske vode u kojoj ostavlja sav taj dnevni životni pritisak i opterećenja koje donose neumitne godine.

More je Andriću poslužilo da ode najdalje, koliko je mogao, od svoje poznate, epski intonirane, realističke proze. „Letovanje na jugu“ kritika je doživela kao piščev iskorak, čak i u predele fantastičnog. „To je moja moderna“ (Jandrić, 1977: 98) – rekao je o svom postupku u toj priči sam Andrić.

Napuštajući svet istorijskog pripovedanja i tome „andrićevski“ prirodenu širinu i skladnost fabule, u ovoj priči, pisac nam daje svet junaka koji svoju panteističku težnju ostvaruju u poetizovanom spajanju sa prirodom.

Početak priče „Letovanje na jugu“ (1959) vraća nas moru iz „Žene na kamenu“. Glavni junak, profesor Alfred Norges, prepuštajući se tom sadejstvu mora i sunca, tog veličanstvenog beskrajnog prostranstva, i sam biva prožet, bar na tren, tom morskom sugestijom večnosti lepote i života.

Ali kako je more izvor i snaga života, u tom njegovom beskrajnom plavetnilu onda mora biti da je tu i neodgonetnuta tajna života. I kada na tajanstven način austrijski profesor, dotle opijen čudima mora, odjednom i neopozivo nestane, pripovedač kao da ne želi da reši taj zagonetni nestanak.

I kao da je taj nestanak Andrićevog junaka zapravo i nije nesreća, već njegovo zagonetno spajanje sa veličanstvenošću beskraja, prelazak u stanje nirvane, te apsolutne slobode i oslobođenosti, koja je iznad svih bolova, patnji i iskustava, koje čovek samo u susretu najvećim fenomenima ovog sveta može da dosegne.

Ova idila bračnog para Norges, to njihov poslednje, ali zato čarobno leto na morskome žalu s početka priče podsetilo je Žanetu Đukić Perišić (2013: 497) na ono leto u životu Iva Andrića pošto je 1958. sklopio brak sa Milicom Babić.

Žaneta Đukić Perišić smatra da bi ta tako idilična, mirna stabilna zajednica kojom u prirodi odišu Norgesovi, zapravo mogla da oslikava Andrićevo osećanje mira kojeg je doživeo sa ženom koju voli. Sa ženom za kojom je žudeo decenijama, on je izgleda doživeo osećaj bračne harmoničnosti koja je označavala i snažnu ljubav, ali i nežnu privrženost i bezgraničnu odanost.

Zbog toga i nestanak profesora, i traganje njegove porodice, pa i sve drugo, pa i ono svevideće oko pripovedača, nestaju i utapaju se u moru umetnički nadmoćne bujnosti i ozarenosti pripovedanja Iva Andrića.

„Letovanje na jugu“, ispostavilo se, ispalo je tako i neka vrsta „labudove pesme“, ako se o Andrićevoj prozi govori kroz elemente fantastike, sunčevog sjaja i modrog mora. Kako tvrdi Marija Mitrović: „Posle uzleta koji se dogodio u priči 'Letovanje na jugu' ova pesnikova mediteranska struna sasvim se umirila i nije više ništa slično stvorila“ (Mitrović, 2009: 102). Jer, u delima poput *Kuće na osami* i *Omer paša Latas*, ponovo se vratio istoriji i legendi i svom suverenom pletu pripovedanja o tako mu poznatim i bliskim predelima prošlosti.

Još jednom Andrić pokazuje koliko oseća i poznaje more, kada u pripoveci „Zanos i stradanja Tome Galusa“, za karakterizaciju lika upravo koristi odnos glavnog junaka prema atmosferi koju donose more i sunce.

U pričama „Robinja“ i „Životi“ iz *Kuće na osami* (1976) on more personifikuje, dajući mu naratorsku funkciju. U prvoj, more svedoči o nesrećnoj robinji Jagodi koja se ubija kao zatočenica u novljanskoj luci. U drugoj, more pripoveda o starom antikvaru, osobenjaku, koji živi u osamljenoj kući na morskoj obali i drži se životne filozofije prema kojoj u moru života treba plivati opasan snagom, kojom se može isplivati i sačuvati svoj sopstveni identitet.

More i njegov svet nisu bili pretežniji deo njegovog stvaralaštva, ali u njegovom životu to je bilo sasvim drugačije. Tako septembra 1946, iz Sarajeva, gde je tada privremeno živeo, odlazi za Dubrovnik, i odatle 23. septembra piše svojoj prijateljici Leposavi Beli Pavlović:

„More je divno u ovo doba godine. Divno, to je slab izraz, kliše, ali u nedostatku boljeg, ja ga pišem ovde, a Vi ćete sami zamisliti, more po svojim sećanjima. Na ovom našem moru izgleda čoveku da je stalno neki praznik, a i ono poslova koji se rade izgledaju laki i ljupki, kao neka igra. Čovek bi ovde, čini mi se, mogao da se prepuste odmoru i neradu, prostom i prijatnom gledanju ove lepote“ (nav. prema Đukić Perišić, 2013: 499).

Andrić je šezdesetih godina prošloga veka u zimske dane boravio na sunčanom Hvaru, o čemu je svedočio 1973. u razgovorima sa Ljubom Jandrićem. Od Hvara je odustao jer mu se učinilo da se tih januarskih dana osećao kao da je na Terazijama, jer bi se „pola Beograda“ tada okupilo na ostrvu, ali je pri tom dodao:

„Ali, moram priznati, takve lepote nema nadaleko na svetu. Provesti januar i februar na Hvaru, to je najveća blagodat koju čovek može sebi priuštiti. Međutim, ne verujem da je takav raj pouzdan saveznik za onoga koji misli na stvaranje. Čoveka iz koraka u korak mame sve same boje, predeli, vedrina, tako da pisanje ustupa mesto čarima. Ne verujem, niti sam čuo da je neko značajno delo nastalo na Hvaru, a pouzdano mislim da zadugo neće ni nastati“ (Jandrić, 1977: 287).

U Boki, u svojoj kući na Toploj, iz koje su pružao pogled na kapiju zaliva, ne samo zbog sretnih godina sa Milicom Babić, Andrić skoro i ne piše od zanosnih miomirisa egzotičnog cveća i drveća koje se od tog dugačkog šetališta uz more, podiže visoko i prepliće sa neizbežnim skalinama, tim tako prepoznatljivim zaštitnim znakom Herceg Novog.

„Ovde je tako lepo... Da se nema šta dodavati... A grehota bi bila bilo šta oduzimati“, rekao je jednom prilikom Andrić Stevanu Raičkoviću, koji ga je u Herceg Novom posećivao (Brajović, 1997: 176).

Tu je, u Herceg Novom, više nego verovatno 1964, smatra Žaneta Đukić Perišić, i nastao zapis „Starinska pesma posle sjajnog dana“, koji je Andrić uneo u svoju „Svetlozelenu svesku“:

„Modra površina mirnoga mora prima brzo boju večeri, a u dnu vidika bela lađa naglo se udaljuje i sve više biva kao magla, kao pramen dima bez vidljive vatre. / Bela lađa naglo nestaje: još koji trenutak, i biće samo misao, kao sećanje. / Bela lađa, ista nam je sudbina, sudbina svega, jer mi ćemo brzo potonuti u naše more, u san i tamu“ (nav. prema Đukić Perišić, 2013: 500).

Međutim, kada na čas Andrić napusti te svoje omame i predele začuđenosti i ushićenosti slikama mora, i pogleda na stvarni svet oko sebe, on ne može da ne primeti ni u Dubrovniku, a pogotovo u svom Herceg Novom ta česta, pogotovo retorička, karnevalska preterivanja, taj neobuzdani mediteranski smeh, koji kao neka vrsta sociokulturne izohipse povezuje ceo Mediteran. Jer, na Mediteranu, na tom suncu i pokraj tog mora, čini se kao nigde drugo, oduvek se prepoznaje jedno osećanje bliskosti sa svetom i ljudskom prirodom. A to, s druge strane, tako odudara od same Andrićeve ličnosti, njegovog vaspitanja i obrazovanja, od sveta u kojem je formiran i na koji je uticao duh i kultura takozvane *Mitteleurope*.

Ljudi na Mediteranu, kao da ne drže posebno do jednog gesla koje je toliko bilo prirodno uz samog Andrića, a prema kojem je čovek uvek gospodar neizgovorene, a sluga svoje izgovorene reči. Andrić je to slobodno, nesputano, a najčešće temperamentno ponašanje domaćeg sveta, posebno u Herceg Novom, video kao neku vrstu kontraindikacije u odnosu na slike koje daje to očaravajuće sadejstvo mora, sunca, prirode i obale. Zato jedan njegov psihološki portret južnjačkog sveta ima i sasvim drugačiji ton:

„Ovi južnjaci svojim neodmerenim i nepametnim pričanjem umanjuju lepotu i stvarnu veličinu ovih predela, i sve svode na malu i smešnu meru svoje hipertrofirane i nejake ličnosti. Šteta što ne umeju da ćute, kad im je sudbina dala da se u ovakvoj lepoti rađaju i u njoj žive“ (nav. prema Đorđević, 2013: 511).

Zbog te „neusklađenosti“ između savršene lepote mediteranskih pejzaža i samih Mediteranaca, tih „hipertrofiranih pripovedača“ koji po njemu kao da žele da se na taj, pogrešan način uzdignu iznad takve prirode, Andrić mora na čas, da zaboravi svoju poetičku paradigmu o pričanju kao osnovi ljudske komunikacije, iznetu u besedi povodom Nobelove nagrade.

U jednom aluzivnom i punom simbolike zapisu, on, u okviru svoje estetsko-vrednosne skale, daje sliku o predelima i ljudima na ovom delu Mediterana, koji se međusobno značajno razlikuju i razilaze.

Tako je nastao ovaj Andrićev zapis u *Znakovima pored puta* o taštini i ograničenim čempresima, koji nikako neće da se prilagode prirodi, već se po meri svoje uobraženosti, hipertrofiranosti, nepotrebno nadmeću sa njom:

„Na obali mora. Sve je drveće manje-više nagnuto u pravcu u kome zimi duva bura. Jedino čempresi, crni i tanki, govore celom svojom pojavom i stavom: 'Vidite kakvi smo mi, pravi i ispravni, nepokolebljivi i dosledni! Uvek pravo, i samo uvis!' I to ponavljaju neprestano, nesposobni da išta drugo smisle i kažu, gluvi za sve što drugi govore, slepi za sve što se oko njih dešava, tako da su zaista dodijali i travki i drvetu, i moru i kršu svojom samodopadnom gordošću“ (Andrić, 1977).

U tom narušavanju sklada između prirode i ljudi na kojem Andrić insistira u svojim mediteranskim zapisima dok očigledno gleda slike svakodnevnog života Herceg Novog, on primećuje da odveć lako laž u svakodnevnoj komunikaciji zameni metaforičnost, narativnu slobodu i kreativnost. Ona laž koja unižava i besednika i slušaoca:

„Oni se redovno služe svojim lokalnim govorom. Ponašaju se kao ljudi na karnevalu koji se u kostimima i pod maskama kreću slobodnije, izražavaju smelije, i govore i rade ono što se bez maske i kostima ne bi nikad usudili da kažu i učine. Grčevito se drže svog dijalekta, da bi, tako maskirani i kostimirani, lakše i slobodnije mogli da izraze sve ono zavidljivo, tričavo i pakosno što žele da kažu o svom bližnjem. A od toga i taj njihov, inače zvučni i zanimljivi govor, dobija nešto nisko i nečisto, i mi ga slušamo sa nepoverenjem i odvratnošću. Sve mi se čini da zaudara iz usta dok govore“ (nav. prema Đorđević, 2013: 513).

U svakodnevnici svog života u Novom, Andrić je sretao mnoge zanimljive novske sugrađane, poput Branka Lazarevića, slikara Voja Stanića, ali je znao da se zadesi i u društvu težaka, ribara i onog sveta koji je više mogao da nasluti i prepozna Andrićev ugled i značaj, nego što je mogao stvarno da zna ko je Ivo Andrić. Pa se tako jednom i dogodilo, prema pričanju Voja Stanića, da je poznati gradski ribar Tomažo Pilić, u društvu sa Andrićem, očigledno fasciniran čovekovim otisnućem u kosmos, na popularnom Škveru odjednom rekao i ovo: „Šjor Ivo, ne cijenimo mi vas što ste kosmonaut, već što ste dobar čovjek.“

U takvoj karnevalskoj atmosferi dnevnih duhovitosti, u kojima ljudi toliko naizgled odudaraju od harmonične prirode, svaki čovek „andrićevskog“ psihološkog profila odmah napušta poetička načela slavnog pisca. Pa, umesto priče i pričanja, kao načinom da se dosegne večnost, daje prednost poznatom, ali drugačijem egzistencijalnom načelu: „u ćutanju je sigurnost“. Ali u ovakvim „hroničnim

mediteranskim slučajevima“ sam Andrić nije, svakako, mislio na sopstveno ćutanje, koje ga je, inače, toliko puta spasilo u životu. Ćutanje po Andriću, u ovom slučaju je možda najbolji, ako ne i jedini način, da se prevaziđe tako uspostavljena dihotomija između prirode i ljudi. Da se taj bogomdani prostor sačuva od svega onoga što sobom donosi takozvani ljudski faktor. Zato je za Andrića punoća uživanja u Mediteranu potpuna, samo u u stanju metafizičke usamljenosti. Inače joj sklon, osećajući se u njoj najzaštićenijim, Andrić kao da samo u tom stanju, pokraj mora, može da oseti jedinstvo prostora i večnosti.

U samom Herceg Novom, Andrić je otkrio još jedan književni motiv, donekle sličan onome koji je inače proslavio njegovo pripovedanje. Kao što mu se još davno učinilo dok je prelazio i posmatrao mostove, tako su mu se za vreme šetnji po Herceg Novom, te gradske česme, baš kao i mostovi, učinile kao i jedini znak života i njegovog smisla. One su za njega simbol ljudskog trajanja i neočekivano čvrsta spona sa istorijom, o čemu Andrić u *Znakovima pokraj puta* kaže:

„Slušajući šapat česme pored koje sedim, ja zamišljam njeno poreklo, njen postanak i tok do ovog mesta i oblika. Gledam naraštaje onih koji su se na njoj napajali ili njenom vodom prali, kvarili je, mutili, čistili i obnavljali kroz razna vremena. Vidim tvrde Turke Novljane kako, zasukanih rukava i bosi, čuče na ovim pločama i uzimaju avdest. Čujem, čini mi se, šapat kojim zahvaljuje bogu na njegovom daru i mole pokoj i za dušu onoga ko je ovu česmu uhvatio, ozidao i učinio je pristupačnom svojim savremenici i onima koji će doći posle njega. Vidim i redove gradske dece koja pune svoje krčage ili bakrene sudove, ne misleći ni na šta drugo do na svoju igru i graju. I putnika ponekad vidim, jednog od hiljadu koji su se u prolazu ovde zaustavljali, tražeći od skromne česme okrepe i odmora. Privezavši konja malo podalje, sedi u dragoj hladovini koju će već idućeg časa napustiti zauvek. I vojnike neke često gledam, ratnike prošlih vekova i nestalih carevina, kako se, prašni i ožednели, nestrpljivo guraju oko sporog mlaza ove vode“ (Andrić, 1977).

I kao što se ova voda prirodno spušta od izvora sa obližnjih hercegnovskih planina, tako teče i Andrićeva naracija u kojoj je čovek utemeljen na toj povezanosti stvarnosti i naizgled zaboravljene i daleke istorije. A taj Andrićev čovek, i mostovima i česmama, i ne samo njima, već i tim andrićevski prirodnim tokom legende i pričanja, želi da ostvari večni trag u svom vremenu i u istoriji.

Posle smrti Milice Babić, Andrić više nije kročio u svoju kuću na Toploj, da bi se potkraj života, preko Sarajeva, Mostara i Stoca još jednom spustio do mora. U Stonu ponovo mu more i sunce, ali ovog puta i poslednji put, pokazuju svu svoju životvornu snagu: „Kad pomislim na smrt, uvek me spopadne tuga za ovim morem koje će zauvek iščeznuti iz iz mojih očiju... Ništa tako ne mami uzdah kao detinjstvo i more“. „Kad dođem na more, setim se Mandeljštama i jednog njegovog stiha: 'Još se ne umire meni'“ (Jandrić, 1977: 254), kaže Andrić svojim prijateljima i saputnicima tog poslednjeg leta svog života.

8. Rekapitulacija

Srpske kulturne, kao i sve druge veze sa Mediteranom znatno su starije od 1. decembra 1918, kada je, formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Srbija postala deo države koja je široko izlazila na Jadransko more i Mediteran. U nemanjićko doba, pojedini veliki i značajni gradovi na Jadranu priznavali su vlast i uživali zaštitu poznatih srpskih vladara, da bi u Dušanovo vreme srpska država izlazila čak na tri mediteranska mora. Sve to je uslovalo vekovno prožimanje i izrazite privredne i kulturne veze stare srpske države sa svetom Mediterana. Što se danas može pratiti i kroz najznačajnija dostignuća stare srpske umetnosti i arhitekture.

U ovom poglavlju analizirane su najranije istorijske srpske veze sa Mediteranom, i najznačajnije manifestacije tih veza u staroj srpskoj umetnosti i arhitekture. U poglavlju je takođe posebno utvrđen istorijski značaj dugih i intenzivnih srpskih veza sa Venecijom, za srpsku pismenost, književnost i kulturu. Uz venecijanski mediteranski aspekt srpske književnosti i kulture, u poglavlju je osvetljeno i izuzetno značajno srpsko mediteransko književno iskustvo u okviru zlatnog doba takozvane dubrovačke književnosti. Pri tom, dubrovačka književnost, njena tradicija i istorija, uz nesumnjive i presudne italijanske uticaje, shvatana je i razmatrana i kao hrvatska, ali u isti mah i kao srpska. Tako je, u okviru te zajedničke dubrovačke tradicije, i srpska kultura ostvarila svoj mediteranski duh, kao i svoj kontaktni karakter. Što se u drugoj polovini XIX veka, na Jadranskom primorju, manifestovalo jednom posebnom društvenom, kulturnom i nacionalnom pojavom, ponajviše u Dubrovniku, ali i širom primorja, zasebnim nacionalnim pokretom takozvanih Srba katolika.

Istočna obala Jadrana bila je i linija dodira srpskog naroda sa zapadnim svetom. Ali to je bila često i linija odbijanja, jer se upravo tu nalazila i linija koja je razdvajala dve konfesije.

Na Mediteranu su zabeležena i prva dva zapisa srpske narodne poezije. Upravo u vreme nastanka ta dva zapisa, počinje i zasnivanje takozvane Pravoslavne Dalmacije, kao posledica osmanskih osvajanja i velikog pomeranja stanovništva u unutrašnjosti Balkana. Mediteran postaje sve značajniji za kulturni, književni i sveukupni život srpskog naroda, a vremenom su prekomorski uticaji i mediteranski „glas“ u srpskoj

književnosti sve prisutniji. Tako je Mediteran najpre nadmoćno osvojio srpsku putopisnu književnost i obojio njene najznačajnije stranice U ovom poglavlju je dat i pregled srpskog putopisnog žanra, u kojem mediteranska inspiracija srpskih pisaca, počev od onih najznačajnijih, pa i do onih manje poznatih, ili zaboravljenih, zauzima pretežni deo celokupne istorije ovog proznog žanra.

III. SRPSKA KNJIŽEVNOST XIX VEKA I MEDITERANSKI SVET

1. Petar II Petrović Njegoš

Naša narodna poezija kao da sadrži zavetno nepoverenje prema Mletačkoj republici i Latinima. Ono je posledica veoma konkretnih istorijskih iskustava našeg naroda, u dugom vremenu velikih kulturnih, političkih, ekonomskih i drugih razlika, koje su toliko vidljive između naroda i društvenih zajednica, obično na rubovima različitih svetova, religija i civilizacija. Tako se to nepoverenje oblikovalo u dužem periodu istorije, a naročito za vreme vlasti Otomanske imperije na Balkanu. Zato se može reći da je na to ponajviše uticao u našem narodu uvreženi osećaj mletačke ravnodušnosti i zlonamernosti prema borbi srpskog naroda protiv Turaka. To osećanje se raširilo ne samo zbog izostanka stvarne i povremene podrške u toj borbi, već i zbog ne retkih primera izneveravanja dogovora i napuštanja zajedničke borbe protiv najčešće istog neprijatelja. Zbog toga u narodnoj poeziji imamo poznate izraze dugog i dubokog sukoba latinske i srpske kulture, koji pre svega, kako smatra narodni pevač, imaju etičku osnovu.

U našoj narodnoj poeziji ne suprotstavljaju se međusobno, visoka venecijanska civilizacija kao nenadmašna i superiorna u odnosu na nerazvijeni, primitivni, narodni patrijarhalni svet. Za narodnog pevača, ali i neke od naših najznačajnijih pisaca XIX veka, nerazumevanje i sukob nastaju zbog jednog drugog opozitnog odnosa, onog koji bi za ovu priliku mogli nazvati sukobom, ili nerazumevanjem koje vlada na relaciji između svetovnog i sakralnog.

Tako Venecija, sa svim tim svojim sjajem, iz čije perspektive je obližnji epski svet suviše okamenjen, onako moderna i samo sebi razumljiva, predstavlja za patrijarhalnog seoskog čoveka neupitno svetovno iskušenje.

Da se zaista radi o iskušenju, koje nije ni malo, pa ni jednostavno, potvrđuju mnogobrojni primeri iz istorije književnosti. I da taj naizgled jednostavni binarni sukob, ima i svoje naličje, možda ponajbolje ilustruje jedan Njegošev zapis sa puta, naravno, iz Italije:

„Svijet je pozorište smiješno na kojemu se treba u različitim i svakobrojnim maskama pokazivati. Današnji vijek (u svijetu) fabricira ljude ljudskom majstorijom i lukavstvom kao što se fabricira brilijant njegovim prahom. Stoga se čovjek danas u svijetu cijeni po načinu brilijanta, tj. što ima više lica (facija) čovjek i brilijant, to je skuplji. Vidimo iz ovoga, dragi Srbije, kako strašno ljudi u prosvešteniju napreduju, samo što im se lice natrag okrenulo te nazad gledaju“ (Njegoš, 1979a: 202).

Jednostavno rečeno, očigledno je da sav taj silni progres, kao motor svetovne civilizacije lako stvara i lica, pa i licemerje kao svoju obrazinu, ali da li stvara i ličnosti?

Posebno kraj veka, koji je nastupio posle onog Njegoševog, obeležile su čuvene reči Martina Hajdegera, prema kojima svetlost javnosti sve zatamnjuje, koje, eto sa neprekinutom aktuelnošću i svežinom stalno novih primera, odjekuju i u ovom, XXI veku.

Njegoš je više puta pohodio Italiju, Trst, Veneciju, Napulj i Padovu, tražeći leka za svoju grudobolju, ali i za lične vladarske muke teokratskog suverena svoje male i stešnjene zemlje, kojoj je san o slobodi bio jedino bogatstvo.

Ali kad god bi se popeo na svoj Lovćen, mogao je da se prepusti panorami mediteranskog plavetnila, koja se skoro u nedogled, pružala sve do Italije. Mogao je, takođe, i da se prepusti i svojim mladenačkim bokeljskim uspomenama i životnom razdoblju koje je imao za njega meru presudnosti. Bile su to one najvažnije, pripremne godine za sve teško, mučno, ali i veličanstveno i slavno, što će potom nastupiti u njegovom životu.

Susret sa Mediteranom u danima dečastva, za mlađanog Radivoja Tomova Petrovića, bila je vrsta životne inicijacije, koja je i za njega bili suštinska, i može se smatrati jednom od najpresudnijih. Tako je on na tlo Boke stupio još kao dvanaestogodišnjak, najverovatnije 1825, kada je došao u Herceg Novi, u školu „prosvješćenija“, koju je u jednoj kaluđerskoj ćeliji na Toploj, za bolju decu iz Novoga i okoline, držao poznati učitelj Josif Tropović.

Prema docnijem kazivanju Petra Dostinića, inače najboljeg druga Radivoja Tomovog Petrovića, iz tih školskih dana na Toploj, sa njim su tog prvog dana, u Novi došli i i stričevi budućeg crnogorskog vladike Petar I i Sava, arhimandrit Josif Pavlović, nastojatelj manastira Ostrog, protopop Nikola Martinović, ujak Lazo Proroković i jedan

Vukotić sa Čeva. Prema tom sećanju, Novljani su ih veoma srdačno dočekali (v. Vukmanović, 1982: 327–340).

Još pre toga, Rade Tomov je na sebe pažnju skrenuo jednom šaljivom pesmom o čekličkim svatovima, koja je nasmejala i njegovog strica. Kad je čuo, vladika Petar I je rekao da će Rade biti „odličan junak i pametan čovjek“. Negde u isto vreme, Petar I je u manastiru Stanjevići rukopoložio Josifa Tropovića za jeromonaha, uverivši se u primerno vladanje ovog Novljanina, koga su savremenici zapamtili kao „lijepo vaspitanog, sa naklonošću za neki viši stil u svemu što je preduzimao i radio“ (Vukmanović, 1982: 327). Prelaskom kod Josifa Tropovića, u život dečaka Radivoja Tomova ušao je i svet Tople, Savine, Herceg Novog i Boke Kotorske. Koliko je susret sa morem i tim priobalnim svetom bio važan za odrastanje i sazrevanje vladike i pesnika, potvrđuje i njegovo pesničko delo. Ali kako je je sve to izgledalo, prvih dana na Toploj, zabeleženo je u sećanju Petra Dostinića:

„Radu je tada bilo trinaest godina, a izgledao je kao da ima osamnaest. A ja sam od njega bio stariji tačno šest godina i četiri meseca, a prema njemu sam izgledao kao dijete od trinaest godina.

Bio je poširih pleća i gajan, i uz to vrlo lijepo odjeven, po crnogorski. Na glavi je imao kapu, a na sebe bijelu košulju sa podvrnutom ogrlicom, džamadar, bjelaču (gunj) od šajka, a preko nje zlatom izvezenu dečermu, gaće od plavetne raše, bijele suknjene dokoljenice i opanke. Ljeti je išao uljećen i bos.

U Toploj je Rade bio lijepo gledan i pažen. On sam se osjećao da nije samo đak, nego i gospodičić, Petrović, Crnogorac kućić. U to vrijeme je sa nama učio i sin kneza Đura Vojnovića, mali Jovo, koga sam najčešće ja dovodio u školu. Jedno jutro je i Rade sa mnom pošao u kuću Vojnovića. Jovova majka nas je lijepo primila. U to se pojavio i knez Đuro, i čim saznade za Rada, ko je, širom otvori vrata salona svoje kuće, uvede ga unutra, posadi ga na divan, i začuđenoj ženi doviknu: 'Jadna ne pošla, ne znaš ti ko je ovo – bratanić mitropolita Petra I, budući gospodar Crne Gore'“ (Vukmanović, 1982: 327–340).

Rade je vrlo brzo, svojim izvanrednim pamćenjem, oštroumnosti i hitrinom, nadmašio u učenju svoje drugove, pa je sa žitija svetaca prešao i na svetovne knjige, koje je pozajmljivao u Herceg Novom. Sa igumanom Tropovićem je obilazio sela Topaljske opštine sakupljajući milostinju, a o slavama, saborima, krštenjima, svadbama

i sahranama nekoliko puta je bio i na Luštici. O slavama Sv. Jovana i Sv. Šćepana, Rade Tomov je bio i gost u salonima poznatih novskih kapetanskih kuća Marka, Joka, Mihaila i Vasa Komnenića i Špira Milašinovića. Ali krišom od učitelja, on je u Novi odlazio i na večernje zabave i druženja, „na vesele sastanke đe momci i devojke igraju i pjevaju“. Kako su izgledali i neki drugi dečaćki dani Rada Tomova u u hercegnovskom kraju, zanimljivo se prisećao Petar Dostinić:

„Jednom smo zajedno i posjetili selo Uble, gdje sam trebao da krstim dijete svoga kuma, popa Mitra Vasiljevića. Domaćin nas je toliko lijepo primio i ugostio. Na odlasku nas je ispratio sa još nekoliko ubljanskih glavara, pod barjakom i uz pjesme, prateći nas čitav sat hoda. Rade je bio veseo i u jednom trenu mi reče da mu je to najmiliji dan koji smo zajedno proveli.

Ali jednom smo Rade i ja odvojili od učitelja Tropovića i izjahali prema Sutorini. Turci na straži, na Žvinjama misleći valjda da smo njihovi podanici, koji nikako nijesu smjeli jahati po njihovom imanju, gađali su nas iz pušaka. Zato je Rade, drugom prilikom, opet u Sutorini, kada je morao da prođe pored turskog naselja, za slučaj da ga napadnu, uzeo pušku iz kuće Vuka Gudelja, i naoružao se“ (Vukmanović, 1982: 327–340).

Prema ovom Dostinićevom sećanju, jednom drugom prilikom, primetivši snažnog i naočitog Rada, kod Tropovića se raspitivao izvesni Turčin Ibraga Dizdarević. Ali na to raspitivanje, Tropović se brzo snašao, rekavši da je on jedan Bokelj iz Luštice. I onda je ne časeći mnogo, napisao pismu mitropolitu Petru I, da Rade „stojeći kod njega nema što više naučiti, već onoliko koliko je dosta za jednoga kaluđera, ne bi li ga ponovo primio na Cetinje“ (Vukmanović, 1982: 327–340).

U Herceg Novi je Rade Tomov došao kao dečak, da bi po svom povratku vrlo brzo postao Petar II, mitropolit cetinjski i gospodar Crne Gore i Brda.

A kao mladi vladar, kako je govorio Ivo Andrić, našao se pred onim najvećim i najtežim mogućim zadatkom, kako da učini da njegov narod postane kulturni, a da ostane svoj.

Odlazak u svet, uvek je kod Njegoša podrazumevao susret sa Mediteranom, odakle bi nastavljao i na evropski kontinent. A sećanje na mediteranske slike Boke, koje je poneo iz svojih dečaćkih dana, trajno je sačuvao u svojoj poeziji.

Jedna od najstarijih slika mediteranskog sveta u srpskoj književnosti, neka vrsta opšteg mesta o tome kako je naš svet doživljavao život u gradovima na obalama Mediterana, direktno i prirodno potekla iz narodne poezije, svakako je poznata epizoda iz *Gorskog vijenca* u kojoj vojvoda Draško opisuje šta je sve doživeo tokom svog boravka u Mlecima. Sama epizoda predstavlja vidnu ali i veoma važnu digresiju u sledu događaja u ovom najpopularnijem Njegoševom delu.

Svoj dramski spev o istorijskoj sudbini Crne Gore i Crnogoraca, kroz događaje, dijaloge i monologe, kroz učešće pojedinaca i kolektiva, Njegoš je ostvario kao vreme u kojem treba da sazre i da se prirodno prihvati najteža moguća odluka, u najtragičnijem trenutku istorije ugroženosti jednog naroda, da i brat može krenuti na brata.

U jednom delu *Gorskog vijenca*, toj sada već i egzotičnoj patetičnosti svojih junaka najveći pesnik srpskog jezika, kroz epizodu o pričanju vojvode Draška o boravku u Mlecima, suprotstavio je vitalistički eros, i to onaj koji potiče sa smehotresnih obala ljudskog duha.

I *Gorski vijenac*, pa i celokupno Njegoševo delo, pa i njegov kratki život protekli su u doba koje obeležio poznati dogovor tri cara koji nije dopuštao bilo kakvu promenu granica na Balkanu. Tako da su oslobodilačke akcije srpskog naroda, u Njegoševo doba praktično bile zabranjene i onemogućene. Bile su to i godine velike suše i gladi, ne samo u Crnoj Gori, u kojoj je njen vladika u svoj toj nemoći mogao samo da gleda kako se novcem iz skadarskog sandžakata, u Crmnici, na obodu Skadarskog jezera, pojedinci prevode u islam.

Osećajući svu tragičnost opstanka svog naroda, ali i sebe kao vladara, u vremenskoj i istorijskoj iznudici, bežeći od očaja i muke, on se vraćao iskustvima svojih prethodnika na stolici crnogorskog mitropolita. Tako je morao pročitati i prepis jednog pisma rodonačelnika vladarske dinastije Petrovića, vladike Danila, u kojem postoji jedan izveštaj o poznatim događajima u cetinjskom kraju za njegovo doba, koji se nazivaju „istraga poturica“. Taj dokument je više nego očigledno mogao da posluži kao neka vrsta sinopsisa, za docniji nastanak Njegoševog dela o „istrazi poturica“.

Ali dramski spev o istorijskoj sudbini Crnogoraca, njegovom tvorcu je bio izuzetna prilika i da svetlu i veku, predstavi i svoj narod. U razgovoru koji je marta 1848, na Cetinju, imao sa tadašnjim službenikom Vlade Srbije, Matijom Banom, Njegoš

je govoreći o svom tek objavljenom *Gorskom vijencu*, ne sluteći koliko dugo će ovo delo biti sinonim za Crnu Goru i Crnogorce, ovako svedočio:

„On će se samo dopasti mojim Crnogorcima, a zato što sam u njemu izneo njihove običaje, njihov način mišljenja i govora, njihov karakter, te se vide kao u ogledalu. Ali se neće dopasti obrazovanom svetu koji će mi zameriti da ono nije prava drama, da vladika Danilo, koji je glavna osoba, uvek mudrija a skoro ništa ne radi, pa ipak delo koje smišlja ispada srećno, više nekim slučajem nego njegovim naporom“ (nav. prema Mladenović, 1996: 11–12).

Kako taj crnogorski svet zaista video one druge, posebno onaj razvijeni, kakav je mogla da predstavlja ondašnja Venecija, u *Gorskom vijencu* pokazuje epizoda sa Vojvodom Draškom. Jer, između ta dva sveta, najpre, i u prvi mah vladaju nepomirljive razlike, koje se dodiruju samo onda kada je kontakt neizbežan. Međutim, njihov istorijski dodir je neizbežan, a za demografski razvoj i sudbinu Mediterana, presudno važan. Jer, kako i tvrdi najznačajniji istoričar Mediterana, i jedan od najznačajnijih istoričara protekloga veka, Fernan Braudel, poreklo Mediterana je zapravo pastirsko.

I upravo ti gorštački predeli, čiji i stanovnici najpre zaziru od za njih tako nesigurnog karnevalski urbanog tla, tik uz samo more, postaće vremenom najveće demografskog vrelo Mediterana, odakle će skoro isključivo stalno biti i regrutovane nove generacije Mediteranaca.

Tako su mnogi pravoslavni mladići spuštajući se podlovcenskih brda u Boku, kao uostalom diljem Mediterana, u potrazi za boljim životom, u želji da postanu građani venecijanske republike, primali katoličku veru i potom postajali uspešni trgovci, pomorci, pa i crkveni velikodostojnici, čak i biskupi, pa i najznačajniji pojedinci duhovnoga i kulturnoga života katoličkoga sveta i reda.

Ali vratimo se začas *Gorskom vijencu* i epizodi sa vojvodom Draškom. Šta zapravo Njegoš želi da postigne njome? U dramaturškom smislu ona svakako može da posluži da se donekle depatetizuje već stvorena atmosfera. Ili, možda da u svoj digresivnosti od glavnog toka speva, na svoj način da još više razmere i podigne značaj odluke koja u spevu tek predstoji.

Jer Njegošev dramski spev protiče u nekoj vrsti stvaranja atmosfere da se najzad donese sudbinska odluka koja protagoniste vodi u ultimativnu borbu na život i smrt.

Stvaranje uslova za onu odluku posle koje više nema rezervnih položaja i mogućnosti za bilo kakvo uzmicanje, mnogo je važnije od samog događaja od čijih posledica će svi zazirati. Razmere te odluke su takve da će njene posledice ostati za generacije. Zato sam događaj, istraga poturica, jednostavno kao da se preskače, i o njemu saznajemo posredno, na samom kraju, kada se sve već praktično i dogodilo.

Pričanje vojvode Draška o dalekom i uglavnom nepoznatom svetu, za njegove patrijarhalne sunarodnike, u trenutku kada sudbinski treba da suoče sa istorijom, neočekivano se pretvara u pravo smehotresno nerazumevanje i zaziranje od tog tuđeg i tako drugačijeg sveta.

U svom najpoznatijem delu o istorijskom biću Crne Gore, Njegoš kroz pričanje vojvode Draška o svojim venecijanskim danima, želi da predstavi taj sakralizovani pogled i vizuru kolektivnog identiteta koji je vekovima, samo tako mogao i da gleda na sav taj sjaj života sveta u zlatno doba drevne Serenisime.

To nerazumevanje i strah od novog i drugačijeg, najpre kao mogućnosti da nestane svet u kojem je nastalo tradicionalno crnogorsko društvo, postaje u jednom trenutku moćni okidač za smeh i humor, za čar zanimljivog pričanja, za nadahnuto i poetsko. A koliko taj tradicionalni, arhetipski svet zazire od tog drugog, drugačijeg i posve nesigurnog sveta, na neki način potvrđuje i uvod za pričanje vojvode Draška. Jer, taj svet ne ide tamo ni usput, niti po kakvom slobodnom izboru, već samo kada se to ne može jednostavno izbeći, onda kada naiđe neka zaista preka potreba.

Zato serdar Vukota, pre nego što će vojvoda Draško pojaviti, daje objašnjenje o događaju koji se još zbio u Kotoru. Zanimljivo je da postoji stvarni predložak, ili izvor koji je Njegošu poslužio za ovu epizodu u *Gorskom vijencu*. U svojoj *Istoriji Crne Gore* Sima Milutinović Sarajlija je zabeležio da je izvesni pop Dragojević pri napadu Latina na Kotor, koji su Turci branili od Mletaka, zaslužio „zlatnu medalju (kolajnu) i do smrti platu“ (v. Njegoš, 1981: 286).

Njegoš zato i daje razloge Draškovog odlaska u Veneciju:

Pop je pao ljuto od starosti,
Pa je Draško u Mletke hodio
Da donese od Mlečića platu.

Dakle, Draško je u Veneciju otišao bez preteranog oduševljenja, veoma konkretnim poslom, a sve što je video, možda bi se moglo reći da je bilo je uzgred, i svakako u prolazu.

Pričanje vojvode Draška, spada tako u tzv. remetilačke epizode u kompoziciji *Gorskog vijenca*, kao što su one o svatovima, o sestri Batrićevoj, o popu Miću, o babi veštici iz Bara. Sve te epizode, kako kaže Jovan Deretić „imaju punu samostalnost kako prema glavnoj temi, tako i jedna prema drugoj“ (Deretić, 1969: 80).

Epizoda „Draško u Mlecima“ vidno smanjuje dramsku napetost *Gorskog vijenca*, glavni junaci ovog dramskog speva u njoj se „izmeštaju“ u jedan više nego mirnodopski prozor i pomalo neočekivani „odmor od istorije“. A Vojvoda Draško svojim pričanjem, u kojem on kao suvereni moralni sudija nadmoćno izriče ocene o mletačkom društvu, zapravo insistira na komičnim i humornim slikama o Veneciji. Tako Njegošev crnogorski *homo heroicus*, inače stalno opterećen brigama i „teškim“ mislima, uživajući u tim Draškovim podrugljivim slikama o Veneciji, odjednom počinje da se smeje.

Još je Pavle Popović istakao tu dvostruku koncepciju *Gorskog vijenca*, prema kojoj je Njegoš s jedne strane prikazao istorijsku sudbinu Crne Gore, ali je u isti mah slikao i njen narodni život.

Gorski vijenac nije samo najslavnije delo najznačajnije ličnosti u istoriji Crne Gore već je to ono esencijalno delo koje na neuporediv i jedinstven način svedoči o kulturnom i duhovnom identitetu Crnogoraca. Ovaj dramski spev jasno utvrđuje koliko je na stvaranje sveukupnog identiteta Crne Gore zapravo presudno uticao bolni susret sa osmanskim carstvom. Jer, istorijski gledano, ispostavilo da je to bio, tojnbijevski rečeno, onaj krucijalni izazov koji je opredelio narodnosno biće i njegov kulturni i duhovni identitet, presudan za stvaranje tog velikog mita o crnogorskoj slobodi i njenoj ulozi u oslobodilačkim težnjama i ustancima srpskog naroda.

Ali upravo u toj crnogorskoj knjizi nad knjigama, suštinski zasnovanoj baš na tom nepomirljivom opozitu, pojavljuje se kao neočekivana digresija u sledu događaja, koja svedoči i o tome kako je taj svet patrijarhalne Crne Gore gledao i na svet sa one druge, zapadne strane. I dok je odnos prema Turcima suštinsko egzistencijalni, odnos prema Zapadu, što je tada bila Venecija i njena republika, doneo je tokom vremena

nešto sasvim novo u taj svet krvi i tla, u taj tragički ton svakodnevnog narodnog egzistencije, ali i njegove poezije.

I tragički ton u *Gorskom vijencu* koji će dovesti do neopozivosti konačne odluke smeniće bar na čas nešto potpuno suprotno – smeh i komično. Onaj humor i komično koji su, bergsonovski rečeno proizašli iz života. Jer, nema komičnog izvan onoga što je ljudsko. Uostalom, i čovek je u jednoj zaista ultimativno humanističkoj definiciji, definisan kao jedina životinja koja ume da se smeje. I u pričanju vojvode Draška to je živi humor koji potiče, i u čijoj osnovi je sam život. Samom Draškovom pojavljivanju prethodi razgovor o snovima koji najavljuje velike događaje Jedinu koji kao da nije uzbuđen je Vuk Mandušić, koji na pitanje kneza Rogana o snovima, jetko odgovara: „Ni što snio ni pričati umijem“. To je onaj junak u *Gorskom vijencu* koji će čak dva puta zaplakati, jednom za snahom Milonjića bana, a drugi put nad svojim džeferdarom, ali će taj njegov miran san samo najaviti njegovo precizno oko i mirnu ruku u važnom događaju koji će tek uslediti.

Ali zato se knezu Roganu „na san javio“ vojvoda Draško Popović, „najbolji naš vojvoda“ po serdaru Radonji, koji kao da je neko vreme bio zaboravljen. Pošto su i u *Gorskom vijencu* snovi zapravo najava događaja, netom se vojvoda Draško i ukazuje, i onda već počinje razgovor. Na Roganovo pitanje: „Kakav narod bješe na te strane?“, stiže Draškov odgovor: „Ka ostali – ne bjehu rogati“, kao neka vrsta odbijanja da odmah odgovori, kao da želi više pažnje i slušanja. A da je efekat postignut, da će s punom pažnjom biti slušan, veoma jasno potvrđuje reakcija kneza Rogana: „Znamo, čiče, nijesu rogati“. Ali odmah potom ono suštinsko pitanje: „No bjehu li zgodni i bogati?“

Takvo pitanje kao prvo o drugom i nepoznatom svetu, naravno da ukazuje nešto veoma važno i o sopstvenom pogledu na vrednosti i sopstvenu poziciju u svemu. U njemu, kao da je sadržano predosećanje da drugi možda imaju ono što toliko želimo, ili ono za čim najviše čeznemo.

Za tako naglašenu agonu zajednicu kakva je bila prednjegoševska i Njegoševa Crna Gora „zgodnost“ je pre svega u markantnosti i sugestivnom izgledu, koji, na primer, muškom članu zajednice po sebi treba da donesu prirodnu auru autoriteta, a plemenskom vođi i onu nužno autoritarnu. I ne samo u socijalnom smislu, članovi crnogorske društvene zajednice su od uvek osećali izvesnu međusobnu

društvenu jednakost. Očitovalo se to u bezbroj ilustrativnih primera, jer su mnogim putopiscima, između ostalog, crnogorske nahije više ličile na stalni ratni logor između borbi za opstanak, nego na zajednicu koja u dugim godinama bez bojeva može da posveti nečemu, što bi se tipičnim današnjim retoričkim manirom moglo, na primer, nazvati tako zvanim razvojnim projektima.

Kakvo je bilo zapravo crnogorsko društvo, u tom smislu, na poseban način ilustruje i način na koji su se njegovi pripadnici međusobno obraćali. Čak i krunisanom kralju Nikoli I Petroviću njegovi sunarodnici su se obraćali direktno, govoreći mu: ti, bez okolišenja i onog kurtoaznog: vi, što bi i njegove godine, a posebno neuporediva vladarska titula, sami po sebi podrazumevali.

U početnom opisu venecijanskog sveta, vojvoda Draško pribegava moćnom oružju u čarima pričanja i poezije – paradoksu. Priznajući da ima dosta „lijepijeh“ on dodaje da je „grdnijeh“ deset puta više. Istina je da je video „pogolemo“ bogatstvo u Veneciji, ali kao da je još važnije od toga da od tog bogatstva „bjehu poluđeli“. Zato Njegošev junak, držeći se zlatnog pravila paradoksa: vezujući istovremeno dve istine apsurdom, daje još detaljniji opis bogate Venecije u kojoj na raznim uglovima siromašni prose – „svi nuglovi punani praznovah“. A oni koji žele da se prehrane s teškom mukom zarađuju. Otkrivajući tu zabrinjavajuću drugu stranu venecijanskog bogatstva, očigledno pogađa osnovni horizont očekivanja svojih slušalaca, kod kojih to blještavo bogatstvo Venecije, ne sme da stvori osećaj manje važnosti, ili, ne daj bože, tako potpuno dovede u pitanje i obezvredi sve vrednosti i smisao života male crnogorske zajednice.

A onda, spretno vojvoda Draško u svom pričanju, postiže pravi klimaks u slikanju Venecije, kada posle svega toga navede jednu neverovatnu sliku za njegove slušaoce, koja odmah sve druge baca u zasenak. Jer, bogatstvo po tu cenu, da dva muškarca nose po belome danu „otutašnu“ ženu, kao da postaje vododelnica, ona prava kulturna „mažino“ linija, koja se bez ozbiljnih razloga ne prelazi lako, bar između ta dva sveta. Između onog kojem vojvoda Draško pripada i onog kojeg je on prvi put neobičnim slučajem i video.

Lepotu venecijanskih palata, vojvoda Draško ne samo da ne negira, već je njima i sam oduševljen. Ali izgleda da je to bilo samo da bi dodao svoj utisak o teskobi

gradskih kuća i atmosferi grada koja njegove građane čak i tenom i izgledom čini drugačijim, od svih onih koji u Veneciju dolaze više „nevoljom“ nego istinskom željom.

Ali junaka *Gorskog vijenca*, onog za kojeg se može reći da je „bez mane i straha“ – Vuka Mićunovića, više interesuje kako je vojvoda Draško dočekan u Veneciji. To je i pravi trenutak, da u slici mediteranskog sveta u *Gorskom vijencu*, sada vidimo kako taj svet vidi patrijarhalni svet tadašnje Crne Gore. Tako taj drugi rakurs, nastao iz Njegoševe zamisli da se ovaj kulturni kontakt tako različitih svetova – sagleda dvostrano, zapravo samo zaokružuje sliku o mediteranskom svetu Venecije u optici Njegoševih junaka, kao reprezentativnih predstavnika svog naroda. Zato na Mićunovićevo pitanje, Draško tvrdi ne samo da nije dočekan kao vojvoda, već da kad god se po gradu kretao, da se oko njega pravila prava „graja“, što je očigledno bila reakciju na njegov izgled i narodnu nošnju. Od tog bolnog iskustva i velikih muka, u Veneciji je toliko drugačijeg vojvodu Draška, spasio Zano Grbičić, uzevši ga pod svoje i vodeći ga po svuda po gradu.

Ipak, razlike između venecijanskog sveta i podlovcćenskih gorštaka najočitije su u pogledu na suštinske pojmove i vrednosti. Tako na pitanje Vuka Mandušića o mletačkom junaštvu, Njegoš napušta dotle uobičajenu vizuru Crnogorca, pa kroz reči vojvode Draška imamo snažne izraze južnoslovenskog rodoljublja, ali i neku vrstu zgražavanja zbog nemilosrdnog sticanja blaga i moći od strane Venecije. U okviru toga Njegoš, odnosno vojvoda Draško posebno podvlači koliko dalmatinskog i hrvatskog sveta je na tom venecijanskom putu ostavilo svoje kosti, ponajviše u utrobama brodova pod zastavom republike.

Ali posle rodoljubnog saosećanja nailazi još jedan važan trenutak u potcrtavanju nepremostivih razlika, na tu nikada dovoljno istraženu temu: mi i oni, jer na pitanje o mletačkim sudovima, sledi više nego ilustrativan odgovor: „malo bolji nego u Turčina“.

U stihu u kojem, kroz ocenu o turskim i mletačkim sudovima, ipak prevladava priznanje da je realni svet kadijske pravde, pored kojeg živi crnogorsko društvo, ipak nešto gori od pravde sudova mletačkog društva.

Zato je ovaj susret uglednog crnogorskog gorštaka sa toliko drugačijim mletačkim svetom, i prilika da pesnik iznese svoje stavove o ulozi Južnih Slovena u samom usponu Venecije.

Jer, Draško se zatim ponovo okreće brodovima, za koje, samo nešto ranije je već rekao da su ga Venecijanci „napunili“ Dalmatincima i Hrvatima. Draškove mučne slike u gvožđu okovanih galiota iz brodogradilišta i još sumorniji opis venecijanskog zatvora, svakako ne spadaju u neočekivane impresije ili razočarenje naočitog patrijarhalnog junaka u svet koji je razvijeniji, ali da li i bolji, zbog toga?

Sliku venecijanskog društva, u tom delu kazivanja vojvode Draška, imamo i kroz tu suprotstavljenost jedne sredine u kojoj regule i zakoni predstavlja glavni oslonac života, i one druge, koja se više oslanja na strogost nepisanih ali uvek dobro poznatih pravila.

I tako jedno više instinktivno i refleksno neprihvatanje neočekivanog naličja tog drugačijeg i razvijenog sveta od strane jednog patrijarhalnog gorštaka, kao da je iznelo u prvi mah svu kompleksnost ideje istorije kao progressa i pitanje slobode kao osnovne čovekove egzistencije.

Ali to „pitanje“ je postavio ovaj isti pesnik koji je u svojim pismima Nikoli Tomazeu iz 1847, Vuku iz 1850, kao i Dimitriju Vladislavljeviću iz januara 1851, nadahnuto svedočio o lepotama i zanimljivostima Venecije, Firence i Italije. U tim pismima on na autentičan način iznosi impresije o svom susretu sa estetskim i sveukupnim fenomenom kakva je *bella Italia*. Ta Njegoševa optika i taj duh svoju kulminaciju će doživeti u jednoj od najznačajnijih knjiga putopisa u srpskoj književnosti, poznatim *Pismima iz Italije* Ljube Nenadovića.

Opisujući mletačko brodogradilište, vojvoda Draško u galiotima (onima koji su pored vetra, pre parne mašine, jedino i pokretali velike brodove) vidi svoju južnoslovensku braću u ropskom položaju. Zato je izazov slobode upravo taj koji može i narodima i pojedincima da odredi i da suštinsku fizionomiju. Sloboda je kod Njegoša i samom naslovu jednog drugog njegovog dela, a u svojoj prepisci, tim povodom, na jednom mestu kaže i ovo:

„Ja se svagda čudim, a nigda se načudit ne mogu, kako nekima ljudima može postidno ropstvo toliko drago biti! Oni su podobni paščetu, jerbo se pašče trza da dobije svobodu, no kako istu dobije nanovo k verigama trči da ga svežu. Kuda bi ta sreća za mene samoga i za ovu šaku naroda slavjanskoga da je naše veliko pleme pravoga vjeroispovjedanija osviješćenih ljudi! Ta i našima bi od vjekovah za svobodu

mučenijama ubrzo konc došao! Ali, badava, Slavjani jednako za ropstvom teže“ (Njegoš, 1979: 172).

I Jugoslavija kao ideal i ideja ukazala na istorijskom horizontu Njegoševe generacija. Ali i ta ideja je za njega pitanje slobode, što će on još jednom potvrditi u pismu dubrovačkom pesniku Medu Puciću:

„Ja sam se u početku nešto nadao, nego danas vidim da je zasad jugoslovenstvo idealna riječ koja samo praznijem glasom lijepo zvuči. Što je Banovina (Trojedna Kraljevina) i Vojvodstvo? To su mrtve istoričke riječi, drugo ništa. Jugosloveni svoje sile ne poznaju, pa i zasluge svoje ne vide. Stoga oni sebe i predaju slijepo u bezuslovno ropstvo tuđinu. Ovo je vječna muka za one koji su njihovi i za one duše koje ovo osjećaju. Nego sve jedno biva kad naša braća ne umiju razumjeti što je dična svoboda“ (Njegoš, 1979: 176).

Ali sužanjstvo galiota je samo stepen, ne i onaj najviši koji će u kritici mletačkog društva doseći vojvoda Draško. Najviši sledi odmah i doslovno glasi: „Najgore im pak bjehu tavnice“. Potom sledi sledi opis čoveka koji je uzbuđen poniženjima koje čovek može doživeti u mletačkim zatvorima, ili pržunima, kako su naši ljudi po Dalmaciji i Boki ovim italijanizmom nazivali zatvore.

Vojvoda Draško kao tipični predstavnik svog društva, najteže podnosi „vitešku nevolju“. Njegova zajednica nije ni ekonomski, pa ni kulturno razvijena, ali ona počiva na poštovanju i samopoštovanju svakog njenog člana. Ona je u prošlosti funkcionisala na nepisanom moralnom načelu, prema kojem se sve, pa i život može izgubiti, ali se ne sme jedino „obraz i čojstvo“. U takvoj i naoko i stvarno nerazvijenoj zajednici funkcionisalo je tako, suptilnije nego što bi moglo da se pretpostavi, nepisano etičko pravilo koje je u svojim Primjerima čojstva i junaštva, definisao Marko Miljanov. To je ona rečenica o razlikama između junaštva i čojstva, a prema kojoj je junaštvo braniti sebe od drugoga, dok čojstvo znači braniti drugoga od sebe. U patrijarhalnom društvu ne postoje ljudi drugoga reda, pa slike iz mletačkog zatvora, razumljivo izazivaju pravu ogorčenost kod arhetipskog čoveka kakav je vojvoda Draško. I tako se još više pojačava inače markantna linija razdvajanja, između dva tako posebna i različita, ali ne i toliko daleka sveta.

Dakle, baš u trenutku, kada su te slike toliko obuzele njegove emocije, one postaju jedan vrsta unutrašnjeg „moralnog okidača“, pa vojvoda Draško više ne može

sve to da mirno posmatra, i odjednom progovara: „Što, pogani, od ljudi činite? Što junački ljude ne smaknete?“

Paradoks koji najbolje opisuje rečenica: naizgled apsurdno, ali ipak istinito, ponovo daje stvaralački književno-humorni zamah celoj ovoj epizodi u *Gorskom vijencu*. Upravo paradoks nalazi izlaz iz te slepe ulice do koje, inače, vodi svaka preterani angažman u književnosti, pa se sve vraća onome što bi za ovu priliku mogli nazvati autorovom imanentnom stvaralačkom alhemijom. Ali današnjem čitaocu, to direktno Draškovo „suprotstavljanje mletačkom poretku“, pored jarkog komičnog efekta, nudi i jednu vrstu sećanja na pretke. Slično osećanju koje možemo imati dok slušamo nečiji iskaz na ijekavskom. Jer nas to uvek podseća na govor naših predaka.

Što zbog činjenice da Draškov jezik nije nepoznat u Veneciji, a što zbog brze reakcije Zana Grbičića, reči vojvode Draška, sem komičnog efekta, završavaju kao udar „mora o mramorje“.

Grbičić je, možda je to važno napomenuti, u stvari srpsko prezime poznate kotorske vlastelinske porodice Bolica. Zana Grbičića su Mlečani 1688. imenovali za guvernadura Crne Gore. Iste godine i tim povodom, Grbičić je došao na Cetinje, gde je kao guvernadur ostao sve do 1692, kada je zbog dolaska silne vojske skadarskog Sulejman-paše, morao da se spusti u Kotor. U Kotorskom arhivu se i danas čuva jedno pismo vladike Danila upućeno Z. Grbičiću, koje sa Cetinja upućeno 30. aprila 1700. godine.

I Grbičićovo pojavljivanje u *Gorskom vijencu* kao da treba da potvrdi osnovnu stvaralačku Njegoševu intenciju, njegov naum da u tom predstavljanju istorijske sudbine Crne Gore, u svom najznačajnijem književnom delu, obuhvati sve najznačajnije istorijske ličnosti u periodu od vladike Danila pa sve do njega samog.

Njegoš je Grbičića predstavio kao odanog Veneciji, ali u isti mah kao i okrenutog svojim precima. Jer, u trenucima dok stišava i sprečava vojvodu Draška u njegovoj naivno-empativnoj reakciji, Grbičić u najboljoj nameri, želeći da Draška spasi od mogućih neugodnosti, daje mu jedan posve praktičan savet, rečima: „Ne smije se ovde pravo zborit!“ Kao neku vrstu šifre za opstanak, koja podrazumeva preskakanje nepotrebnih i složenih objašnjavanja. Ali te reči nekako prevazilaze sve dotadašnje Draškove kritike mletačkog društvenoga licemerja i predstavljaju zapravo najkraću i u isti mah najtežu ocenu o o tom društvu. Ovaj stih direktno korespondira i sa onim

preovlađujućim i poznatim horizontom očekivanja u našoj narodnoj i epskoj kulturi, u kojem je zapadni latinski svet, ne samo toliko drugi i drugačiji svet, već onaj kome je zaista teško doskočiti.

Tu njegovu složenost, zasenčenu jednom rafiniranom lukavošću, svet naših gorštaka je najčešće upoznavao u ambijentu mediteranskih gradova, u kojima su ta, a naročito prva i početna iskustva ostajala za ceo život. To su ona iskustva koja su nastajala na jasnoj liniji gde se razdvajaju urbano i ruralno. Otuda i onaj poznati narodni stih o tom čudu mediteranskih gradova: „na moru je od svašta majstora“. Zato su prvi susreti sa tim mediteranskim gradovima, sa njihovim trgovima, „pjacama“ gde su se odvijali sve vrste komunikacija, počev od one ekonomske razmene, pa sve do socijalne i kulturne, svojom lepotom i frenetičnošću života, najčešće predstavljali direktni udar na kulturu, moral i sveukupni pogled gorštaka sa okolnih visova.

Za Crnogorce prvi susret mediteranskim svetom i njegovom urbanom mediteranskom svakodnevicom i načinom života nastupao je, ne u nekom prekomorskom italijanskom gradu, već u može se reći obližnjem Kotoru. Doduše do njegovih zidina, spuštali su se preko Njeguša i vrletnim brdskim serpentinama, koje su na kraju prerasle u asfaltirani put koji i danas zadivljuje. Crnogorci su skoro svakodnevno silazili na svoj, „crnogorski“ pazar, koji se nalazio pored severnih gradskih kotorskih vrata. Prodajući poznati pršut i „sir iz ulja“, krompir, ili preciznije krtolu, čije je seme doneo Sveti Petar cetinjski iz Rusije, kojeg na podllovcenskim visinama nije mogla da domaši krompirova zlatica, ali i ribu sa Skadarskog jezera, kao i štošta još, oni su dolazili u kontakt sa životom jednog razvijenog biskupskog grada, kojem su stabilnost i bogatstvo najviše davali bogati pomorci i trgovci. Tako su Crnogorci u svakodnevnoj trgovinskoj razmeni mogli da osete život i bilo jednog poznatog primorskog grada i mediteranskog načina života, onu nadaleko poznatu karnevalsku frenetičnost razvijenog Kotora, na čijem se glavnom gradskom stecištu, Trgu od oružja, često, a pogotovo u vreme karnevala, odvijalo nešto od poznatih pučkih predstava i prikazanja.

Na to da su kotorske slike mediteranskog grada, kod Crnogoraca življe i prisutnije od onih venecijanskih koje je video Vojvoda Draško, u ovoj epizodi iz *Gorskog vijenca*, podseća Obrad, jedan od retkih Njegoševih likova koji nema nikakvog drugog određenja sem imena. On začas prekida pričanje Vojvode Draška, i to baš u

trenutku kada Draškovi slušaoci kao da više i ne mogu da izdrže toliko uzastopnih slika koji dovode u pitanje sve ono, na čemu počiva njihov gorštački, patrijarhalni svet.

U tom važnom trenutku, kada sabesednici i slušaoci već smatraju da je Venecija Draška toliko „zamaštala“, pozivajući se na pričanje jednog „deda“, Obrad na taj „oltar opšte neverice“ prilaže sliku izvesnog nastupa nekih mađioničara i hipnotizera iz Italije, koji su se u toj priči pojavili baš ispred Crnogorskog pazara u Kotoru. I kako je prisutni crnogorski svet na pazaru bio potpuno nepripremljen za iluzionistička i pozorišna pretvaranja, ova gradska, verovatna italijanska družina odlučila je da se poigra sa tim ruralnim neprepoznavanjem duha pretvaranja i gradske karnevalske igre, pa je priredila nekoliko „velikih iluzija“, u koje su za njih „predestinirani“ prisutni Crnogorci odmah i lako poverovali.

Prvo su dve „hipersenzacije“ sa kokotom i grozdom poslužile da se zadobije divljenje i poverenje prisutnoga naroda. Da se u tom mediteranskom i karnevalskom ambijentu, gde je u toj posebnoj atmosferi zaista sve i moguće, gorštaci istrgnu sa tog svog čvrstog patrijarhalnog tla. I kada je nakon dva uvodna mađioničarska trika, po oceni italijanskih iluzionista taj stepen opšte omamljenosti, pa i hipnoze, dostigao predviđeni nivo i osećaj, jedan od njih sa vrha zidina je povikao: „Čuj narode, ne potopite se!“ (Njegoš, 1996: 108).

Tu Obradovo kazivanje u svojoj kulminaciji, dostiže za njegove slušaoce neverovatnu sliku:

U to rikni niz pazar rijeka;
ili bilo muško ili žensko,
svak, da gazi uzdigni haljine –
kad ni vode ni od vode traga,
no svaki diga u Pazar haljine
i krenuo ka da vodu gazi!
(Njegoš, 1996: 108.)

Ali stvari su, prema Obradovoj priči, dobile dramatičan tok kad je prisutni narod prepoznao da se italijanska družina mediteransko karnevalski se pretvarajući, zapravo sa njima gorko poigrala. Zbog toga su svoj spas („no uteci u Kotor Latini“) morali hitro da

potraže bežeći kroz obližnja gradska vrata, koje bi Crnogorci, za razliku od mletačkih podanika, mogli da prođu jedino bez oružja, i sa posebnom dozvolom.

Za patrijarhalni svet, taj prvi susret sa Kotorom, poput predašnjeg, kao i sa drugim primorskim gradovima, sa Venecijom posebno, neretko je predstavljao i neku vrstu naoko bolne inicijacije za ulazak u svet, koji se u prvi mah činio tako dalekim i nemogućim za savlađivanje. Jer, osnovna vododelnica između ta dva sveta bila je etičke prirode, i nju je naš svet smatrao sasvim dovoljnom da nadomesti sve druge prednosti i privlačnosti mediteranskih gradova i tog sveta. Pa i one brojne i ogromne razlike u razvijenosti, načinu i organizovanosti života, kakve su bile između ta dva sveta. Ali kada se u sve uvede tzv. etička prizma, onda sve dobije svoju senku, a katkad i sasvim nenadane slike sve do neočekivane inverzije.

Onako kako je to problemski u svojoj studiji, nekoj vrsti utvrđivanja kulturne izohipse patrijarhalnih naroda na istočnom Mediteranu, postavio Gerhard Gezeman, poznati slavista prošloga veka, u vidu prave slovenske antiteze, tipa: da li više morala ima zapadnoevropski bankar koji je proneverio, u odnosu na nekog Albanca koji je izvršio krvnu osvetu?

To neslaganje sa moralnim ustrojem takvog venecijanskog sveta, možda i kao neka vrsta utehe za samog vojvodu koji zna da živi u nerazvijenijem svetu, ali pri tom on oseća da je on postavljen na zdravijim i moralnijim osnovama, doživeće svoj klimaks nakon pitanja Vuka Mićunovića: „Mišljahu li u svijet za koga?“

Stihovima „Kad dva zbore što god na ulicu, / treći uho obrne te sluša“, vojvoda Draško najzad iznosi i taj najviši stepen razlika između svog i venecijanskog sveta. To je zapravo ono što bi se moglo smatrati najvećom manom u svakodnevnom životu Venecije iz perspektive i optike tadašnjeg pripadnika plemena Crne Gore, Brda i Hercegovine.

U društvu uhoda, žbirova i špijuna niko nije siguran pa čak ni sam dužd. „Kako ih se drugi bojat neće / kad mogaše oblagati dužda!“ – kaže vojvoda Draško. Upravo pričajući o tom slučaju da je zbog takve delatnosti i jedan princip i glavu izgubio, vojvoda Draško iznosi i krunski argument kojim se razobličava taj za poštenog čoveka tako nesigurni svet. Za njegov svet u kojem su prve institucije nastajale u vreme kada je nastajao i *Gorski vijenac*, nezamislivo je bilo kakvo osporavanje onog koji vodi narod, jer je on ujedno i zamena za nepostojeće institucije. U teokratskoj Crnoj Gori vladika

nije samo vođa lično, već je on najčešće i država sama. To dualno duhovno i državno vođstvo, cetinjskog vladiku tako čini praktično nepogrešivim, a svaki pokušaj njegovog osporavanja je u isti mah i osporavanje njegove zemlje i njegovog naroda.

Političku optiku i „angažman“ vojvode Draška u kritici mletačkog društva koji prethodi da preterano saturira čitaoca, reklo bi se u odsudnom trenutku, pri samom kraju ove epizode u *Gorskom vijencu*, smenjuje Draškovo viđenje mletačkog pozorišta, koje njegovim slušaocima može da deluje samo kao „čudo neviđeno“. Tu pisac daje sebi maha, tako što ukršta jedan posve drugačiji – onom svetu koji veruje samo svojim obrascima oprobanih istina. Doduše, igre i smeh nisu nepoznate Crnogorcima, ali kako sam vojvoda Draško kaže, u Mlecima „bješe igre, ali drugojače“.

Može se svakako pretpostaviti kako je i sam Njegoš prilikom svojih boravaka u italijanskim pozorištima mogao pomisliti kako bi neko od njegovih Crnogoraca, koji retko napuštaju teritorije koje su oko Cetinja omeđile četiri stare nahije, mogao prvi put doživeti pozorišne slike i susret sa histrionskom umetnošću. Zato taj deo pričanja vojvode Draška nije samo neko puko depatetizovanje dotle vidno naraslog političkog angažmana u kritici mletačkog društva. Tako opet imamo paradoks koji u trenutku dodira dve naizgled suprotnim polovima udaljene kulture, stvara čudo humora. Humor se oslobađa pre svega zbog dosledne optike i distance koju pokazuje vojvoda Draško u odnosu na slike na venecijanskim „daskama koje život znače“.

U životu Draškovih saplemenika smrt se nikako ne može odglumiti. U životu Draškovih Crnogoraca, rođenje i smrt su dva najvažnija događaja. I ne bez preterivanja, u njihovom životu, najvažnije je da se smrt dočeka sa što manje bruke i sramote. Tako slike sa scene njemu deluju kao čudno i nepotrebno preterivanje, a aplauzi svemu tome, kod vojvode Draška i njegovih slušalaca, koje svemu tome ne mogu da veruju, izazivaju onaj grohotni smeh.

Taj smeh se razleže kada vojvoda živopisno opisuje i ono što bi se moglo nazvati tadašnjim načinom ishrane u Veneciji, kada Draško, snebivajući se i zabrinut zbog tih mletačkih navika, na kraju izbavljenički odahne od tih slika s rečima: „Od želje se sad najedoh mesa“.

A njegove razmere bivaju još veće, kada osnovne mimetske slike na sceni, odjednom prekrije i ona stvarna slika, kad nastane požar u pozorištu, koji je vojvoda Draško video i doživeo.

To je sve tako „zamaštalo“ Vojvodu Draška da kad je pomenuo da je u Mlecima video ljude „đe na konop skaču i igraju“, kao da je nastupio onaj trenutak kada njegovi saplemenici celokupno njegovo pričanje sada ozbiljno mogu dovesti u sumnju.

Za Draškove slušaoce prizor o igračima na žici toliko je neverovatan, da izgleda ni sam vojvoda ne veruje slikama koje je video. Zato Obradovo pričanje o izvesnim hipnotizerima i mađioničarima iz Italije koje je na delu video u Boki, izgleda kao još veće i neverovatnije čudo.

U *Pismima iz Italije* Ljube Nenadovića vidimo kako se Petar II Petrović Njegoš više kao neki republikanac identifikovao sa vrednostima mediteranske zapadne kulture. Susret sa pozorištem je bio više nego inspirativan. Ali ako mu je kao piscu bilo zanimljivo kako bi mogao da izgleda prvi susret sa pozorištem i ostalim čudima Venecije, njegovih Crnogoraca, večito u hajdučkom i ratnom stavu, onda je morao da ih povede putem vojvode Draška, preko celog Jadrana.

Ali za susret sa mađioničarima i hipnotizerima, dovoljno je bilo da se samo spuste u Boku, kako je i sam Njegoš uradio. O tome, uostalom, postoji i arhivski podatak, prema kojem je 29. oktobra 1840. u Kotoru Njegoš prisustvovao jednoj pravoj kućnoj mađioničarskoj seansi (Milošević, 1987: 514–516).

2. Stjepan Mitrov Ljubiša

Stjepan Mitrov Ljubiša spada među one značajne ličnosti naše kulturne tradicije koje je Jovan Hristić u svojim *Esejima* nazivao začetnicima, i to onim koji su po njegovim rečima uvek više od onoga što mislimo da su u svom vremenu priložili istoriji i tradiciji. Paradoksalno ili ne, kako tvrdi Hristić, ono što je najznačajnije kao da se nalazi van te istorije, koja je najčešće bila u stanju da prihvati samo ono što je uspelo da prokrči put kroz sve njene podozrivosti i rezervisanosti. Možda baš to, a ne sama istorija, po Hristićevim rečima, čini da se neprekidno vraćamo delu tih takozvanih začetnika u našoj kulturnoj tradiciji, koji se s vremena na vreme jave, donesu novi zamah ili važan zaokret, ili tonove i uticaje koji nisu mogli da se pretpostave a još manje predvide. Upravo Pripovijesti Stjepana Mitrova Ljubiše spadaju u ona književna dela kojima vreme ne samo što nije oduzelo ni od lepote, ali ni od aktuelnosti, pa i danas, skoro vek i po od nastanka, sjaje svojim, pre svega bogatim i tako ekspresivnim jezikom.

Suštinski doprinos Ljubiše srpskoj književnosti, je u činjenici što je u svom stvaralaštvu, uspeo da dva dominantna kulturna i književna tipa u XIX veku, jednovremeno i uverljivo artikuliše i pretvori u suštinske elemente svoje proze. Jer, dok mu je izbor junaka i motiva bio u romantičarskom duhu, dotle je realistički bio način na koji je ostvario taj svoj romantičarski izbor. Taj umetnički spoj čini da i posle toliko vremena Ljubišina proza sjaji onim sjajem koji u našoj književnosti i kulturi imaju samo dela koja spadaju u ono što zovemo najdragocenijom ostavštinom za budućnost.

Ali tim ključnim vrednostima dodajmo još i neke druge, i veoma važne. Jer, sa Ljubišom srpska proza se ne samo odomaćila na dotle nepoznatom i stranom prostoru Mediterana, i osvojila ga na umetnički način koji dotle u našoj kulturi i našem jeziku nije bio zapamćen.

Donoseći u svet srpske književnosti taj dotle nepoznati svet pravoslavnih Paštrovića koji su vekovima opstali u zaleđu, najpre sa mletačke, a potom austrijske strane, ispod same granice sa Otomanskim carstvom, Ljubiša je na pripovedački način uz njihov pogled na svet, predstavio i njihovu kolektivnu svest, psihologiju, moral, njihov način života. Kombinujući u jednom zanimljivom pripovedačkom prepletu,

legende i fakta stvarne istorije, logično i apsurdno, ozbiljno i humorno, u tom čarobnom svetu paštrovskih jezičkih idioma, on je stvorio prozno delo koje od svog nastanka neprestano pleni i osvaja.

Još je Ljubomir Nedić uočio: „I da Ljubiša u svojim pripovetkama nema ničeg drugoga, jezik bi njegov sam bio neprocenjiva dobit i stavio bi ga u red velikih pisaca srpskih.“ Taj njegov jezik, toliko bogat arhaičnim slojevima, osobene dijalekatske građe i sa mogućnošću raznovrsnih obrta i sa najdaljem čitaocem u srpskom jeziku mnogo lakše nego što se to da pretpostavljati, uspostavlja i danas živu komunikaciju. O tome je i jedan od predanih poštovalaca Ljubišinog dela, Velimir Živojinović Masuka sa dijagnostičkom preciznošću zapisao: „Iako preobilan provincijalizmima koji bi trebalo da ometaju razumevanje i umanje utisak, taj jezik je tako saobražen pripovednom materijalu, i tako obasjan svetlošću psihološkog tipa, da se događa obrnut i obrnut slučaj: postaju vam ti provincijalizmi jasni i počinjete da ih volite“ (Živojinović Masuka, 1928–1929: IX – LXVIII).

Danas Ljubišino delo svakako spada u onaj najuži krug pisaca koji na najupečatljiviji način slikaju život i sudbinu, posebno primorskog i crnogorskog sveta srpskog naroda, u tom uskom pojasu uz more, od Bara do Zadra.

Iako njegove *Pripovijesti* često kao povod i za osnovu imaju stvarne istorijske događaje, vrednosti njegovog dela prevazilaze iskušenja zaborava i tame prošlih vekova, jer ono, pre svega, donosi svu složenost života običnog sveta srpskog naroda u primorskim krajevima.

U pripovestima Stjepana Mitrova Ljubiše, upravo taj svet, zahvaljujući svojoj pameti, ali i hrabrosti i moralu, čuva svoj identitet i egzistenciju. Slike iz Ljubišinih pripovesti donose atmosferu minulih vekova, ali kroz svakodnevne događaje, u kojima kroz individualne i kolektivne drame, upoznajemo ljude različitih sudbina i karaktera. Sve to zajedno, u njegovom celokupnom delu, stvara okvir duhovne i kulturne fizionomije paštrovske zajednice pripovedačevih junaka. I sam Ljubiša je, u predgovoru svojih *Pripovijesti crnogorskih i primorskih*, štampanih 1875. u Dubrovniku, otkrio svoje pobude, razloge i impulse svog stvaralaštva:

„Moja je namjera bila da ovom radnjom očuvam nekoliko znamenitijih događaja svoje otadžbine, a uzgred opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline o poroke svojijeh zemljaka, pak to sve predam potomstvu onako kako sam čuo i upamtio

od starijih ljudi, jer vidim da se od svakdan te stvari preobražuju i ginu sve što je napredniji doticaj i poplavica tuđinstva“ (Ljubiša, 1984: 13).

Sve te ličnosti bile istorijske, ili plod Ljubišine imaginacije, u jednom širokom istorijskom okviru samog pripovedanja, imaju jasnu ukorenjenost u narodnoj tradiciji i pamćenju. I na toj osnovi Ljubiša kao pisac sebi daje najviše maha.

Prirodno, kao neko ko je i odrastao i vaspitavan ponajviše u okvirima duha svog naroda i njegovog usmenog stvaralaštva, i kao sledbenik Vukovih ideja, Ljubiša je ogromnu folklornu građu na zanimljiv i stvaralački osoben i originalan način inkorporirao u svoje delo.

Uostalom, Ljubiša se najpre kao politički predstavnik svog naroda, a potom i ponajviše kao pisac, pojavio na tada preovlađujućem intelektualnom talasu svog vremena, koje je svoje osnovno uporište i tražilo u tradiciji i duhovnom intenzitetu svog probuđenog naroda.

Bio je to trenutak, i ne samo kod nas, kada je prosto proključalo jedno novo jezičko vrelo, i to pravo iz središta narodnog jezika i duhovnosti.

Ljubiši su njegove pripovesti i jezik njihov, odmah doneli prihvaćenost i pravu popularnost, a potom i razumljivi uticaj na generaciju pisaca koja je i stasavala upravo na horizontu njegovih književnih pogleda i duhovnih obzorja. Koliko je njegova pojava u književnosti bili značajna, sasvim je dovoljno reći, i u isti mah veoma ilustrativno, da među Ljubišine sledbenike spada i takav značajni prozni pisac srpskog jezika kakav je Simo Matavulj.

Kao rođeni Budvanin, Ljubiša je imao sreću da jedno vreme pohađa školu Antuna Kojovića, jednog od najuglednijih Budvana, još od antičkih vremena, kada su Kadmo i Harmonija, po legendi osnovali ovaj privlačni i doskora tako egzotični grad, danas na Crnogorskom primorju. Kojović je svakako izuzetni Budvanin i spada u one stvaraoce i kulturne i javne ličnosti koji su posebno na prostoru Boke i Dalmacije ostvarili zapažen uspeh delujući na latinsko-italijanskoj književnoj i kulturnoj tradiciji. Prema školskim dokumentima, jasno da je dečak Stefan od svog učitelja ne samo naučio da recituje na italijanskom, već i na srpskom jeziku.

Svakako je da su se i u Budvi, kao i svim gradovima s obe strane Jadrana pod Mletačkom upravom i romanskim uticajima, osećali uticaji i duh humanizma i renesanse. Tako je i sam Kojović (1751–1845), inače dvostruki doktor nauka (prava i

teologije) obavljajući sveštenu službu, učeći decu, pri tom marljivo beležio i događaje koji su za vreme raznih vlasti u Budvi zbivali. U spisu pod naslovom: Budva pod ruskom upravom 1806–1807, on svedoči da su 1806. njegovi učenici na proslavi povodom rođendana ruskog imperatora Aleksandra izveli poznati ples Morešku. Taj ples sa elementima pantomime, pod maskama i sa sabljama, još od XV veka se inače raširio po celoj Evropi. To širenje je prirodno išlo obalama Mediterana, a danas se, na primer, i to tradicionalno i svake godine, izvodi na dalmatinskom ostrvu Korčula.

I sam Ljubiša, i pre, ali i nakon Kojovićeve škole, odrastao je tako u prirodnom mediteranskom ambijentu, pa time i u okviru poznatih i posebnih impulsa mediteranske kulturne tradicije, za koje je svakako određene zasluge mogao da ima i njegov učitelj.

Ljubišin spisateljski početak, iz 1845, bio je etnografsko-geografski spis „Opštestvo paštrovsko u okruženju kotorskome“. Potom se u više mahova oprobao u „prevodenju“, preciznije rečeno prepevao je nekoliko pesama Horacija, Ariosta, Dantea. U njegova početna dela svakako spada i nekrolog koji je napisao na vest o smrti Petra II Petrovića Njegoša. Njegovo delo je i duža epska pesma u desetercu, „na narodnu“, „Boj na Visu“, da bi potom priredio i prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca* za koje je napisao i komentare.

I do tog, jugoistočnog dela Mediterana, gde je Ljubiša i rođen i odrastao dopirali su snažni uticaji suštinskog određenja najvažnijih mediteranskih ukrštaja, kao izvora i klevke civilizacije i kulture, utemeljene na humanističkoj filozofiji.

Ljubišino književno delo ispunjavaju stranice na kojima su slike rodnog budvanskog kraja, Boke, Dalmacije, ali dominantni i markantni likovi su Paštrovići, kao i njihova pravoslavna braća i najbliže im komšije, Crnogorci. Ipak, paštrovska, ali i njima bliska istorija, u vremenu od XV pa do XVIII veka, koju Ljubiša uobličava kroz svoje pripovesti zasnovane na narodnom predanju i istorijskim motivima, predstavlja suštinsku i dominantnu vrednost njegovog stvaralaštva.

Ljubiša prirodno demonstrira izuzetno poznavanje istorije sveta u kojem se rodio i odrastao, zasnivajući svoje pripovesti na podvizima i događajima zapamćenim u narodnom sećanju, u kojima značajni pojedinci kao protagonisti širih događanja, u autorovom pripovedanju i perspektivi čitalaca, žive kao uzori i tipični predstavnici svojih zajednica.

U svom crnogorsko-bokeljsko-dalmatinskom krugu srpske nacionalne zajednice, koja je bila povezana tom srpskom i pravoslavnom kulturnom izohipsom, i koja uz tu centralnu, ali i sve druge osobenosti podrazumeva i značajne zapadnoevropske, pre svega mediteranske uticaje, Ljubiša je ostvario delo zasnovano na predanju, etici, tradiciji i jednom krepkom i lepom jeziku svoga naroda.

Za razliku od duha vremena kada su s druge strana Jadrana nastajali romani o sudbini zaljubljenih verenika, religioznom zanosu ili, divljenju političkim uzorima, Ljubiša se držao epske istorijske istine svog naroda, o kojoj je literarno veoma upečatljivo svedočio svojim originalnim jezičkim i slikovitim stilom.

Zato Ljubišine pripovetke, zbog tog neposrednog stila pripovedanja, još više i samog takvog ponašanja junaka njegovih pripovesti, zbog te svežine i lapidarnosti narodnog kazivanja, i danas predstavljaju najneposredniji izraz patrijarhalnog dinarskog tipa.

Tako u Ljubišininim pripovetkama, i pre nego što počne samo kazivanje, ta dva tako jarka tona, kakav je patrijarhalno dinarski i mediteranski, u svom dodiru, najpre suprotstavljajući se jedan drugome, stvaraju takvu refleksiju i nove valere, tako da njegove pripovesti imaju jednu posebnu, za dinarski svet neočekivano egzotičnu atmosferu.

Zbog toga bi se moglo reći da Paštrovići u Ljubišininim pripovestima predstavljaju jedan originalni primorski varijetet dinarskog tipa, onakvog kakvog ga je definisao Jovan Cvijić.

Primorsko a još sveobuhvatnije rečeno rodni mediteranski uticaj i tradicija ponajviše se u Ljubišinom pripovedanju mogu prepoznati u tematsko-motivskoj orijentaciji i kroz tu tako za primorski mentalitet imanentnu stilizovanu ironiju u gledanju na život, svet i stvari.

Prva pripovetka, koju je objavio 1868, *Kanjoš Macedonović*, Ljubiši je donela ugled u svetu svog jezika, a potom i neprolazno mesto u istoriji srpske proze i književnosti.

I već u prvoj rečenici te njegove prve pripovetke Ljubišini čitaoci su se obreli na jednom od najlepših morskih žala koja se uopšte mogu i zamisliti.

Zato je u tako skladnom početku pripovedanja o Kanjošu Macedonoviću, važno istaći da već u prvoj rečenici svoje najpopularnije pripovesti, odmah i kazivanje i radnju

smešta na za svet Paštrovića to toliko mitsko i istorijsko značajno mesto kao što je Drobni pijesak.

I danas je to jedna od najlepših uvala ne samo na Crnogorskom primorju, koja se pri samom moru pretvara u fini pesak pored kojeg, za onih sunčanih dana morsko plavetnilo dobija smaragdozelene nijanse. Danas je to samo prestižna plaža, ali nekada, još pre samog Ljubiše, kako i njegova pripovest kazuje, upravo su tu Paštrovići, svakog Vidovdana donosili najvažnije odluke za organizaciju i život svog društva.

Živopisan početak i svedočenje o značaju tog „svetog“ mesta za pravoslavni primorski svet u blizini mletačko-turske granice, naznačen vremenski okvir, dovodi nas u geografsko i narativno središte priče. Ali sve je to samo najava za pripovedački iskorak, koji Ljubiša nalazi u podsećanju na ugovor koji su Paštrovići potpisali za vreme godine nezapamćene gladi, 1423. godine. Kako i sam pripovedač tvrdi, zahvaljujući ponajviše „pregovaračkoj umešnosti“ mletačkog providura Bemba, upravo na Drobnom pijesku potpisali su ugovor kojim su došli pod okrilje mletačkoga lava. U svom ranom delu Opštestvo Paštrovsko u okružju Kotorskom, Ljubiša je doduše naveo kao razlog tursko nasilje „koje već izdržavati nijesu mogli, predadoše se svojevolski i saglasno Mletačkoj republici, s pismenim ugovorom, kog su zaključili dana 4. meseca aprilija 1423. godine s morskim vojvodom Francom Bembom“.

Ugovor je garantovao određene mletačke beneficije za Paštroviće, na šta bi oni uzvraćali svojim dobrovoljnim učešćem u venecijanskoj mornarici. Ali kako reč obligacija prvenstveno akcenat stavlja na značenje obaveze, one su i u ovom slučaju vremenom, kako to pripovedač na način, ne lišen ironije, ilustruje, prekrile i zaboravile one paštrovske razloge i očekivanja koje im je ovaj ugovor trebao da garantuje.

Ali to kratko podsećanje na sve složenosti i neočekivane potonje istorijske kontraindikacije sudbinskog istorijskog sporazuma Paštrovića sa Mlečanima, bilo je samo situiranje vremena i veka, da bi se pripovedač usredsredio na jedan dan u tom veku, i to baš onaj Vidovdan, kada su se sazvale „suđe i vlastela na običnom mjestu od pravde“. I upravo tog dana na Drobnom pijesku pojavljuje Kanjoš Macedonović, taj „čovjek niskog struka, ali živ i čeperan, da bi se na igli vrtio“. Sam fizički opis Kanjoša je važna sugestija o svetu o kojem Ljubiša svedoči. Jer, ispostaviće se kasnije, da će upravo on, i to u najvažnijem i najdramatičnijem trenutku pripovesti predstavljati Paštroviće, i to „ka najbolji i ka najgori“.

A to je svet, u kojem se i sam pisac njegove centralne pripovesti i rodio, i odrastao, a potom ga u parlamentu austrijske carevine i politički reprezentovao. I čitava pripovest koja će uslediti, samo će potvrditi jednu markantnu crtu karaktera tog paštrovskog sveta koji uvek realistično promišlja svoju istorijsku i egzistencijalnu poziciju. I kao da je ta istorijska determinanta bila preduslov za uočljivu skromnost paštrovskog čoveka koji kao da se nikada ne predaje euforičnim preterivanjima, ali ni bilo kakvim frustracionim osećanjima kada dođe vreme pravog istorijskog udesa.

Jer, Paštrovići, kao i drugi Srbi u primorju, imali su kroz istoriju jedno veoma specifično istorijsko iskustvo. Našavši se pred kompleksnijim i zahtevnijim problemima i ciljevima, svoju egzistenciju su morali da ostvaruju u skladu, a ne protiv, često puta komplikovanih interesa jedne tako blještave i moćne, i u isti mah i neverovatne složene državne uprave kakvu je sve do 1797. predstavljala *Serrenissima Repubblica di Venezia*.

Kanjoš Macedonović, taj znameniti paštrovski ali i jedan od najpoznatijih književnih junaka srpskoga jezika, potiče od Golubovića, čije su kuće u onom uglu buljaričkog zaliva, odmah ispod Kufina, tog prevoja koji danas odvaja barsku od budvanske opštine. Svest o tome je očuvana sve do današnjih dana tako da se taj zaselak naziva i Kanjoši. Upravo odatle i počinje prostor koji su naseljavali Paštrovići, i nastavlja se sve do tako zvanog Babinog vira, koji se nalazi pri kraju Bečića. Zanimljivo je da su kuće Paštrovića u selima, na okolnim brdima, da bi se oni na obalu spuštali u vreme ribolova. I upravo te ribarske kolibe i kuće, vremenom su ih i definitivno spustile na more i pretvorile u prave Mediterance.

Paštrovići su odrastali deleći iste vrednosti, običaje i slave, sa svojom narodnosnom braćom iz četiri crnogorske nahije i „sedmoro brda“: A svi zajedno u okrilju Srpske pravoslavne crkve u i u okviru njene Crnogorsko primorske mitropolije. Ipak, između svih njih ima i određenih mentalitetskih razlika koje su se protegle čak i do današnjih dana.

Iako socijalno-psihološke determinante o narodima i zajednicama i pojedincima sobom nose neku vrstu nepodnošljive lakoće pojednostavljivanja, čak i do uprošćavanja, za Paštroviće se mora istaći da su od kada znaju za sebe, uostalom kao i njima bliski i obližnji Bokelji, od davnina imali snažno osećanje pripadnosti srpskom identitetu. Uspeli su da izbegnu da budu podanici carstva agarjanskog, i vremenom se našli u posebnoj egzistencijalnoj poziciji koja je znatno uticala na identitet članova

paštrowske zajednice. Odmah su stekli svest o tome da će kao podanici „prevedre Venecije“ moći da opstanu, pre svega ako budu znali da za svoju sadašnjost i budućnost, pronalaze i nepogrešivo izaberu ona tzv. manje loša od svih drugih loših rešenja koja im se nude. Ta svest o realnom i mogućem, uz njihov primorski ambijent i državnu vlast koju su prihvatili, vremenom ih je učinila unekoliko drugačijima od obližnje braće iz crnogorskih nahija, sa kojima su inače delili isti kosovski mit, sličnu istorijsku, folklornu i narodnu tradiciju i pravoslavno duhovno jedinstvo oličeno u cetinjskom mitropolitu.

Bivajući u vlasti mletačke Republike, tog „središta sveta“, koje se smatra i jednom od „kolevki evropske civilizacije“, u tom „srcu“ tadašnje civilizacije, osećajući to „živo jedinstvo mora“, Paštrowići su vremenom razvili nagonse reflekse opstanka u kojima su skoro uvek artikulišu dve osnovne težnje, da sačuvaju svoj stari identitet i da uz to žive što slobodnije na svom delu jadranske obale. Tako Kanjoš, po povratku iz Venecije, na samom početku svog kazivanja ne ističe nikakvu opčinjenost slavnim gradom, niti bilo kakvo uzbuđenje čoveka koji se iz svog pomalo arhetipskog sveta obreo u jednom tako drugačijem i pomalo „nesnosno“ novom, pa zato nije odveć reći i po malo rizičnom, čak i opasnom.

Zato Kanjoš najpre kao važnije od svega drugog, bez ikakvog uzbuđenja ili impresioniranosti, navodi na kakve globe i izdatke ga je stavila mletačka vlast, sve na ime Svetoga Marka.

Ljubiša i u svojoj najvažnijoj pripovesti, ne propušta da kroz reči svog junaka želi da podseti na prvobitni ugovor Mlečića i Paštrowića iz 1423, pa zato Kanjoš kaže: „Sveti Marko, hvala mu i slava, niti jede ni pije, a ja sam se predao duždu da mu tobož ne davam ništa, nego da mu ruku celivam, a on da me brani od Turčina“ (Ljubiša, 1984: 60).

Ma koliko mu bilo mučno i neizdrživo u tom mletačkom državnom lavirintu, on ipak ne gubi prisebnost i ne odustaje od cilja. Čak i tada, kada ga ti, čini se za neprijatna iznenađenja uvek spremni mletački dužnosnici, kad god se Kanjoš najzad i približi rešenju svojih problema i svom cilju, baš tada još jednom vrata na početak.

Pogled našeg dinarskog sveta na Mediteran, na zapadni svet uopšte, uvek je bio sadržan u uobičajenoj dihotomiji poznatih razlika između „nas“ i „njih“. Tako u *Gorskom vijencu*, u pričanju vojvode Draška te razlike izgledaju nepremostive. I Kanjoš

te razlike posebno doživljava nevoljno lutajući od jednog do drugog mletačkog činovnika.

Nije „Kanjoš“ jedina Ljubišina pripovest u kojoj upravo te razlike između Istoka i Zapada predstavljaju jedan poseban narativni predložak i zamajac njegove proze. Pored ove, njegove najčuvenije pripovetke, ta slika mediteranskog kulturnog mozaika, u kojem zajedno egzistiraju različite religije, kulture, narodi i države, prisutna je i u drugim njegovim delima. Jer, već tradicionalni način gledanja patrijarhalnog sveta na za njega moćne i zbog toga i „opasne“ izazove zapadne kulture, Ljubiša je predstavio i u „grbaljskoj pripovijesti iz XV vijeka“ – „Prokleti kam“, kao i u XIV pričanju Vuka Dojčevića: „Nekomu tonu pluta, a nekome plutaju olova“.

U monologu „Beskuće“, taj pogled, od početnog nerazumevanja, zaziranja i straha od promena, odjednom prerasta u jedan otvoreni negativni pogled na Zapad, i kao neka vrsta proze sa tezom, u Ispovijesti je ovako saopšten:

„Crkve puste, a večernje nije, a jutarnja po jednome na godinu; kumstvo i bratinstvo šala i sprdnja; milostinja razmet; praštanje slabost. Tome je kriva neka nova škola, koja je naumila da pretvori ljudstvo u skotstvo kako će ga lakše navesti da potkopa temelj crkvi i državi ... Opća pogibija koja prijeti opominje gospodu da se posavjetuju i udruže, da toj aždaji satru glavu dok ne objača i cio svijet ne proguta“ (Ljubiša, 1996: 234).

U toj istoj ispovijesti, i na istoj strani, kao opozicija svemu tome o Zapadu izrečenom, u nastavku, u monologu Ivan-bega Crnojevića, imamo, u tom smislu potpuno drugačiju sliku Istoka:

„No, bogu hvala, to zlo o kojemu besjediš od mene je daleko; ako je kod vas proniklo, to je više od znanja i nauke. Moj narod svaki dan gine i zlopati boreći se za krst časni i svoj opstanak. On je bogobožan i vjeran koliko ikakav narod na svijetu. Gladuje, a neće da radi sto dana na godinu kada se sveci slave. Jedan je perjanik dosta da red održi u cijeloj nahiji, a dva tri starca iz sela da sude i mire. Jevtinijega i urednijega vladanja, ja mnim da nikud nema kao u nas; i da nije turskoga bjesnila, ja bih bio najsretniji gospodar.“

I nakon suprotstavljenih stavova o vrednostima kulturnog i sveukupnog modela Istoka i Zapada, Ljubiša u već pominjanom XIV pričanju „Nekomu tone pluta, a nekome plutaju olova“, kroz reči Vuka Dojčevića, daje jedan sintetički komentar:

„Da se prođu Grka, Rimljana, zapadne pljeve, tuđe dike i strana običaja: hotio bih da se iznesu na vidjelo divni ogledi našijeh junaka, mudraca, književnika, ženske glava, što su služili časti i imenu srcem, pameću, poukom, a pregoreli otadžbini život, imuće, porod i mir. Htio bih da se, spored tiju vrlina, gdjegdje ošibnu poroci našega puka, najviše osveta, sutuka, predrasuda, kletva i kunidba, kako bi se ogledao u prvijem, a pomrzio na potonje: i to sve da ispričamo na prosto, naravno, u narodnoj odjeći, bez natege i gruboće, gdje ljudskom šalom, a vazda, da ti se mili čuti; jer ljudi nijesu ni anđeli na đavoli, nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja, prigoda i hrđava družba. Tako bi se sdružila nedružina: korist i zabava, pouka i šala; a namirila večernja danguba obilatim žnjetoj divnijih primjera“ (Ljubiša, 1988: 127).

I tako, posle jednog takvog dana i neprospavane noći koja je usledila, Kanjošu se učini: „a grad pust bez ljudi, jer tamo spava svako do podna; kad mrkni objeduju, a pred zoru lijegaju“.

U tom Kanjoševom pripovedanju o lavirintima mletačke državne uprave, kao da je Ljubiša kristalizovao i prvu opštu sliku doživljaja Venecije u koju je ondašnji, ne samo Paštrović odlazio više neodložnim razlozima nego slobodnim izborom i voljom. Baš kao vojvoda Draško, tako ovog puta i Kanjoš Macedonović. Prvi, da preuzme godišnju penziju za starog crnogorskog junaka koji se presudno istakao u odbrani Kotora, a Kanjoš u nadi da će u Veneciji nešto više zaraditi prodajući maslinovo ulje, vino, loj i kožu.

Ljubiša u „Kanjošu Macedonoviću“ daje jednu veoma bogatu, a može se reći i slojevitom sliku mletačkog društva, koja je prožeta posebnim erosom jednog pravog humanističkog kritičkog angažmana. Taj pogled na Mletke, blizak i sličan tom crnohumornom elementu iz pričanja Njegoševog vojvode Draška, dobija svoje realistične razmere u više Ljubišinih pripovesti. Tako u prvom pričanju Vuka Dojčevića imamo varijantu tog poznatog i pomalo uopštenog prikaza mletačkog sveta: „čoeck čoecka priprežuje i uhađe mu stope i riječi; svoj svome jamu dube, dok oboje u nju sunovrate; oblagali dužda, pa ga raskrunili i poturili, stara i slaba, da mu od jada srce pukne, a sina mu mučili i progonili od nemila do nedraga, jer mu se svijest djela za jednom momicom španjolskog poklisara“ (Ljubiša, 1988: 77).

Na osnovu sada već i opšteg mesta i tog već toliko uobičajenog pogleda našeg čoveka na svet s druge strane Jadrana, Vuk Dojčević, posle jednog već dužeg boravka u

Mlecima, u XIV pričanju upotpunio je i zaokružio tu prvobitnu sliku Venecije, i učinio je celovitijom.

U *Pričanjima Vuka Dojčevića* Ljubiša je svoju predstavu o svetu mediteranskog podneblja i sa istočne, a još više sa zapadne strane Jadrana, poznatu iz njegovih primorskih i crnogorskih pripovesti, još više nadgradio. U tim živopisnim i temperamentnim bojama svojih pripovesti, on je otkrio i zanimljivi duhovni senzibilitet naših Primoraca. Poput samog Vuka Dojčevića, sada to više nisu neki Crnogorci ili Hercegovci u svojoj neprestanoj mucu i večitoj borbi za slobodu. Dakle, nije to više onaj svet koji odrasta prema zavetu predaka, da se čovek jedino rađa onda kada i krv prolije za svoje najbliže.

Ljubišini mediteranski junaci nisu takvi, jer su u njih duh, snalažljivost, domišljatost pre svega ono što čini njihove podvige, iznad svih onih ljudskih svakodnevnih dužnosti. Oni nose izvesnu dualnost u sebi, jer iako mogu i znaju i da se na „mletački način“ nose sa Venecijom, oni u isti mah imaju i jasne rezerve u odnosu na taj način života. Pa ga čak otvoreno kritikuju i osuđuju, pokazujući uvek svest o toj markantnoj graničnoj liniji između mletačke građanske civilizacije i svog rodnog patrijarhalnog gorštačkog sveta.

Ti gorštaci koji su stalno i na sličan način silazili u ravnice pokraj mora, delovali su često naivno i sujeverno, ali poštenu i siromašnu, delujući tako čedno u odnosu na svet u kojem su našli. Ti slobodoljubivi zarobljenici svog patrijarhalnog morala, tegobno su radili da bi opstali između ta dva svoja sveta. I onda kada pokazuju svest o ograničenosti svoje rodne sredine, oni ipak ne dovode u pitanje svoje osećanje uverenosti u njenu moralnu nadmoć u odnosu na vrednosti mletačkog društva.

Jedan od tako vidnih mediteranskih aspekata Ljubišine proze su putovanja i pričanja, koja ne predstavljaju samo okvir njegovih pripovesti, već veoma često služe da otvori zaplet i priče i predstavljaju njenu pravu ekspoziciju. Putovanja, koja neminovno proizvode pričanja, nezaobilazni su egzistencijalni *raisonne d'etre* čitavoga zaleđa, pa su stoga i onaj nezamenljivi izvor tzv. realistički uverljive motivacije zapleta ne samo u Ljubišinim pripovetkama.

U kontekst mediteranske kulture Ljubišine proze svakako spada jedan niz narativnih elemenata koji predstavljaju i prave mediteranske literarne topose. Tako čamac u boju sa Furlanom predstavlja najavu velike Kanjoševe pobede. U *Pričanjima*

Vuka Dojčevića odlazak u mornare, bilo da se radi o ratnoj ili trgovačkoj, predstavlja značajnu osnovu i izvor mnogih priča. Isto takav izvor predstavljaju i porinuća brodova u more, kao i torpedovanja i nasukavanja. Mediteran je zamenio i neke topeze koji su ranije služili da dinamizuju tragičnu radnju ili pak da se ona okonča. Tako su planinske visove i stene zamenili morski rtovi. Planinske ambise u romantičarskoj prozi sada je zamenilo more kao grob stradalnice, kao na primer u „Skočidevojci“.

U Ljubišinoj prozi i prostor i vreme skoro uvek dobijaju svoje mediteranske obrise, jer se često smeštaju na primorske tržnice, skupštine i u gradove. U njima po pravilu „kolo vodi kotorska ili neka druga gospoština“, najčešće pokatoličena, koja se ne usteže da pokaže moralnu iskvarenost, korumpiranost, grabežljivost, ali skoro uvek u službi mletačkih političkih, ekonomskih i verskih interesa.

Tako, i sam Dojčević izražava jednu složenu viziju mediteranskog života, koja ima svoja dva osnovna tona koja se međusobno prožimaju u svoj toj slikovitoj složenosti. To su, analitički gledano, s jedne strane sav taj mletački civilizacijski sjaj i patrijarhalni gorštački pogled na sve to, s druge strane. Oni zajedno stvaraju jednu originalnu i neočekivanu gamu bogate slikovitosti Ljubišinih pripovesti, u kojima se paštrovički, hercegovački i crnogorski kolor lokali polako prelivaju u sve te boje toplog mediteranskog mora i duga iznad njih.

Jednostavno rečeno patrijarhalni svet insistira na slozi, jedinstvu, bliskosti, dok je osnovno svojstvo Mediterana upravo suprotno. On je složeni mozaik, a njegova struktura je antitetična, jer na tom prostoru koje povezuju razna mora žive različiti narodi, jezici, religije, čak i veoma različite moralne norme. Jer, razne versko-nacionalne razlike i sukobi, zatim politički sukobi, povremeno ipak uspevaju da „nadmaše“ i prevaziđu ekonomske interese i poslovičnu nadnacionalnu moć trgovine, koji znaju da svedoče „idilu“ Mediterana.

Nepodudarnost je tako drugo ime za Mediteran, i ako se malo bolje zagledamo, ona kao da zapravo i cveta širom njegovih reljefnih obala. Ona je tolika i očigledna i između Venecije i Paštrovića. I tom dvojstvu Ljubiša je posebno posvećen i u „Kanjšu Macedonoviću“, kao i u *Pričanjima Vuka Dojčevića*. Njegova proza svoj narativni oslonac, svoje прибежиште uvek lako pronalazi u tim brojnim primerima razlikovanja svakodnevnog mletačkog života i tzv. našeg sveta:

„U Mlecima ne rani niko osim mrnara i pećara, već ako se ko namjeri iz našije krajeva, primorac ili gorštak, učen da ga zora vidi i da se nasrka jutarnja zraka; nego svak leži do podne, pak ustanu žuti i naduti, bez kapi krvi u obrazima. A i nevolja im je, kad veći dio noći provedaju u igri i zabavi“ (Ljubiša, 1984: 282).

Što ih je više, to kao da je za eros priče i pričanja bolje i uspeliije. Doduše u predašnjem citatu ipak se ne radi o onoj uobičajenoj gorštačkoj i tribalističkoj reakciji koja kao da se u stvari zasniva ne nekom usađenom strahu prema drugome, koji je toliko prisutan u zatvorenim etničkim zajednicama.

S druge strane, taj hedonistički pogled na život, zbog kojeg je zapravo Venecija dodatno postala svetski predmet želja, u prvom susretu je prosto nerazumljiv za gorštake i njihovu patrijarhalnu životnu optiku. Ali oni će je, onako brodelovski rečeno, bolje razumeti, tek kada silom trgovačkih i nekih drugih prilika, budu u prilici da, voljno ili nevoljno, duže ostanu u Veneciji. Mada se sve to, pa i ta velika promena, može dogoditi i u bilo kom drugom mediteranskom gradu. Tu mletačku hedonističku magiju kojom se noć pretvara u dan, zapazio je i Vuk Dojčević na svom putovanju od „Novog do Krfa i Carigrada, pa sve do Malte i Mljetaka“ (Živojinović Masuka, 1928–1929: XLIV).

Celokupno Ljubišino delo, bez obzira o čemu god da besedi, kao da je ozareno jednom svetlošću, nerazdvojivom od one stvarne koja se uvek vidi i oseća na Mediteranu.

Vatra koja sve ogrije i osvetli daje po Ljubiši svemu iluziju ili stvarnu veličanstvenost i večnost. Otuda na njegovim stranicama toliko zapaljenih sveća i zublji, bakljadi i fenjera. Pa i mediteranske žege. To sve daje i sjaj Veneciji i čini da kad neko u nju prvi put kroči, da često ne može razlikovati život za dana, i onaj koji se zbiva u letnjim venecijanskim noćima. „Mletačka majstorija pretvorila noć u dan; vidjelo se zbilja ka usred bijela podna“ (Ljubiša, 1984: 289–290).

Pa i gore u brdima, skupovi i priče ukraj vatre dugo se pamte. Pogotovu kada se uz neko ognjište nađe takav mag priče i pričanja, kakav je Vuk Dojčević.

Paradoksi koji proizvode polemičnost daju narativni zamah upravo tako što se u pričanju stalno suočavaju dve etičke norme, i to ne u odnosu na svakodnevicu, već na one, neprolazne i večne teme, kao što su život, smrt, umetnost, kultura. Pa otuda i mnogo kritika, kao na primer i ona u kojoj se mletačkom pozorištu zamera, jer je, kako

tvrdi jedan Ljubišin junak, više okrenuto krvoproliću i nemoralu, nego viteškoj borbi za slobodu i junaštvu:

„Kad ko u nas ubije čoeke od nevolje, vrh sebe (nužna odbrana, *necessaria difiesa*), u krađi ili zavadi – ili što ga je pojaha jal’obezobrazio, – ili kad ko s proklete bratcke ukorbe osveti oca il’strica, il’rođaka: puknu na nas Latini ružeći i grdeći da smo krvopije, ljudožderi i divljaci; a evo ti što se od njih jutros radi, zabavili se o svom čudu, pak sad počeli da nas hvale: da smo gozbeni, vjerni i iskreni mimo ljudih. Pakosti kakve se danas u Mlecima događaj, ne mogu našem narodu ni u san doći! Ogubala torina. Ne može boleščinu istrijebiti ništa do ognja“ (Ljubiša, 1988: 125).

Zato taj stalni izazov da se ostavi rodni patrijarhalni i prihvati novi, mletački svet, predstavlja temu koju pripovedač nikako ne može da zaobiđe. U *Pričanjima Vuka Dojčevića* otud i sledeća rečenica: „Izletio vojvoda mlad iz svog gnijezda, a uletio u tuđe jato, promijenio perje i ćud, a zaboravio na podoj i odgoj“ (Ljubiša, 1988: 129).

Na istu tu temu, povodom tog dugog gorštačkog putovanja i osvajanja Mediterana, iz Dojčevićevih pričanja o tome kako ga je Ivan-beg slao u Mletke još jedan ilustrativan odlomak: „a on ostavi tamo polak ove naše svijesti, a ne donese doma svu onu latinsku, nego mu se zbrka pamet divljom i pitomom mudrošću, kao mazgi koja naravlju naturi nešto na oca, a nešto na mater“.

I samo Dojčevićevo dvojstvo, kao učesnika događaja, ali još više i kao pričaoca, takođe je mediteranskog tipa i porekla.

Da tu svoju narativnu čar Ljubišina proza crpi iz tradicija mediteranske literature odakle je i njeno sigurno poreklo, potvrđuje i jedan zapis Ljubišinog prijatelja Todora Stefanovića Vilovskog, koji je kao urednik Srpske zore počeo da objavljuje *Pričanja Vuka Dojčevića*:

„Ljubiša kome se bez sumnje u glavi vrzmao Dekameron, bio je nakan, da napiše ravno sto priča u kojima je hteo da opiše narodni život i narodne običaje, u koliko ih nije već opisao u svojim pripovijestima i u kojima je naročitu pažnju hteo da obrati jeziku i njegovoj upotrebi u narodnom životu“ (Vilovski Stefanović, 1906: 95).

Ipak, u tom smislu „mediteransku“ kompleksnost i zavodljivost Ljubišinog pripovedanja čine pre svega dva suštinska elementa: njegov patrijarhalni svet i mletačka građanska civilizacija, u kojoj se taj njegov svet obreo i egzistira u okolnostima i na način na koji nije mogao ni da pretpostavi.

Veze između tako dve različite stvarnosti, nose i ostvaruju snalažljivi i domišljati pojedinci, na čijim se delima, ali još više i na kazivanju i zasniva taj suštinski pripovedni potencijal Ljubišine proze. Na kraju ti junaci, kao po pravilu, svojom mudrošću i poentiraju.

I dok su impresije vojvode Draška više plod njegove radoznalosti, Kanjoš upoznaje svet činovničke i one druge Venecije, tako što pokušava da se nosi sa njenim stalnim i najčešće neočekivanim izazovima.

Vojvoda Draško, iz takve svoje pozicije očito ne samo da svojim utiscima ne želi da menja veoma uvreženi pogled na Mletke u svojoj zajednici, već u svom pričanju stalno nalazi potvrde i razloge za upravo takav svoj pogled. Pogađajući i takav horizont očekivanja i među svojom slušaocima, on ih suvereno osvaja, podvrgavajući mnogo toga u Mlecima humoru, satiri i ruglu.

Kanjoš kao mletački podanik svoj pogled na svet Venecije zaokružuje tako što postaje u jednom trenu i glavni junak jednog legendarnog događaja.

Jer, baš u danu kada je još jednom doživeo tu dobro poznatu stud zatvorenih mletačkih državnih vrata, i nemoć da se to nekako preokrene i promeni, baš tada Kanjoš u jednoj krčmi sreće jednog Bračanina koju mu ispriča o furlanskoj nevolji koju su tih dana proživljavali i dužd i Venecija.

„Ostadoše Mleci pod harač“, bile su reči Bračanina, jer, slavni grad, u čije su temelje upravo i ugrađeni harači raznih vrsta, sada mora poslati zatočnika na dvoboj sa Furlanom, jer će u suprotnom morati da položi ključeve od blaga svetoga Marka, ali tome da doda i krunu i duždevu kćer jedinicu.

Tako tu istoriju nevolja i nedaća u trpljenju i rvanju sa mletačkom administracijom, kao neku vrstu evociranja našeg narodnog iskustva u životu sa i pod Venecijom, Ljubiša pripovedački prekida važnim razgovorom u krčmi, koji ubrzava pripovedanje do njenog samog središta.

Na Bračaninovu tvrdnju da je u svemu još gore to što još niko nema hrabrosti da pred Furlana izađe kao duždov zatočnik, iz poslovično trezvenog Kanjoša je ipak izletela neočekivano prkosna rečenica: „A da ja vidiš kolišni sam, a rad bih se s njim obisti“ (Ljubiša, 1984: 63).

Kako je još sam vojvoda Draško opisao venecijanski javni život u kojem žbiri i dojavljivači imaju presudnu ulogu, tako i ova Kanjoševa izjava u ovoj priči, koja

podrazumeva dobro poznavanje venecijanske svakodnevice, nije mogla nezapaženo proći.

U toj graji koja je ponajviše podsmehom ispunila krčmu, kao reakcija na smele Kanjoševe reči, dovoljan je bio i samo jedan glas koji je sve to video drugačije. Kao glas neke sasvim druge civilizacije, u odnosu na onu fatalističko podsmevačku svetinu.

Pažljivo sameravajući tako neočekivane i za taj trenutak neobuzdane reči, u odnosu na sam rast i visinu paštrovskog junaka, taj podsmeh prisutnih, sam Kanjoš je, kao junak iz Vukovih „narodnije pjesama“ prekinuo rečenicom u stilu najboljih primera takozvane *laconicae brevitatis*: „Ne mjere se ljudi peđu no srcem i pameću“ (Ljubiša, 1984: 63).

Od tog trenutka, Kanjoš više nije samo puki posmatrač sredine i događaja, prisiljen da pretrpi sve tegobe i rizike raznih procedura, ne bi li u Veneciji što pre prodao svoju skromnu ponudu. I potom krenuo nazad ka svojim Paštrovićima. Njegova u prvi mah neočekivana rečenica i otvorena želja da se u dvoboju oproba sa Furlanom, ne samo što mu je sada donela bitno promenjen odnos mletačkih zvaničnika, koji ga od tog trenutka, odjednom počеше uvažavati. Ona mu je donela čak i one trgovačke i sve druge povlastice, samo zbog kojih se on u Mletke i zaputio.

Kada se govori o istorijskoj perspektivi Ljubišinih pripovesti, onda se mora istaći da je još Jovan Skerlić ukazao na romantičarsko-realističnu kompleksnost njegovog dela. Po Skerliću Ljubiša je bio suviše savremen i subjektivan da bio mogao biti romantičar, a s druge strane suviše je voleo narodnu tradiciju, folklor i istoriju da bi bio realist. Skerlić doslovno kaže: „On je slikao zetske gospodare, poslednje despote srpske, pečke patrijarhe, crnogorske vladike, kotorske providure, bokeljske plemiće, paštrovske glavare – ali sve su to bili Bokelji oko 1850. godine“.

Jedna veoma direktna potvrda ove Skerlićeve tvrdnje, u samoj pripovesti, nalazi se baš neposredno uoči trenutka kada će predstavnici mletačke vlasti zamoliti Kanjoša da ode u Paštroviće i ponese duždev pozdrav i milost, kao i zahtev da upravo oni pošalju zatočnika koji bi stao preko puta Furlana. Opisujući to taj preokret i odjednom novonastalo razumevanje za Kanjoša, on samo u jednom trenu kaže: „Dadu mi stočić da sjednem i donesu kafu od po oke“.

Više je nego očigledno. da je Ljubiša zaista u toj slici dao sliku svog vremena. Jer, u XV veku, u kojem bi pripovest trebalo da se odvija, kako je i sam Ljubiša to na

početku posebno naglasio, ni u Veneciji ni u Evropi nije se moglo ni znati za kafu. Istini za volju, kafa je u Veneciju, a time i na tlo Evrope, stupila tek 1615. i otada permanentno obuzimala i osvajala ne samo ceo evropski kontinent već i ceo svet.

Ali koliko god tako ilustrativno potkrepljivala Skerlićevu tvrdnju, ova piščeva *licentia poetica*, više nego verovatno bila je posledica prirodne uverenosti, osećanja i pogleda na najznačajniji mediteranski grad, i na tako prisutnu i još više raširenu sliku o njegovom sjaju, bogatstvu i veličini. To nije samo Ljubišin, već i pogled koji se toliko bio uvrežio, ne samo u našem narodu, prema kojem je Venecija nadaleko i dugo bila čuvena i slavna zbog egzotičnog i kolonijalnog bogatstva koje se, bez premca, vekovima slivalo u nju.

Zašto je Kanjoš jedan od najznačajnijih likova u istoriji srpske proze? Da li samo zbog originalnosti sveta i jezika koji predstavlja i nosi? Da li zbog načina kojim se nosi sa dalekim, drugačijim složenim i zbog toga našem narodu uvek pomalo nepoznatim i tuđim svetom? Da li i zbog toga što se Kanjošev lik, koliko god bio naš, u isti mah na određen način može prepoznati u veoma poznatim temama i likovima iz svetske usmene i pisane književne tradicije?

Ono što ovo delo čini izuzetnim na unutrašnjem planu srpske književnosti, to je mediteranska atmosfera koju je Ljubiša u ovoj posebno, ali i u svojim drugim pripovestima prikazao.

Pod terminom atmosfera, naravno, podrazumevamo, ne samo ono što je izričito verbalno ostvareno, već pre svega ono što spontano, što isijava iz opšte, ali i mikrostrukture dela, iz svog tog direktnog asocijativnog potencijala koje nosi i sam žanr, stil, same stilske figure, zatim kontekst, ali i podtekst.

Upravo tu ne samo da se podrazumeva, već se što je još važnije, i oseća ono što bismo mogli nazvati ličnim autorovim doživljajem svih tih pojmova, predmeta, pojava, ljudi, pejzaža, istorijskih ali i svakodnevnih događaja u svemu tome, o čemu njegovo delo svedoči.

Mediterska atmosfera je veoma važan oslonac, koji presudno utiče i doprinosi estetički ubedljivom Ljubišinom pripovedanju. Ona Ljubišin glas u istoriji srpske proze čini tako posebnim, a u trenutku svog objavljivanja učinila ga je toliko i uočljivo različitim i tako drugačijim i veoma egzotičnim. Ta, mediteranska atmosfera u pripovednoj prozi Stefana Mitrova Ljubiše, kao što se može pretpostaviti, najvidljivija

je u epitetima koji nose kolorite i mirise priča. Zatim, u toj govornoj izražajnosti pripovedačevih junaka, ali i u drugim osobinama, posebno njihovim postupcima.

Sama intonacija i melodija Ljubišinog pripovedanja, uključivši u to i govor njegovih junaka, baš kao što govor na Mediteranu takođe i danas predstavlja prepoznatljivi deo mediteranske atmosfere. Sve to njegovim pripestima tako daje upečatljivu svežinu.

U „Kanjšu Macedonoviću“ imamo i onu poznatu i opšte prihvaćenu slika Mediterana kao područja pored mora, gde oduvek vlada jedna posebna primorska opuštenost, kao nezaboravni pogled na život. Čak dotle ide ta indiferentnost, da nastaje jedno fatalističko prepuštanje sudbini, zasnovano na objašnjenjima tipa: „što će biti biće, jer tu čovjek ne može“, i „na kraju, sve je isti đavo“. Takvu sliku specifičnog mediteranskog života, koji determiniše njegova klima i priroda, pa i tu svojevrstu indiferentnost i „mrtvilo“ koji vladaju za vreme letnje žege, ovako je Ljubiša predstavio u „Kanjšu“: „U svanuće ustah; obidi Mletke s kraja na kraj već je sunce skočilo tri koplja, a grad pust, bez ljudi, jer tamo svako spava do podna; kad mrkne objeduju, a pred zoru lijegaju“ (Ljubiša, 1984: 61).

Ljubiša je tako zapravo zabeležio ono što je i danas letnji ritam života u mediteranskim gradovima, gde se na dnevnoj letnjoj vrelini, što god se mogu više, izbegavaju aktivnosti.

Tako onaj pravi dinamični život počinje tek sa svežinom mediteranske letnje noći.

Ali ta nazovi „mediteranska monotonija“, s druge strane, nesporno je i posledica velike starosti mediteranske civilizacije, njene toliko bogate tradicije. Na tom ogromnom prostoru pokraj raznih mora zabeležen je razvoj, ali i nestanak tolikih civilizacija, naroda, država.

Osećaj te mediteranske indiferentnosti najvidnije je u vreme onih dana kada na Jadranu, zajedno sa oblacima i kišom „caruje“ poznati vetar – jugo. Tada nastupa to toliko vidno i opisivano „mrtvilo“, koje se tada doživljava kao neka vrsta psihičkog pritiska, ne samo kod onih, „najosetljivijih duša“. Još od davnina je poznato, da jugo žitelji mediteranskih gradova doživljavaju čak i kao neku vrstu ataka na svoj život i zdravlje. Mit o jugu je toliko prisutan i prihvaćen, da se navodno još u vreme rimskih sudskih procesa, u jedno tako razvijenom pravosuđu, ne samo za svoje doba, jugo

uzimao čak i kao olakšavajuća okolnost i za one najteže prekršaje, pa čak i zločine, ako su se oni dogodili u njegovo vreme.

U srpskoj kulturi najznačajniji domet u tretiranju mediteranskog motiva, kakav je mit o jugu, ostvaren je pre svega na filmu. Reditelj filma *Beštije* Živko Nikolić⁴ upoznao se sa ovim mitom za vreme svog boravka u poznatoj Umetničkoj školi u Herceg Novom. Film ima dva dela i ujedno dva različita ritmična tona. Prvi se događa dok jugo pomračuje svest žitelja malog bokeljskog mesta i dovodi do neverovatnih fantazmagoričnih zapleta i još neverovatnijih događaja. A onda nastupa bura, koja prekine kišu i jugo, sve očisti i najzad donese sunce, i kao da najzad sve odjednom postane kao nekad.

Tu atmosferu u vreme juga, kada oblačna sparina i kiša sa vetrom, smenjujući jedna drugu, donoseći bezvoljnost, mrzovolju i nepokretnost, jedan specifični pritisak na čovekovu psihi, koja se ponegde u primorskim krajevima obeležava i rečju „fjaka“, Ljubiša je posebno zabeležio u „Skočiđevojci“, u poglavlju „Medini i Bubići“:

„Uždio jug da se morem nije moglo, a suhom bilo je teško i stravično. Uzme Gašpar lađu na četiri vesla, s četiri jaka i vješta vosca i krenu put Budve. Za dlaku ga ne proždrije more sampetoga, jer se mala i otkrivena lađa ljuljala po valovima kao kora od oraha, čas više, čas niže zapjenušenijeh i nabreknutijeh talasa, dok je Gašparu dotužilo, pa uzme palj da ispod podnice crepa more, što je silni vjetar s krme ulijevao“ (Ljubiša, 1984: 99–100).

Jugo kao mediteranski topos u Ljubišinoj prozi, u književnosti i umetnosti uopšte, je deo jedne klimatske osobenosti i specifičnosti Mediterana. A vremenske prilike su inače za pisce, od kada postoji književnost, neizbežan topos, jer znaju da budu i stvarni i osnovni pokretači prozne radnje. Dovoljno je proći već pomenuti jugo na moru, ili njegove bure, udare gromova i guste magle, pa da zamajac priče i pričanja lako dobije svoj novi *perpetum mobile*.

Zato su putovanja po Mediteranu dugo bila najzanimljivije stranice razne memoarske, putopisne i autobiografske proze. A u Ljubišinoj prozi, vreme i vremenske prilike daju onaj važni realistički element. Kao što klimatske prilike po pravilu donose

⁴ Živko Nikolić (1941–2001), reditelj i scenarista, impresivnog i koloritnog opusa u srpskoj kinematografiji, veoma nagrađivani autor dokumentarnih i kratkometražnih filmova, ali i najuglednijih umetničkih i veoma popularnih dugometražnih filmova. Film *Beštije*, inače njegov debitantski igrani film, više naših kritičara i istoričara filma, u jednoj zvaničnoj anketi, proglasilo je jednim od najznačajnijih umetničkih dela u istoriji srpske kinematografije.

taj neizbežan mediteranski efekat. Jer klima je na Mediteranu, zbog tih oštih kontrasta između mora i visokih planina, van letnje sezone, veoma promenljiva, sa snažnim zaokretima, i to ne samo na Sredozemnom moru.

More oduvek ima svoju mitologiju, i to ne samo za žitelje primorskih mesta. Blizina mora budi najskrivenije životne nade da je ljudska sreća u harmoniji sa suncem, vodom i kopnom, baš tu pokraj mora skoro i jedino moguća. More kao da jedino zna koliko je nepoznato – nada i sama nade. Zato priče o putovanjima brodom predstavljaju i danas deo te velike i uzbuđljive mitologije mora.

I Ljubiša je najpre, kako to obično i biva, čuo od svog oca, inače pomorca, prve priče o morskom putovanju, da bi ih kasnije i sam doživeo. Jer, dugo su svako završeno putovanje i povratak kući predstavljali pravi podvig. Samim tim, povratak je bio ujedno i početak pričanja i priče o putovanju, koje je neretko prelazilo i u legendu. A za priče i pričanja o moru i sa mora, bez preterivanja se može reći da ako nisu suština i srž, onda su svakako jedan od najprepoznatljivijih delova mitologije mora.

Ali tu idealnu sliku o mediteranskoj obali, gde su sunce more i kopno tako skladno povezani, već u kasnoj jeseni znaju da smene čak i slike olujnog mora. Upravo one, na koje je upozoravao još Hesiod, u VII veku pre Hrista, kada je u svojim Poslovima i danima, svog brata Perseja, koji je zimi bio seljak, a leti mornar, da „kad naiđe zima i kad kipti sve od udara svih vetrova, da više ne porine lađu svoju u vinasto more (boje vina) već da obrađuje zemlju.“ Zato plovidba u kasnu jesen i rano proleće, a pogotovo zimi, čak i danas, kada su brodovi opskrbljeni moćnim motorima i najsavremenijom tehnologijom, može da donese nešto od onoga što liči na veliku avanturu plovidbe morem.

I Ljubišine Paštroviće kao da je Hesiod savetovao, tako da njihove stare kuće sa obližnjih brda svedoče o tom njihovom dugom putovanju i osvajanju mora. Praveći ribarske kuće, oni su se dugo, za svaki slučaj, držali i svoje sigurne odstupnice upravo tu u rodnim kućama u brdima. Da bi tek vremenom svoje ribarske kuće u Buljarici, Petrovcu, Bečićima i Budvi, pretvorili u svoje trajno stanište.

More zna da pokaže više svojih lica, a jedno od njih je i njegova njegova stihija i sila koja kao neman zna da bude fatalna. Tu nemoć pred morskom stihijom Ljubiša je i lično doživeo prilikom jedne bure, ili severnog vetra (sjevera kako kažu na jugu Jadrana) koji zna da bude orkanski. To lično iskustvo, kada je smrt na moru bila nadneta

nad njim i svim putnicima i posadom njegovog broda, Ljubiša je očigledno transponovao u tekst o buri u Dojčevićevom pričanju „Ko se hvali taj se kašom hrani“:

„Kad dosmo na vrh Boke, vrijeme se na priječac promijeni, duhne silna vjetrušina sa zapada, johnu se crne mrčave kao kule i bregovi, i pregone se po vazduhu, zatuštilo se nebo, more uzrujalo, a tama pokrila vasionu, da ne vidiš prst pred oko. Nijesmo mogli stati na po jedara, jer se bojali da nam more brod ne sruši, a kraju se muka primači u onoj neviđelici, jer, ako ne pogodimo Boku, razbićemo brod o grebene i stijene grbaljske i konavoske, da od nas nijedno ne vidi svoje kuće. Pošjetujemo se, i prime što ja rekoh: da se primaknemo kraju, jer je među dva zla manje,; ako bi Bog dao da zazrimo svijeću selima, ili ako sine s oblaka munja možemo uč zdravo u Boku, ne li, – propali svakojako. Okrenemo brodom vjetru u pokos i dođemo blizu obale, ali se ne vidi ništa, poče tutnjava i grmež iz daleka, dok od jedne sinu munja i očni tren prosvijetli oko broda; prepadoh se kao ikad, kad vidjeh pred nama hridi grbaljske tako blizu, da bih se s čoeikom s one strane ručio. Bjasmo došli do Krekavice, gdje da smo se po nesreći razbili, ne bi od nas ni mačke ostalo živo. Obratimo brod k istoku, i vjetrom u krmu dođemo pod Budvu, gdje se usidrimo na peroprovez (vezivanje sa dva presamićena dva debela užeta, prim. pis.) Kad svanu, te se otkriše gola brda otadžbine mi, udare mi suze kao malom djetetu kad dojilju ugleda! Izademo na kraj i pođemo u crkvu na leturđiju; bjaše licem Bogojavljenje“ (Ljubiša, 1988: 187).

Već sutradan, Vuk Dojčević i njegovo saputnici, u ovoj priči, našli su se na udarima najžešće bure, „da takve ne pamte ni obezubjeli mrnari; iskopa masline koje ne leže u zavjetrinu, raskrije kuće, povalja kolibe, a u moru podigne mahnite valove ... Nije moguće brodom vladati na onoj sili nebeskoj, što da ti u snu dođe, da bi se pomamio, kamo li gdje da je očima vidiš“ (Ljubiša, 1988: 187–188).

U tim slikama kada pomahnitali morski talasi lako preskaču morsku palubu i prete da sve progutaju, bura i bes mora tumače se odistinskom božijom srdžbom, koju putnici, a naročito mornari i pomorski oficiri koji zajedno sa kapetanom upravljaju brodom, treba nekako da umilostive. Pa strah da nikakva veština mornara neće moći da se suprotstavi tada posebno neumoljivim silama zlog mora, kao maltene onu poslednju preostalu mogućnost za spas, u tim trenucima jedino vidi u molitvi. Baš kao u Šekspirovoj *Buri*:

Sve je propalo, na molitvu sad
na molitvu! Propalo je sve.
(Šekspir, 1962: 13.)

Očigledno zasnovano na ličnom iskustvu, u već pomenutom *Pričanju Vuka Dojčevića* nalazimo skoro istu intonaciju: „Stanemo da se bogu molimo, da prizivamo svog sveca, da obećavamo zavjete i prijedloge, da jedan drugoga praštamo, videći strašnu uru pred očima“ (Ljubiša, 1988: 188).

Smrt u brodolomu je strašna, jer dolazi odmah posle najvećih strahova koje bura razbuktava. Ali onda kada se ne dogodi brzo i na mah, smrt brodolomnika podseća na onu u snežnoj oluji. Tako se u pomorskim školama i na raznim kursevima posebno uvežbava ponašanje u slučajevima preživljavanja posle brodoloma. Svi ti saveti se svode na jedan. U tom slučaju držati se za neki preostali predmet ili komad daske, i na njemu ne činiti nikakve kretnje. Važno je što duže održavati temperaturu tela, kao bi se dalo što više vremena spasilačkim službama, eventualnim brodovima u blizini ili osmatračkim avionima. Jer, ako se to ne dogodi u tom vremenskom intervalu do, kada se izjednače temperatura tela brodolomnika i temperatura mora, onda se za to vreme javljaju poznate predsmrtne halucinacije poput onih u takozvanoj snežnoj smrti.

Zato svaki brodolomnik spasenje doživljava kao novi život. I sam Ljubiša je, na primer, u svom putopisu Boka, već u uvodnim slikama približavanja ovom zalivu, posebno apostrofirao mesto gde se „rastvara ušće kotorskog zalijeva, kao da ga je tvorac tu umjestio da bude topcu spas“.

Mada spas u brodolomu nekad nije i konačni spas, kao, na primer, za preživjele u ovom pričanju Vuka Dojčevića, koji se potom suoče sa užasima gladi i hladnoće „da dočekamo i gore muke, i već počesmo zaviđati sreću utopca“ (Ljubiša, 1988: 188).

Tako se i u Ljubišininim delima dogodilo zapravo ono što nikako nije retko u književnoj umetnosti. A to se dogodi onda kada pisac svoju spisateljsku umešnost zasniva na „sretnoj“ i istovremenoj artikulaciji svojih literarnih opsesija i preokupacija, i uverljivim slikama svog realnog ali i onog ne manje važnog, fiktivnog sveta.

Ali tu gde vreba smrt, tu je i spasenje. Jer, tu gde se završavaju poslednji morski talasi kao da i počinje naša nada da će dolazak jednog velikog prekookeanskog

putničkog broda doneti čudo i odneti sve naše svakodnevne probleme i ograničenja. To verovanje i taj san, taj mediteranski topos kao postoji u svim primorskim mestima.

„Doploviće Reks i odnijeti sve terete“, pevao je o toj slici i najznačajniji kantautor bivše Jugoslavije – Arsen Dedić, šibenski Srbin, koji je i sam bio pesnik i pevač našeg Mediterana. On se nadovezao na čuvenu italijansku kantautorsku školu iz Đenove u kojoj su Fabricio de Andre, Dino Paoli, Serđo Endrigo i drugi, kao što su i Francuzi, Žorž Mustaki, Leo Fere u „Sećanjima mora“, zajedno sa mnogima drugima, pevali o moru i životu vezanom za more. Oni su u drugoj polovini XX veka, kao savremeni i prirodni naslednici, nastavili pesničku, ali i onu izvođačku mediteransku i evropsku tradiciju nekadašnjih trubadura, truvera i minezengera. Tako su spontano i prirodno, pri tom, formirali jedan mediteranski umetnički krug u veoma popularnoj evropskoj muzici druge polovine XX veka.

Ta slika broda koji se čeka, daleko od obale i sa velikom nadom da će njegova veličina i sjaj dotaći i malo primorsko mesto na italijanskoj obali Jadrana, kao još jedna omiljena mediteranska metafora, ostala je zapamćena kao velika epizoda u filmskom remek-delu *Amarkord* Federika Felinija.

Da li je Kanjoš miles gloriosus?

Ljubišin Kanjoš je izraz tzv. narodnog *racia*, onog koji, bez obzira na sve teškoće, situacije i probleme, jednostavno je prisiljen, da nikada ne odustane. Pa i onda kada je izložen stalnom zlostavljanju mletačkih vlasti i njihove administracije. Ali to je taj isti narodni, paštrovski *racio* koji je svestan da će možda još i teže izazove doživeti onda kada mu uspe da postane i spasilac i „ljubimac“ te iste vlasti. Pa oprezni Kanjoš ne gubi koncentraciju i usredsređenost ni u jednom, a ni u drugom slučaju. Jer, kada je jedan od visokih venecijanskih zvaničnika zatražio od Kanjoša da nađe u Paštrovićima duždeva zatočnika protiv Furlana, Kanjoš mu je odmah odgovorio „da nije ni dično slati mjesti sebe drugoga, jer su to dvije sramote“, tražeći da uz sve to, čuje i samog dužda. A kada je video kakvu je pažnju izazvao i kako ga je brojna svita gledala pre nego što je i ušao kod dužda, spontano je uzviknuo: „Ah, lele da bjeħ visočiji!“ (Ljubiša, 1984: 64).

Na te i takve osobine sveta u kojem je ponikao književni lik kakav je Kanjoš Macedonović, svojevremeno je ukazao i Jovan Cvijić, prema kojem, „možda je za Boku (Paštroviće) najkarakterističnije to, što je ona oblast dosetljivosti, šale i humora“ (Cvijić, 1987: 7).

Nije preterano reći da je celokupno Ljubišino delo u analognoj vezi sa etnopsihološkim zaključcima do kojih je u svojim istraživanjima došao Jovan Cvijić.

„Te etnopsihološke osobenosti Boke/Paštrovića, koje prema Cvijiću svoj vrhunac doživljavaju u govornom činu, svakako se mogu proširiti i na opšte karakteristike mediteranske kulture s obzirom da su „predmoderne kulture mediteranskog kruga bile retoričke, a moderna evropska kultura sva je u znaku oslobođenja od tog retoričkog duha“ (Arandžević, 1997: 7).

I danas na Mediteranu, na njegovim trgovima, tržnicama, pijacama, karnevalima, na raznim jezicima, u svakodnevi, u karakterističnom povišenom mediteranskom temperamentu i ritmu, često i do frenetičnosti, odjekuju razni jezici i govori. Tako i Kanjoš svoju prvu pobjedu nad Furlanom najpre postiže na retoričkom planu. Jer, na Furlanovo pitanje: „Što si tu, zla te sreća! Ko si?“, Kanjoš odgovara:

„Ja sam zatočenik Duždev; nego kaži gdje ćemo sjeći?“

„Ne šali se, nego kaži ko si“, viknu Furlan.

„Znaćeš brzo koji sam“, odgovori Kanjoš, „nego hajde da se siječemo, nije meni dangubiti“ (Ljubiša, 1984: 71).

Tu retoričnu superiornost Kanjoš znatno uvećava kada na Furlanovo čuđenje otisne svoj čun rečima: „Ne trebaju nam dva... ja ću se tvojićem vratiti; a tebi već ne treba ni čunja ni konja; ti si svoju čašu ispio“ (Ljubiša, 1984: 71). Dvoboj tako kao da je već okončan i pre nego što je otpočeo. Kada ga Kanjoš „ugradi i probi mačem s lijeve sise na desnu lopaticu“, sve što se dotle i najpre zbivalo samo u dijalogu i jeziku, sada kao da je dobilo taj prosto prirodni i jedino mogući završetak.

Tako izuzetnost Kanjoša Macedonovića i suštinsku osobenost njegovog lika čini to što je njegovo glavno sredstvo u dvoboju, pre mača i bilo čega drugog, logos (reč, govor, um).

Mali rast Kanjošev koji Furlana čini još većim, podvig paštrovskog junaka učinio je najvećim mogućim, a celoj priči dao tolikog maha koji samo takav paradoks, a još više vera u ono što se u prvi mah čini nemogućim i u životu, a još više u

književnosti, može dati. „Sofistički“ vešto, Kanjoš je ogromnog Furlana najpre retorički poremetio i učinio ga inferiornim, tako da mali rast paštrovskog junaka ostane u drugom planu u odnosu na njegovu retoričku superiornost.

Tim naglašeno malim rastom glavnog junaka, očigledno inspirisan Adlerovom individualnom psihologijom, bavio se i naš ugledni književni kritičar, akademik Petar Džadžić u svom delu *Homo balcanicus, homo heroicus*, uočavajući da je Kanjoš „svog nedostatka stalno svestan, a taj nam je nedostatak, zahvaljujući Ljubiši, neprekidno pred očima. Mali rast, kao što znamo, često je ishodište osećanja manje vrednosti koje se kompenzira na razne načine, a jedan od tih načina jeste i priča o izmišljenim podvizima“ (Džadžić, 1987: 17).

Razvijajući tezu, saglasno Adlerovom učenju, prema kojem mali rast kao osećanje niže vrednosti može biti snažna motivacija, Džadžić je zaključio da „kada se Kanjoš domogne svoje priče o zbivanjima za koje nema svedoka, on će se na živopisan način 'osvetiti' svima koji ga unižavaju, 'nadvisiće' ih za koplje, dva, tri, snagom, pameću, čašću, verbalnim doskočicama, svim i svačim“ (Džadžić, 1987: 20). Tako je sve zapravo fikcija i zbog toga Džadžić Kanjošu dodeljuje status tzv. hvalisavog vojnika (*miles gloriosus*). Koliko god ovako izvedena književna tipizacija koja i sada, i posle toliko vremena, pokazuje znake otvorene „ranjivosti“, ona danas manje svedoči osnovnu autorovu tezu o *homo balcanicusu*, a više potvrđuje neospornu činjenicu da je Ljubiša kao pisac srpske književnosti pripadao mediteranskom književnom i kulturnom krugu.

Te mediteranske uticaje Ljubiša je, da podsetimo, svakako dobio još u svom detinjstvu, posebno od svog učitelja znamenitog Budvanina Antuna Kojovića, koji se između ostalog bavio i književnim radom. Kojović je ostao upamćen kao zanimljiva ličnost bokokotorskog književnog kruga koji je stvarao na latinskoj i italijanskoj, ne samo jezičkoj tradiciji.

Ta renesansna i posebno popularna pikarska literatura i njihovi uticaji, prirodno su stizali najpoznatijim pomorskim putevima i do ovih obala Mediterana. I sam Ljubiša je, usvajajući deo od tog obilja mediteranske tradicije, prosto prelio u svoje tradicionalne likove, koji i danas vidno izgledaju opuštenije nego što bi to njihovo vreme zahtevalo. Na prvi pogled vižljasti, mada ne izgledaju baš svaki put i do kraja

moralno dosledni, ali se uvek nekako mediteranski snađu. Delujući kao da su sposobni za stvarni život, često skloni putovanjima, ali kao po nekom pravilu – uvek zanimljivi.

Među brojnim danas tako tipičnim likovima iz mediteranske književne tradicije, još u rimsko doba u dramskoj umetnosti uspostavljen je lik – tip *miles gloriosus*, mitoman koji izmišlja događaje i uz pomoć mašte ih oblikuje, najčešće preoblikujući i svoju ulogu u njima.

Ljubiši koji je znao italijanski jezik i prevodio Tacita, Horacija, Dantea, Ariosta, Manconija, nije mogao biti nepoznat Plautov „hvalisavi vojnik“. I u njegovo doba, to je najčešće onaj vojnik koji pripovedajući o svojim uspešnim vojevanjima, stoga „prirodno“ postiže i značajne uspehe kod žena.

Ali značaj ove, ponajviše psihološki zanimljive teze o Kanjošu kao *milesu gloriosusu*, koja ma koliko da je sada već upitna, pa i sklona „propadljivosti“, kao da je u tome što Kanjoša dovodi u vezu sa mediteranskom literarnom tradicijom. I to onom, komediografskom, koja je uspostavljena u vreme pozne antike i rimske književnosti, da bi mnogo kasnije ta komediografska tradicija, posebno obalama Mediterana, dobila svoju pučku i široko popularnu verziju, proslavljenu kao komedija del arte. Ti poznati igrokazi za vreme pučkih i religioznih proslava, vekovima su se igrali na trgovima mediteranskih gradova. Oni su bili i prirodni deo Ljubišinog odrastanja i svakako su imali određeni uticaj na njegov mediteranski identitet, pa kasnije i na njegovo književno stvaralaštvo.

Ali ono što je u „adlerovskom“ smislu bitno različito kada se upoređuju tradicionalni *miles gloriosus* i Kanjoš Macedonović, ipak ne ide u prilog tezi akademika Džadžića. Čak šta više osporava je. Tezu Petra Džadžića osporio je dr Siniša Jelušić, dovodeći u svom radu književni lik Kanjoša Macedonovića u etnopsihološki kontekst:

„Slaba tačka Džadžićeve analize predstavlja 'dijagnosticiranje' Kanjoševog lika kao 'nervoznog karaktera', da se poslužimo terminom samog Alfreda Adlera, na čiji se temeljni pojam (inferiornost/kompenzacija) Džadžić odlučno poziva. Osjećanje manje vrijednosti uvijek je povezano sa potiskivanjem onoga što je za ličnost najbolnije. Iz ega/svijesti potiskuje se upravo ono što se na sve načine pred drugima hoće prikriti, maskirati, učiniti ne prisutnim. Kada neko, primjerice, neprekidno obasipa slušaoce pričom o sopstvenoj hrabrosti ili brojem osvojenih žena, najčešće je riječ, na tragu Adlera, o hiperkompenzaciji temeljnog nedostatka onoga koji govori. A nedostatak se

identifikuje kao obrnuto proporcionalan sadržaju koji govornik, po svaku cijenu, slušaocima nametnuti hoće“ (Jelušić, 2005: 205).

Iz duge i poznate tradicije komedije del arte poznat je takav lik Kapitana Matamora Sangre e Fuega i njegov samoportret: „Zar vam nije poznato ko sam ja? Zar niste videli kako seva ova ruka s kojom sam pobedio Pira i Hanibala, Skipiona i Aleksandra, čak Herakla? Ja sam poubijao na otvorenom bojištu bez straha, u napadu i odbrani hiljade i hiljade ratnika svih činova i naoružanja, uništavao ih ili razbijao, mrvio ili spaljivao, a među njima behu generali, kraljevi sultani, carevi, divovi i patuljci. Moje telo je tvrđava, moja prsa bedemi, glava najlepší zamak, ruke dva topa, glas kao grom, a oružje kao munja. Moja hrabrost potresa ceo svet“ (Rnjak, 1995).

Prisustvo ili odsustvo humora u rečenici koje izgovara neki književni lik često predstavlja dobru osnovu za zasnivanje psihološkog suda o tom liku. Tako na primer određeni književni likovi prosto proizvode humor oko sebe i to ne samo tako što toga uopšte nisu svesni, već nisu ni imali takvu nameru. Lik Kapitana Matamora iz komedije del arte je upravo takav. Za razliku od njega, Kanjoš ne samo da pokazuje izuzetan smisao za humor, već ga demonstrira i onim najvišim stepenom te izuzetnosti svog duha, u trenucima kada samoironijom govori o sebi pokazujući neočekivane vrednosti humora na svoj račun.

Važno je napomenuti, navodi dr Siniša Jelušić, da su još autori tzv. humanističke psihologije smatrali da je smisao za humor imanentan samoostvarenju, dakle zdravoj ličnosti. Pa stoga, Adlerov neurotični, nervozni karakter i smisao za humor praktično predstavljaju pojmove koji se međusobno isključuju. Tako Kanjoš, šaleći se na račun svog rasta, baš samoironijom, ističući upravo ono što *miles gloriosus* sakriva, ne samo da ne pokazuje bilo kakav adlerovski „nervozni karakter“, već time toliko slabi uspostavljenu analogiju i osnovnu tezu u knjizi *Homo balcanicus, homo heroicus*.

Autoironijski humor Kanjoša Macedonovića mogao bi da bude i ključ za razumevanje načina na koji ga njegovi Paštrovići prate na dvoboj protiv Furlana. Kao osnovni razlog da upravo Kanjoš bude izbor nije uzet u obzir ni njegov rast niti neka druga njegova možda još važnija lična osobina. Doslovno mu je čak rečeno da je na tu odluku najviše uticalo to što „drugi ne bi ni umio ni doći do duždeva dvora za mjesec“. Na kraju mu je čak, u slučaju nepovoljnog završetka dvoboja, napomenuto: „Ako

pogineš, oplakaćemo te divno, i svako od nas ko dođe u Mletke pohodiće tvoj grob“ (Ljubiša, 1984: 69).

Ove reči su se do sada uglavnom razumevale i tumačile u smislu da se „žrtvovanje za ostvarenje nekog velikog cilja prihvata se u Paštrovićima kao privilegija odabranih“ (Vuković, 2001: 39). Ali kada se one dovedu u vezu sa Kanjoševim autoironijskim humorom, onda se odjednom otkriva njihova ambivalentnost, gde se racionalna odluka objašnjava takvim iracionalnim razlozima koji kao da su u osnovnoj retoričkoj ravni jedva zauzdani da svaka ozbiljnost ne nestane u pravom ambisu, kakav samo humor, za svaku ozbiljnost, može da predstavlja.

Taj neočekivano ambivalentni iskaz, gde se kao razlog za izbor zatočnika za ostvarenje tako velikog i uzvišenog cilja, navodi njegovo dobro poznavanje Venecije, donese neočekivanu plimu humora, koji samo što nije potpuno prelio sav poetsko semantički sadržaj tog iskaza.

A kad se tome, u istom tako prisebnom tonu, doda i rečenica u kojoj Kanjošu poručuju da ne brine u slučaju smrti, jer će ga „divno oplakati“ i da će njegov grob pohoditi, kad god u Mletke dođe neko od Paštrovića, onda je bez sumnje, bez ikakvih nepotrebnih psiholoških opterećenja i lišen egzistencijalnih iluzija, tako potpuno pripremljen i više nego spreman za susret sa Furlanom. Ta semantička naličja u rečenicama koje ne svedoče samo kakva je zapravo misao Paštrovića o smrti i večnosti. Vidi se to eto, uostalom, i u humoru njihovog izrazitog predstavnika. Ali ovaj malo je reći zanimljivi dijalog pred Kanjošev novi odlazak u Veneciju, pokazuje isti taj humor, kao i sveukupni duh njegove zajednice.

Kanjoš svoju prisebnost, svoj realistični pogled na život i svet, i svest o tome kome pripada i šta mu je činiti, ne menja ni kada slavodobitno kreće prema Duždevoj palati. Sve to odjednom, što kao pobednik u velikom dvoboju doživljava, toliko mu je strano i u tome ne samo da ne uživa, već kao da čeka da se sve to samo što pre završi.

U trenutku kada ga, kao novog junaka dana, prosto skole venecijanske žene, iz Kanjoša progovara duh lične skromnosti, jedna vrsta antejske vezanosti za zemlju i tlo, koju nosi iz svog paštrovskog roda. U trenutku pravog sudara sa tom neizdrživom svetlošću venecijanske javnosti, on odgovara rečenicom najvećih smehotresnih razmera: „Teže mi bijahu one žene nego Furlan i njegov paloš“ (Ljubiša, 1984: 72).

Tako se zapravo otvara prostor i smer za sasvim nova ali i drugačija tumačenja književnog iskaza i strukture Kanjoša Macedonovića, koja sigurno dovode u pitanje neke od poznatih pristupa u razumevanju najznačajnijeg Ljubišinog dela. Jer, ovakav Kanjoš, iako predstavnik male, zatvorene zajednice, uvek oprezne prema oktroisanom neprijatelju, ali bez velikih iluzija i u odnosu na prijatelje, svojom trezvenošću i neočekivanom racionalnošću u svojoj komunikaciji i retorici, daleko nadmašuje taj izvesno ograničeni „trgovački“ mentalitet opstanka, koji mu je rođenjem i životom u njegovoj paštrovskoj zajednici nametnut kao nepromenljiv.

Iako nije građanin slobodnih mediteranskih gradova, sa ozračjem njihove velike kulturne i socijalno-političke mediteranske tradicije, Kanjoš i pored toga nije nekakav tribalistički junak. To nije onaj poznati mentalitet i karakter, koji na poznati patetičan način, u susretu i poređenju sa novim, velikim i složenim svetom, brani „sve u nas“, pa čak i ono što je neodbranljivo.

Kanjoš je pre zapravo i zaista neka vrsta našeg mačka u čizmama. Jer, šta god da ga „strefi“, „odakle god skoči dočeka se na noge, odnosno na inteligenciju“ (*Večernje novosti*, 2014), kako je to primetila naša poznata rediteljka i spisateljica Vida Ognjenović u vreme rada na predstavi o Kanjošu Macedonoviću koja je i danas najveći umetnički događaj i zaštitni znak poznatog budvanskog letnjeg festivala „Grad teatar“.

Kanjoš je razborit i skroman, svestan vrlo realnih ograničenja i opasnosti, kao da izbegava koliko to može da izaziva svoju sudbinu, ali se ipak ne ustručava da je iskusi, ako treba i do kraja. Jer, na duždeve reči kojima on nudi mogućnost nekom od rastom i stasom dostojnih i dičnih Paštrovića da kao duždev zatočnik stane naspram Furlana, Kanjoš, u duhu savremenih kominikeovskih diplomatskih fraza, odgovara sa punom uverenosti da će mu „braća dragovoljno i radosno prihvatiti tako plemenitu čast“, a već u sebi u isti mah kaže: „Lijepo li ova gospoda mažu i šaraju“ (Ljubiša, 1984: 65).

To što je Kanjoš „Mlecima vješt“ očigledno je bilo više nego dovoljno Skupštini paštrovskoj. Svejedno, da li je to bio ili je mogao da bude glavni razlog. Promućurni učesnici skupštine naroda paštrovskoga, na Drobnom pijesku, potom odluče da upravo on bude taj Paštrović koji će u ime svih njih, biti duždev zatočnik.

Ta Kanjoševa prednost „da je vješt“ Mlečanima, učinila ga je među sunarodnicima „većim“ od onih tradicionalnih i u narodnoj pesmi tipičnih junaka od stasa i snage. Takva svest o traženju egzistencijalnih rešenja, na svakodnevici brida

između stvarnog i mogućeg, bila je zapravo i recept opstanka Paštrovića, Bokelja i drugih Srba pod vlašću „prevedre Venecije“. Jer, Veneciji se može „doakati“ samo na njen način, svesni su toga Paštrovići, pa bez ikakve patetike i emfatičnosti, već sa naizgled začuđujuće hladnom trezvenošću, u maniru savremenih šahovskih analiza, određuju najpre Kanjoša za zatočnika. Pa ako mu pođe za rukom da poseće Furlana, onda neka zauzvrat traži da se stara pogodba između Venecije i Paštrovića poštuje. Ako li pak pogine, onda će poslat drugoga, ako treba i trećega, „logično“ razmišljajući i smatrajući: „dati nas neće sve taj Furlan posjeći“.

Zato na prvu Kanjoševu reakciju, da je „malešan“, Paštrovići ne samo da ne menjaju, ni pogled, a ni ton na najnovije događaje u Veneciji, već potanko razrađuju mogući sled događaja i poteza:

„Ako te posiječe, poslaćemo povišega... Ako pogineš, oplakaćemo te divno, i svako od nas kad dođe u Mletke pohodiće tvoj grob. Mogao si zbilja to sam tamo otrsiti, da nam ne meteš skupštinu tijekom besposlicama“ (Ljubiša, 1984: 69).

Otkud ovakav stav, ta naizgled neočekivana arogancija za paštrovski mentalitet, i takvo gledanje na život Venecije, to naizgled neverovatno i olako bagatelisanje mletačkog sjaja i veličine, u odnosu na svoje stvarne i egzistencijalne probleme. Jedno naizgled indiferentno posmatranje stvari, kao da se tu radi o nekakvim nebitnim „Markovim konacima“, ili kako bi se u samim Paštrovićima reklo: tamo neki „matraci“.

Očigledno je da je zajednički život pod vlašću mletačkoga lava, koji je podrazumevao i svest o određenim nepremostivim razlikama, učinio da su primorski Srbi svoj doživljaj Venecije uopšte, svoj odnos sa mletačkim zvaničnicima, doživljavali, pre svega, kroz onu narodnu: „Trista medenije riječi, a iljadu ledenije misli“.

Zato prihvatajući odluku vidovdanske paštrovske skupštine na Drobnome pijesku, sam Kanjoš najpre i odgovara: „Vi se šalite... Nego mi napravljajte putni list, neka zna dužde da idem iz glave cijela naroda“ (Ljubiša, 1984: 69).

Etikecija kojom se Paštrovići obraćaju „čestitome duždu i svoj plemenitoj gospodi mletačkoj“ u pismu koje nosi Kanjoš, pokazuje da je ne samo njihov sada već i „ovlašteni“ junak, već su i oni sami, u dugogodišnjoj koegzistenciji i pod vlašću mletačkog lava, već poprimili određene osobine, koje su prirodni deo egzistencijalne mediteranske svakodnevice.

Živeti sa drugima u stvarnom životu, podrazumeva biti mnogo više za, nego protiv, pogotovo za maleno paštrovsko pleme koje se u jednom dramatičnom istorijskom škipcu, našlo u poziciji da bira između agarjanskog polumeseca i mletačkog lava. Zaštitivši se od otomanske, i prešavši pod mletačku vlast, vremenom su Paštrovići i dalje deleći jedinstvo vere, jezika i nacionalnog osećanja sa crnogorskim plemenima, Bokeljima i Hercegovcima, ipak formirali i određene mentalitetske specifičnosti, kao posledicu tog svog novog, mediteranskog izazova.

U toj svojevrsnoj „mediteranskoj igri ogledala“, Paštrovići skoro u isti mah pokazuju slike i skrušenosti i skromnosti, i samopoštovanja i svesti o sebi, ali i one druge, koje svedoče o stalnim naporima da izbore opstanak u jednom tako složenom svetu. Otuda i te barokne izjave lojalnosti i skromnosti, ali koje u isti mah na veoma odmeren način insistiraju i na, onim naizgled nevidljivim *pro domo sua* razlozima. Tako su veoma ilustrativne rečenice:

„Vazda gotovi, ukoliko smo vrijedni, ugoditi prevredrome vladanju mletačkome, evo šaljemo istoga Kanjoša s blagoslovom i velimo: gdje je on, tu smo mi svi. Zahvalni na čast koju ste nam učinili, nadamo se prvo u Boga pak u našu staru sreću da ćemo i toga i sve druge duždeva zlotvore satrijeti“ (Ljubiša, 1984: 69).

U samoj Ljubišinoj pripovesti, kao razloge za odluku na Drobnom pijesku da Kanjoša odrede za duždeva zatočnika, kao što je već napomenuto, navode se dva izrazita: vešt je Mlečanima, a sem toga lakše i brže će naći put do duždeva „palaca“ i samog Furlana.

Iako ni prilikom svog prošlog boravka nije na same Mlečane delovao sugestivno i autoritativno, Paštrovići se i pored toga odlučuju da baš Kanjoš ode opet u Mletke, na dvoboj sa Furlanom. Mada bez sumnje dobro znaju da taj izbor neće izazvati oduševljenje čim se ponovo pojavi u Mlecima.

Sem toga, oni su očigledno svesni da je Furlanova pojava, na jedan posve neočekivan način stvorila mogućnost da izgubljena paštrovska prava koja su u svakodnevnom mletačkom životu i administrativnoj praksi, netom nestala, sada možda ponovo budu povraćena i živa. To su ona njihova prava koja su im bila garantovana u trenutku kada su postali deo Mletačke republike. Tako sve dok su i dužd i Republika učenjeni, želeći da ga što pre mrtvog vide, Paštrovićima, s druge strane, ipak, Furlan još uvek više vredi živ.

Takav politički senzibilitet, i takav osećaj za trenutak, postala je važna osobina paštrovskog plemena u odbrani svoje egzistencije, u svom mediteranskom okruženju. Ljubiša sve to ilustruje u svojoj pripovesti, kroz dva skupštinska glasa koja se povodom duždevog zahteva čuju na Drobnome pijesku. Prvi je onaj pomalo skeptični, koji smatra da Venecija mnogo ne garantuje paštrovskom svetu, pogotovo ako Turci krenu na njih sa istoka, preko Albanije. I da je stoga „bolje da smo se držali za jedno uže sa ostalijema Srbima“ (Ljubiša, 1984: 69). Taj pripadnik domaće vlastele, koji netremice slušao sve što je Kanjoš rekao, kako je to sam Ljubiša posebno napomenuo, doslovno u jednom trenu kaže: „Sad posijecite Furlana, kao da operete magarcu rep, nego što ćete bolje priteći uzdu; dogodine opet ćete davati mrnare i carinu, a žalbe će vam primati kao onu Kanjoševu“ (Ljubiša, 1984: 66).

U istoimenoj drami Vide Ognjenović, jedan od njenih likova, Nikodim, na tvrdnju da su Paštrovići u obavezi da budu „na ruku“ Mlecima, odgovara: „Kakva obaveza? Mi ćemo im ubiti Furlana, da oni ne opogane ruke, a to će nam biti zadužbina kao da smo magarcu oprali rep! Još će nam poslije malo jače popritegnuti uzdu da se ne posilimo! A žalbe će naše primati ko i ovu Kanjoševu: dođi sutra, dođi dogodine! Ne crkni međede, dok čele med ne pokupe“ (Ognjenović, 2011: 57).

Svoju premijeru ovaj *Kanjoš*, kao scenarističko i rediteljsko delo Vide Ognjenović, i kao reprezentativno delo veoma popularnog letnjeg budvanskog festivala „Grad teatar“, doživeo je samo nekoliko godina pre nego što će ratovi, smrti, propasti, sankcije označiti kraj druge Jugoslavije. Dogodilo se to u ne dalekom okruženju Drobnog pijeska, u porti manastira Praskvica, na miločerskoj plaži i starom budvanskom gradu, gde su se, baš tim redom, leti igrala sva tri dela ove popularne i za publiku, u tom ambijentu, posebno atraktivne drame.

Da pozorišni Kanjoš, ni kriv ni dužan, stvara istorijske koincidencije koje svakako ne bude najlepša sećanja, potvrđuje i još jedna *Kanjoševa* izvedba. Tako je, naime, juna 1940. u beogradskom pozorištu „Mali manjež“ premijerno izvedena predstava *Kanjoš Macedonović* u dramatisaciji Dimitrije Mite Dimitrijevića, a u režiji Jurija Rakitina. U prvim prikazima u tadašnjoj štampi vidno je naglašeno da je ova predstava nastala „pod prizmom tragične sadašnjosti, borbe malih sa velikima“. Istu predstavu je, na osnovu ove dramatisacije, već septembra 1940. na Cetinju izvelo i

Narodno pozorište Zetske banovine, i to „u danima velikih strahota i čudnih poremećaja koji se dešavaju u Evropi“ (*Zetski glasnik*, 1940).

Ipak, najznačajniji odjek na izvođenje *Kanjoša* u to vreme objavio je Stanislav Vinaver u *Vremenu* (9. jul 1940), posebno se osvrnuvši na glavni lik u predstavi:

„Kanjoš jeste epski čovek, nosilac epskih vrednosti, uvek sebi veran, – ali Kanjoš ne radi ni iz inata, ni iz prkosa, ni iz nadahnuća bezdanoga, ni iz plača tragičnog maha. Ne! On radi za svoje pleme, on dobija megdan da bi plemenu povratio stara izvojštena prava. On, doduše, prezire trulež Venecije, kukavištvo eksploatatora, žbire i teror, podvale i laž, i pre svega nejunački moral visprenih političara. On zna da s njima mora, da se treba držati nova puta i stara prijatelja.“

Paštrovići tako postaju oni koji imaju svest o tome da im je dato više da vode računa o vrlo praktičnim pitanjima svog svakodnevnog života i opstanka, nego da pretresaju pitanja koja prevazilaze njihove stvarne horizonte.

Oni tako osećaju da im je ovo Furlanovo terorisanje Venecije, ponovo podiglo političku i svaku drugu cenu u Republici. Jer ako Kanjoš ili neki drugi Paštrović oslobodi Veneciju od Furlana, onda im dužd više neće biti samo dužd, nego i nešto mnogo više – pravi dužnik.

U drami Vide Ognjanović o Kanjošu Macedonoviću, koja, može se reći, sledi Ljubišinu pripovest koristeći je kao idealni predložak, pridaje se posebna pažnja donošenju te važne odluke. Sve u jednom trenutku zaliči na izvesnu rekonstrukciju mogućih razloga za odluku da upravo Kanjoš bude paštrovski izbor za duždeva zatočnika. Zato jedan od likova iz drame, Luka, analitički posmatra situaciju:

„Evo kako mislim: ako ga ubije najbolji, to priroda nosi, od toga je mali glas. I dolikuje mu, reći će. A ako ga ubije od nas najgori, pomislite koliko bi nas to uznijel? Kakvi su im najbolji kad najgori ovako sijeku. A ako li on ubije našega najboljega, izlaza za nas dalje nema. Bez glave i bez zaštite. A ako ubije najgorega, sreća nama i mrcu. I najgori nam ginu ko junaci!“ (Ognjenović, 2011: 61).

I tako, ispostaviće se na kraju, Kanjoš sada u Mletke ide i kao najbolji i najgori Paštrović.

Tako ovaj Ljubišin junak osvaja posebno mesto u srpskoj književnost, uspostavljajući vezu sa poznatim tradicijama naše i svetske narodne i umetničke književne baštine, izrastajući na onom Marku Kraljeviću koji će stati pred Musu

Kesedžiju, turskog junaka sa tri srca. Svojim duhom i jezikom, Kanjoš će uspostaviti vezu čak i sa duhom jednog junaka u srpskoj književnosti koji će tek doći. Sa Davidom Štrpcem, koji u svojim tegobama i mukama, neće izgubiti prisebnost ni pred velikim carskim sudom.

Kanjoš je tako istinska refleksija svog primorsko planinskog sveta, ali se u njemu prirodno oseća i uticaj te, za egzistenciju, neizbežne komunikacije sa Venecijom. A taj svekoliko bogati trezor Mediterana svakako se, da se još jednom podsetimo, ne može zamisliti bez Venecije, tog simbola trajanja i moći. Nju je jedan od najznačajnijih istoričara prošloga veka, Fernan Brodel nazivao „uspavanom lepoticom“:

„Trijumf Venecije je podugačak istorijski dosije u kom je sve pomešano: vrlina jednog vrednog naroda, mudrosti jedne pametne vladavine, slučajnosti istorije, nekoliko brutalnosti. Tako je Venecija stekla veličinu samo zato što se hranila tržištem, snishodljivošću i slabošću Vizantijskog carstva nametnuvši mu svoje usluge“ (Brodel, 1995: 128).

Kako je mogla da izgleda Venecija u Kanjoševo vreme, može da ilustruje i odlomak iz pristupne besede za redovnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti akademika Momčila Spremića, u kojoj on opisuje dolazak slepog despota Stefana Brankovića u Veneciju, juna 1462:

„Došao je u metropolu Jadrana, Sredozemlja i Evrope, središte najveće flote, ogromnog arsenala za gradnju brodova, stecište pomorskih i karavanskih puteva, centar zanatske proizvodnje. Metropol je bila pre svega, trgovačko i finansijsko središte, grad sa preko 100.000 stanovnika, među kojima je bilo dosta slovenskih doseljenika, koji su od 1451. imali svoju školu – Squola di san Giorgio e Tripone degli Schiavoni. Bio je to lep grad, sa palatama rascvetale mletačke gotike, brojnim crkvama, među kojima se isticala Sv. Marija, a među svetovnim zdanjima – veličanstvena duždeva palata“ (Spremić, 2010: 134–135).

I sam Ljubiša, koji deo svoje priče o Kanjošu gradio na toj stalnoj i nepromenljivoj binarnosti: oni i mi, opisuje prostoriju „gdje se duždi krune i cari primaju“, a sjaj Venecije prikazuje kroz sliku crkve Svetog Marka: „Svod joj je pozlatom izvezen, stupovi mramorni zlatnom žicom optočeni, stoli od kadife s bisernim uresom, a duždevo prestolje od slonove kosti okićeno lovorjem“ (Ljubiša, 1984: 73).

Tako pred svetlošću Serenisime Ljubiša napušta taj tradicionalni binarni odnos, da bi i njegov junak u trenutku svoje najveće venecijanske slave, oslobodivši Republiku nemani furlanske, noseći Duždu njegov prsten i njegov mač, odjednom na neočekivan način pokazao divljenje i želju da slava i bogatstvo Venecije nikada ne potamni: „Evo ti, čestiti dužde, obilježa koja sam digao sa mrtva odmjetnika, Ovako ti svaki neprijatelj obršio i na moru i na suhu, kao što je danas ovaj Furlan“ (Ljubiša, 1984: 73).

Ljubiša je Kanjošev podvig smestio u zlatno vreme Venecije i njenog apsolutnog primata, ne samo na Mediteranu. Istoričari taj period vezuju za godine od 1381. do 1498. U tom periodu, uostalom, konji svetog Marka su doneti iz Carigrada, a admiral Morozini je kao trofej sa Peloponeza doneo i mramorne lavove koji se nalaze na ulazu u Arsenal.

Pa ipak u trenutku kada za svoj veliki podvig može da uzme šta god hoće, pa i čak i ponuđenu ruku duždeve jedinice, Kanjoš sve odbija, pa čak i dukate, i umesto svega on čak svom tom venecijanskom blagu doda jedan svoj dukat, rečima: „Da se iz ove škrinje diže, a ne meće, to bi blago nestalo“ (Ljubiša, 1984: 74). Ovu samo naizgled neočekivanu podršku Veneciji Mila Medigović Stefanović u svom radu „Ljubišino upisivanje u tekst mediteranskog prostora“ (2005: 225–247) tumači kao svest Kanjoša i Paštrovića o činjenici da Venecija u to vreme, kao što će dugo biti i posle toga, drži te zlatne niti komunikacije, trgovine ponajviše i posebno, između Evrope i zemalja dalekog, ali i bliskog Istoka, pa najpre u nju dolaze začini koji su omađijali i Evropu. Veneciju je dugo bila glavni svetsko pomorsko trgovinsko odredište u koje je sve stizalo, kao što je i iz nje sve što treba i odlazilo.

Ono što je Kanjoš ipak, i jedino zatražio, u trenutku kada je oslobodio drevnu Veneciju furlanske nevolje, jeste da ostane trajni spomen na mesto „gdje se iskrcava naša trgovina“. Međutim, taj deo venecijanske obale, poznat kao *La riva degli Slavoni* (Slovenska obala), vremenom se, na žalost, na nimalo volšeban način preobratio u *Riva dei schiavoni* (Obala robova). Inače oba naziva su nastala u vreme između uspona Venecije i njenog pada.

A dogodilo se to, prema Fernanu Brodelu, tako što je u vreme pomeranja svih pa i pomorskih trgovačkih puteva, sa Mediterana prema Atlantiku, došlo i do pomeranja na svetskoj istorijskoj sceni, gde su se pojavile i nove imperijalne sile. Da su u životu i u svetu promene jedino zagarantovane, i sam Ljubiša je zaključuje na samom kraju svoje

najvažnije pripovesti. Nastupilo je vreme, posle kojeg više Venecija nije predstavljala ono što je dugo bila, i on to sve povezuje sa onom zlosretnom promenom imena Slovenske obale, zaključujući: „Kako su činili, tako su i obršili“ (Ljubiša, 1984: 74).

Ljubiša je suvereni slikar svog rodnog paštrovskog i bokokotorskog ambijenta. I zato u te nezaboravne pejzaže prirodno i smešta svoje priče. Oni su taj vremensko-prostorni okvir, ali i središte njegovih predstava o svom vremenu i narodu. Među tim gradovima i selima, u tim prostorima i prirodi, odvijaju se kretanje i putevi njegovih junaka, njihovi sudbonosni događaji.

U pripovesti „Skočiđevojka“ Ljubiša precizno opisuje, za svoje saplemenike već pomalo i mitologizovanu, Paštrovsku goru: „Planina paštrovska leži kao kopanja među dvije kose bregova, jedna je dijeli Crmnicom, a druga primorjem. Planina se sva prosula docima, optočenijima gustijem brežuljcima, gdje je proljećem nasrkaš mirisom devesilja, zanoveti, skromuta i svakovrsna divlja cvijeća“ (Ljubiša, 1984: 79).

Ti opisi su kao po nekom pravilu najava kretanja, putovanja koja menjajući junakov život u Ljubišinoj pripovesti, nose i njihov zaplet. Tako se i Ruža iz „Skočiđevojke“ dugo opire da krene na put, sluteći neprijatnosti i nesreću, koja se, ne samo zbog toga, na kraju, kao po nekom pravilu, i dogodi. I kada Ruža ipak krene, i to onim delom paštrovske obale prema Baru, i prenoći u Spiču, Ljubiša daje kratak ali veoma upečatljiv opis tog kraja, spajajući sve sa tragičnim Ružinim krajem:

„Obala primorja paštrovskoga ide vazda prava s juga na zapad do Krsca, a na Krstac reževski, gdje teče rijeka, uvija se na lik obluka k sjeveru. Tu gdje se previja pada u more visoki i strmeniti rt, kamenit kao da si ga dljetom odjeljao. Kad Ruža doprije na Krstac, taman u onaj zavoj gdje se put okreće na desnu, skoče iza jedne suhe četiri oružana momka, svaki kao trijes. Kad Ruža na vrh rta, kad li tamo puta nema, već prostrano more nisko, plavo nebo visoko, a hajduci za pleća“ (Ljubiša, 1984: 130).

Na poetiku Ljubišinog stvaralaštva skoro da presudan značaj ima prostor koji on zahvata. Jer, taj prostor na kome se odvijaju njegove pripovesti, svojom svežinom i kulturnim bogatstvom, kao posledicom nanosa raznih epoha i ukrštaja, svojom širokom i moćnom asocijativnošću, postaje moćno tle događaja i pričanja Ljubišinih junaka. U osnovi to je prostor Boke i današnjeg Crnogorskog primorja i zaleđa, zajedno sa Zetom. Ali topografiju Ljubišinih priča čini prostor tzv. srednjeg Mediterana i gradova kao što su, već toliko pomenuta Venecija, ali i Krf, Carigrad, Malta, Solun i drugi.

Ljubišine pripovesti ne samo da obiluju slikama našega Mediterana, već i u tematsko-motivskom smislu njegova proza izražava duh istorijskih događaja ovog dela Mediterana, posebno tokom XV i XVI veka, kada je došlo do propasti srpskog carstva i država koje su ga potom nasledile. To je i vreme nakon znamenite bitke kod Lepanta, čije su posledice bile dugotrajne na ovom delu Jadrana. Vreme i drugih i čestih pomorskih bitaka oko primorskih gradova, ali i u neposrednom zaleđu, koje su međusobno vodili, uz učešće lokalnog stanovništva, otomanska imperija i mletačka Republika. Tako su i Paštrovići, kao i svi okolni Srbi, svoju srpsku i oslobodilačku svest razvijali u svakodnevnom životu između stalne turske opasnosti i pretnje, i neizvesne mletačke podrške i pomoći.

Te neprolazeće „geopolitičke tegobe“, jedan Ljubišin junak je ovako sažeo: „No koje će vam jade pomoći Mlečići na suhom kraju, kad provale Turci s istoka“ (Ljubiša, 1984: 66). Život na granici i na bridu otomanskog carstva i mletačke Republike, predstavlja poseban i veliki izazov za jedinstvo naroda. Jednostavno, različiti interesi lako unose „čegrst“ među plemena i opštine, inače jednoga naroda. Ekonomski, socijalni, a na kraju, i posebno verski razlozi, kao tragično iskušenje, dovode i do raskola u jedinstvenom narodnom biću. Ali taj istorijski usud, i to ne samo u epohi romantizama, nije imanentan samo primorskim Srbima. I ne samo njima.

„Bile se zagrizle i ljuto okrvavile, oko međa i zemalja, dvije srodne u susjedne općine, naime paštrovska i spičanska, jedna mletačka, a druga turska; spor taj, što žalibože, nije ni dan današnji na čistu; te se stoga i ponavljaju česti i krvavi sukobi među onijem naoružanijem junačkim Srbima, koji su navikli hitati veselo na pogranične bojeve kao na svadbu“ (Ljubiša, 1984: 142).

U Ljubišinim pričama primeri nesloge i odvajanja od osnovne narodne matice, takođe su značajni razlog zapleta i radnje. Ali uz to, oni piscu služe i da iznese svoj stav i potrebu da se veštačke i izazvane granice i raskoli – prevaziđu, a jednorodni srpski narod homogenizuje u vreme velikih istorijskih iskušenja.

I tako kao Paštrović i Srbin, kao političar i pisac, on je protiv „granice“. Ali s druge strane, u njegovom stvaralaštvu, upravo ta granica, na kojoj rođen i odrastao, ispala je moćno pripovedačko vrelo, izvor i pripovedački zdenac, koji je on na umetnički uverljiv način „kaptirao“, sa svim tim njenim mediteranskim odobljescima i refleksijama. Suštinu prepoznatljivosti Ljubišine pripovedačke autentičnosti, pre svega

čine bogatstvo njegovog jezika, zavodljivi spoj istorije i legende njegovih priča, mediteranski optimistički doživljaj stvarnosti, jedna žanrovska specifičnost, promene narativnih intonacija i vidno oslanjanje na usmenu narodnu tradiciju. Ljubišini junaci, bilo kao pripovedači u pripovestima, bilo kao učesnici događaja o kojima pripovedaju, pokazuju jedno naglašeno osećanje za realni život i njegove neophodne potrebe.

I Kanjoš i Vuk Dojčević imaju vedru prirodu, nose sobom živost i optimizam, pokazuju smisao za humor, čak i na svoj račun. I prožeti su jednim vitalističkim osećanjem stvarnosti.

Sve to kao da prirodno inklinira, ako već i nije deo jednog već i pomalo stereotipnog pogleda na mediteranski svet i njegove karakterološke osobine. Jer, to je u skladu sa mitom o raspevanom Mediteranu, koji takav sam po sebi leči. I u skladu sa mitom o mediteranskoj raskošnosti i lepršavosti koja natkriljuje i zamaštrava stvarnu slojevitost i komplikovanost ne samo života, već i samog stvaranja. Doduše taj vedri i optimistični doživljaj sveta u Ljubišinoj prozi nije prisutan samo u uskom primorskom pojasu, već se protegao čak i duboko u zaleđe, dokle i sežu stranice njegovih pripovesti.

Ali važno je pomenuti da se bilo kakvo razmatranje stereotipa o načinu života na Mediteranu, ne može zamisliti bez jednog takođe pomalo stereotipnog objašnjenja. A prema njemu, nestalnost i nedostatak pravog materijalnog oslonca u životu na Mediteranu, nadomešćuje se raznim primorskim urbanim snalažljivostima. U koje spadaju i posebno očaravajuće jezičke mogućnosti, kao i domišljatosti raznih drugih vrsta. Upravo ta vedrina duha, sklonost ka humoru, čak do samoironije, koji se najčešće doživljaju kao osobine izrazitih individualnosti, na Mediteranu kao da odjednom postižu nemoguće, postajući čak i deo tzv. kolektivnog mediteranskog identiteta.

Taj i takav svet svakako je prirodno tražio promene u strukturi do tada tradicionalne proze, njen novi oblik i strukturu, u okviru kojih bi mogle i da se uobličavaju predstave o mediteranskom svetu. Ta vedrina, optimizam i takav duh pisca i njegovog naratora zahteva značajno proširenje intonativnih registara u proznoj kompoziciji.

Jer, more je fenomen koji svojim čudom, svojom mitologijom, svojom lepotom i pustolovinama, stvarnim i onim koje se podrazumevaju, menja život i priče, čineći ih katkad još većim i veličanstvenijim. Tako Ljubišin Vuk Dojčević, sa svom tom svojom mediteranskom prirodom, u svojim pričanjima pokazuje taj svoj pogled na život i svu

punoću umetničke predstave o svoj složenosti života, čak i u onim najtragičnijim životnim situacijama. Posebno, na primer, kada pripoveda o epidemiji kuge u Primorju i Zeti, ili kada opisuje buru na moru u kojoj stradala većina mornara na brodu, na kojem je bio i sam Vuk Dojčević. Ili povodom nehotičnog ubistva jedne devojke koje je počinio njen nekadašnji verenik, kao i onda kada se svađa dva primorska sela završi krvavim obračunom.

Tako se u *Pričanjima*, zaista jedne pored drugih, nalaze priče i tragične i komične intonacije, i slike i prizori iz stvarnog života, ali i oni koje ostali zapamćeni u narodnoj i crkvenoj tradiciji.

Navođenje svih tih bokokotorskih, paštrovskih i crnogorskih toponima uvek označava u suštini jedan te isti, mediteranski prostor, koji je u pričanjima Ljubišinih junaka zajednički, bez obzira da li se radi o gradovima ili selima.

Čitalac se već na samom početku susreće sa lokalnim toponimima, za koje teško da je čuo, ali oni i pored toga, stiče se utisak, još više pojačavaju uverljivost naratora: „Slazih jednom niz Krstac, s Njeguša u Kotor ... za vrijeme moje službe kod mletačkog baila u Carigradu ... U jednom selu pri samoj obali Skadarskog jezer ... Ima u zetskom polju jedno selo, zovu ga Hum ... Lijepa li je bila Zetska banovina prije neg’ju Turci i Mlečići ne rasparaše.“

Tako topografija u pričanju jednog Mediteranca ima svoj poseban značaj, jer čitalac zajedno sa naratorom odlazi često i kroz nepoznate, ali kao nekom utvrđenom pravilu, uvek neobične i zanimljive krajeve, gradove i mesta.

Neretko u tekstovima o delu Stefana Mitrova Ljubiše, posebno se podvlači njegov kritički stav prema gradovima, posebno kada se radnja odvija u mletačkim, gde su se najčešće i donosile važne odluke za sudbinu njegove rodne Budve i Paštrovića. A kada radnju smešta u njemu poznata i draga sela svog okruženja, čak i kada otvoreno kritikuje zaostalost ili sujeverje, oseća se da je prožet jednom kristalno čistom emocijom prema običajima, tradiciji i prirodi tih, njemu toliko bliskih mesta.

U njegovom iznijansiranom pripovedanju, kojim pokazuje svoj emotivni odnos prema tim selima u vrletima iznad mora, koja ga podsećaju na prošlost svojih najbližih, posebno mesto imaju ti Ljubišini pejzaži koji odišu njemu svojstvenom svežinom i lepotom. U te Ljubišine markantne mediteranske opise spadaju i slike bure pred Kotorom, kao i na otvorenom moru pred italijanskom obalom. Ali njima treba dodati i

opis spoljašnjeg i unutrašnjeg izgleda vaseljenske crkve Svete Sofije u Carigradu, zatim opis kuge u Zeti, kao i raznih bolesti tako tipičnih za mediteranske zemlje, ali i opis jedne zime u Kotoru, kao i kako je jedan top prenet iz Budve u Kotor i slično.

U literarnom zapisu posvećenom „čarobnom zalijevu“ Boke Kotorske, Stefan Mitrov Ljubiša ostvario je slikovno muzičku sinesteziju koja je upečatljivo preoblikovala stvarnost i faktografiju geografije. Ozaren tim čudom Boke, vođen svojem unutrašnjom poetskom imaginacijom, on je u svom zapisu oživeo i stvarno biće tog plavog morskog oka bokokotorskog zaliva. Takav Ljubišin način prepoznavanje ambijenta koji mu je i životom, ali i delom pripadao, kao neka vrsta našeg preteče koji naslućuje buduće istorijsko književne sinteze o magičnom prostoru Mediterana.

Tako je Ljubiša, ispada to mnogo pre Brodela, na skoro da bi se moglo reći i „brodelovski“ način, slikao divni grad podno Orijena:

„Ovo je stari Hercegnovi, kojemu je brštan oblačio ispukle zidove da mu skrije plave od olova razvaline. Dva mu krila klonu na bokove: Topla, Igalo, čak do Sutorine, koju vele, da Dubrovčani poklonili Turčinu tek da se prođu gorega suseda; – i Meljine što počinje Bonicom mljetačkom, a svršuje džebanom ćesarskom, za kojijem promalja kuk, a na kuku crkva kucka. Manastir Savina, što je lijevom krilu brčno pero, sjedi međ ćeperizom i maslinom, pak ti plijeni nekom tajnom silom pogled. Vrh Novoga Grad, koji su zemanom Španjolci utvrdili i svoje mu ime nađenuli, jaše kao konjanik na prvom redu zelenijeh brijegova, a iza njega uzdižu se pod oblake kršovite gore“ (Ljubiša, 1988b: 173).

Da li je reč o Ljubiši ili, na primer, o Brodelu, svejedno, Mediteran uvek i svakako opčinjava. Evo, uostalom, kako to vek kasnije, izgleda kod samog Brodela: „Svojim fizičkim kao i ljudskim pejzažom, taj šareni Mediteran, Mediteran raskršća iskršava u našem pamćenju kao skladna slika, poput sistema gde se sve meša i iznova nastaje kao izvorno jedinstvo... Strmi vrhovi sa snežnim pokrivačem za dugih meseci, uzdižu se iznad mora i toplih ravnica u kojima cvetaju ruže i narandžino drvo (doneli ih Arapi); njihovi strmi obronci često se survavaju neposredno u vodu – takvi klasični pejzaži mogu se videti s jednoga na drugi kraj Mediterana, koji skoro naliče jedan na drugi... Mediteran, to su putevi morski i kopneni, povezani jedan s drugima, a kada kažemo putevi kažemo gradovi, skromni, srednji i najveći koji se drže za ruke“ (Brodela, 1995: 11–17).

Ljubiša u svom putopisu ne lišava čitaoca ni slika, ni informacija o načinu života u Boki, daje važne informacije i o ekonomskoj egzistenciji: „Primorci love ribu mrežom, vršom, tunjom, žegom i strunjom. Gorštaci podižu marvu ovčju i kozju... Građani i listom primorci brodare, trguju i promeću se, a gorštaci žive o ratarstvu i stoci. Polovina muškijeh u svijetu, od kud dovikuje blago da nadoknade domaćoj nedaći“ (Ljubiša, 1988b: 185).

Tražeci određenu paralelu ovom Ljubišinom tekstu kod Brodela, u njegovoj danas već toliko znamenitoj sintezi o Mediteranu, možda je možemo naći u sledećim rečenicama: „Ribar poznaje more nadomak njegove luke kao što zemljoradnik poznaje zemlju u svom selu... On more obrađuje kao što težak obrađuje njivu. Majstor svog zanata, on lovi kao što se uvek lovilo, pomoću mreže, vrše, parangala ili na sveću, nekad je to bila smolasta buktinja, a danas je acetilenska ili električna lampa... Valja u isti mah iskoristiti i zemlju i more“ (Brodela, 1995: 39).

Taj tako snažno prisutan dah Mediterana u Ljubišnim pripovestima doneo je samom piscu najpre prepoznatljivost, potom i popularnost, ali i ugled onoga koji učinio da Mediteran na tako uverljiv način postane i prirodni prostor srpske proze. Tako je, zahvaljujući Ljubiši, Mediteran doneo srpskoj prozi jednu neočekivanu raznovrsnost, baš kako po staroj latinskoj poslovi (*varietas delectat*), ona uvek zabavlja.

Različitosti i raznoglasja u Ljubišinoj poetici predstavljaju jedan važan pečat njegovog rodnog Mediterana koji je ujedno i vremensko-prostorni ambijent njegovog književnog rada.

Svest i privrženost pripadanja svojim Paštrovićima, ujedno i pripadanje tom, do njegovih pripovesti manje poznatom mediteranskom svetu i delu Mediteranu, obeležila je njegovo delo. A tu svest, on je pokazivao i u svom privatnom životu, dajući prednost rodnoj Budvi i svojim Paštrovićima, čak i odnosu na daleko poznatu lepotu Beča. Govoreći o svom životu u carskoj metropoli, u pismu Račeti iz 1873, Ljubiša je posebno u jednom trenutku istakao: „Ti mi pišeš da mi je blago što sam amo! A meni kad nam panu trešnje, biži, bob, srdele, skuševi, lice i gofi dao bih đavolu sva vijeća i velika i mala... Već su mi na nos skočili nirnbrateni, rincbrateni, risbrateni i svi brateni od svijeta... Kad mi na um padne da je danas Troičindan, da će sutra krsta nositi, kolo voditi, a ja ovde bez nikoga kao kukavac s Jokom Tanovićem... dođe mi da puknem među ovijem svijetom koji nema ni duše ni čuvstva“ (Ljubiša, 1988c: 148).

Tako je iz jedne od najblistavijih evropskih metropola, znao da čezne za svojim Paštrovićima i rodnom Budvom, uokvirenom s jedne strane morem, a s druge maslinjacima i obližnjim crnogorskim brdima.

Ali kada danas njegovi paštrovski potomci, kao i brojni čitaoci, žele da se vrate prošlosti svojih predaka onda se u tim Ljubišinih pripovestima odjednom poput pravog prazničkog jezičkog vatrometa pojave svi ti živopisni likovi drevnih Paštrovića, katkad manje ili više spretnih, a katkad prepredenih, ali često u „nerešivoj jednačini“ susreta sa „ovejanim galiotima“ bokeških gradova i Venecije.

Suštinski značaj Ljubišinog dela, između ostalih, ovako je sintetizovala Isidora Sekulić: „Ljubišina priča nije ni novela ni takozvana kratka priča, nego je vrlo originalno pričanje letopisnog karaktera. To je neuokvirena, široka freska, koja ne prikazuje život uopšte, i život kroz izmišljenu fabulu. Ljubišina priča prikazuje život tamošnjeg naroda u minula vremena i na osnovi lokalne istorije“ (Isidora Sekulić, 1969: 44–45).

Vek i po nakon što su na našem književnom nebu meteorski zasijali i jezik i pripovijesti Stjepana Mitrova Ljubiše, možemo sa sigurnošću tvrditi da se njegovom prozom srpska pripovedačka umetnost prvi put prirodno i uverljivo našla u tom sunčanom ambijentu drevnih maslinjaka pokraj toplog mora Južnog Jadrana i njegovim mediteranskim gradovima i ribarskim i obližnjim selima. Od tada je taj prostor i neodvojivi deo srpske književnosti i kulture, koja je tako svoju prirodnu kontaktnost i mnogostranost, pronašla i ostvarila i u ozračjima večno neodoljivog Mediterana.

3. Laza Kostić

Između sveta sa dve strane Jadrana, otkako su uspostavljeni kontakti, oduvek je vladao horizont velikih očekivanja. Katkada se on, u državno političkom pogledu, pretvarao i u horizont tzv. velikih izneveravanja. Pogotovo, ako se uzme neprekidno težak položaj srpskog naroda u okvirima turskih sandžakata. U tom mozaiku međusobnih odnosa tadašnjih velikih sila na Balkanu, interesi, a ponajviše srpska težnja za slobodom, često je bila u raskoraku sa interesima najvećih i najmoćnijih. Od razvijene i hrišćanske Venecije koja graničila sa Turskom, uvek se očekivala pomoć i podrška.

Ali neretko se, tim povodom, sve završavalo u svoj jetkosti i gorčini osećanja koje je vojvoda Draško poneo sa susreta s venecijanskim duždom: „obeća mi i što mu ne iskah“.

Taj poznati odnos prema Mletačkoj republici i Latinima uopšte, kao opšte mesto u našoj epskoj poeziji, karakteriše i dramu Laze Kostića *Maksim Crnojević*. Povod je očigledno bilo tadašnje aktuelno negativno osećanje prema Italiji, koje se raširilo među mlađim politički angažovanim Srbima. O tim razlozima je Miodrag Popović ovako pisao: „Očigledno, i ovde je, kao i u 'Jelisaveti', projiciran negativan odnos prema Italiji, u drami Mletačkoj republici, do kojeg je u omladinskim krugovima došlo zbog indiferentnosti Italijana prema borbi Crne Gore protiv Turaka početkom šezdesetih godina“ (Popović, 1972: 350–351).

Zanimljivo je da u odnosu na mletački svet, Kostićeva drama korespondira u odnosu na jednu od naših umetnički najsloženijih, i ne samo zbog toga najvrednijih epskih pesama, kao što je „Ženidba Maksima Crnojevića“. I tamo je sramota od latinskog podsmeha jedna od najstrašnijih posledica neodržane reči. I tamo se zbog tog nametnutog spoljašnjeg sjaja zanemaruje ono što je patrijarhalnom junaku i čoveku – najimmanentnije – njegova junačka etika.

Tako i u Kostićevoj tragediji, kako smatra Marko. M. Radulović (2013: 117) epsko patrijarhalni etos sa svojim svetim obredima i vezama očinstva, braka, pobratimstva, vernosti rodu i plemenu i predačkom zavetu, biva ugrožen individualnim

osećanjima i emocionalnim porivima koji se u junački svet ne mogu uklopiti, a da ga, moglo bi se slobodno dodati, ne izvrgnu podsmehu i ruglu i time do kraja detronizuju.

Za kulturu predaka u novijim vekovima, najveći mogući izazov je bila upravo svetovna kultura Venecije. I zato bi svaki susret tog tako monolitnog sveta ondašnje četiri crnogorske nahije, sa tom mediteranskom složenošću latinske civilizacije, već sam po sebi bio izrazito iskušenje.

Naš epski svet oseća, potvrđuje to i naša poezija, da taj kulturni civilizacijski krug na kojem počiva „prevedra“ Venecija, podrazumeva pretvaranje, kao nešto uobičajeno u mletačkoj društvenoj svakodnevnici. Licemerje, maltene kao temelj tog kulturnog identiteta, naš pevač je spoznao svojim prirodnim umom, te stalno, upravo zbog toga, pokazuje nerazumevanje i otklon prema zapadnoj civilizaciji, sa kojom najintenzivniji dodir ima upravo preko Venecije.

Epskom svetu, s druge strane, dakle, strana je svaka artifičijelnost, svako pretvaranje. Pa i ono, vođeno najčistijim pobudama i razlozima. Ali u drami Laze Kostića *Ženidba Maksima Crnojevića*, zasnovanoj, inače, na poznatoj pesmi, motiv pretvaranja je doživeo „značajnu novinu“.

Jer, kako primećuje Snežana Samardžija, izgleda da više nisu samo Latini stare varalice, već su to i sada i Srbi. Svadba, to jest prevara, koja je u samoj njenoj osnovi, doveli su stari patrijarhalni moral ne samo u pitanje, već su ga skoro potpuno ugrozili. „Ponosni knez mora da pribegne lažima i podvalama kako bi sačuvao čast i reč. Tako odličje starih varalica ne pripada drugoj strani“, već kao i kod guslara postaje negacija i čojstva i junaštva, na kojima počiva herojsko-patrijarhalni svet“ (Samardžija, 2011: 214).

Venecija, sa tom svojom zreloom civilizacijom, primamljivošću i moći, snagom koja mami i oduzima dah, predstavlja, u odnosu na junake Kostićeve tragedije, iznad svega iskušenje kojem nije lako odoleti.

Tako se i dogodilo da srpske vojvode koje odbijaju da se vrate u Crnu Goru, u jednom trenutku iz šatora izbace guslara koji je došao da im peva o Strahinjiću banu i Kosovskom zavetu. Vojvode tada tako preuzimaju privide venecijanske kulture, uzimaju maske, dakle, ono najniže u njoj. A svako stavljanje maske u patrijarhalnoj kulturi predstavlja veoma grubo narušavanje autentičnosti života, pa tako i greh koji neizostavno mora biti sankcionisan.

Suprotstavljenost venecijanske i srpske kulture u Kostićevoj drami, i dve različite civilizacijske koncepcije, doživljavaju se kao jaz između dva vremena, ovog modernog i nekadašnjeg – epskog. Zbog toga, Snežana Samardžija ukazuje da takmičenje mletačkih i crnogorskih junaka podseća na svadbu sa preprekama iz narodne pesme. U drami, na kraju, slepi guslar pobeđuje najbolje venecijanskog gondolijera i dobija lovorov venac.

Tu je momenat kad se potpuno vidi kako Venecijanci vide Crnogorce. Pa je za dužda pesma guslara: „veština duše krepke, slobodne, / u naroda još tako surovog“. Pesma gondolijera, „što s mandoline dušu zanosi“, artificijelna je u odnosu na prirodne i jednostavne pesme guslara koja se ostvaruje na „jedan drveni luk“. Venecija je u *Maksimu Crnojeviću* neka vrsta prazne lepote, jer je njena kultura predstavljena kao slika sa spoljnim sjajem.

U tragediji su dati složeni odnosi između epskog sveta Crne Gore i moderne, svetovne civilizacije Mletačke republike, ali da li je izostala sinteza slovenske, srpske, italijanske i latinske kulture? Da li je ova tragedija samo najava onog što će biti autentični ukrštaji i sinteze veoma raznolikih kulturnih obrazaca u univerzalne umetničke simbole koji su Kostićevo književno stvaralaštvo podigli na tako visoko mesto u istoriji srpske književnosti?

Da taj umetnički spoj dve kulture i tradicije postoji već u *Maksimu Crnojeviću*, primetili su i neki pesnikovi savremenici. Tako je jedan od osnivača Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, dr Jovan Andrejević Joles tvrdio: „*Ženidba Maksima Crnojevića* izgleda s formalne strane i kao venčavanje srpskog duha sa uglađenosti, ljupkosti i neodoljivosti talijanskom“ (nav. prema Vinaver; 2005: 315).

To povezivanje slovenske tradicije, koja sobom nosi vizantijski kulturni obrazac, i latinske tradicije, bio je nesumnjivo važan stvaralački podsticaj poetike Laze Kostića. To je bio i način na koji je on uticao na srpsko pesništvo XX veka, o čemu piše i Stanislav Vinaver: „U svojim mnogobrojnim putopisima, člancima, komentarima, Crnjanski je sav prožet sličnom idejom Lazinog 'ukrštaja': on želi da ukrsti (spoji, venča, uskladi) 'Firencu sa Fruškom Gorom', da bi postigao završnu sintezu naše i italijanske lepote“ (Vinaver, 2005: 315).

I u pesmi „Dužde se ženi“, u kojoj u svoju poeziju prvi put uvodi crkvu Santa Marija dela Salute, i u kojoj je opevana seča slovenskih borova za novu crkvu u

Veneciju, opet imamo sukob dva vida civilizacije: slovenskog i romanskog, oličenog u sudaru jednostavne prirodnosti i složene artificijelnosti. U ovoj pesmi je jasno povučena granica između zapadne i istočne kulture, između dva etosa: rimokatoličkog i epsko-patrijarhalnog. To uništavanje dalmatinskih šuma, zarad tzv. viših i umetničkih ciljeva, u poemi se ne doživljava u svetlu estetskih razloga, već pre svega kao demonstriranje moći.

Tako iz semena posečenih stabala u poemi niču Crnogorci, oni od kojih se očekuje, shodno slici koja se raširila o njima, da su junački narod zaista pozvan da ispuni zavet zajedničkih predaka.

Tako pesma vidljivo i na prvi mah, lako uspostavlja mnoge asocijativne veze sa prethodnim Kostićevim delom *Maksim Crnojević*, ali i sa epizodom iz *Gorskog vijenca* u kojoj je glavni junak povratnik iz Mletaka, vojvoda Draško.

Sukob je u ovoj pesmi postavljen tako, kao da je nerazrešiv. Tako i problem ukrštanja istočnog i zapadnog, pravoslavnog i rimokatoličkog, prirodnog i artificijelnog.

Ali kako u politici i istoriji to izgleda nerazrešivo, tako će Kostić kasnije taj ukrštaj, tu sintezu ostvariti u jednom od najviših dometa u istoriji srpske poezije, kada su se estetsko i religiozno sreli u tački koja u nas, ni pre, ni posle, nije zapamćena. I u kojoj zaista religiozno utemeljena umetnost počiva na autentičnom preplitanju kultura. Ta Kostićeva sinteza, ti obrisi kulturnog ukrštaja Istoka i Zapada, dogodila se u onom velelepnom spoju vizantijske ikone, slovenskih borova i romanske barokne crkve Santa Marija dela Salute.

Na značaj sinteza, simetrije istočnog i zapadnog, slovenskog i romanskog pogleda na svet, Laza Kostić se osvrnuo u *Osnovama lepote u svetu*. Te ukrštaje, on vidi kao istorijsku neminovnost i neophodnost, nešto što je zapravo egzistencijalni i kulturni nalog vremena:

„Tako stoji romanstvo i slovenstvo jedno prema drugom, levo i desno krilo evropske prosvete, jedno drugom u najznačajnijim crtama protivno, ali zato baš u punoj simetriji, kao i što krilima dolikuje. No ta prosveta neće na tim krilima uleteti u otvoreno nebo savršenstva, u visine plodno ukrštene zajednice, dok se god oba krila ne izravnaju razvitkom, dok im podjednako ne izrastu značajne suprotice, to će oba krila, udarajući jedno prema drugom o zrak, tom uzvišenom borbom sve pouzdanije dizati zajedničko telo u nedogled, a tim nekrvavim sudarima, tim plodnim večnim,

međunarodnim ukrštajem zameniće možda krvave ratove, te će se ovi možda samo kadikad pojaviti kao nužna promena, varijacija u oblicima ukrštaja u svetu“ (Kostić, 1965: 84).

Tako Kostić poznatoj varijanti tog ukrštaja, gde moćnija kultura asimiluje onu drugu, nudi kao adekvatniju, jedinu zaista civilizacijski plodnu, onu u kojoj se viša sinteza ostvaruje kroz simetriju suprotstavljenih, ali ravnopravnih kulturnih modela.

4. Simo Matavulj – mediteranska pripovedačka polihronija

„U krajevima gde je Matavulj počeo pisati svoje pripovetke vladao je, u ono doba, u čitalaca gotovo neograničeno St. Ljubiša, tada već pokojni. Prve su Matavuljeve priče iz crnogorskog života, iako modernije od Ljubišinih, opet imale sličnosti s njima: i one su crtale narodni život iz onih krajeva, i u njih je ton pričanja bio narodni, i u njih preciznost i konciznost opisivanja i pripovedanja, i u njih narodni jezik i osobito dijalog, pa i u njih optimističko-patriotski pogled na predmete koje prikazuju. Sve to učini da su ondašnji čitaoci brzo uzeli mladoga pripovedača za učenika svoga omiljenoga pisca. Jak talenat međutim izdvajaše Matavulja između ono nekoliko ostalih podražavalaca Ljubišinih, te se njegov glas toliko utvrdi da kad se posle nekoga vremena jasno obeležiše njegove lične crte, na njega se više nije gledalo zbog onoga u čem je bio sličan s drugim nego zbog samih njegovih književnih osobina“ (Jovanović, 1898).

Ovako je prirodnu vezu između Ljubiše i Matavulja kao njegovog nastavljača, kao i njihov zajednički tematsko-motivski i sveukupni doprinos srpskoj pripovedačkoj umetnosti, video Ljubomir Jovanović još 1898. povodom dvadesetpetogodišnjice književnog rada Sime Matavulja.

I sam Matavulj je u svojim *Bilješkama jednog pisca* otvoreno naglasio da je i njemu, kao i njemu bliskim generacijama pisaca, Ljubiša bio najbliži. I to ne samo zbog jasne veze sa vukovskom tradicijom srpske književnosti već i samim novim temama svog dela, a posebno jezikom, kojim je Ljubiša u našu književnost doneo toliko novih i neobičnih narodnih reči iz njegovog paštrovskog i bokokotorskog zavičaja. Kada na početku pripovetke „Đuro Kokot“ opisuje prvi susret glavnog junaka sa Bokom Kotorskom, on ne propušta da odmah ne spomene Ljubišu, koji je samom Matavulju i jednoj generaciji pisaca u srpskoj prozi otkrio i otvorio jedan sasvim novi prostor pripovedanja: „Sjutradan, zorom, parobrod uđe u Boku. Ja sam sjedio na krovu i dva puna časa 'rajio se' (kako kaže Ljubiša) ljepotom toga divotnog zatona“ (Matavulj, 2006: 172).

Kao i Ljubiša, i Matavulj je na svom književnom početku upotrebio jedan krug folklornih motiva, iz areala svog detinjstva, u kojem je rado slušao svoju majku, očito sjajnog usmenog pripovedača. Kasnije, boraveći u manastiru Krupa, on je bio u prilici

da se dobro upozna sa veoma opevanom uskočkom i hajdučkom tradicijom naroda toga kraja. Kao, uostalom i za vreme svog učiteljavanja u Ravnim Kotarima. Put ga je potom poveo u Herceg Novi i na Cetinje, koji su za Matavulja, i u životnom, ali još više u stvaralačkom smislu bile tako dve važne sredine. U njima je epsko-patrijarhalni pogled na svet svojih književnih junaka, Matavulj i definitivno zaokružio.

Odrastajući na moru, Matavulj je vrlo rano usvojio jednu tako bitnu egzistencijalnu osobinu u svakodnevici mediteranskog društvenog života. Jer, to, pre svega, znači odrastanje u sredini u kojoj egzistiraju, i to zajedno, mnoge razlike, i one konfesionalne, kao i nacionalne, jezičke i mnoge druge. Život u takvim okolnostima, čini Mediterance ujedno i veoma osetljivim za svoj religiozni i nacionalni identitet, ali s druge strane, i veoma tolerantnim prema svima drugima. Mediteran zbog toga, u onim mirnijim periodima svoje istorije, često uspeva da liči na ostvarenje tog prirodnog, ali mozaičko kompleksnog i veoma zahtevnog savremenog kulturno-civilizacijskog modela o etničkim i svim drugima različitostima, koje uprkos svim izazovima, po logici, ali i lepoti stvarnog života, žive i opstaju. Bivajući stalno i iznova ispunjeni uvek novim sadržajima tog svakodnevnog života koji zahteva specifični *modus vivendi* opstanka.

Odvajkada sredina u kojoj je ponikao Matavulj, kao uostalom i sav Mediteran, svoju prepoznatljivost, sem izdašnim darovima prirode, ponajviše duguje tim svojim nebrojenim različitostima. I zato lako može da se učini, da sva ta bogatstva, tako uokvirena mediteranskom prirodom, ovaj razućeni primorski prostor katkad čine i nenadmašnim u odnosu na sve druge na celokupnom zemljinom šaru.

Ali u vremenima sukoba i ratova, različitosti i njihovo mirnodopsko bogatstvo i prednosti, kao da postaju kobni, upravo na tim rubnim dodirima kultura, nacija, religija, pa i civilizacija.

Pa tako odjednom te idealne slike prirode i tu „nepodnošljivu lakoću“ primorskog života smene slike koje takođe nisu retke u ljudskom rodu, čak i na tim prostorima. Slike i scene zla. koje je takođe deo velike ljudske tajne i čovekove prirode.

Iako pisac jadranske vedrine, koju je poneo iz svoje šibenske jugovine, Matavulj je svojim delima, doduše ne na samom početku svoje književne karijere, dao i sva ta kompleksna naličja poznatih i toliko uobičajenih slika o životu na Mediteranu i pokraj njega.

Kao i u najznačajnijem romanu – *Bakonja fra Brne*, tako i u njegovim primorskim pripovetkama, iza osnovnih okvira slike mediteranskog sveta, pravi pripovedački zamajac predstavljaju upravo te suprotstavljenosti, koje naizgled skladno, uprkos nebrojenim izazovima i krizama, ipak, onako mediteranski koegzistiraju i opstaju.

Vladajući svojim pripovedačkim postupkom, Matavulj, taj „najučeniji srpski realista“ (Stipčević, 1999: 123) u svojim pripovestima, uspeva najčešće da ostvari neku vrstu skoro prigušene drame tih protivrečnosti. Dok, na primer, pratimo Bakonjino razdvajanje od arhetipske svesti i krvnih veza svoga rodnoga tla, učini nam se da i ta, kao i sve druge Matavuljeve primorske teme, u svojoj osnovi kao da žele da pokažu to dugo putovanje našega sveta prema moru i Mediteranu.

More je ona „velika majka“ za kojom postoji večna čežnja, i u osnovi je one podsvesne potrage za srećom, koju je čovek i jedino bez bola, i do kraja, iskusio u svom prenatalnom sećanju. I kasnije, u životu, kao da se svaki sretni tren, podsvesno upoređuje sa tim duboko u svesti zapretenim sećanjem na to prvotno, sad već toliko nesigurno osećanje sreće i zaštićenosti.

I kao što je poreklo Mediterana – pastirsko, kako to tvrdi Fernan Brodel, tako i Matavuljevi junaci doživljavaju tu očekivanu i prirodnu „inicijaciju“, u kojoj oni najpre prihvataju svoj novi svet, da bi time i oni, u tom istom času, bili prihvaćeni kao novi u tom svetu.

Na tom putu, u jednom pravcu, jedino čega nema je povratak. Upravo poput Matavuljevih junaka, koji svu svoju izvornu čistotu i svežinu prilažu na oltar, u prvi mah toliko nepoznatog, ali i primamljivog sveta nade i velikih očekivanja, da bi tako u toj atmosferi primorskih gradova, otpočeli jedan sasvim novi život.

Žitije Filipa Bakljine

U celom rasponu i registru svih mediteranskih mogućnosti, u dodiru svetova kao suštinskom biću Mediterana, i na kraju, u okviru susreta srpske proze i književnosti sa Mediteranom, ne samo zbog izuzetne književne uverljivosti, vidno i značajno mesto ima sudbina Matavuljevog književnog junaka Filipa Bakljine poznatijeg kao Pilipenda.

Ali povodom Pilipende, i uopšte te teme, kao i sveukupnih sličnih iskustava koje je vekovima donosila, ne možemo, između mnogih, a da za ovu priliku, ne izdvojimo sudbinu poznate blažene Ozane, prve južnoslovenske rimokatoličke svetice.

Tim povodom, takođe, možemo se podsetiti i životnog putešestvija poznate peraštanske porodice Zmajević, koja je, spustivši se u Boku iz Njeguškog sela Vrbe, ostavila ne samo krajolike svojih predaka već i svoju pravoslavnu veru da bi kasnije doživeli da jedan od njihovih slavnih potomaka, monsinjor Vicko Zmajević, postane čak i nadbiskup barski i primas srpski.

Ali već spomenuti Matavuljev junak, međutim, teško da je mogao i da pomisli da bi jednog dana neko njegov zaista i mogao da postane baš takav „primas srpski“. Jer, „Pilipenda“ nije priča nekakvoga štimunga ili *coulear locale* (lokalnog kolorita) u ozračju nepodnošljive lakoće Mediterana, iako se, doduše, sve odvija ne toliko daleko od samog mora.

Pilip Bakljina „oliti Pilipenda“, nasuprot svemu tome, evo više od veka je „simbol otpora tuđinu, unijaćenju ili prevjeravanju, kao da je u pitanju svetitelj iz nekog drevnog žitija“, kako to kaže Jovan Radulović (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 224). Taj njegov junak, koji bi mogao da potiče iz bližeg ili nešto daljeg morskog zaleđa, sa oboda Petrovog polja ili iz Bukovice, Ravnih kotara, Kninske krajine, kada bi zbog svog podviga bio kanonizovan od Srpske pravoslavne crkve, imao bi, kao što to tvrdi Jovan Radulović, žitije od dve-tri nesvršene rečenice.

Simo Matavulj je još u zadarskom narodnom listu 1874. u tekstu „Opis sahrane konte Ilije Jankovića“, koji se danas smatra objavom njegovog književnog talenta, jasno nagovestio dar posmatrača i optiku darovitog pisca: „Ele, za tili čas silni se narod splmjeve i utabori oko kule Jankovića. U tolikoj mješaniji prostakluka, uz svu pristojnost što je prigoda zahtijevala, moralo se zbiti ogod i smiješna. Jednome, npr. nestade uzde; nikako se utješiti za tolikim gubitkom, nego najboljim razlozima na svijetu zahtijevaše svakoga premetnuti. Drugi opet, lijep starac, ali zeru načvrljen, ljutio se dozlaboga što neće da ponesu Stojanovu sablju pri sprovodu. Vidjelo se da je on hlepio za tom počasti, a stoga se možda i zaodjeo gizdavo“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 225).

Više godina kasnije, pri kraju svoje književne karijere, Matavulj se „Pilipendom“ vratio tom svetu gusala i kotarskog deseterca, i legendarnim i junačkim

pesmama o Jankovićima i Smiljanićima, Mandušiću... Oni su u pesmama osvajali junaštvom, otmicama turskih devojaka, oružjem, sabljama, konjima, a svet poput Pilipende je imao prilike da to vidi i doživi jedino u časovima kada se začuju gusle i započinu pesme.

Jer, Pilip Bakljina je onaj puki siromah, u čijem samom izgledu, pa i u svom njegovom životu, kao da nema ama baš ništa od te slave starih junačkih vremena. Jedino je ostalo nešto, ali ispostavilo se da je to sasvim dovoljno da i on, ipak, bude junak na junacima. Dovoljna mu je bila samo ta nepokolebljiva, spolja gledano neobjašnjivo nerazumljiva, pa čak i drska odanost svojoj veri pradedovskoj da tako upravo on nadmaši i brojne junake na megdanima i bojnim poljima. Da živeći u prostoru zaborava svake vrste, ophrvan mukom i bedom, na taj jedini i mogući način postane jedan od najživljih likova u srpskoj književnoj istoriji i jedan od najznačajnijih, ako ne i suštih simbola opstanka srpskog naroda na ovom svetu.

Kako i zašto se dogodilo da pri kraju svoje književne karijere Matavulj kao da je odjednom ostavio tu svoju optimističnu poetiku, i taj svoj toliko prepoznatljivi senzibilitet za humorno i ironijsko?

Jer, Matavulj nam baš tada iz sveta koji nije daleko od mora, ali je svakako skoro i van dodira sa tim živim morskim komunikacijama koja već donose razna dostignuća, eto daruje junaka koji nasuprot svemu tome, živi svoj život kao u biblijskim vremenima. Najpre sve to na samom početku pripovesti, treba da nagovesti jedna minimalistička scenografija, sa malešnom kućom na kojoj je krov od slame, dok je unutra jedan rasklimatani krevet i dva tri zemljana lonca i tronošca. A samog Pilipendu, u tom i takvom ambijentu, Matavulj, u nekoliko poteza, narisuje žutim zubima i četkastim brkovima.

Tako se ambijentom nagoveštava ona atmosfera u kojoj se jedino i može preživeti, samo ako se izdrži i vodi pravi „vučiji“ život. A ako se, u takvim uslovima želi bar kako tako spasiti telo, onda tu ništa drugo i nije preostalo, nego da se duša odmah preda rimokatoličkim popovima i fratrma „cokulašima“. Taj pojam („cokulaši“) ostao je još iz zapisa iz starih vremena, u kojima je zabeleženo da su na tim prostorima neretko sa Morlacima postupali više nego vojnički i „šibom ih ispravljajući“.

Ali zar bi to bio jedini razlog što Pilipenda toliko voli svog „srpskog Rista“, i da mu se zbog toga ne da u „carsku vjeru“. Pilipenda, uostalom i sa svojom ženom kada

komunicira, umesto reči, više se nekako oslanja na drevni ritual. Onaj koji je još od praiskona između muža i žene uspostavljen kroz podelu posla i obaveza.

U ambijentu oivičenom mukom i siromaštvom, kao da zapravo i nema baš previše problema. Jer, sve kao da se svelo na jedan-jedini, koji iz današnje perspektive više spada u nešto što je više domen tzv. mađioničarske magije. Jer, otvoreno govoreći taj „jedini egzistencijalni problem“ za glavnog junaka svodi se na to kako da zapravo učini da tovar sa panjevima smreke bude veći nego što zaista i može da bude. Naoko ništa više, ali ni manje.

Tako se uz Pilipendu i ženu njegovu, sada pojavljuje i njihov tovar. Ali nije to onaj magarac, koji je vremenom takođe postao prepoznatljivi deo idiličnih sećanja na slike Dalmacije i Mediterana uopšte. Ovaj je zapravo „sitan, riđ, gotovo sijed magarac, tankih nogu, sama kost i koža“ (Matavulj, 2007: 361).

Ali i sama simbolika njegovog imena je toliko neočekivana, da već i sam taj fizički opis ostaje u drugom planu, potpuno bačen u zasenak. Jer, on je Kurijel, prema onom dobro poznatom grčkom, očigledno je u direktnoj vezi sa onim što tako često odjekuje i u našim crkvama: *Kyrie eleison* – Gospode pomiluj.

I sam prikaz nešto šireg ambijenta te životne scene glavnog junaka, tog prostora na kojem se događa praktično sve što staje u ceo njegov život, ne odudara mnogo od minimalističkih opisa samog Pilipendinog doma: „Mala starinska pravoslavna crkva sklonila se za najgušćom gomilom kuća, u sredini“ (Matavulj, 2007: 361). I ništa više, no samo da se naglasi toplina i prisnost, i ta tako prirodna vezanost naroda za crkvu.

Za razliku od toga, dotle se ona, unijatska crkva tek zida, i to tamo na kraju sela. I zapravo to i nije crkva, jer pisac umesto te reči upotrebljava drugu i veoma znakovitu – „zgrada“. Usput se pomalo šeretski dvoumeći, na šta bi ona zaista mogla da liči. Priznajući na kraju da je ona ipak: „očevidno bogomolja“.

Ali to početno utvrđivanje „nespornih činjenica“, odjednom prekida pravi početak priče. Onda kada Jela pita: „Jadna ti sam, šta ću? Nemam povezače! Kako ću sutra na pričešće bez povezače?“ (Matavulj, 2007: 362). Na to Pilipenda sleže ramenima. Skrušeno, ali i kao da zna rešenje. Jer on zna da Jela mora u staru crkvu na pričešće. Pa makar i njihova kokoš Pirga zapevala u „lacmanskom“ loncu. I upravo u tom trenutku, Pilipenda, gledajući u nebo, svom srpskome Ristosu, za sebe samog i svet

oko sebe, postavlja jedno, ponajmanje teološko pitanje: „Bogo moj, zašto ti šalješ glad na ljude kad je meni, jadnome težaku, žao i stoke kad gladije!?“ (Matavulj, 2007: 363).

Odgovor na to pitanje podjednako je težak, za Pilipendu mnogo teži i stvarniji, od onog drugog, stvarno teološkog i nerešivog, koje je u onoj „zgradi“ odavno postavljeno, i poznato kao „može li anđeo stati na vrh igle“?

Umesto odgovora, Pilipendi ostaje samo uteha, uverenje i osećanje, da su on i oni najsiromašniji bar u jednome jači od bogatih, jer tvrdi su u veri, „te volijemo dušu, nego trbuh!“ (Matavulj, 2007: 364).

I kao da bi to samo bio još jedan podvig malog čoveka koji ipak uspeva da nadmaši sebe, i to baš onda kada se nema rašta i čemu nadati. Ali baš tada nastaje pravi zaplet, i to tako što na scenu stupa novi lik, Kljako, čije ime treba već da nasluti da je on upravo taj koji je preverio.

Kada potom između njih usledi vatrena razmena reči o veri, moralu i poštenju, dotle osetljivi i blagi Pilipenda u jednom mahu i potpuno zaliči na svet i prirodu svoga kraja. Odjednom počinje da biva opor, možda i grub, ali prkosan svakako. Otuda, i baš tada, ona njegova rečenica:

„Ja se uzdam u moga srpskoga Rista! Ako će mi pomoći, hvala mu, ako neće, i onda mu hvala, jer mi je sve dao, pa mi sve može i uzeti, i dušu!“ (Matavulj, 2007: 364)

Tom rečenicom Pilipenda je sebe svrstao ne samo u najznačajnije književne junake srpskoga jezika, poput Davida Štrpca, Kanjoša, junaka iz narodnih pesama. Tom rečenicom on je postao onaj lik iz književne ostavštine za našu sveskoliku budućnost, i jedan od najprepoznatljivijih simbola prkosnog srpskoga nacionalnog i kulturnog identiteta.

Pilipenda tako spada u krug onih likova srpske istorijske i kulturne prošlosti, na osnovu kojih se ne samo mogu zamisliti kakvi su ljudi u nas zaista nekada bili, već kakvi bi u našem društvu, u našem narodu, ljudi zaista i mogli biti. Pa i uprkos tome što će Pilipendin štap na kraju pripovetke, završiti na leđima sirotoga Kurijela, zbog čega će se sam Pilipenda zastideti i baš na samom kraju, i gorko zaplakati.

Baš u tom trenu, kada oseti nemoć „iskonskih“ razmera, kad ostane u tom gorkom i nemoćnom plaču, baš tada kada ga neočekivano prožme prava plima topline i iskrenosti njegove istinske duše, upravo tada se i završava ova, jedna od svakako kraćih, ali umetnički i najvrednijih pripovedaka u celokupnoj istoriji srpske književnosti.

Nigde protivrečja raznih vrsta nisu tako očigledna kao na Mediteranu. Jer, Mediteran je zapravo u svoj suštini mozaička slika raznih protivrečnosti koje u svom totalitetu, na tom velikom mediteranskom platnu iz raznih daljina i perspektiva, znaju da deluju tako prirodno i harmonično. Životno protivrečje, kao ono protivrečje u stvarnosti svakodnevice zajedničkog života pravoslavaca i katolika, u prozi Sime Matavulja, jedno je od najvažnijih. Ali i pored svega toga, oni u toj prozi nisu stalno i uvek među se zavađene sile.

Tako će u *Bakonji fra Brne* „misnici“ protiv „rkaćina“ izreći same kletve i mržnju. Kad hoće nekoga da uvrede, oni će reći da je gori od „rkaćina“. Ali kad žele da izreknu pohvalu za nečiju srčanost i ljudskost, reći će da je za nešto takvo, kadar samo „rkać“. Tako njegovi junaci, sa onim karakterističnim narodnim pogledom i osećajem za životno i ljudsko, znaju poput Matavuljevog Vrtirepa reći da „ne valja gubiti obraz rkaćima“. Jeste da će njegove komšije imati toliko kavgi između sebe, ali će oni, i pored toga, čak i drugovati. Tako će, kad za to nastane potreba, u Matavuljevoj prozi i fratri tražiti pomoć od komšija šizmatika. I naravno, dobiće je bez ikakvih kolebanja.

I tako, ne samo zbog humanističke optike pisca, u svoj vedrini njegove primorske, mediteranske proze, ipak, onaj humanizam bez ikakvih predumišljaja i prefiksa nadilazi verski fanatizam. Tako Bakonja ugodnu dokolicu provodi ni sa kim drugim do sa popom Ilijom, koga vidi kao pravog Dalmatinca. Onoga u kome nema lukavstva i kome je „šala duša“.

Zanimljivo je da je za vreme svojih „sedam novskih godina“, Matavulj u tom gradu i spisateljski konstatovao verske podele, ali je isto tako smatrao da one nisu od presudnog značaja. I u njegovo vreme, pravoslavni svet u Herceg Novom je bio većinski, i baš prema njegovom svedočenju, čak su se i seljaci iz okolnih mesta, veoma obradovali što će upravo on zameniti dosadašnjeg učitelja, inače katolika.

U okviru poznate primorske životne pragmatičnosti, i Matavuljevi Bokelji su najpre vodili računa o onome od čega im stvarni i svakodnevni život zavisi, pa bi tek onda na red dolazilo sve drugo, pa i politika u najužem smislu reči. Matavulj je isticao i one neočekivane i apartne primere međukonfesionalnih odnosa, kao što je i onaj u priči „Događaj u Seocu“, gde se u jednom mestu broj katolika vremenom povećao toliko, da su oni postali i većina, „ali što im je na čast, i u novome zakonu sačuvaše starinske

srpske običaje, a povrh svega, zajednički, krsno ime, svetoga Luku“ (Matavulj, 2006: 253).

Simo Matavulj, kao jedan od naših najznačajnijih pisaca svog doba, mediteranski Srbin i „najučeniji srpski realista“, imao je svest o tome da konfesionalne razlike mogu da budu više nego plodna klima za širenje raznih ideologija koje parazitiraju na umnožavanju nacionalnih razlika i beskonačnosti identitetskih pitanja, inače unutar sasvim sličnih i istorodnih nacija i naroda.

Tako je jedan od najvećih Matavuljevih prijatelja, Lazar Tomanović, onaj koji je i najzaslužniji za dolazak znamenitog Šibenčanina u Herceg Novi, u svom putopisu *Osam dana po Crnoj Gori* opisao jednu žučnu raspravu koju su na Cetinju vodili Matavulj, Laza Kostić i Valtazar Bogišić, poznat i kao Srbin katoličke vere. U raspravi je izneto da je katoličanstvo isključivalo narodnosni karakter crkve, a nisu preskočene ni dobro poznate činjenice o bezobzirnoj jezuitskoj propagandi na Balkanu, koja se zapravo temeljila na zakletom neprijateljstvu prema pravoslavlju. Pa, ipak sve je razgoreo sam Tomanović, ističući da bez „Srba katolika nema Srpstva potpunoga, nema budućnosti srpske“, i tim povodom se zalagao da državna uprava obezbedi slobodu katoličke crkve, jer ona ne sme, po njemu, da bude „država u državi i tuđinsko tijelo u biću srpskoga naroda“ (Maksimović, 2011: 265).

I pored toga, u delu Sime Matavulja vidno je da je bliskost između „bratstvenika“ bila velika, ne samo između pravoslavnih i katolika već čak i među pravoslavnima i muhamedancima, donoseći i primere gde su muhamedanci za svoje doba branili svoju istorodnu braću pravoslavne vere. Priznajući, pri tome, kao u priči „Miloš od Pocerja“, da oni ipak „prevjeriše“ (Matavulj, 2006: 323).

U tom tako snažnom mladalačkom doživljaju svog rodnog sveta, Matavulj je živopisnost svojih likova, bez obzira na njihovu konfesiju, pre svega, zasnivao na bliskoj pa i zajedničkoj tradiciji tog svog sveta. U takva njihova zajednička i izrazita obeležja svakako spadaju i „ajdučka krv“, kao i sposobnost prerusavanja, pretvaranja, ruganja, šeretski duh i smisao za humor koji je oduvek pravi i suštinski narodni lek.

I onda kada upravo u tim područjima gde su susreti, ukrštaji i raskoli neizbežni, politike, religije, civilizacije stanu jedne naspram druge, tako da na tragičan način bude prekinuta svaka komunikacija. Upravo tada, svaki led tako zamrznutih odnosa između gradova, zemalja naroda i religija, najpre počnu da otapaju nužni trgovački odnosi, koji

nigde nisu tako očiti u svojoj prirodnosti, pa i lekovitosti, kao na Mediteranu. Trgovačka komunikacija odjednom sobom iznedri i donese toliko nedostajuću racionalnost i razumnost, pa se uz te prve znake „zimske topline“ obnavlja zajednički život, čak i između onih, za koje se na tren učinilo da su se udaljili rastojanjem koje se jedino može meriti svetlosnim godinama.

Na Mediteranu se to najpre i neodložno događa. Baš kao u poznatoj pomorskoj izreci, da šta god da se zbiva i dogodi, jednostavno, „ploviti se mora“. Baš kao i u razmišljanju jednog Rableovog junaka, koji dugo razmatra dobre i loše strane odluke o ženidbi. Ali posle dužeg razmatranja, na kraju ipak više humanistički nego logički zaključi da je biti za nešto, racionalnije, čoveku prirodnije, nego biti protiv. Pa se stoga, na kraju ipak oženi, bez obzira što dobro zna, da će na kraju, ipak da „završi kao petao u loncu“.

Upravo to – za, to osećanje prihvatanja i saglasja, ta viša humanistička sinteza života, kao da se neprestano oseća u atmosferi i štimungu primorskih, posebno bokeljskih pripovedaka Sime Matavulja.

Stari i novi svet Mediterana

Danas se, svakako, bez ikakvog preterivanja može reći da su vremenom atmosfera i ambijent iz priča Sime Matavulja postali i najprepoznatljivije slike Mediterana u srpskoj književnosti.

Čudesna lepota, neobičnost i zanimljivost mediteranskog sveta, njegove žive boje i rafinirani valeri, nisu mogli nikako da promaknu tom tako skoncentrisanom matavuljevskom posmatračkom oku.

Sve je počelo sa Dalmacijom, ali njegov životni, a posebno literarni mediteranski opus definitivno je zaokružen Matavuljevim sedmogodišnjim boravkom u Herceg Novom.

„Ni jedan srpski kraj nije bio toliko opisan i opijevan kao Boka, a kalendari naši, kojih nije malo, neprestano donose slike iz nje. Osobito Novi je nadahnjivao pjesnike, Njegošu je on starac koji broji vale niz pučinu, kao što bi nabrojao brojance! Ljubiši je on ranjenik, kome je bršljan pokrio ispukle zidine, da mu sakrije plave od olova

modrice. Doktoru Milanu Jovanoviću Novi je 'mala Firenca'. Drugi su našli da mu bolje dolikuje ime 'srpske Nice' itd., ali sve ih je nadmašio dobri čika Ljuba, kome je Novi savršenstvo lepote, nješto poput 'Višnjega Jerusalima' u emfazi crkvenijeh pjesnika! Evo kako Nenadović opijeva.

Novi, čudno mesto, puno svakog čara,
Novi, u svom svetu nema ravnog para!
Kud god oko baciš, na levo, na desno,
Sve je namešteno divno i čudesno,
I čudiš se suncu, kako može zaći,
Kad lepote ove neće nigdje naći!“
(Simo Matavulj, 1975: 46)

Boka je postala nezaboravni, i po sopstvenom osećanju toliko važan lični prostor Sime Matavulja, u koji je došao iz rodne Dalmacije, i u kojem je, po sopstvenom priznanju, proveo najlepše godine svoje mladosti.

Ali pre samog dolaska, Matavulj je Bokelje već upoznao u svom Šibeniku, poredeći ih tada sa grčkim i dalmatinskim mornarima. S druge strane, još u Šibeniku je znao da je Boka i „kaluđerska Sibirija“, jer su baš u bokeljskim manastirima služili određeni kaluđeri, koji su po kazni morali da napuste neke od bogatijih dalmatinskih manastira.

Uoči samog dolaska u Boku, Matavulj je bio veoma impresioniran otporom Bokelja „silnoj carevini“ i Bokeljskom (Krivošijiskim ustankom) bunom iz 1869, pa je sa ushićenjem napisao: „onda mi tek bješe jedina želja živeti u toj idealnoj zemlji“ (Matavulj, 2015: 278).

Matavulj je o Boki, tom „najdivnijem kraju srpske zemlje na južnoj tromedi“, gdje je, tačnije u Herceg Novom, živeo i radio od 1874. pa sve do 1881, ostavio dva dragocena zapisa. Jedno je etnografsko putopisna studija *Boka i Bokelji*, koja je kao knjiga, u izdanju Matice srpske, objavljena 1893. u Novom Sadu. Boka je takođe prisutna u drugom i trećem poglavlju inače nezavršenog dela *Bilješke jednog pisca*, koje je Matavulj objavljivao u nastavcima u *Letopisu Matice srpske* od 1898. do 1903. godine.

Bokeljskom životu, Bokeljima i Boki Kotorskoj, Matavulj je posvetio čak sedam svojih novela i pripovedaka: „Bodulica“; „Ljubav nije šala ni u Rebesinju“; „Đuro Kokot“; „Novi svijet u starom Rozopeku“; „Dr Paolo“; „Događaji u Seocu“, „Prvi Božić na moru. Pripovetka „Bogorodica Trojeručica“ se ne događa doduše u Boki, ali je zato njen glavni junak Bokelj Ivo, „odnekud od kotorskih strana“. Iako u njemu nije rođen, i pored toga što je u njemu proveo samo sedam ali vrlih životnih godina, Herceg Novi je Matavuljev voljeni grad, čijih se slika tako rado seti, kao na primer i u „Milošu od Pocerja“:

„Lijepo li je i s toga što je veoma raznolično. Gledajući ga s mora, pogled se otmilje s krševitog i pustog žala te leti uz strmu i zaraslu brinu, što se nad morem nadnijela. Brina je visočija, na jedan kraj te se potezano spušta dok joj najzad kljun ne utone u more. Ivicom te brine pukla je dugačka uska ravan. Na tome je jeziku prednji dio varošice. Kuće su većinom velike, ozidane skoro; ali se još drže i prkose tijekom labudicama, stare slegnute potleuše, sa koso stršećim strehama, sa malim prozorima. Da je pogledati varoš sa podnožja tih brda, vidio bi one humke, koje pomenusmo, zaodjeveno maslinom i vinovom lozom; pod njima su prosute kuće, većinom sivijih zidina, te se vidi da su starosjediočke. I među njima bjelesa se nekoliko dvorova ozidanih po novome ukusu, sa balkonima i velikijem prozorima. Ti su humčići, očito, odvaljene mrve od surovijih planina, te ih je topliji sloj vazduha vremenom upitomio, a i vode pomogle nanoseći zemlju. Bolje da nestane sela, negoli u selu adeta veli poslovica, a poslovicama Srbi veruju. Stanovnici su većinom pravoslavni a porijeklom Hercegovci. I starosjedeoci nose ista prezimena kao i ona bratstva s onu stranu brda od kojih se zamjenom odvojiše. Kad Brđani siđu pazarom, rođakaju se i polaze 'svoju krv'“ (Matavulj, 2006: 322–323).

Iako je Matavulj pre svega posmatrač i hroničar koji literarno „oneobičava“ sav taj bokeljski svet, lepota zalivskog ambijenta nikako ne može promaći njegovom svevidećem oku. Tako, već na samom početku, u prvoj rečenici, pripovesti „Događaji u Seocu“, imamo nezaboravnu sliku jednog bokeljskog sela. Naizgled svedenu, ali tako raskošnu: „Pod dugačkim a niskim brijegom zašumljenim limunima i narandžama, nanizalo se do dvadeset kuća, na dva i tri boja, sa balkonima i terasama, te se brijeg i kuće ogledaju u moru“ (Matavulj, 2006: 252).

Ili, kada u zanimljivoj pripovedačkoj ekspoziciji, pre nego što će lako zašumeti stvarni život Seoca, Matavulj još jednom daje pejzaž i sliku naizgled nepomične prirode: „Sunce još nije pozlatilo ponosito tjeme Crnoga vrha. Vrijeme je meko, vazduh je nepomičan, ne kreće se ni jedan listak od limuna, narandže i masline. More jedva čujno šumi, kao kad pčele zuje: Galebovi, dolijeću iz širine, prestravljeno cilikću kroza tminu tjesnaca i dalje odlijeću. Seoce spava. Svi su kapci zatvoreni“ (Matavulj, 2006: 254).

Kada je, skoro posle punih dvadeset godina, ponovo bio u Herceg Novom, među dragim prijateljima, u Spomenici posetilaca Prve srpske pomorske zakladne škole, u kojoj je bio i profesor i upravitelj, zapisao je: „Danas, 12. aprila 1901. poslije dvadeset godina, evo me u mojoj školi. U ovom času osjećam se gotovo, kao da sam nakon toliko vremena, vratio pod roditeljski krov. Šta ja sve dugujem ovom zavodu i Novome, to sam iskazao u jednom svom spisu („Bilješka jednog pisca“, u *Letopisu Matice srpske*). Glavno je da su s ovom kućom vezane uspomene iz moje mladosti“ (Zloković, 1978: 262).

Dakle, Boka Kotorska je Matavuljeva životna tema i ambijent, kojem se vraćao i kroz svoje autobiografske, pa i etnografske, a posebno one svoje najznačajnije spise – pripovetke, koje su mu donele tako posebno i tako visoko mesto u istoriji srpske proze i književnosti uopšte.

U svom putopisu, toj inače pravoj etnografskoj studiji, *Boka i Bokelji*, u kojoj je odlučio da u Boku uđe kao što u nju i samo more ulazi, Matavulj je to istakao kao važnu napomenu: „Neće, dakle, biti izlišno da se Boka opiše književnim jezikom, sa znatnijem potankostima, i da se čitalac provede kroz nju kako je najzgodnije, tj. ulazeći u nju kako more ulazi“ (Matavulj, 2015: 249).

U pripovesti „Đuro Kokot“, već u samom uvodu, Matavulj Boku naziva južnim srpskim primorjem, očigledno ponesen njenom neobičnom lepotom:

„Iza Boke razlila se nepregledna pučina Jadranskog mora, koje ustavljaju čak talijanske obale. Lijevo, ka istoku, vrhovi bokeljskih i crnogorskih brda zastrti snijegom, prodirahu žarko nebo. Od njih pa desno ka luci Sutorini, toj granici između Boke i Hercegovine, staklio se tihi bokeljski zaton, koji vijuga kao zmija kroz brda, u kome se ogledaju bijele kuće i tmasti gajevi maslina, limunova i pomorandži. Pramenovi različitih boja šaraju zrenik i ogledaju se u vodi. Zamislite promjene koje

nastaju kako sunce brodi po višnjoj pučini, kad je vedro nebo, pa vedrasto, oblačno; kad sunce zalazi; kad suton naiđe; kad mjesec grane i zvijezde zatrepće, ili kad gusta je pomrčina; kad zora zarudi; kad kiša udari, ili se lom čini od silnoga vjetra... Zamislite još vrevu života, – lađice i parobrode što krstare po zatonu, stoku što se razmili po brdima, stasite brđane što gomilama prolaze putanjama, idući da pazare, ... zamislite sve to i dopunite potankostima, koje se same nameću, i onda ste, krupnijem potezima, zamislili južno srpsko primorje!“ (Matavulj, 2006: 172).

Ali sve njegove pripovetke inspirisane tim, svakako, jednim od najljepših zaliva na celom Mediteranu, sadrže i obilje etnografskog materijala, koje u magičnom zajedništvu i sadejstvu Matavuljevog pripovedanja i stila, u tim mediteranskim slikama, ostvaruju jednostavnost i čistotu autentične lepote. A kako Matavulj predstavlja svet Boke, kako koristi etnološke karakteristike i kako razvrstava stanovništvo i ceo taj zalivski kraj, praveći na tu istu temu različite spisateljske forme, i kako im daje različite pripovedačke funkcije zavisno od svojih stvaralačkih nakana, vrlo jasno ilustruje jedan od brojnih primera.

„Danas se narod deli u Boci na dve gomile: oni koji dolaze iz zavičaja da rabotom u tuđinstvu steknu štogod čime će pomagati svoje i sebe prehraniti u starosti; i oni koji ostaju na domu. Više od polovine muških nalazi se izvan zavičaja. Iseljenici se opet dijele na dve gomile: jedno su mornari, a drugo trgovci, težaci, argati vrtari, kopači u američkim i australijskim rudnicima“ (Matavulj, 2015: 262).

Sličan postupak, u poznatoj pripovesti „Novi svijet u starom Rozopeku“, u novim okolnostima i vođen književnim razlozima prvoga reda, izgleda ovako:

„Stanovnici se dijeljahu na starosjedioce i došljake. Starosjedioci bijahu Srbi, došljaci 'svaka vjera'. I jedni i drugi dijeljahu se posebno na tri staleža. Srpsku aristokratiju činjahu stari pomorski kapetani, sredinu trgovci i imućnije zanatlije, fukaru – siromašniji radnici, lađari i ribari. Došljaci se dijeljahu po ovoj stepenici: sudija, komesar, njihovi pristavi, dva ljekara (sreski i općinski), inženjeri, apotekar, upravnici“ (Matavulj, 2006: 196).

Matavuljevoj narativnoj svežini, i svetu koji donosi njegova literatura, posebno doprinose i određene koloritne leksikografske zanimljivosti: „Lubardati u Seocu znači pucati – od riječi lubarda (lonbarda). Lubarda se iz trombuna (puška trubljača koja se sa

gore raširenom cijevi, nalik na mali lijevak) i iz teških meterižnjača, dakle iz drvenog oružja kojim su se stari Seočani branili od gusara“ (Matavulj, 2006: 273).

Lubardanje opisano u Matavuljevoj pripovetki „Događaji u Seocu“, svake godine, uoči poznatog hercegnovskog Festivala mimoze, moguće je bilo doskora videti. I to čak i u nekim od najvećih gradova u Srbiji, kada se tradicionalnim defileom mažoretki najavljuje ovaj originalni i atraktivni februarski festival u Herceg Novom. A za vreme tog defilea čuju se pucnji upravo iz takvih trombuna koji su danas prilagođeni i samo služe za stvaranje atmosfere festivala posvećenog tom retkom i za Herceg Novi toliko karakterističnom cveću. Jer mimoze, kao nigde drugde u Boki, uspevaju baš u Herceg Novom, dajući za zimskih dana jedan tako magičan izgled prostoru od Savine do Igala. Da su i pesnici osetljivi kao mimoze, rekao je jednom prilikom Viktor Igo ističući time ne samo delikatnost pesničkog poziva već i osetljivost tog jedinstvenog cveća, karakterističnog mediteranskog mirisa koji može čoveka lako „zamantati“. Kao i njegovih boja koje se u svom raskošnom cvatu, na februarском suncu, prelivaju od žute do zelene. Jer, mimoze ne mogu opstati u svim krajevima Mediterana, već samo onamo gde su mediteranske blagodati prirode upravo onakve kakve su u hercegnovskom delu bokeljskog zaliva.

Kada Matavulj u studiji *Boka i Bokelji* želi da predstavi oblačenje Bokelja, on precizno navodi: „Brđani bokeljski odevaju se sasvim kao Crnogorci, a žene njihove kao i srpske seljakinje po Ugarskoj. Po varošima preuzela je maha nošnja po francuskom kroju, a potražuje još i staro bokeljsko (uprav dobrotско) odelo muško, naime: svilene crne dimije, oko struka pas, na grudima pršnjak od crne svile sa srebrnim pucima, kratak gunj od istog tkiva i na glavi svilena crna kapa nalik na crnogorsku“ (Matavulj, 2015: 274).

Kada način oblačenja Bokelja, želi da stavi u osnovnu, pripovedačku funkciju, onda to izgleda i ovako: „Nosi se po dobrosku, naime: otvorene papuče, crne pletene dokoljenice, svilene gaće, kružat se srebrnijem pucima, svitni gunjić i na glavi crnu kapu. Ta se nošnja još potražuje po Primorju, ali nju mahom zameni po sjelima crnogorska“ (Matavulj, 2006: 20).

Sami naslovi bokeljskih pripovedaka ukazuju da Matavulj svoje pripovedanje zasniva ili na glavnom liku, ili na nekom neobičnom događaju, ili je sve vezano samo za

mesto. Ipak sve ove tri osnove njegovog pripovedanja kao da su podređene, u ovom slučaju, jednom i jedinstvenom, bokeljskom ambijentu.

U „Bodulici“, glavna junakinja je Roza, sa nadimkom koji jasno ukazuje da je u Novi došla sa nekog od severnijih ostrva. Ipak, vremenom, u Matavuljevom duhovitom pripovedanju, ona čak postaje i neka vrsta „prirodne znamenitosti“ grada: „Ko pitaše za Novi, pitao je, odista, je li živa šjora Roza? Novljanin, opet, čudio bi se da mu pomeneš zavičaj, a da se ne sjetiš nje. Ta ona bješe 'znamenitost', živa znamenitost novska, pored stare i mrtve gradine, pored Savine, Sutorine i – svega drugog“ (Matavulj, 2006: 67).

Tako Roza dobija metonimijski status i onu prepoznatljivost u jednoj sredini koja kao da je bila rezervisana samo za najvažniji gradski trg ili bar centralnu kafanu na tom trgu.

„Bodulica“ je prva Matavuljeva bokeljska pripovetka kojom je on samo nagovestio svoje mesto u srpskoj prozi. Još preciznije, prema rečima Stanka Koraća, „sa 'Bodulicom' Matavulj je krenuo na put da bi pronašao velikog Matavulja, odličnog pripovjedača i majstora situacije, scene, prizora“ (Korać, 1982: 33).

Značaj ove pripovetke, u svojoj studiji o srpskim realistima, Velibor Gligorić je ovako video: „Radom na portretu ove krčmarice u kome se izlio pritajeni humor Sime Matavulja, dobila se boja čitave novljanske sredine. Miris i boja, životne ilustracije te sredine atraktivnije su u ovoj pripovesti od njene fabule, mada je portret krčmarice sa svoje strane reljefno izrađen, pun života, životne istinitosti i u primorskom stilu originalan“ (Gligorić, 1954: 316).

Kroz priču o ostrvljanki (kasnije saznajemo da je sa Visa), koja je došla daleko na jug Jadrana da služi u jednoj kući u većinski pravoslavnom Novom, Matavulj spisateljski vešto i umetnički zaista uverljivo, koristeći oprobano izmene ritma pripovedanja u punom dosluhu sa promenom bila letnje mediteranske frenetičnosti i jesenjo-zimske „fjake“, stvara jednu sliku mediteranskog sveta koja dotle nije bila viđena u srpskoj književnosti. To je priča o krčmi „Kod Veselog mrnara“, a još više o samoj krčmarici Rozi, koja, stiče se utisak, maestralno „jedri“ kroz život, koliko god da je to na samom početku pripovesti izgledalo nezamislivo.

Dajući pečat osobenog primorskog humora, Matavulj delikatnom ironijom i jednom humanističkom toplinom koja polako, ali nezaustavljivo sa svakom stranicom raste, pretvara „Bodulicu“ u jednu od najmediteranskijih pripovesti u istoriji srpske

proze. „Bodulica“ je u određenom smislu i pohvala tom iskonskom primorskom osećanju za odgovore na izazove stvarnog života. A ti odgovori i „snalaženja“, koliko god u prvi mah mogu čak da izgledaju i pomalo nadrealno, uvek nose sobom jednu vitalističku zanimljivost. A nju pre svega čini nepredvidivi mediteranski životni temperament, koji često zna zapravo da bude deo tog moćnog šarma sveta koji živi pokraj mora.

Rozini životni preokreti, od početnog služenja kod kolenovićke usedelice, za koju Matavulj kaže „zle kao Margarita Buronića“, pa do vremena kada je u kafani „Kod veselog mrnara“, Roza postala i neka vrsta „prirodne znamenitosti grada“, nose piščevo pripovedanje i ovu pripovetku. Ali na tom toku naracije, Matavulj je ujedno uspeo da ostvari akvarel jednog posebnog mediteranskog grada, i da u isti mah ostvari i jednu unutrašnju, strukturnu sliku primorskog društvenog života. Upravo taj život, i to u raznim ritmovima, na glavnom rozopečkom trgu i njegovim ulicama, uspostavlja tu mediteransku magiju na stranicama „Bodulice“.

Već na početku pripovetke, u samom opisu glavne junakinje, Matavulj nijansirajući svoju moćno spisateljsko oružje, ironiju, nagoveštava svu neobičnost ove storije o krčmarici koja je postala neka vrsta zaštitnog znaka tadašnjeg Herceg Novog i vremena u kojem je živela:

„Ona je malena, dežmekasta. Nos joj je kukast, oči sijere, ali pogled veoma živ. Čelo joj je prostrano i svedeno, kao u kakvog grčkog mudraca. Češlja se po starom mletačkom običaju, biva: kose je razdijelila po srijedi, pa je zavila i prilijepila bunčele na široke slijepe oči, a debelu pletenicu savila na zatiljku, pa u tu guku udjenula ženski češalj. Na njoj je haljina i spučen i gunjić, oko vrata rubac, a povrh njega zlatna verižica. Ne možeš pogoditi kakve je boje njeno odijelo, jer se boja mijenja, kako svjetlost slabije ili jače pada na nju. Biće da je nekada bilo plavo. Tako isto zaludu bi nagađao koliko je godina krčmarici. Od trideset i četrdeset i pet mogao bi čovjek ustaviti na koju mu se sviđa, pa da misli e je tako. Bilo je ljudi prosijedih, koji je znadijahu taku, kad oni bjehu bezbrici. Bilo je žena, već svekrva, koje su se klele da i ne pamte kad je Roza došla u Novi“ (Matavulj, 2006: 64–65).

Iako je u Novom bilo „urednijih krčama i ljepših krčmarica od Roze“, prvi je razlog neodoljive privlačnosti „Kod Veselog mrnara“ bio „što je čovjek kod Roze mogao naći da se založi i da se napije bolje no u ijednoj 'oštariji' u Primorju“

(Matavulj, 2006: 65). Drugi, za mnoge njene goste i najvažniji, bio je u autentičnoj atmosferi koju je Roza tako lako stvarala oko sebe. Jer, svemu je je glavni razlog bila „Roza, kojoj niko ne bješe neznan, koja je sve šalom začinjala, i ono čemu šala baš malo dolikuje, a opet niko joj ne mogaše da zamjeri“ (Matavulj, 2006: 66).

Roza je zaista autentična ličnost, čak i kad, a pogotovo kad uz tu svoju zavodljivu mediteransku otvorenost, naizgled lako i slobodno prelazi granice uobičajene komunikacije. Ona nikada svoje goste, koji se „Kod Veselog mrnara“ pretvaraju u Rozinu vernu publiku, ne lišava svog autentičnog šarma, pretvarajući se u mitsku ličnost novske svakodnevice, o čemu, na više nego ilustrativan način, svedoči i ovaj odlomak:

„Kad se, ono, bješe slegla u Boku međunarodna flota, radi predaje Ulcinja, bijahu tri-četiri admirala, a već ne pitaj koliko li bješe časnika, činovnika i vojske. Sav taj bijeli svijet izređao se kod 'Mrnara' i svi prema Rozi bjehu odmah prve nedjelje kao i stari gosti. Ruski admiral bješe okratak, trbušast, i na prvi pogled malo surov. Njega je Roza brzo pripitomila, te je čisto uživao da ga ona zadijeva. Zvaše ga 'gosudar trbusko'. – A di si mi, gosudar trbusko? Javli neka te nose, jer si mi živo srce ponio! – Njih dvoje bjehu se tako tijesno sprijateljili, da ga je ona ispraćala tapšući ga po ramenu. Možete zamisliti, na koliko čudo ukrućenijeh časnika“ (Matavulj, 2006: 67).

Iako je sama bila pobožna, i pored toga što je svaku šalu podnosila, ali ne i onu sa verom, „najmilije joj bješe zadirkivati popove, osobito latinske, te bježahu od nje kao kuge. Ako bi koji nasio, taj je odista izvanjac i njoj nevješt. Čim popo sjedne, Roza ne šalje Malu da ga posluži, nego trči sama. Gosti to znadu, pak se prikupe. Ona mu se klanja i milelače oko njega, pa zaokoli ozuda, odovuda, pak najzad posred srijede u najmasnije. Ako se stane grditi, onda se i ona, tobože, razljuti, izbulji oči, pa se dere na sav glas: 'A zač ti meni namigujes, a? Ča ti mislis, di san mlada a lipa a bez muza, da san za svakoga, a?'“ (Matavulj, 2006: 67).

Prvi pravi narativni preokret u ovoj pripovesti o vragolastoj krčmarici Rozi, Matavulj pravi onda kada pripoveda o Rozinoj „sreći i nesreći“ u ljubavi. Njen prvi i dramatični susret sa Radulom Pivodićem, tom pomalo svojeglavom momčinom iz Konavala, i sve što potom usledi, daće „Bodulici“, u njenom drugom delu, sasvim drugi ton i ritam.

Udaja za mladića pustolovne naravi, potom njegov zagonetni i čak dvadeset dve godine dugi nestanak, pa zatim i njegov neočekivani povratak iz sunčane Kalifornije, bili su nezamisliva iskušenja za Rozu „Kod veselog mrnara“. Ali sve to je najpre pokazalo da iza tog njenog toliko prepoznatljivog šarma, stoji neverovatna snaga žene. I to one, koja itekako zna i uspeva da prevlada tu svoju od samog početka skoro zacrtanu i od sveta i života „rezervisanu“ gubitničku sudbinu.

Dajući život meštana u svojim „bokeljskim“ pripovetkama, kroz drame pojedinaca, Matavulj metonimijskim postupkom u isti mah ukršta više pripovedačkih strategija, pa u njegovom pripovedanju u isti mah izbijе obilje materijala i za etnografe, etnopsihologe, istoriografe, pa čak i za i danas veoma popularne, političke i ekonomske tzv. analitičare i komentatore.

Uz sve to, on pripoveda u ritmu života koji na tim stranicama tako prirodno pulsira, a sam grad potom kao da sve to zajedno apsorbuje u jedinstvenu piščevu viziju, u kojoj se upravo Herceg Novi odjednom ukazuje i kao glavni Matavuljev junak.

Sa Matavuljem na stranice srpske proze tako prvi put stižu one dinamične slike mediteranskog grada, i savremenog života na njegovim trgovima i kafanama, mestima gde se i danas čuvaju, ne samo ostaci njegove bogate istorijske i karnevalske prošlosti, već i ono što bi se moglo nazvati mediteranskom dušom grada. Zato njegove slike ljudi na ulici, u gostionicama, ili u šetnji, odmah i lako prevazilaze one statične slike primorskih pejzaža i postaju dinamična scenografija prostora u kojem se odvija Matavuljevo bokeljsko pripovedanje.

U toj „zamečateljnoj“ polihroniji Matavuljevog primorskog pripovedanja, „njegovi ljudi i žene nose na sebi jasno obeležje, i ne bi nikako pristali u kakav drugi predeo“, kako je to još tvrdio Laza Kostić (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 66). Ne samo zanimljiv već je i posebno značajan način na koji je Matavulj video izazove bokeljskog identiteta. I da li je i koliko je bokeljsko viševjekovno iskustvo donelo promena i uticaja na kolektivnu svest južnih Srba?

U samom delu posvećenom Boki i Bokeljima, Matavulj je sebi postavio pitanje: „Koliko su, od davnih vremena do danas, silne mene i trzavice i mešanja sa različitim narodima uticale na duševne osobine južnih Srba uopšte, a Bokelja napose?“ Da bi potom dao i odgovor: „Istinито i pouzdano je ovo: u Boci su srpske uspomene jače od svih ostalih; srpske osobine, u glavnom i najlepšem, ističu se jako, junački ponos,

uzdanje u sebe, pobožnost bez licimerstva, gostoljublje, ljubav prema starim običajima, negovanje svoga jezika i pesme – sve je to u cvetu“ (Matavulj, 2015: 257).

U tom istom zapisu, Matavulj daje i jedan precizni izveštaj o bokeljskom stanovništvu: „Svega je u Boci: 5 gradova, 121 selo sa 8030 kuća od kojih je 2000 pustih. Urođenika se broji na 35 000, a od njih polovina muških žive izvan zavičaja. Po veri tri četvrtine su pravoslavni, a po narodnosti svi su Srbi“ (Matavulj, 2015: 253).

Ali kako potencira srpski identitet, Matavulj, kao odistinski čovek mediteranske kulture, tako u toj svojoj primorskoj pripovedačkoj polihroniji, prirodno i s razlogom uznosi i ono što tu nije srpsko, što je tako drugačije i pripada drugim svetovima i kulturama, ali kao da nigde nije, čini se, baš kao na tom delu sveta, u tako prirodnoj vezi sa srpskim identitetom.

Bokelji su, kako se to danas savremenim „politički korektnim“ rečnikom rado kaže – multikulturno otvoreni. To je, uglavnom, i jedna od prirodnih i suštinskih osobina sveta širom Mediterana. U „Događaju u Seocu“, opisujući katoličkog sveštenika Dum Ivana Vinopića, asketskog izgleda kojem inače nikako ne odgovara „njegovo sumnjivo prezime“, Matavulj navodi da njemu nikako ne odgovara ni silni dim iz „crnogorskih čibuka i ingleskih luša poštovanog seočanskog sabora“. Zato, „on posjedi koliko običaj i pristojnost zahtjevaju, pa se vraća u parohijski dom, gdje ga čeka desetak đaćića, od oba zakona, polovina bukvaraca, polovina odraslijeh, koje nastavlja u gimnazijskim naukama, kako će, nakon prijemnog ispita, stupiti u pomorsku školu. Taj dobri čovjek, poslije latinskih i dubrovačkih klasika, najviše ljubi djecu i njegova je velika zasluga što se u Seocu duboko ukorijenila dubrovačka „skladnost“. Kad on za neko dijete rekne da je skladno, to znači da je puno vrlina, kao što je zdrav šipak pun zrna“ (Matavulj, 2015: 256).

Kako je i sam Matavulj zabeležio, u Boki nikako nisu bile retke ženidbe sa strankinjama ili sklapanje brakova bez obzira na različitu veru mladih supružnika. Tako se u pripovesti „Događaji u Seocu“, navodi da Seoce ima „devedeset i pet ženskih glava... Sve udate, niti su mještanke, niti inače primorske odive: četiri su Grkinje, tri Italijanke, dvije Ruskinje i jedna Ingleskinja“ (Matavulj, 2006: 253–254).

Seoce ima samo dvadesetak kuća, ali u njemu se na taj način, tako ogleda više stranoga sveta nego u mnogim velikim gradovima, duboko u unutrašnjosti. To može da potvrdi i samo jedna uobičajena šetnja glavnog junaka ove Matavuljeve pripovesti. U

pitanju je toliko ugledni pomorski kapetan koji je zapovedao i na engleskim, čak i na ruskim brodovima, ali se uvek vraćao svom Seocu:

„Dostojanstveno Amiralj korača i pozdravlja gospode na prozorima, a kad stigne pod svoju kuću, koja je najveća u Starom Seocu, predijeljena i sa dvije kapije, stade pred onu, nad kojom visoko gore, vire dvije ženske, izvrati glavu i viknu:

’Zdravstvujte, Nadežda Feodorovna! Zdravstvujte, Oljga Nikitina!’

’Zdravstvujte, Mafej Lukič!’ – odgovore obje ženske u glas, pa siđu pred kuću, gdje se rukuju i sa Pajlotom, koji se klanja duboko.

Nadežda Feodorovna Filipova, udovica starijeg brata Amiravljeva, visoka, odviše puna i crvena žena od šezdeset godina, sa velikim plavim, sanjalačkim očima, sušta je otmenost. Ona je rodom iz Odese, kći nekog pukovnika, pa se zaljubila u Filipa Trpkovića, kapetana trgovačkih lađa. S njim je plovila nekoliko godina i rodila dva sina, ali kada je s mlađim bila u porođaju, Filip i njegov brod potonuše u Crnome moru. Udovica ostavi starijega, Mata na školovanju kod svoje rodbine, a ona s mlađim Ivom, preseli u Seoce. Kad mladići svršiše pomorske škole, obojica se dadoše na očev zanat. Mato dobi službu u crnomorskoj trgovačkoj floti, a Ivo to isto na austrijskom Lojdu. Jednom mladi otide u pohode starijem i dovede odonud Olgu Nikitinu, lijepu umiljatu plavojku, od njeke talijanske porusene porodice. Tek je osam mjeseci otkad se Olga vjenčala; tri mjeseca živjela je s mladoženjom u Trstu, pa je dovede i predade materi, a on nastavlja putovanja na liniji Trst–Carigrad i svakih petnaest dana svrati doma na dvadeset i četiri časa.

Te dvije Ruskinje, svekrva i snaha, predstavljaju starozakonsku žensku aristokraciju“ (Matavulj, 2006: 260).

U malenome Seocu, skoro svaki dan se „bistri“ politika zahvaljujući novinama *Osservatore triestino*, koje dobija Marko Pulitika, a u druženjima Matavuljevih junaka, najčešće se čuju pomorska sećanja sa dalekih kontinenata, što na poseban način sugerišu i nadimci pojedinih Matavuljevih junaka. Dani u Seocu tako protiču, ličeći jedan na drugog, pa i ono vreme pred samo veče:

„Najposlije, kad muntanjska sijenka doprije do šumovite kape Crnoga vrha, nastade po obali večernja šetnja, u kojoj je bezmalo sav seočanski narod, pa i Ustralija. Spočetka dum Ivan čepuka sa Avokatom, Duša s Lucom, Džiganat s Kanjijom, Pulitika s Pajlotom, Amiralj sa snahama, misis Mari s Anetom, Leontina sa Marom Pajlotovom,

Saveta s Paulinom itd. Poslije se pomiješaju, kako prigoda ili razgovor nanese, a najobičnije: mladići s devojkama, a najmlađi mladić sa najljepšom. Kroza suton, vatreni pogledi, slobodnije riječi, političke tvrdnje, svakojaki prigovori, imaju više maha! I sjećanja na mile, daleke Seočane po svijetu, bivaju življa...

A svemu tome bude kraj čim krupno zvono oglasi nastanak noći. Uz njegovo brujanje, izmjenjuju se pozdravi, i domalo kapci se zatvaraju, Seoce sklopi oči na noćni pokoj“ (Matavulj, 2006: 272).

Postoji jedna dvostrukost u biću Matavuljevih Bokelja, koju je posebno podvukao Ivo Andrić u poznatom tekstu o Matavulju: „Svaka ličnost iz ovih pripovedaka ima dva života, jedan je na kopnu, a drugi, posredno ili neposredno, na moru koje znači široki svet“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 210).

Upravo ti kontakti su Bokelje učinili drugačijima od svog zaleđa, tako da se vremenom stvorila slika o njima kao o svetu, koji veoma lako usvaja tuđa iskustva i strane jezike: „Najviše začudi strance bokeljsko poliglotstvo (znanje mnogih jezika) po Boci se mahom govori: talijanski, engleski, grčki, francuski, španjolski i turski“ (Matavulj, 2015: 273).

U pripovesti „Đuro Kokot“, načelnik Ješo „govorio je savršeno talijanski, francuski i grčki“ (Matavulj, 2006: 177), a sem toga, posebno se odlikovao i znanjem grčkog i turskog jezika, jer je u mladosti dugo živio u Levantu.

Prepoznatljiva bokeljska putanja u Matavuljevim pripovestima podrazumeva samo jedan pravac. Ide se iz sela u bokeljske gradove i mestašca, a odatle iz bokeljskog zavičaja u „svet“, što su najčešće Amerika ili Australija. Zato je iskustvo odlazaka, rastanaka, upoznavanja, novih susreta, prosto neumitno i tako prirodno za život Bokelja.

Bokeljsko „sveto trojstvo“ Matavuljevog književnog umeća zasnovano je, pre svega, na otkriću tako autentičnog ambijenta, koji mu je najpre doneo tako neobične likove, a ti likovi, u tom ambijentu, još zanimljivije događaje.

Pripovetka „Đuro Kokot“ donosi prve Matavuljeve utiske o Herceg Novom i Boki Kotorskoj, što i sam pisac potvrđuje u svojim *Bilješkama jednog pisca*:

„Daleko od Boke, poslije dvadeset godina, pošto izmijenih još dvije postojbine, pošto preturih preko glave mnogo štošta, ja sam te prve utiske iz Boke iznio u priči 'Đuro Kokot' i u spisu 'Boka i Bokelji'. Ko je pročitao 'Kokota' (u zbirci 'Sa Jadrana') taj će se sjetiti da pripovijeda neki sjeverni Dalmatinac, tobož bogat bolesnik, koji je

došao u Novi da zimuje. Pričajući svoje prve utiske, tobožnji bolesnik upliće i komični događaj sa Đurom Kokotom, koji se događaj doista i desio, samo dvije godine docnije... Doduše, mnogo je mojih priča koje su ležale u glavi po dvadeset i više godina, ali neće biti nijedne od njih koja bi kao 'Kokot' čitaocu činila utisak da je postala odmah, neposredno sa živijeh ugleda“ (Matavulj, 1988: 49).

U samoj ekspoziciji, Matavulj pleni kazivanjem o Boki i Bokeljima, a njegova pozicija sveznajućeg naratora, objedinjuje trinaest epizoda u ovoj pripovesti. Čak i kad Matavulj ovako komentariše takvu svoju pripovedačku naraciju, i tada sve to nekako više biva u funkciji pripovedačke koherencije, a ne njenog labavljenja:

„Kad bih stao opisivati sve ostale znatnije ljude, sve ostale kapetane, pa onda svećenike, učitelje, trgovce, zanatlije, čitaocima bi to bilo dosadno i, s razlogom, bi zapitali: 'A, kamo taj Đuro Kokot?' Boga mi, do njega ima još govora. Nemojte se ljutiti, jer ne umijem da pričam no kako mi je u glavi vezano jedno za drugo, a kome ni za što drugo nije stalo no za Kokota, neka ga traži pod njegovijem slovom“ (Matavulj, 2006: 178).

I odjednom pred čitaoce stupaju likovi koji ponajviše žive u svetu svojih pomorskih uspomena, jer život na kopnu ne bijaše za njih baš više tako sretan. Takav je bio i kapetan Đorđe, koji je na moru i odrastao i starost dočeka, i to kao jedan najčjuvenijih bokeljskih kapetana. Ali dok je bio na jednom od dalekih putovanja, zbog kuge, ostao je i bez dece i žene. Zbog toga je nastavio da plovi, sve dok ga godine nisu sustigle. Pa tako sem politike, jedinu istinsku strast na kraju života, kapetan Đorđu predstavlja „prepoznavanje vjetrova“, kao i sam razgovor o njima:

„Kad god po dvadeset puta za jedan čas čuo bih od njega iste riječi: „A šta ti misliš, koji je ovo vjetar, a? Ovo je grego levante, ali ja ti kažem da će domalo udariti 'lebićada'. Samo zapamti, molim te, da sam ti kaz'o, pa ćeš vidjeti jesam li pogodio!'Dođe drugi, a kapetan opet: 'A šta misliš koji je ovo vjetar', itd.“ (Matavulj, 2006: 174).

A kada već nije razgovarao o vetrovima, bez kojih plovidbe nije bilo, stari kapetan, je pod uticajem beogradskih novina i *Glasa Crnogorca*, koje je redovno dobijao iz gradske čitaonice, rado raspredao o politici, i sa posebnim zanosom govorio o „lijepoj srpskoj budućnosti“.

I Petar Suma je bivši pomorac, nekada vrstan kormilar, koji je zatim učestvovao u prokopavanju Sueckog kanala, gde je zaradio više nego solidnu sumu novca. Ali kolera koja je zaustavila radove, donela je dokolicu, koju je on ispunio ruletom i tako vrlo brzo ostao bez celokupne zarade. Iz očajanja, po povratku u zavičaj, odao se piću i tako „posta živa zabava cijeloj pljaci“ (Matavulj, 2006: 176).

Jedan od glavnih likova ove pripovetke, doživeo je „Suecki prokop“, i to kao način da izbegne nametnutu ženidbu. Gospar Ješo J. je bio „najglavnije lice u varoši“, kao pripadnik ugledne porodice, obrazovao se u Trstu, ali tamo se na kraju škole „smrtno“ zaljubio u suprugu nekog višeg činovnika. Kad se sve obelodanilo, činovnik je dobio premeštaj, a Ješo ranjenoga srca je odlučio da izbegne nakane svoje porodice i nametnutu ženidbu, pa je u Suecu bio tumač „suda“ brojnim Srbima.

„Ješo se vrati sa priličnom tečevinom u zavičaj, gdje se oženi od čestite jedne porodice. I Ješo posta dobar muž, ka'često bivaju ljudi koji su življe proveli mladost. A kako je bio vatren Srbin, mještani ga odmah izaberu za načelnika“ (Matavulj, 2006: 178).

Treći deo, u samoj ekspoziciji, Matavulj posvećuje bokeljskom mentalitetu, odevanju i načinu života. Ne skrivajući da mu posebno dopada „pitomost naroda“, zamerajući Bokeljima preteranu „kičeljivost“, ali posebno uzdižući lepotu Bokeljki i Bokelja, Matavulj smatra da im bokeljsko srpstvo i divan južni srpski govor daju osobeno mesto u celokupnom srpskom narodu. I tek onda sledi pravi zaplet, i to na osnovu pisma iz Aleksandrije, u kojem Petar R., prijatelj „načelnika“ Ješa, obaveštava da je izvesni Đuro Kokot teško obolio i da je odlučio da se vrati i provede poslednje dane u zavičaju, kome je je namenio da zavešta znatno nasleđe.

I tada, u tom iščekivanju, narasla je i mašta varošana, pa tako u početku spominjanih 5.000 lira, sada je lako dobilo još nekoliko nula. Čak toliko da je njegovo bogatstvo prešlo direktno u poslovice. I Đuro Kokot je postao toliko opšte poznata ličnost, da se već govorilo: „Taj i taj, potrošio bi bogatstvo Đura Kokota ... Eto Đuro Kokot bi dao po oku dukata za svaku kap zdravlja ... Nisam ja Đuro Kokot, da toliko mogu potrošiti“ (Matavulj, 2006: 188).

Dugo iščekivanje je u jednom trenutku dovelo i do izvesnog zaborava na glavnog junaka, koji se odjednom, u efektnom epilogu pripovetke, pojavljuje u glavnoj gradskoj kafani, kao „sredjovečan čovjek, jedar, crnomanjast, preplanulijeh obraza u

prljavom vrskaputu do koljena, sa plešnjivom crnogorskom kapom i imadijaše u ruci suncobran“ (Matavulj, 2006: 189).

U trenutku dok „načelnik“ i očigledno sam narator igraju šah, on im ispriča kako su ga „crmnčki medizi“ Iličkovići, iz sela Brčeli, izlečili. Tako se na samom kraju predstavio Đuro Kokot, i tako se završi ova, još jedna Matavuljeva priča o Boki i Bokeljima.

I pripovetka „Dr Paolo“ za zaplet takođe ima povratak u rodni Rozopek. Ali ovog puta Matavulj pripoveda o neočekivanom povratku u zavičaj, tako zvanog „bludnog sina“. U zanimljivom uvodu ove pripovesti, Matavulj daje napetost između pravoslavnih i katolika u Rozopeku, povodom ruskog napada na Plevnu. U trenutku kada pravoslavni pomno prate i iščekuju rusku pobedu, na pristaništu, gde se na Mediteranu skoro i sve događa, pojavljuje se neznanac koji ćutanjem zbunjuje lađare i lokalne fakine, oglašujući se čak i na zapitkivanja nosača Kika, koji ga je jedini i prepoznao.

Ova pripovetka, sa nešto kraćom ekspozicijom od drugih bokeljskih, ima zaplet zasnovan na prepoznavanju zaboravljenog Paola Kolnara, koji se posle dvadeset i jednu godinu vratio zavičaj, i time toliko iznenadio sve, pa čak i najbliže. Iako je osnovni razlog njegovog povratka, ispostaviće se, podela bogatog porodičnog nasleđa, sve je to toliko uzburkalo i donelo, zajedno sa bitkom kod Plevne, važnu novost i neočekivanu živost u inače mirnu svakodnevicu Rozopeka.

Dr Paolo, taj otpadnik od bogate rozopečke porodice, utvrdiće se to, imao je svoje dve životne biografije. Po onoj domaćoj, on je bio osobenjak i cinik, skitnica i avanturista, bezbožnik, epileptičar koji zbunjuje, pa i plaši neke Rozopečane. Onu drugu, započeo je odmah po završenim studijama medicine u Beču, a onda se zaljubio u neku pevačicu, s kojom je lutao po Italiji, da bi posle toga postao vojni lekar u Srbiji. Pa je potom odbegao čak u Tursku, gde se prema nekim pričama, „poturčio iz ljubavi prema kćeri nekoga paše“ (Matavulj, 2006: 243).

I baš onda, kada je nosač Kiko proneo glas o ruskoj pobedi kod Plevne, u vreme euforičnog pravoslavnog slavlja u Rozopeku, nestade i dr Paolo, ostavljajući samo nepouz dane glasine o svom povratku, a još i više o svom životu.

Tako Matavulj okončava priču o dr Paulu, koja na neki način varira jedan toliko prepoznatljivi književni motiv u svetskoj književnosti, bilo da se radi o povratku u

zavičaj, posle dugog izbivanja, ili i o dolasku stranca. To je onaj stranac koji u malom mestu neočekivano razveje neverovatne želje, očekivanja i strahove, i tako potpuno poremeti i donese neočekivane promene u inače tako poznati i ustajali mir palanačkog života.

Među više umetnički veoma uspehlih Matavuljevih pripovedaka, inspirisanih hercegnovskim godinama, iz više razloga se izdvaja „Novi svijet u starom Rozopeku“. I ova pripovetka nastala je kada je pisac već duže živio daleko od mora. Prema sopstvenom svedočenju, Matavulj je prvu verziju napisao početkom maja 1892, da bi je 8. maja te godine čitao na prvoj proslavi Književno-umetničke zajednice. Zatim je proširio i poslao je Jovanu Grčiću da je objavi u *Stražilovu*.

U pismu Jovanu Grčiću, dao je i zanimljiva objašnjenja o nastanku ove pripovetke: „Evo ti priče koja i dužinom i sadržinom može nadoknaditi svršetak Fra-Brne. Bar, tako ja mislim što se tiče sadržine. Pa onda, nema smisla svršavati Brnu poslije četiri godine Ovaj Novi svijet itd. rodio se 8. maja kao nedonošče. Toga dana morao sam nešto čitati na zabavi književ(no)-umetničke večeri. Ja, na brzu ruku, sastavim nekoliko prizora, – svega 8 rukopisnih strana, i to pročitah. Žena mi svetova da ja to dopunjavam i obrađujem za Stražilovo, kome ona zna da sam blagodaran, jer, osim gostoljubivosti njegova vlasnika, ja sam najposle, u Straž(ilovu) i stekao malo imena. Ja je poslušah i odonda do danas radio sam na ovoj priči svakoga dana najmanje po 3 sah(ata)“ (Matavulj, 1956: 163–164, 165).

U narednom pismu traži da, još u „ovom broju“, objavi poslednji deo priče o „Novi svijet u starom Rozopeku“ jer je u pregovorima za novu zbirku priča, među kojima bi bila i ona.

Anegdotski predložak pripovesti o tome kako je taj novi svet „prevladao“ mirne godine života u primorskoj varošici na krajnjem jugu drevne carevine, doneo je svu zrelost Matavuljevog mediteranskog humora, koji je „prvu loptu“ anegdote samo iskoristio za jedan složeniji književno-umetnički postupak. Tom specifičnom svežinom, ova nova priča donela je i svu raznoliku aromatičnost opčinjavajuće atmosfere već pomalo mitskog Rozopeka.

Uvodni deo pripovetke, koja je iz broja u broj, očigledno, tražila svoju konačnu formu, ali i obim, prava ekspozicija ambijenta budućih događaja, zapravo je upoznavanje sa Matavuljevim Herceg Novim. U tom mirnom hroničarskom tonu iz

kojeg se spisateljski svaki čas može napraviti dinamični zaokret prema stvarnoj radnji, na primer, humorom ili ironijom, daje se naizgled svedeni opis strukture stanovništva staroga Rozopeka. U jednoj od tih prvih rečenica Matavulj kaže „starosjedeoci bjehu Srbi, došljaci svih vjera“ (Matavulj, 2006: 196).

Matavulj se srpstvu Novljana često vraća, ali ne i uvek na isti način. U „Bodulici“, taj većinski nacionalni identitet žitelja Herceg Novog u funkciji je početne ekspozicije njegovog pripovedanja o događajima u „Kafani kod Veselog mrnara“, pa početni opis glavnog gradskog trga, uz nešto neizbežne ali matavuljevske ironije, ovako izgleda: „Tu je i ona crkвина iz Nemanjina doba. Na njoj, otragu nekoliko godina, bješe ozidana kuća, pa se nješto Novljanima svidje da obore kuću, a na starome temelju podignu novu crkvu. Što misliš to i ... započeše, pa tako i ostaviše, pa će tako dočekati i unuke njihove. Vladika blagoslovi temelj, zidari podigoše zid, koliko bi se čovjek mogao zakloniti, a ostalo... Nemojte se tome čuditi. Ta i Novljani su Srbi, a zadužbina Nemanjina popravlja se prilozima!“ (Matavulj, 2006: 64).

Ovakav početak još jedne Matavuljeve pripovetke, vraća nas i na središnju kulturno-istorijsku temu Srbi i Mediteran i srpsko iskustvo Mediterana. Jer, Srbi su od Venecije i Trsta pa sve do Boke, i još južnije, do Bara i Ulcinja, uvek i u svim tim primorskim gradovima, kao što su na primer Zadar, Šibenik, Split, posebno Dubrovnik, predstavljali ako ne značajni deo stanovništva, a ono svakako nezabilazni deo tog mediteranskog mozaika i ujedno i važan faktor u svakodnevnom životu svih tih sredina. Bez obzira na sve to, ipak, najčešće nisu bili u prilici da ostvare svoje težnje u oblasti političkih i nacionalnih prava, niti uticaj proporcionalan ili jednak svom učešću u najznačajnijim privrednim i kulturnim aktivnostima tih mediteranskih gradova. Bivajući druge vere i dolazeći sa viših nadmorskih visina-, dugo su tako osvajali mediteranski prostor, ali su vremenom, kao na primer u Trstu, toj najznačajnijoj luci Habzurbške monarhije, stvorili takvu pomorsko-trgovačku koloniju, koja je tom gradu podarila palate i spomenike od neprocenjivog kulturno-istorijskog značaja.

Ali od svih tih dalmatinskih i bokeljskih gradova, gde su se menjala i vremena i gospodari, carevine, kraljevine i republike, i u Srednjem, i u Novom veku, i za vreme Venecije kao i Austrougarske, i za vreme monarhističke, kao i socijalističke Jugoslavije, pa i onda kad nastupi i poslednje doba, Herceg Novi je od osnivanja, i onda, kao i sada, u najvišem smislu te reči, bio jedini pravi srpski mediteranski grad. Jer, vekovi su

učinili da upravo Herceg Novi, taj Matavuljev Rozopek, postane jedino takvo celovito, i zbog toga neuporedivo srpsko iskustvo Mediterana, sa svom tom punoćom mediteranskih atributa.

Predstavljajući ukratko, na samom početku, stanovništvo „Rozopeka“ Matavulj najpre navodi da su srpsku aristokratiju ovoga grada činili pomorski kapetani, dok su gradski srednji stalež činili trgovci i zanatlije. Matavulj slika jedan skladan život starog Rozopeka, kroz svakodnevicu na njegovom glavnom trgu i ulici, utvrđujući jedan veoma širok registar pojava, ličnosti i važnih napomena o životu ovog tako mirnog grada pokraj mora. Taj uvodni deo novele u jednom trenutku dostiže potpunu skladnost gradskog mozaika, gde sve različite boje i kompozicioni elementi služe da postignu onaj stepen harmoničnosti, u kojem razlike kao da pre svega i ponajviše svedoče o jedinstvenosti.

I onda kada novela postigne tu skladnu sliku o harmoničnom gradu, koja kao da naizgled pretpostavlja da samoj priči oduzme njen ritam, odjednom, kroz jedan paradoks, Matavuljeva ironija, kao da sve preokrene, i kao da uhvati novi tempo i novi ritam priče i pričanja: „Ne mogu tvrditi da su ovdašnji Rozopečani, svi mahom, istinski pobožni bili, ali je istina da su svi listom išli na božije službe“ (Matavulj, 2006: 200).

Ironija u rečenici: „Među Rozopečanima bijaše dakle utakmica u pobožnosti“, prelazi u humorni zaplet „utakmice među zvonarima“. Borbu zvonara nastavlja takmičenje litija, i tako redom. Matavulj tako, poput nekog alhemičara koji mešajući konfliktno i tragično zapravo uspeva i dobija karnevalsko i smešno, ubedljivo demonstrirajući prepoznatljivo pripovedačko umeće i svoj mediteranski senzibilitet. Naravno da Matavuljev smeh podrazumeva izvesno prenaplaćivanje i preuveličavanje pojava u životu starog ali i novog Rozopeka. Izvorište tog smeha je u međusobnom suprotstavljanju mirnog, konzervativnog sveta, koji povremeno naruše palanačke strasti, pizmatičan karakter pojedinaca, neretko i potpomognut tradicionalnim verskim podelama. Kada takav svet biva narušen prodorom novog, onda kroz hiperbolične, karikaturalne i groteskne elemente, Matavulj, često koristeći i ironiju, veoma pažljivo sve to gradi. I, upravo na toj drami susreta staroga i novoga, taj magični mediteranski prostor i svet odjednom zaživi na stranicama tako privlačne Matavuljeve proze, da ta atmosfera i taj ambijent, opojno i uverljivo osvajaju čitaoce toliko, da ga oni više neće zaboraviti.

U one neizbežne rozopečke trzavice, moglo bi se skoro reći uobičajene, ili čak „normalne“, ali svakako najznačajnije, spadale su i svakomesečne liturgije, za koje Matavulj kaže: „Zbog tih dvanaest godišnjih litija, Rozopek je imao dvanaest redovnijih trzavica jer je valjalo da svaka litija bude ljepša od njihove, te je za svaku trebalo nedjelju dana pripreme, a za svakom nastupiše bar po toliko dana prepirke i hvalisanja“ (Matavulj, 2006: 201).

Ali kako postoje „redovne“, tako se dogode i one „neredovne trzavice“, što je samo još jedna prilika za piščev postupak karnevalizacije. Jer, ljubav između kapetanskog (srpskog) sina i sestre jednog višeg činovnika, inače katolkinje, omogućili su da priča o naizgled mirnim danima, odjednom dobije neočekivani zamah, i nešto povišeniju temperaturu, u i ovako jarkom žaropecu Rozopeka.

Pravoslavni Rozopečani, naravno nisu propustili ovakvu vanrednu priliku za likovanje. Pa je njihov prota morao da poučava pastvu „kako se Bog ponjekad služi sredstvima čudnim, da omili jednoj duši pravu vjeru; svjetovao je domaćine da dobro paze na izbor odiva sinovima, ali na inovjerku, koja bi htjela prigrliti pravoslavlje i oni prime svesrdnije no svojevjerku itd.“ (Matavulj, 2006: 206).

Uvodeći motiv nepredvidive, nezadržive i na kraju neumoljive ljubavi, Matavulj će u ovoj noveli tako još jednom „odmeriti“ rivalitet i međusobne odnose i snage između pravoslavnih i katolika. Tako široki ali u isti mah i zanimljivi ekspozicioni zamah, Matavulj će zadržati još jednom epizodom koja pokazuje koliko su pravoslavno katoličke razmirice prosto neizbežni deo svakodnevice tog rozopečkog mediteranskog sveta. Ovog puta razlog za to je tragično samoubistvo vojnika u rozopečkoj tvrđavi i odbijanje lokalnog kanonika da ga opoje.

Kada je, na molbu pokojnikove porodice, pravoslavni prota prihvatio da služi opelo na sahrani, onda je ta neprekidna „utakmica“ u Rozopeku, između pravoslavnih i katolika, dobila još jednom i svoje nove razmere:

„Proto i kapelan, sa još šest popova iz okoline sa dvjema vrstama đaćića, idahu pred sandukom; za njim sav oficirski zbor; za zborom svi pomorski kapetani; za kapetanima dva reda bubnjara i gotovo sva vojska iz tvrđave, za vojnicima ostali rozopečki starosjedeoci. Kada bi prestalo potmulo tutnjanje crno obavijenih bubnjeva, onda bi sva pratnja (osim vojnika), jednogrlice i sveg mozga zapojala 'Svjati Bože'. I sve tako na izmjenu. Sprovod prođe svijem onijem ulicama kuda obično prolažahu

litije. A kako kanonikova kuća bješe na raspuću, proto ustavi sprovod pred njom i učini pomen, koji je trajao koliko druga parastos“ (Matavulj, 2006: 206–207).

Ali sve to je, ipak, bila samo najava onih, „apokaliptičnih“ vremena koja će, za Rozopek, tek uslediti. A ta „potonja“ vremena, posle naizgled duge i široke ekspozicije, nastupiće, kao i komični zaplet ove Matavuljeve novele, onda kada se u Rozopeku pojavi stranac, pravi „Bahus u nošnji XIX vijeka“. Ispostaviće se da je to izvesni Amruš, koji je došao iz Amerike, gde je boravio tri decenije i za to vreme čak postao i milioner. A da bude sve još i zanimljivije, vrlo brzo se otkrilo, da je, niko drugi, do upravo taj Amruš, pre te tri decenije počeo svoju ugostiteljsku karijeru, služeći u čuvenoj rozopečkoj kafani kod Bepa. A, evo sad, došavši iz Amerike, ponovo u Rozopek, postade mu čak i konkurencija. Dolazak Amruša iz Amerike, u ovoj noveli je i kraj jednog, i u isti mah početak jednog sasvim novog rozopečkog sveta. Jednostavno, posle Amruša, u Rozopeku i zaista više ništa nije moglo biti isto.

O toj Matavuljevoj spisateljskoj moći, u kojoj smeh ne isključuje istinu, i nikada ne prelazi u podrugljivost sa ukusom gorčine, istinski Novljanin, i njegov prijatelj, Marko Car je ovako svedočio: „Matavulj nije, doduše, išao za tim da kroz svoja dela širi bogzna kako velike ideje, ali je – to mu svak priznati mora – bio jedan oštar posmatrač narodnog života, pa i skromne poezije malih sredina, koju je gdekad znao da prikaže sa retkom toplinom i onom svojom finom ironijom u kojoj ponekad ima toliko sjaja i toliko lepote. Njegova je fraza jedra, prosta, prirodna, sa nekim naročitim, svojenarodskim obeležjem, koje joj daje osobitu fizionomiju i osobitu draž“ (Car, 1923: XIII).

Kada Amruš započne izgradnju nove kafane u Rozopeku, i kada se prvi put čula reč „konstitucionalna“, alegorijsko i metonimijsko spajanje dva nezavisna događaja, stvorili su uslove da sve preraste u povest o Rozopeku, sada i sa elementima grotesknog. Starom rozopečkom životu je tada i definitivno bio kraj, kada se grad podelio na dve stranke, na „slobodnjačku“ i „konservativnu“. Nove podele i nove netrpeljivosti tako su nekadašnje rozopečke „trzavice“ učinile beznačajnim i prošlim.

„Riječima naš i njihov dade se drugo značenje. Konservativci imadijahu još imena od mилоšte, kao: gnjile konserve, san-markini, nazadnjaci, mračnjaci, popovske skutonoše. A bez toga ne ostaše ni slobodnjaci. Oni su još zvani: garibaldini, framasoni, crvenjaci, ateiste“ (Matavulj, 2006: 220).

Te groteskne slike dva nova rozopečka tabora, svake večeri na glavnom gradskom trgu, Matavulj, dajući maha svojoj ironiji, slikovito predstavlja:

„Najžalosnije bješe večerom na trgu gdje slobodnjaci izvojevaše svoju polovinu prostora za šetnju. A kako sad bijaše mnogo više šetača, to su, i jedni i drugi, jedva se mogli migoljiti. Pet, šest najljepših konservativaka bijahu jako sjetne, jer toliko najljepših kavaljera uskoči u protivnički tabor, gdje već bijaše dama iz novoga svijeta, među kojima carevaše lijepa plavuša Zanetova. Tereza, poreznikova žena, i Vica, carinareva kći, dotle najhitrija žena i najmilija djevojka iz došljačkog svijeta, u šetnji, držahu pravac samijem marginom dvaju tabora, tako sa jednom nogom bijahu u konservi, a drugom u republici. To je unižavalo dostojanstvo stranke, ali ko će šta ženskim glavama“ (Matavulj, 2006: 220).

Amruš je tako u Rozopek doneo i novu veru i sve što je išlo u skladu s njom. Pozivanje na sunce i „koštuticion“ (ustav) kataklizmično je uzdrimalo, činilo se tu dotle, prosto nepromenljivu tradiciju života i verovanja u Rozopeku. Više nego jasan nagoveštaj velikih promena koje će nastupiti u Rozopeku, dogodio se još onda, kada je ovaj „framašun“ jednu damu, koja je bila „odjeku rozopečke aristokratije“, upitao: „Zbilja, kako zoveš, koliko valja naš vladika (U njegovu jeziku 'koliko valja': značilo je: koliko ima plaće)?“ (Matavulj, 2006: 217).

I tada, ne i prvi, ali nikako i poslednji put u istoriji, vajldovski rečeno, nastupi vreme onih koji znaju cenu svega, a vrednost ničega.

Kroz jednu duhovitu aluziju, navodeći otada jednu sasvim novu rozopečku izreku: „Eno Amruš ide da mu Tereza prišije puće“, ovu svoju novelu Matavulj, najzad i završava rečima: „Tako prevlada 'Novi svijet' u starome Rozopeku“ (Matavulj, 2006: 230).

Jednom prilikom je za svoje pripovetke inspirisane Herceg Novim, koje je inače veoma voleo, sam Matavulj rekao: „Ne znam jesu li one bolje od drugih, ali doista one nose u sebi odsjev onoga što je najljepše i najbolje u životu – odsjev mladosti“ (Skerlić, 2000: 463).

Na vest o Matavuljevoj smrti, u listu *Boka*, koji je sedmično izlazio u Kotoru, pojavio se veoma topli nekrolog ovom, Boki vazda milom, Šibenčaninu. Nekrolog je bio nepotpisan, ali se pretpostavlja da je iz pera Dionisija Mikovića. Završavao se rečima: „Dičnom sinu plave Adrije, koji pod krilima Bijeloga Orla vječni sanak boravi

mi sa srpskoga Bosfora, među kojima je veliki pokojnik započeo svoj rad, i koji smo uživali prve plodove njegova genija dovikujemo: laka ti gruda bratske zemlje i u narodu vječni spomen!“ (Boka, 1908: 2).

Jedan od načina na koji Herceg Novi danas čuva uspomena na jednog od svojih najvažnijih i najslavnijih žitelja, nalazi se na severnim vratima grada, do samih Tvrtkovih bedema. Tu je bista „šjor Sima“, jer je upravo kroz ta vrata, i tom ulicom, pisac starog „Rozopeka“ ulazio u grad i išao u školu na Srbini.

Prvi Božić na moru

Pomorstvo je zanimanje koje ima onu, tzv. esencijalnu važnost ne samo za život i egzistencijalni opstanak tog sveta, već i za sveukupni identitet Boke i Bokelja, čineći ih time toliko drugačijima, ne samo od sveta u najbližoj okolini. Boka, naročito njen tada središni grad Kotor su u svojoj istoriji najpre imali važan trgovački značaj, da bi se pomorstvo tek kasnije razvilo. Poznato je da je Kotor u nemanjićko doba bio veoma dobro i intenzivno kopnenim trgovačkim vezama prisutan u Srbiji, pa i Bugarskoj, Vlaškoj i Ugarskoj. Dok je pomorstvo tada više bilo prepuštano stranim trgovcima. Zarade iz tih intenzivnih trgovačkih veza, svakako su učinile, da pored Sasa i Dubrovčana, čak u dvanaest trgovačkih centara nemanjićke Srbije, deluju grupe, a ponegde i čitave kolonije Kotorana. Tako je poznato da su trgovačke kolonije ili grupe Kotorana u to doba bile u Prizrenu, Novom Brdu, Trepči, Janjevu, Koporićima, Plani, Ostraći, Brskovu, Rudniku, Mačvi, Golupcu i Beogradu, dok je u Brveniku, postojala i crkva posvećena zaštitniku grada Kotora Svetom Tripunu. Sve to posredno, ali i veoma ilustrativno, potvrđuje i jedna preporuka pape Klimenta VI kralju Dušanu iz 1346, u kojoj on moli da se pomogne kotorskom biskupu pri sabiranju desetine od njegovih vernika (v. Milošević, 2003: 29–30).

S druge strane, takav položaj Kotora u nemanjićkoj državi, doneo je i snažne uticaje na rane trgovačke odnose Kotora sa Mletačkom republikom, koje najbolji znalac ne samo tih odnosa, dr Miloš Milošević, vidi ovako:

„Ovi su bili naročito razvijeni i jaki dok se Kotor nalazio u sastavu srednjovekovne Raške (1185–1371). Oni su, prirodno, snažili kada su se sve jače počeli

osjećati efekti privredne konjunktura u državi Nemanjića i kada Kotor dobija značaj tranzitne luke između balkanskog zaleđa, Apeninskog poluotoka i Sredozemlja. To je bio veliki trenutak u trgovačkoj historiji Kotora, kada je grad stekao istaknutu ulogu „prve trgovačke varoši u Srbiji“ i kada je rastao interes za izvoz rudnog blaga i poljoprivrednih artikala. Finansijski jake, iskusne i spretne plemićke i građanske trgovačke kuće Kotor vladale su „na svim pjacama u unutrašnjosti“, držeći ključne pozicije finansija i carinarnice, „vršeći znatan uticaj na Srbiju“ (Milošević, 2003: 28).

Na razvoj pomorstva i trgovine, posebno od XV pa sve do kraja XVIII veka, presudne su bile geopolitičke okolnosti toga vremena. Naime, u XV veku Venecija se našla pred značajnim problemima, posebno u Boki, jer 1483. Turci su preuzeli hercegnovsku obalu, prepolovivši zaliv, od rta Oštro, pa skoro sve do Perasta. Sem toga blizu Boke, u ne tako dalekom Ulcinju, bio je vekovni gusarski centar, koji je oduvek predstavljao smetnju normalnim životnim i privrednim tokovima, na obe obale južnih krajeva Republike. O tome, jedan od najznačajnijih poznavalaca historije Boke Kotorske u svim njenim domenima, dr Miloš Milošević piše:

„Tako 'u turskim čeljustima', brinući iz kotorske tvrđave u prvom redu vojne brige, Republika je, bez dovoljno snage i novca, uočila da postojeće težnje za pomorstvom mogu iskoristiti za stvaranje snažnog suhozemnog i pomorskog kordona prema Turcima i gusarima. A nije se radilo o grupama nego o kompletnim naseljima priobalnog područja. Boka je bila bogat rudnik svježih i kvalitetnih pomorskih snaga, spremnih da u svakom trenutku napuste dotadašnje sitno zemljoradničko bavljenje. Veliki broj priobalnog stanovništva formalno je protjeran sa zemlje na more, i to ne samo zbog male i neplodne hrpice zemlje, tako nemilosrdno okružen golim krasom, nego i zato što im uskogrudni nazori kotorskih plemića zemljoposjednika nisu dozvoljavali širenje vinograda i time bolji život. Republika je sve više uočavala da treba podržati te uporne i sposobne ljude koji moraju da nađu neki izlaz, a pred njenim očima postaju odlični pomorci, hrabri ratnici i vješti trgovci. I koji su iznad svega spremni da neštedimice ginu u borbama i olujama i preuzmu opasnu ulogu posrednika između žitorodnih turskih krajeva (naročito Albanije) i Venecije, Istre i Dalmacije. Sinjorija im je zato počela dodjeljivati statuse pomorskih naselja, oslobađajući ih kulučenja i dajući im pomorske obaveze, pretvarala ih je u opštine i dodjeljivala pohvalnice, titule i medalje. A iznad svega, nagrađujući ih carinskim olakšicama, omogućila im je da se

bogate. Jer svaka pomorska trgovina donosi prosperitet, ali samo privilegovana i krijumčarska može da dovede do izuzetno velikih akumulacija i blagostanja“ (Milošević, 2003: 15).

Prema Miloševićevim rečima, razvoj pomorstva u Boki bio je posledica. u jednom trenutku. zajedničkih težnji i interesa bokeljskih pomoraca i Venecije. Republici je redovno plaćanje stalne bokeljske mornarice bilo očigledno preskupo, pa je to nadomešćivala povlasticama i liberalizovanjem njihove trgovine. Na razvoj bokeljskog pomorstva, naročito u XVIII veku, u određenoj meri je uticalo slabljenje Venecije, ali još više je razlog bio u jednom pregalaštvu Bokelja i vekovnom razvoju pomorstva. Jer, oni su stalno tražili izlaz sa svojih siromašnih ognjišta. Tako je pomorstvo bilo i ostalo jedan od retkih sigurnih izlaza iz siromaštva, i to ne samo tada, već sve do današnjih dana. A pošto su živeli na samoj granici, bokeljski trgovački jedrenjaci su bili i naoružani, uvek spremni da prihvate inače česte okršaje. Tako su Bokelji postali osobena vrsta pomoraca, oni koji su spojili ulogu pomorca, ali i ratnika i trgovca, u jednu, zajedničku, i prosto neizbežnu u okolnostima svoga vremena.

O privredi ondašnje Boke, dajući njenu osnovnu sliku, pisao je i sam Matavulj:

„Bokelji rade i u zemlji, ali ni vina ni žita ne mogu imati koliko im svima treba. Od svega što ljetina donosi najveći dobitak imaju od ulja (zejtina); i stoke drže dosta... Kotorani i drugi varošani trguju i rade različite zanate. Ali uzevši jedno sa drugim može se reći da Boka živi najviše od mora; u njoj se broji od 250 patentanijeh brodova, koji idu po svemu svijetu... Dakle siromaština je u Boci posledica neveštine – i uzrok seobe. U staro vreme još pokretač tome beše: velika zarada koja se samo po moru mogla naći. Bokelji koji ostaju doma većinom su težaci i stočari, pri moru trgovci, a slabo mare da budu zanatlije, te su ovi ponajviše stranci“ (Matavulj, 2015: 263).

U slici bokeljskog mediteranskog sveta, pomorci s razlogom imaju značajno mesto u Matavuljevoj prozi. Bilo da su u Rozopeku, ili okolnim primorskim selima, oni su prva srpska primorska vlastela, njihovo mesto u tom društvu je izrazito i očito. I bilo da žive u uspomenama, ili u stvarnom životu, pomorski kapetani i pomorci uopšte, daju osobenu mediteransku ekspresivnost tom Matavuljevom književnom doživljaju primorskog sveta.

Ali dok su Matavuljevi pomorci uglavnom mornari na suvom, u pripovesti „Prvi Božić na moru“, sa važnom napomenom u podnaslovu: Iz Boke, Matavulj se, prvi put u

svom bokeljskom pripovedačkom ciklusu, do kraja posvetio tom tako neobičnom, zanimljivom, ali teškom i bez premca rizičnom pozivu kakav je pomorstvo.

Sa Špirom Tomanovićem, glavnim junakom „Prvog Božića na moru“, prvi put su u njegovoj prozi zajedno zaplovili i pisac i njegovi čitaoci, kojima je Matavulj otkrio mnoge poznate, ali i one manje poznate detalje, o tom drevnom zanimanju, koje je oduvek onima na kopnu, a još više onima na samom brodu, izgledalo kao „hleb od devet kora“.

Kao i Matavuljev junak u ovoj priповesti, mlađani Špiro Tomanović, svaki čovek kada se prvi put otisne brodom, zaista i postaje pravi pomorac. Kao što i svaki montanjar kada stupi na taj prostor između „prove i krme“, tada i zaista postaje pravi Mediteranac.

I sam početak ove „najmorskiје“ od svih primorskih Matavuljevih pripovesti: „Špiro Tomanović, dijete od dvanaest godina, iz sela Lepetana“, samo naizgled, kao da ništa posebno ne nagoveštava ili otkriva. Ali to prezime i taj bokeljski lokalitet samo i ovako navedeni, bez ikakvih dodatnih sugestija, dovoljni su, ne samo nekim lokalnim istoričarima i istoričarima kulture uopšte, ne samo da se još jednom podsete Brodelove teze o pastirskom poreklu svakoga Mediterana, već i svih asocijativnih slojeva lokalne istorije, koje ta kratka rečenica sadrži.

Jer, prezime Tomanović više nego sigurno potiče, odmah tu, sa prvih visova iznad mora, i kao da dolazi pravo iz *Gorskog vijenca*, koji je, inače u tim okolnim brdima odjekivao vekovima, pre nego je kao književno delo nastao. A takav susret *Gorskog vijenca* i malog mesta pokraj mora, kakvo je Lepetane, kao da je jedino i moguće, i to samo na Mediteranu.

Prema staroj helenskoj mudrosti, ljudi su se delili na žive, mrtve i pomorce. Takvo shvatanje podrazumeva da pomorac nije uvek „u potpunosti živ“, jer dok plovi, on na morima prelazi „po prostorima čistilišta, onim prostorima koji se nalaze negde na pola puta između života i smrti“.

Zato ne samo u pesničkim snoviđenjima, ta nepreglednost pučine, kao da oživljava to podsvesno „sećanje na budućnost“, i na tu moguću sliku onoga, budućega, i već večnoga sveta. Ali kada se već brodom duboko uđe u to „modro oko“ Boke, pre nego što valja nastaviti prema Perastu, koji kao da počinje da raste u svojoj tako

skladnoj lepoti, upravo tu između Kamenara s leve i Lepetana s desne, tu gde je zaliv i najuži.

Samo malo napred su poznate Verige. Nekada davno, brodovi su upravo tu zadržavani u takozvanom karantinu, da bi se tako što više sprečile tropske i druge bolesti sa dalekih pomorskih putovanja. Ili se, svejedno, lancima na Verigama zatvarao ulaz u zaliv Boke Kotorske, prema nekim drugim pretpostavkama, nekada zaista čestim piratima i gusarima.

Zato su Lepetani, bar prema bokeljskim nikada istorijski proverenim i potkrepljenim glasinama, tzv. ćakulama, a savremeno rečeno takozvanim urbanim legendama, poslednje idealno mesto pre Veriga, gde bi posada mogla da se otarasi bilo čega neželjenog, a pogotovo tzv. slepog putnika. Ako je to možda čak i neka žena, koja pri tome nema valjane dokumente, da stupi na novo lučko tlo, onda su Lepetani, možda i poslednja šansa za tako nešto.

Prema jednom od najstarijih pomorskih verovanja, smatralo se da žena na brodu ne donosi sreću. Preciznije rečeno, još od Helena je ostalo to „sveto trojstvo nevolja“, koje baš i upravo i tim redom čine: more, vatra i žena. Mada, isto tako, smatrali su i da se život bez njih, ipak, ne može zamisliti.

Staro pomorstvo, takozvana plovidba na vetar, ili jedrenje, u drevna vremena bio je zaista „hleb sa devet kora“. Ne bez razloga, zbog toga je povratak u matičnu luku, pogotovo sve što se doživi tamo i nazad, golobrade dečake i mladiće i stvarno pretvarao u prave „morske vukove“. A vukovi su, da se prisetimo, ona vrsta životinja, koju čovek, na primer, nikada nije uspeo da pripitomi bar toliko, da bi mogli da nastupe u nekom cirkusu.

Iskusne „barbe“ (tako posada naziva svog zapovednika, kapetana), iz svih tih znanih, pa i drugih razloga, kao po nekom nepisanom pravilu, izbegavale su da se u bilo kojoj luci na brod ukrca i neka žena. Barbina reč se po pravilu ne poriče, kako su to još smatrali Englezi, ti, više vekova pragmatični lideri u svetskom pomorstvu. Uostalom, od Engleza je i ostalo ono pomorsko geslo da je kapetan (barba, zapovednik) jedini gazda na brodu posle Boga.

Tako su nekada kapetani smatrali žene na brodu rizičnim i nepotrebnim izazovom. Jer, one bi lako menjale psihologiju kolektiva koji je bio stvaran da pravim podvigom dopre do dalekih istočnih krajeva. Te najčešće jednokratno skupljene družine

nekada su, pod upravom iskusnog kapetana, trebale da dobave i donesu u jadranske luke one toliko tražene i skupocene egzotične začine. Koliko je to bio podvig i koliko je donosio stvarnog bogatstva, kada se sa uspehom završi, najbolje to i danas svedoče impresivne kapetanske palate u Perastu i Kotoru, kao i nameštaj u kućama znamenitih pomorskih kapetanskih porodica, izložen u dva pomorska muzeja, u oba ta grada.

Zato bi nepoznata žena na ovim putovanjima, i kriomice na brodu, bila dovoljna i fatalna, da poremeti, inače i ponekad neizdrživu tešku porciju dnevnog pomorskog preživljavanja, često opterećenu i alkoholom, ali uvek raznim neodložnim mornarskim obavezama i neplaniranim iskušenjima, koja inače čine svakodnevnu atmosferu na jednom brodu.

Zato, kada bi se prekršilo „sveto“ pravilo da je brod zabranjena teritorija za žene, i u nekoj luci, bez znanja lučkih vlasti, na njega ipak stupila i aktuelna dama nekog mornara, onda bi se pri kraju plovidbe tražilo rešenje, da se ona na isti način i vrati na kopno. Da su takvo mesto mogli biti upravo današnji Lepetani, ne ukazuje samo idealna strateška pozicija, već i etimološka slučajnost da se naziv tog mesta često i lako čak dovodi sa italijanskom imenicom u množini – *le putane*, upravo kao oznakom za one dame, koje često mogu biti u svakoj luci, viđene u društvu mornara.

Tako dečak od šesnaest godina sa tako „istorijskim prezimenom“ na svoje „pomorsko krštenje“ odlazi iz mesta čiji je naziv, bez bilo kakve istorijske patetike, zapravo više sugerise nešto naizgled sasvim suprotno – onaj tako iznenadni ali i stvarni život, koji nikako ne može da čeka.

Ipak, i sam Matavulj je zabeležio i one ne tako retke primere u pomorskoj tradiciji, prema kojima su se Bokelji, pre svega kapetani, nerado odvajali od svojih žena, i to na onim, najdužim putovanjima:

„Nije retko bilo da i Bokeljica prati svoga muža kapetana po golemoj pučini, te su im se deca rađala na brodu. To je pravo imao samo kapetan, a obično se služio njim ako je zapovedao svojim vlastitim brodom. Ima još živih starih gospođa koje su tako sa muževima i porodom obišle gotovo čitav svet... Zamislite raznoličnost uspomena iz prostranog božjeg sveta, a te su uspomene naslagane gomilama u glavama prostih, ali bistrih srpskih žena, a iskazivane kićenim južnim govorom. Najčudnovatije čoveku se čini kad neka od tih žena priča gdje se koje dete rodilo ili sahranjeno bilo na pučini, sa ostalim prilikama koje su događaj pratile. Na primer: 'Licem na Đurđev dan rodio mi se

Niko na putu ka Singapuru... jedna moja Danica pijehnula (izdahnula) je kad bijasmo tri dana daleko od Nju-Jorka... Bože, moje goleme nevolje! Molim Joka da se vratimo, da predamo dijete zemlji, i on ćaše, siromah, ali dunuo prokleti vjetar kontra, te ne bi kud ni kamo, no morasmo svoje rođeno dijete sahraniti u more. Aoh, bože, oslobodi od toga i krvnika!“ (Matavulj, 2015: 267–268).

Špiro Tomanović, više dečak no mladić, sprema se za susret sa morskom pučinom, koje će za vazda obeležiti njegov život, tako što prvi put oblači pomorsku „robu“. To je trenutak kada sin ili potomak doseljenika jedne od četiri crnogorske nahije, oblači „pantale od debelog modrog dubrovačkog sukna i kaput od istoga tkanja sa pucima sredinom grudi, ... navuče takođe nove, teške mrnarske čizme, ... najposle natače navoštenu kačketu sa sjajnijem branikom na oči“ (Matavulj, 2006: 277).

Tako će u toj obrednoj promeni, samo u jednom danu, skoro u jednom trenu, jedan dečak postati pomorcem, a jedan suštinski gorštak nepovratno – Mediterancem.

Među najstarijim zapisima se posebno izdvaja jedan iz 1523. u kojem dosta precizno stoji šta sve nosi mornar iz Boke, pre no što kroči na brod. Tu opremu čini modra kapa, par čarapa od vune domaćih ovaca, levantinske plitke kožne cipele – „firale“, kondure, pojas, ubrus koji istovremeno služi za brisanje, pojas, turban ovijen oko glave („raskošan dodatak u odeći Bokeljske mornarice očigledno uticaj španskog baroka koji se ogleda u raznim tonovima crvene boje, od otvorene crvene pa sve do skerletne i tamno ljubičaste“). U opremu iz starog zapisa, takođe spadaju i tri košulje, dve maramice, dva para gaća, dve skrinjice „izrađene od čempresa“, potom i srebrni prsten pečatnjak za koji se kaže da je „uobičajeni mornarski nakit“ (v. Milošević, 2003: 180–181).

Cela ta oprema je nezamisliva bez „šćavine“, tog prekrivača od vune koji može da doskoči svakoj hladnoći. Kada je tako prvi put obučeni Špiro Tomanović, pošto je sebe video u ogledalu, izašao napolje, začudio se i spoljašnjoj promeni, jer koliko sinoć sve je bilo uobičajeno kao u svako letnje večer. Jer, sad „hercegovačke i crnogorske planine osvanuše pokrivene snijegom. Sa njih duvaše hladan vjetar, od koga se stresahu i kao ježahu nježna stabla maslina, limunova i naranača po bokeljskom primorju. More je takođe bilo malo uzburkano“ (Matavulj, 2006: 277).

Mlađani Špiro je upućen na more i pomorstvo kao osnovno zanimanje, bez obzira što je bez oca, noštroma Filipa, ostao samo tri godine ranije, kada je očev brod

„Galeb“ sa celokupnom posadom potonuo u Indijskom okeanu. Slično se dogodilo i djedu Marku, verovatno još kome ne samo od njegovih rođaka pomoraca, ali se to i u kući Tomanovića, kao skoro i u svim drugim sličnim bokeljskim porodicama primalo sa onom fatalističkom rečenicom, koja se u takvim prilikama izgovara: „More hranilo pa i sahranilo!“

U ovoj priči, sa obiljem etnografsko-antropoloških zanimljivosti Matavulj kao da napušta sve njemu dobro poznate potencijale svoje pripovedačke umešnosti, ne pokazujući ni želju za bilo kakvom inovacijom. Izostaje čak i njegova toliko puta probana ironija. Očigledno, i sve u nameri, da čitaocu što jednostavnije ispriča priču o tome kako se u Boki postaje pomorac.

Dok pratimo pripreme i sam odlazak malog Špira Tomanovića, pisac deli brigu i osećanja najbližih, u trenutku njihovog ispraćaja tek zamomčenog Špira. Nad svima njima, pored tuge koju nosi rastanak, kao da lebdi i ona zebnja, koja je posledica tragičnog višegeneracijskog porodičnog sećanja na mnoge bliske koji su svoj život ostavili u talasima raznih okeana i mora. I kao da ta zebnja i tuga, u tom svečanom i skromnom tonu rastanka, zauzdava bilo kakvu radost što će njihov mlađani sin i brat, na tako težak ali i veličanstveni način, na moru, na brodu, postati odrastao čovek i uzdanica svoje porodice i svoga roda.

Nekada davno, pre nego što učine taj prvi korak sa kopna na brod, mladi Bokelji su, otprilike negde sa navršениh četrnaest godina, kada su, ili kao „mali od palube“ ili kao „mali od kužine“, započinjali život i karijeru pomorca, morali, pre toga, da učine jednu veoma formalnu stvar. Taj dečak pre stupanja na brod, obično bi potpisao neku vrstu izjave, kojom se odricao svog dela imovine. Time se on zapravo i na neki način odricao i povratka u svoju rodnu kuću. Potpis na ovaj „testament“ značio je tako na neki način formalni raskid sa svim vezama na kopnu, pa i onim što je na kopnu ostavio, porodicom, rodbinom, pa i zakonima koji su na kopnu važili.

Matavulj pažljivo prati Špirov polazak iz kuće u Lepetanima prema Trstu, gde će se ukrcati na tada veliki, i pomorcima u to vreme poznati brod „Pravda“, koji je sa tri katarke i dvadeset šest velikih i malih jedara, u svojoj utrobi mogao da preveze i hiljadu tona raznog tereta.

Špiru takvo „pomorsko krštenje“, baš takav „slavni“ pomorski početak, i to na takvom brodu, kao da je u trenu odmah doneo zaborav na duge zagrljaje na rastanku. I

dok je u barci, koja ga je zajedno sa majkom prevozila do Kotora, o svemu tome razmišljao, u jednom trenu „činjaše mu se i da njemu nešto prijanja od sjaja i gospodstva 'Pravdina'“. U Kotoru se na treći zvižduk za polazak broda oprostio od majke, koja ga je čvrsto zagrlila i molitvama za pomorce značajnih svetaca, Svetog Nikolu i Svetog Spiridona, ispratila u svet.

Već po polasku iz Gruža prema Trstu, započeo je Špirov pomorski život. Već je i spavao u pravom mornarskom krevetu, a kada je otvorio svoj kovčežić, ispod ikonice svetog Spiridona, našao je zavijenu krutu hartiju: „Tu razvi hartiju i stade pažljivo posmatrati. Bješe slika velika broda, sa tri katarke, sa razapetim jedrima. Slika ne bješe loše izrađena, na svakom jedru bješe rukom zapisana, dosta nezgrapnim latinskim slovima, po jedna riječ. Špiro uprije prstom na prvo jedro i pročita glasno: 'trinketina'. Zatijem pređe na ostala tri jedra i izgovori: 'floko' – 'floko de flora', 'kontra floko', pa onda zažmuri i stade se preslišavati: trinketina, floko, floko de flora, kontra floko! Tako poče nabrajati jedra na prvoj katarci: veliko jedro, paroket donji, paroket gornji ili alto; papafigo i kontra!“ (Matavulj, 2006: 279–280).

Do Trsta, gde je osvanuo tek trećeg jutra od polaska iz Gruža, Špiro je već osetio svakodnevicu i obaveze mornara na plovidbi. U najvećoj carskoj luci, u Trstu, ugledao je „Pravdu“, u kojoj počinje taj njegov novi život.

„Osjećanje usamljenosti, strah od nepoznatog, uze mah djetetu: tek tada osjeti svu silinu tugovanja za materom, bratom i sestricom, za svojim tihim seocem, te, prvi put od polaska, briznu u plač! Ko zna koliko bi to trajalo, da se ozgo ne uputiše s mostine dva gospodina. Mali brzo obrisa oči i ustade. Obojica zastadoše. Jedan ga zapita:

'Koga tu čekaš, dijete?'

'Čekam... tražim kapetan Sima', odgovori Špiro uplašeno i skide kačketu, pa je odmah natače i izvadi iz njedara bukvicu (matrikula ili pomorska knjižica) i drugom rukom obrisa oči.

Ljudi progovoriše nešto talijanski, smijući se. Jedan je bio osrednjeg rasta, sredovječan, preplanulih obraza, progušane okrugle brade. Drugi bješe vitak, ličan mladić. Stariji uze knjižicu, rekavši:

'Ja sam kapetan Simo. Ti si, dakle, onaj iz Lepetana, mali od prove na mome brodu!'

Kapetan izvadi iz špaga pištaljku i zvižnu. Na taj glas stupi na vrh mostine krupna bradata ljudina, kojoj kapetan doviknu:

’Ovo je mali od prove! ... Hajde, primi ga!’

I oba gospodina uputiše se ka varoši.

Špiro ostade skamenjen. On nije zamišljao da kapetana može zateći gdje drugo, do na mjestu ’od komande’, a još manje je mogao pomišljati da tako sitan čovjek može biti zapovjednik tako velikog broda!“ (Matavulj, 2006: 281).

Tako je i zvanično postao član posade, pomorac za koga više ne važe zakoni rodnoga doma i sveta u kojem je do sada bio. U skladu sa starom pomorskom tradicijom, svoju je sudbinu time zapravo predao najodgovornijem – kapetanu broda, gde, za razliku od kopna, vladaju i drugi običaji i drugačiji zakoni. Pomorce je nekada isključivo formirao onaj praktični pomorski život na moru, pa se i pomorsko znanje početnici i mladi pomorci, sticali tokom same plovidbe. Činjenica da je pomorska profesija uvek bila i jedna od najopasnijih, uslovila je strogu disciplinu života na brodu.

U jednom rukopisu Draga Martinovića, sina poznatog kapetana Marka Martinovića, iz 1728. opisane su razni periodi koje je pomorac iz Boke prolazio tokom svoje karijere:

„Svoje djetinjstvo sam proveo, zahvaljujući mojim roditeljima, školujući se u Perastu, u blizini samostana velečasnih redovnika. Imao sam jednog učitelja, sa imenom oca Izidora... A kada sam navršio 14 godina, uzeo me otac na naoružanu lađu sa šest vesal da vozim njega i drugu gospodu do Venecije. I tako sam, jadnik, morao voziti sve do Istre... Zatim me otac, na moju nesreću, ukrcao na tartanu izopačenog čovjeka kap. Matije Bronza, za putovanje u Albaniju. Sa njim sam provodio pasji život, ispunjen batinama, pljuskama, udarcima nogom utrbuh i istezanjem ušiju, uz svakakve pogrdne riječi. Moj otac je u to doba preduzeo bio ukrcavanje žitarica raznih brodova u Albaniji i kada je ondje stigao i vidio mene u onakvom stanju s tim izopačenim čovjekom, odmah me uzeo k sebi. Ja sam mu pomagao kod ukrcaja onih brodova, a zatim me poslao s još nekim našima, da izdržimo karantenu u kotorskim lazaretima. Mogao je otac i da me ne ukrca sa onim izopačenim čovjekom, ali je to učinio namjerno da u samom početku osjetim što su teškoće, kao što sam stvarno i osjetio“ (Milošević, 2003: 96).

Zato sve što se važno i značajno na brodu odigrava biva zapisano u brodskom dnevniku. Da je „brodski dnevnik verodostojniji od javne isprave“, zabeleženo je tako u

58. poglavlju Zbornika pomorskih propisa, koji su štampani u Veneciji 1737. godine. Propisi su se morali poštovati ne samo zbog bezbednosti plovidbe, već i zbog toga što su za nepoštovanje, bile predviđene i veoma skupe kazne. Vođenje dnevnika obično je bilo poveravano takozvanom škrivanu (pisaru), koji je nakon nekoliko godina vođenja tog dnevnika stekao uslove da polaže ispit za kapetana.

„Škrivan treba da nauči svaku stvar da ne bi grešio“, zapisao je poznati Peraštanin Julije Balović u svojoj knjizi iz 1693, čiji je naslov: *Rad škrivana na brodu* (Milošević, 2003: 97).

Brodski dnevnik uglavnom su sadržavali sve ono što se i događalo na brodu. Počev od nezaobilaznih i tako važnih meteoroloških opažanja, pa preko navigacionih računanja i projekcija ruta, merenja visine sunca, pa potom opisa kratkotrajnih oluja, upravljanja jedrima, kao i susreta sa drugim brodovima. Ogromno iskustvo je vremenom donosilo opšta mesta u dnevniku koja današnjem čitaocu i ne moraju tako izgledati.

Pomorstvo i pomorci su prisutni i u drugim Matavuljevim delima, kao na primer u pripovesti „Događaji u Seocu“: „Pomorcima i kad je na domu prva je briga vjetar, najmiliji mu je razgovor o njemu, najstrasnije mu je nagađanje o tom samodržavnom i ćudljivom gospodaru mora, koji se titra ljudskim životima i onijem ljuskama na kojima se ljudi usuđuju putovati po vodi. ... Treba da znate da je srpskom pomorcima ideal biti engleski mrnar; dalji ideal je biti časnik na njihovu brodu, a biti vrhovni zapovjednik njegov, imati neograničenu vlast nad brodskim osobljem (nad 'vojskom', kao što značajno južni primorci nazivlju mornaricu), to je najdalji ideal“ (Matavulj, 2006: 257, 258).

Taj razgovor pomoraca o vetrovima, čak i kada se vodi u jednom bokeljskom selu, odaje jednu izrazitu sliku mediteranskog sveta, koju Matavulj ovako vidi: „A ostali što ostanu na obali, nastavljaju razgovor o vremenu, najviše o gospodar-vjetru, ponješto o seoskim poslovima i o svjetskoj politici. Prije vam napomenuh kineski ceremonijal pozdravljanja, a sada da čujete šta govore, činilo bi vam se baš da čujete kineski jezik. Tu su najobičnije riječi: tramuntana, grego, levanat, široko, oštro, lebić, popente i majistro (imena osam glavnih vjetrova). Pa se pominju stvari, o kojima oni Srbi, što su daleko od mora, ne mogu imati pojma, stvari kojima nema tačna imena u našem jeziku. Tu se govori o fortunalima, uraganima, o pođadi, orcadi, o navlu, o tercarijulima, o

trinketima, o akoštavanju, burdižanju i – sve tako. Imena velikih svjetskih gradova i pristaništa izgovaraju se onim primorskim načinom: Novajork, Ustralija, Đibraltar, Kosta od Afrike, Đapon itd.“ (Matavulj, 2006: 257).

Na ulogu kapetana, i uopšte na to kakav je zapravo njegov značaj na brodu, Matavulj se osvrnuo i u *Boki i Bokeljima*: „Kapetan bješe neograničen gospodar nad časnicima i nad vojskom, te je prestupe kažnjavao neumitnom oštrinom. Kazne su bile različite i postupne, od novčane globe i zatvora do izagnanja s broda. Izagnani mornar teško se mogao namestiti na drugi koji bokeljski brod. A kad bi mornar pokušao ili izvršio zločinstvo, sudili mu se na prečac... Ali na srpskim brodovima, pored oštrog zapta, vladaše i patrijarhalni duh. Kapetan se očinski staraše o zdravlju i koristi svojih podložnika. Drukčije nije moglo ni biti, jer gotovo sva vojska bijaše iz istog plemena, ponekad od istog bratstva kapetanova, – dakle zadruga, prožeta starim patrijarhalnim srpskim duhom, čvrsto vezana za zajednicu, više predanjem i običajima nego li pisanim zakonom“ (Matavulj, 2015: 268).

Brodski dnevnici, na primer, podrazumevaju da ne treba verovati vetru u vreme ravnodnevnice. Ali i da je oluja pri kraju upravo onda kada se na vidiku pojave ptice, ili baš kada gromovi najžešće udaraju. Galeb je obično znak da je kopno verovatno sasvim blizu. Zbog toga ako se dogodi da neki, više nespretni mornar kojim slučaj i ubije umornu pticu, onda to nije ništa drugo no znak i nagoveštaj velike nesreće.

Brodski dnevnici su nekada beležili da je na brodu, ako je to zaista moguće, korisno i dobro, na primer, imati gavrana. Jer ako se ova mitska ptica vrati sa pučine, onda je to bez sumnje znak da u blizini nema ništa od kopna. Ali zato ako nestane u tom beskraju mora ili okeana, onda je više nego sigurno, da će uskoro kopno biti na vidiku.

U tim dnevnicima su opisana vrlo praktična iskustva, sa veoma korisnim pomorskim savetima. Kao, na primer, da pomorci od davnina zaziru i od niskih oblaka. I ne bez razloga, tim povodom, pamte se reči Kristofera Kolumba da niski oblaci nose smrt.

Matavuljeva pripovetka iz Boke „Prvi Božić na moru“ u celosti je posvećena pomorstvu, tom zanimanju koje je toliko promenilo život na Mediteranu, ali i u njegovom zaleđu. Plovidba morem je i danas velika fascinacija sveta na kopnu, tolika da je slika i simbolika broda postala jedan od najomiljenijih motiva na mnogim prostorima koji su zaista daleko od mora. Zato u ovoj Matavuljevoj priči, zaplet kao i da

nije potreban. Jednostavno, prati se mladi junak koji u svom najranijem životnom razdoblju, sa najsnažnijim, mladenačkim u sebi, proživljava najveće moguće promene, pri tom ne posustajući i ne odustajući od svog cilja, da za dobro svoje i porodice, postane još jedan vredni pomorac iz Boke.

Tako prvi dani na brodu svakodnevno i stalno donose novu vrstu inicijacija za novog mornara. Počev od preuzimanja poslova i pomoći razne vrste, do onih kojima posada rado pribegava u časovima dokolice. Pa posle izgaranja na palubi i unutar broda, nailaze trenuci odmora, u kojima Špiro mora da odgovara i na ona neizbežna, „galiotska“ pitanja tipa: da li je oženjen?

Ali sve to ga je, pri tom, i otkrivalo i odobrovoljilo. Kao i ona „sumnjičavost“ jednog člana posade, koji je navodno pomislio da je „mali od prove“ verovatno služio na „ingleškim“ brodovima. Tako se, eto, i na taj način, osetio prvi put do kraja ravnopravnim članom posade, pa je i sam, ponešto počeo da zapitkuje. Sem toga, sada je upoznao i sve preostale članove posade, koju su sem kapetana i i škrivana (potkapetana), činili i nostromo, četiri timunijera (kormilara), četiri „mrnara“, kalafat (brodski majstor), kuvar i kamarot. Među njima samo on, kao „mali od prove“ i „frišak od montanje“ (sirovi brđanin) jedini koji nije plovio.

Opisujući šta je sve mali Špiro morao da savlada, Matavulj, u stvari, otkriva tajne pomorskog poziva i svoje čitaoce veoma ilustrativno upoznaje sa dužnostima mornara, njegovim načinom života na brodu, svim onim što ovo zanimanje čini jedinstvenim i egzotično drugačijim.

U knjizi *Boka i Bokelji* Matavulj posebno naglašava kako se napreduje u pomorstvu, i kroz sve šta mladi Bokelj treba da prođe da bi jednog dana najvišim pomorskim zvanjem, postajući kapetan i krunisao svoju pomorsku karijeru: „Zatim, morao je posluživati kapetana, časnike i starije mornare, i to slepo se pokoravajući svakoj njihovoj naredbi; svaki stariji na brodu imađase pravo da kazni 'maloga' kako mu se sviđi. Smer takvoga vaspitanja objašnjavaju dve poslovice bokeljske. Prva kaže: 'Treba jesti mornarski kruh (hleb) najprije, a lako se zakapetaniti'. Drugi veli: 'Ko se najprije ne navikne slušati, taj neće umjeti ni zapovjedati'. Ta dva pravila vođahu stare Bokelje u njihovom špartanskom vaspitanju“ (Matavulj, 2015: 266–267).

Paleći brodske fenjere, pentrajući se na krstače, razvijajući brodska jedra, taj mali brđanin, Špiro Tomanović, koji je dotle plovio samo malim barkama u Zalivu

pomažući komšiji ribaru Mihi, tako sada, zajedno sa čitaocima ove Matavuljeve priče, prolazi magiju pomorske inicijacije, koja ga je nepovratno pretvarala u prirodni deo posade i ambijenta velikog barka „Pravde“, čijoj je veličini do juče mogao samo da se divi.

Uveče, u dokolici, od onog dela posade koji nije bio na redovnoj noćnoj „gvardiji“ (pomorsko dežurstvo), slušao je o morskim vilama i avetinjama, koje naravno naročito vrebaju „male od prove“. Mada su ga ponajviše ipak interesovala istinita događanja u pričanju starih pomoraca. Kao što je „jedini Latinin na brodu“, nostromo Mate, preživeo čak tri brodoloma.

Herojsko vreme pomorstva koje su pronosili jedrenjaci obeležili su brodolomi. Čak i neki Bokelji koji su slavu i bogatstvo stekli upravo veštinom jedrenja, ostavili su svoje živote na nepreglednim okeanskim i morskim prostorima širom sveta. Jedan od najznačajnijih hroničara i Bokelja uopšte, don Niko Luković je govorio da za tri veka nije prošla ni godina a da turobno zvono sa prčanjske i crkve u Dobroti nije potreslo srca obližnjih, objavljujući da je besno more progutalo brod, ili onda, kada je neki od Bokelja pomoraca negde daleko našao smrt u strašnim morskim talasima. Da brodolomi imaju svoje zakone, smatrao je ruski putopisac Konstantin Paustovski: „Većina brodova doživi svoj kraj u blizini obale, nasukavši se na podvodne stene ili plićake. Na otvorenoj pučini brodovi mogu da potonu ako se sudare s nekim drugim brodom ili s plovećim santama, od požara a najređe od bure.“

Među najkritičnijim crnim tačkama plovidbe na Mediteranu, oduvek se izdvajao Biskajski zaliv, a posebno onaj deo pokraj Bretanje, koji se smatra pravim grobljem brodova. U poznatoj knjizi *Kuća plime i oseke* Kenet Vajt je, beležeći skoro neverovatna svedočenja o ljudima sa ovog francuskog poluostrva, zapisao i ove redove: „Imali su ružan običaj da zakače fenjer biku za rogove, onda da ga puste da tumara duž najstrašnijih litica, da bi mornari na moru, misleći da je svetlo znak bezbednosti i utočišta, pohitali brodovima na stene gde je vladala rulja.“

Polazak broda je oduvek, baš kao u ovoj Matavuljevoj priči, posebna svečanost, uvek uzbuđenje posebne vrste i za prekaljene pomorce, a pogotovo za one koji tek počinju da jedu taj „hleb sa devet kora“, kao što je, u ovom slučaju, mali Špiro:

„Jedra se razviše, 'Pravda' sva zadrhta. Čuše se uzvici: 'U ime božje, braćo!... Pomolimo se bogu, braćo!... Sa srećom!' Špira podiđoše trnci. Prekrsti se i tada razumjede šta biva. 'Pravda' polazi!“

Pri samom kraju ove kraće pripovetke, sledi povratak na njen sam početak. Na trenutak kada je Špiro dobio vest da je dobio poziv na prvi brod, i kada mu je na to iskusni ribar Miho odmah saopštio da će Božić zateći na moru, a ne kod kuće.

„Osamnaestog dana iziđoše iz Gibraltara. To je bilo na badnji dan katolički. Na pučini je bila tišina. Nostromo Mato, jedini latinin bješe spremio badnjačić, okitio ga lovorikom i uveče, u prisustvu kapetana i potčinjenih, turio ga u „fogun“ (ognjište u peći). Nostromo je častio vinom. Špiro je pjevao božićnju pjesmu bokeljsku:

Božić zove s ove strane,
Prevezite me!
Ako nijesu ljudi doma,
Ono su žene!
Al' su žene vražje mreže,
Utopiće me!
Al' ljudi su božje ćudi,
Prevesti će me!

Ali je 'Roždestvo' i ostale njeke pjesme hranio za pravoslavni Božić“ (Matavulj, 2006: 283–284).

Četiri dana kasnije „Pravda“ je stigla u Liverpool i potom nastavila za Kardif, da bi tamo natovarila ugalj za Njujork. Zatim sledi opis jednog velikog nevremena na okeanu, u kojem je na „Pravdi“ sve škripalo, a ona prosto skakutala na ogromnim talasima. Špiro je nekoliko puta izbegao da nestane s broda u pučinu. U jednom trenu osetio je kako mu je i krv proliptala na dlanovima, doživeo je užas koji ga je toliko uplašio i umorio da je mislio da sve već traje mesecima.

„Najposlije utoliše i zli morski duhovi... Špiro se te noći probudi i ču ove riječi: 'Hristos se rodi! Iako je to prošlo!' On sjede zabezeknut. Četiri mlađa mnrara pijahu rum. 'Hristos se rodi!' 'Ama zar je danas Božić?', zapita dijete. 'Nama je danas, a pravi je prošao ima već šest dana! Svejedno!' Špira obuze neizmijerna sjeta. Odjednom mu se predočiše Lepetane, majka, djeca, crkva i sve što je u vezi sa velikim i svijetlim praznikom“ (Matavulj, 2006: 284).

Tako se na kraju sve završava plačem onog, do juče dečaka iz Lepetana, a danas već „vatreno krštenog“ člana posade barke „Pravda“. Sve se u stvari završava jednom dubokom unutrašnjom katarzom glavnog junaka, koji pošto je preživeo prvo veliko nevreme na brodu time je i definitivno postao pomorac, koji, uz sve to, sada na veliki praznik svoje porodice i zajednice, oseća i neizmernu čežnju za najbližima. Dogodilo se u ovoj Matavuljevoj priči da je krv na Špirovim dlanovima potekla baš na pravoslavni Božić. Spasavajući i brod i sebe u trenucima zapenušanog nevremena, Špiro je po onoj drevnoj „Hic Rodos, hic salta“ (Evo ti Rodos, pa skoči) postao istinski pomorac, koji je već na prvom „vijađu“ (putovanju) doživeo to „vatreno pomorsko krštenje“, kakvo nije mogao ni da nasluti.

I kao što se na svakoj liturgiji, na mističan način hleb pretvara u telo, a vino u krv Isusovu, tako nekako je i Špiro Tomanović, dečak iz Lepetana, na Božić, na svoj najmiliji praznik, u velikom nevremenu, na onaj pravi i za pomorstvo prirodan način, postao član „bratovštine“ bokeljskih pomoraca. Rođenje Isusovo na brodu „Pravda“ tako je obeleženo, bez ikakvog slavlja, u borbi sa olujnim vetrovima i talasima, i kroz „rođenje“ još jednog novog bokeljskog pomorca. Postavši na taj način deo te posade „morskih vukova“, on je doživeo katarzično odvajanje od svojih najbližih i svega što simbolizuje detinjstvo i zaštićenost koje jedino i samo mogu da pruže rodni kraj i majčin skut.

Zato je njegov katarzični plač na kraju priče ne samo tuga za nečim što je sad i definitivno prošlo, jer odsada, novom mladom bokeljskom pomorcu ceo svet je dom. To je svet u kojem će upoznati neverovatne različitosti, svet u kojem postoje najmanje dva Božića. Svet u kojem će ga njegova pomorska veština i hrabrost učiniti tako drugačijim od onog dečaka Špira Tomanovića iz bokeljskog mestašca Lepetani.

Nije pomorstvo jedino zanimanje kojem priroda stalno nameće tu opasnu igru sa smrću. I nije u pomorstvu jedino iskušenje taj nezadrživi sirenski zov mora, koji zna da priredi i razna fatalna i dijabolična iskustva. Iskušenja posebne vrste, čak i sa tragičnim ishodima, čekala su ih i na obali, kao što je opasnost uvek čekala stranca u skoro svakoj luci. A smrt je često dolazila i sa tada brojnim piratima, i to ne samo na Jadranu. Ali bez obzira na sve to, pomorstvo je bilo najčešće jedini sigurni izlaz iz siromašne kamene svakodnevice iznad mora bokeljskog zaliva. A, eto, i danas je jedno od retkih zanimanja

koje omogućava da se na siguran, težak ali i više nego pošten način obezbedi pristojnost materijalne egzistencije.

Ova Matavuljeva pripovetka posvećena načinu na koji je jedan mladi Bokelj postajao pomorcem, podseća na dugu i slavnu istoriju ovog zanimanja u Boki. To potvrđuje i činjenica da su prve organizacije mornara, i to pod raznim imenima, u Kotoru počele da se javljaju još u IX veku, a po prvom pisanom spomenu od 1353. (v. Milošević, 2003: 159).

Slavu bokeljskog pomorstva širom sveta proneli su mnogi znani i neznani Bokelji. Ona je zaslužna za odluku ruskog imperatora Petra Velikog, da pripreme za osnivanje ruske carske pomorske flote poveri i najznačajnijim bokeljskim pomorcima. Njegova politika je bila zasnovana na potrebi da Rusija što pre postane i pomorska sila, koja se može suprotstaviti snazi švedske flote. Tako je Petar Veliki uputio dvadeset tri pitomca u Holandiju, a dvadeset sedam u Veneciju da savladaju tajne plovidbe zasnovane na navigaciji. Od tih dvadeset sedam „venecijanskih“ carskih pitomaca, njih sedamnaest dodeljeno je peraštanskom kapetanu Marku Miloševiću.

U Muzeju Perasta i danas je izloženo veliko platno, inače rad nepoznatog autora, na kojem je prikazan čas nautike koji je u Perastu održan 1698. godine. Dok posmatra ovo istorijski veoma značajno platno, svaki gledalac ima utisak da je „učesnik“ tog događaja s kraja XVII veka. Tako se pred kapetanom Martinovićem, koji u desnoj ruci drži kompas, na samom stolu nalaze busola, hidrografska karta i globus, što samo potvrđuje da je peraštanski kapetan predavao o upotrebi busole, poznavanju vetra i čitanju navigacionih karata. Na slici je i portret petorice ruskih učenika, a u gornjem delu je ime ruskog cara, sa njegovom dugačkom titulom. U sredini slike je i ruski grb, da bi na stranama bila navedena imena sedamnaest učenika, sa njihovim plemićkim titulama, a kod ponekih je naveden i stepen srodstva sa carskom kućom.

Kapetan Marko Martinović, kao jedan od najuglednijih pomoraca i poznavalaca pomorske prakse sa istočne obale Jadrana, zajedno sa italijanskim kolegama, povodom dolaska ruskih carskih pitomaca, dobio je izvanrednu priliku za izuzetan doprinos razvoju modernog pomorskog školstva.

O ugledu i značaju bokeljskog pomorstva, na svoj više nego ilustrativan način svedoči i jedno pismo Matije Zmajevića, koje je on iz Rusije uputio svom bratu Vicku, nadbiskupu barskom i primasu srpskom. Matija, budući da je učestvovao u poznatoj

zaveri protiv Vicka Bujovića, bio je prisiljen da pobjegne sa teritorije Mletačke republike. Zahvaljujući prijateljstvu sa knezom Petrom Tolstojem, zaputio se u Rusiju, kojoj su inače nedostajali sposobni i vešti pomorci. Tako je u Rusiji ostvario briljantnu karijeru, a istakavši se u pomorskom ratu sa Šveđanima, dobio je i titulu admirala ruske carske mornarice. U pismu bratu Vicku od 3. novembra 1712. on navodi:

„Konačno dana 3. tekućeg bio sam na ispitu pred samim Monarhom, za koga mogu da svjedočim da veoma dobro poznaje tu vještinu, držeći me više od dva sata, iznoseći mi slučajeve toliko složene, da ne bi mogli biti teži, bilo u nautici, bilo u vojnim disciplinama. Na kraju, uz njegovo čuđenje, a moju radost, sve je sretno završeno, pa je poslije ispita naređeno Premijeru Ekselenciji Gološinu da me uputi u flotu u Petrogradu i tamo me je predat jedan brod, odmah poslije uvrštenja u flotu, s time što mi je dato da izaberem brod po vlastitom nahođenju“ (Milošević, 2003: 108).

Inače, prilikom proslave udaje princeze Ane Petrovne, kćeri ruske carice Katarine i Petra Velikog, među osamnaesticom prvih nosilaca Ordena Aleksandra Nevskog, našao se i admiral carske flote Peraštanin, Matija Zmajević, čiji su pravoslavni koreni i preci, iznad Kotora, iz njeguskog sela Vrba.

Naravno, u samoj Veneciji ugled i prestiž bokeljskih pomoraca je bio odavno poznat. Tako je grad Perast imao pravo na izbor dvanaest gonfalonijera tj. čuvara zastave, sa pripadajućim platama i počastima koje prate bliske pratioce glavnog zapovednika mletačke ratne mornarice (v. Šerović, 1956: 39–47). Prema jednom veoma preciznom popisu iz 1756, Peraštani su u mletačkoj mornarici zauzimali položaje šesnaest kapetana ratnih brodova, šest kapetana korvete i jednog kapetana fregate (v. Stanojević, 1956: 64).

Iako su Boku Kotorsku ponajviše činila mala naselja koja uglavnom nisu prelazila više od hiljadu stanovnika, ipak je to stanovništvo ponajviše, ako ne i uglavnom bilo okrenuto pomorskoj trgovini. Ilustrativan je u tom smislu primer Stoliva, koji je 1758. imao 677 stanovnika, od čega je 151 bio mornar, dok je u vlasništvu Stoliva bilo čak 25 brodova raznih vrsta (v. Milošević, 1962: 104, 119).

Slavu bokeljskih pomoraca je na nenadmašiv način zaokružio kapetan Ivo Vizin, koji je za svoj podvig 1860. od austrijskog cara Franje Josifa dobio počasnu Belu zastavu. Ostaje zapamćeno da je on jedini pomorac koji je dobio to priznanje, kao i da je

bio prvi čovek s ovih prostora koji je pod austrijskom zastavom, od 1852. do 1859, oplovio ceo svet.

Bokeljski pomorci su ugled i bogatstvo stekli u vreme davnih jedrenjaka. Veština savlađivanja i korištenja vetra, donela im je tada poštovanje i dobar glas širom svetskih mora. Kako su jedrenjaci postajali prošlost pomorstva, tako je tamnila i slava i preimućstvo bokeljskog pomorstva. O tome u monografiji *Prčanj*, kao vrsni i pouzdani poznavalac istorije i znamenitosti Boke i Bokelja, svedoči don Niko Luković:

„Ali treba priznati, da ni sami bokeljski brodovlasnici nijesu shvaćali moderno doba, ili bolje rečeno: nijesu mogli da se odjednom odreknu svojih slavnih pomorskih tradicija. Kao što su stari vitezovi prezirali pušku, kojom i rđa može da ubije junaka, tako su i ovi morski vukovi omalovažavali brodove na paru, koji su njih vrsne i stručno spremne pomorce malo po malo potiskivali s ovoga polja, sa kojim su bili srasli u neprekidnoj uspešnoj borbi s elementima. Ali ta odanost tradiciji, koja je u svako doba bila odlika stanovnika Boke, bila je sudbonosna u pitanju njihovog glavnog vrela zarade. Vrijeme i prilike su bile jači od njih – pregazili su ih.“

I pored toga, don Niko je kao prirodni humanistički optimista verovao vekovnom bokeljskom iskustvu, smatrajući da, kako se Boka na moru rodila, i kako je njemu i padala, da će baš na tom moru doživeti i svoje zasluženno uskrsnuće. Jer, kako je, prema Plutarhu, rimski političar i vojskovođa Gnej Pompej, na razmeđu II i I veka pre Hrista, svojim mornarima koji su oklevali da zaplove sa spasonosnim žitom prema Rimu zapovedio: *Navigare necesse est, non vivere* (Mora se ploviti, a ne živeti), tako je to ostalo do današnjih dana.

Jer u tom geslu pomoraca svih meridijana, samo plovidba može ne samo nastaviti život već u suštini predstavlja sam život. Taj život koji ima obale i plovidbu između kojih nema početka ni kraja...

Matavuljeva ironija

Upravo osobena determinisanost rodne sredine Sime Matavulja, gde se različitosti odvajkada doživljavaju kao normalne i prirodne, olakšale su mu, a posle i omogućile da se slobodno i bez zazora tako i oseća u raznim i raznolikim regijama i

dijalektima srpskoga jezika, u raznim temama i motivima, u patrijarhalnim, ali i u modernim sredinama.

Njegovo izvorno poznavanje tada najvažnijih tokova savremene mu evropske književnosti, njegova široka kultura, ali u isti mah čvrsta povezanost sa narodnom pripovedačkom tradicijom, učinila su odmah Matavulja novom i markantnom pojavom u srpskoj prozi svoga vremena.

Tako je u *Bilješkama jednog pisca* taj svoj pogled na svet i „stvari“ oko sebe sažeto objasnio: „Ja sam se jedva orazumio da svaka stvar, ma i ona najsvetija, mora imati svoju smiješnu stranu, ali takođe, da i najsmješnija mora imati svoje druge strane.“ Otuda u Matavuljevom književno umetničkom prosedeu i stalno prisutna ironija kao uočljivo sredstvo pripovedanja.

Inače, nikada dovoljno u etimološkom smislu razjašnjena ironija, dovodi se u vezu sa starogrčkim glagolima koji označavaju: govoriti ili pitati. U svom prvobitnom značenju ona najpre označava postupak onoga koji postavlja pitanja, a zapravo već zna mogući odgovor, ali se za svo to vreme pretvara da ga ne zna. Ironija je tako po svom sadržaju najčešće podsmešljivo ili duhovito priznanje onoga koji namerno nešto prećutkuje. Njen raspon je zato veliki, od toga da ona može biti obična šala, ali i žestoki sarkazam. U psihološkom smislu, smatra se da je ironija i manifestovanje sopstvene osećajne nemoći koja se kompenzuje potrebom za kritikom. Ali katkad to može biti i osećaj nadmoći koji ima potrebu da se poigrava.

U svojoj *Etici* Aristotel pojmom *eiron* označava čoveka koji, nasuprot *alazonu* („varalici“), sebe potcenjuje. Aristotel smatra, da *eiron* na taj način sebe čini neranjivim, dok je, nasuprot tome, *alazon* predodređena žrtva. Nortrop Fraj u *Anatomiji kritike* ovako definiše ironiju: „Pojam ironija, otuda, ukazuje na tehniku kojom se neko pretvara da je manje od onoga što jeste, što je u književnosti način da se kaže što manje a saopšti što više, jezički obrazac koji odstupa od direktnog iskaza ili očiglednih značenja“ (Fraj, 2007: 52).

Ukratko, ironički pisac, dakle, „potcenjujući sebe“, slično ili poput Sokrata, samo zna da ništa ne zna, pa čak ni to da je ironičan. Ironični iskaz je niskomimetični, jer prihvata život onakvim kakvim ga i vidi. Ironičar nema drugog cilja osim svoje teme, smatra Fraj, pa zato on fabulira bez moralizovanja. Kroz istoriju književnosti, ironija je doživela različite žanrovske i istorijske modifikacije. Tako je u grčkoj tragediji

ona proizilazila iz one strukture odnosa koji su posledica trijumfa sudbinskog nad čovekovim svesnim htenjima. Za neke barokne pisce, ironija je bila način prevladavanje poznate dihotomije između duhovnog i plotskog. Volter je, na primer, ironiju smatrao manifestovanjem određenog pogleda na svet, dok je za Svifta ona bila jedan od načina saopštavanja istine. Za romantičare ona je bila pretpostavka suverene slobode stvaranja, ona snaga koja može razarati čak i oblik, pa i materiju. Ali u delima realista, ironija je bila i značajna komponenta onoga što bi mogli nazvati nepristrasnom slikom sveta. A već kod savremenih pisaca, ona je, kako je to označio Bodler, postala i osnovna osobina književnosti, taj presudni element literarnog stila i konstrukcije književnog dela.

Danas se već govori i o epskoj ironiji, upravo terminom kojim je Tomas Man objašnjavao prirodu epskog objektivizma. Manovo tumačenje epske ironije je proizašlo iz njegovog stava o odnosu detalja i celine, iz protivrečnosti između suštine opšteg i suštine pojedinačnog. On pod epskom ironijom ne misli na podsmeh i izrugivanje, već ističe da se tu radi o „ironiji srca i ironiji pune ljubavi“, o onome kada veličina počinje da oseća neizmernu nežnost prema malome. To je okrepljujuća ironija, ona koja i ljudima, pa i pojavama, u jednom trenu oduzme poznati oblik, da bi ga vrlo brzo, uz onaj pomalo blagorodni smeh, i vratila.

Ironija je kod Matavulja često sredstvo, i uvek posluži za stvaranje unutrašnje kohezije priča i same priče. Pa tako kada sa obiljem podataka, u nešto dužoj ekspoziciji jedne od bokeljskih pripovesti, kao što je „Događaji u Seocu“, želi ironično duhovito da protumači i sažme, onda sledi jedan „matavuljevski“ ironijski pasus:

„Kao što vidite, Seočani, kao kakvi španski plemići, nose po četiri-pet imena – svoje, očevo, djedovo, pradjedovo, ponjeki i šukundjedovo, pa onda još i nadimak. Žene imaju ih još više. Kad bi, recimo, pomenuti Filotije bio oženjen, a ženi mu bilo ime Aneta Dominikova, onda bi se ona punijem imenom zvala: Aneta Dominikova Filotija Jovete Jovetina Borčića Ustralija! To je unjekoliko i opravdano, pošto Seočani imaju svega tri prezimena, a imaju dosta jednakih krštenih i očinskih imena, te bi u sudskim poslovima, često moglo biti zabune. Ali osim toga, treba imati na umu i običaj i južnjačku ćud, koja ljubi sve što je kitnjasto i suvišno. Nego, pošto je i Seočanima nezgodno pominjati jedno čeljade sa četiri, pet, šest imena, te su dobro došli goli nadimci“ (Matavulj, 2006: 254).

Matavulj unoseći smeh, a da u isti mah ne napušta jedan „ozbiljni“ pripovedački ton, zapravo razrešava svoje junake od životne napetosti koju im neprekidno stvara često zahtevna egzistencijalna svakodnevnica. Baš kao i kod Mana, ironija tako postaje sredstvo da duhovno u čoveku očuva samo sebe, u odnosu na sve što sam život po sebi nosi.

Kako ironija funkcioniše u Matavuljevim pričama i koliko se on njome služi, onda kad želi da promeni ritam pripovedanja, najčešće kada sa šireg plana pripovedanja želi da pređe na njegovu suštinu, mogu da pokažu mnogi primeri. Jedan od njih je u pripoveci „Ljubav nije šala ni u Rebesinju“, gde se ironija pojavljuje već i u samom naslovu. Priča o dve ugledne porodice iz jednog sela nadomak Herceg Novog, u svom širokom planu daje obilje zanimljivih podataka o jednoj tipičnoj patrijarhalnoj zajednici koja nadomak mora, i u stalnoj komunikaciji sa svetom primorskih gradova, opstojava zahvaljujući držanju za tradiciju i tradicionalne vrednosti. Jer, „rebesinjski Kapuleti i Montegi“, dve najuglednije porodice, svoju imovinu održavaju i razvijaju zahvaljujući spretnosti u trgovačkim kontaktima sa primorskim gradovima, ali sa čvrstim osećanjem ukorenjenosti u svom selu i na svom imanju.

Matavulj uvek tako, na samom početku, stvara jednu naizgled statičnu sliku „mirnih dana na Mediteranu“, iz koje ironijom zna često i lako da pređe na drugi ritam pripovedanja. Tako se nešto duži uvod ove pripovesti, zaokružuje u pravi pripovedački mozaik u kojem su i dve rebesinjske porodične istorije, ali i živa slika ambijenta, sa povremenim, zanimljivim digresijama i detaljima, koji pokatkad deluju i posve neočekivano. I baš onda kada se sve to zajedno pretvori u jednu zaista pitoresknu povest i sliku u kojoj, u jednom trenutku, kao da je sama naracija samu sebe skoro i iscrpla, u pravom trenu, skoro hirurški precizno, nastupa ironični ton kao zaštitni znak matavuljevske moći pripovedača:

„Da je ko zašao po Rebesinju i pitao koju će uzeti Rade Stankov, to bi se svakom činilo čudno, kao da bi ga pitao grije li sunce danju. Ele, u Rebesinju bješe sve u redu do... Prokleta 'do' svemu li je na putu...“ (Matavulj, 2006: str. 85).

Kada je Matavulj već uveliko doživeo i književni ugled i poštovanje čitalaca, suštinsku vrednost njegovog pripovedačkog majstorstva ovako je sintetizovao Milan Kašanin: „Tako kao Simo Matavulj poslednjih godina, nijedan srpski pripovedač nije

dominirao ljudima i životom, niti stvorio tako savršene pripovetke s tako malo reči“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 188).

Još je Niko Bartulović⁵ isticao da je najvažniji Matavuljev doprinos: „Sem toga što je bio jedan od najizrazitijih predstavnika realizma u Srbiji, Matavulj je za svoje vreme značio novost i kao sledbenik romanskih uticaja, te kao jedan od prvih koji su srbijanski svet upoznali sa istinskim svetom i životom u Dalmaciji i na primorju“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 94).

Tu opštu saglasnost o najvažnijim predelima Matavuljeve proze, posebno je apostrofirao i Jovan Skerlić: „G. Matavulj je svoj lep glas književni stekao kao pesnik Dalmacije. Iz života dalmatinskog su njegove mnogobrojne pripovetke, iz Dalmacije je njegov dobroćudni, vedri, zdravi roman *Bakonja fra Brne*, može biti najbolji roman koji je do sada na srpskom jeziku napisan. Ali sem Dalmacije, g. Matavulj je, još u početku svoje književne karijere, opisivao i crnogorski život, i on je do sada jedini od naših pisaca koji nam je znao književno predstaviti zemlju crnogorsku. Docnije, kada je došao u Srbiju, pre desetak godina, dao je nekoliko slika iz beogradskoga života. Sada, u novoj zbirci, daje novi niz beogradskih priča“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 203).

Iako je, prema rečima Jovana Hranilovića, Matavulj u svom pripovedanju obuhvatio široki prostor od Jadrana pa sve do Avale, ipak, rođenjem, detinjstvom i ranom mladošću u Dalmaciji, Matavulju je ona bila nekako predodređena i prirodno postala književna i životna sudbina, bez obzira na to gde ga je sve životni put toliko i stalno vodio.

Od svih gradova i krajeva u kojima je boravio i živeo, Matavulj je najviše odjednom proveo u Beogradu, što je jasno označio i jedan deo njegovog pripovedačkog rada. Ali ko god bi se latio čitanja njegove proze, ili bi nešto o njoj pisao, jednostavno, smatrao ga je čovekom primorja i primorskim piscem.

Jer, uočljivo je to, on se od drugih tadašnjih srpskih pisaca nije razlikovao samo svojim delom, ili određenim ličnim osobinama, već, kao je to isticao Milan Kašanin,

⁵ Niko Bartulović (1890–1945), hrvatski književnik i novinar, jedan od osnivača časopisa *Književni jug* (1918–1919), upravnik Splitskog kazališta, autor pripovedaka, romana, drama, književni kritičar i prevodilac sa italijanskog i češkog jezika. Kao Hrvat koji je bio patriota integralnog i unitarnog jugoslovenstva, kao i zbog svojih veza sa kraljevskom vladom dopao je krajem rata nemačkog zatvora. Ovaj pisac dalmatinskog podneblja, čiji jedan književni lik doživljava „mitski, antejski susret sa Beogradom“, smatrao je Dražu Mihailovića „srcem i mozgom oslobodilačke akcije“. Zato je iz nemačkog prosto prešao u zatvor novih, oslobodilačkih vlasti i, prilikom sprovođenja iz Knina na suđenje u Zagreb, odlukom nekog anonimnog suda, streljan.

svojim mentalitetom, na koji je tako značajno uticao latinski svet u kojem je odrastao i živeo, i u kojem je imao i svoje bližnje. Kašanin je vrednosti, značaj i doprinos Matavulja srpskoj književnosti predstavio veoma jasno i ilustrativno: „Vanredno pokretljiv u životu i brz u mislima, Simo Matavulj je među srpskim pripovedačima najmanje lokalni i statičan. On ima priče iz primorskih gradova, iz dalmatinskih zagorskih sela, sa jadranskih ostrva, iz Boke Kotorske, iz Crne Gore, iz Beograda, iz Srema, iz Bačke – nikoji naš prozni pisac nije u svom delu tako ujedinio srpski narod kao on. Više nego more, koje ga je kao realistu zanimalo manje nego ljudi, Matavulj je u srpsku pripovetku uneo primorje – primorsku atmosferu, primorske ljude, primorske horizonte. Srpski ravničari i brđani prvi put su u svojoj književnosti čitajući njegove priče poznali pomorski život i preokookeanske zemlje, pošli u dalek svet – nijedan naš pripovedač nije srpskom čitaocu toliko proširio geografske i etnografske misli koliko Simo Matavulj“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 114).

Ali koliko god više ga zanimali ljudi nego samo more, Matavulj je pored tih slika primorskog sveta znao, dajući svom umešnom pripovedanju posebno da zabeleži i slike mediteranske, kao i one slike prirode u širem zaleđu Mediterana. To nije promaklo ni Ivi Andriću koji je podsetio na jednu panoramu koja se tako živo ukazuje na samom početku pripovetke „Amin“: „Na obronku planine Velebita, na granici ličkoj i dalmatinskoj, pukla je dolina, koju presijeca rijeka a paše šuma“ (Matavulj, 2006: 345).

U tako uokvirenom prostoru, sledi Matavuljevo zanimljivo pripovedanje o liturgiji u manastiru, o svom tu prisutnom svetlu, i pri tom lišavajući svog čitaoca bilo kakvih mudrovanja ili nekakvih tautoloških dociranja, okončava „Amin“, jednostavno kako je počeo: „O sunčanom zahodu sav taj pravoslavni narod bješe trešten pijan, te otide u planinu posrćući. A, razumije se, da su se napsovali boga, svijeh svetaca i kaluđera“ (Matavulj, 2006: 351).

Dakle, iako daje prednost čoveku, slike prirode koje svedoče o čoveku u tom ambijentu, kod Matavulja su kao draperije, koje promenom svetlosti uvek izgledaju drugačije, ali i uvek zanimljivo, i nikad, naravno, nisu lišene lepote. Njegov sedmogodišnji boravak u Herceg Novom i Boki, i profesura u pomorskoj školi, bili su blagosloveni i za njegov život, ali i za njegov književni rad. Tu je pisao, ali je odatle poneo slike jednog intenzivnog života, u kojem je učestvovao, i kojeg je, što je još i važnije, na kraju i umetnički prepoznao. Pa je baš odatle poneo i puno sećanja na

neobične likove i događaje, priče i motive, skice, koje je kasnije dovršavao u pripovetke, koje su mu i donele ugled kod književnih kritičara i istoričara, ali i popularnost kod čitalačke publike.

Više nego očigledno je da je svoj prvi susret sa Bokom doživeo u najjarkijim mogućim tonovima. O tome svedoči i jedna prava panorama Boke Kotorske, i to baš na samom početku poznate pripovetke Đuro Kokot“, inspirisane bokeljskim danima, u kojoj glavni junak, Dalmatinac, tražeći leka svojim bolesnim plućima, dolazi u Herceg Novi:

„Zatekoh vrijeme kakvo može biti kod nas oko Đurđeva dana.

Sa prozora moga stana, na sve strane oči mi sretahu čudne protivnosti.

Iza Boke razlila se nepregledna pučina Jadranskoga mora, koje ustavljaju čak italijanske obale. Lijevo, ka istoku, vrhovi bokeljskih i crnogorskih brda zastrti snijegom, prodirahu žarko nebo. Od njih pa desno ka luci Sutorini, toj granici između Boke i Hercegovine, staklio se tihi bokeljski zaton, koji se vija kao zmija kroz brda, u kome se ogledaju bijele kuće i tmasti gajevi maslina, limunova i pomorandži. Pramenovi različitih boja šaraju zrenik i ogledaju se u vodi. Zamislite promjene koje nastaju kako sunce brodi po višnjoj pučini, kad je vedro nebo, pa vedrasto, oblačno; kad sunce zalazi; kad suton naiđe; kad mjesec grane i zvijezde zatrepće, ili kad je gusta pomrčina; kad zora zarudi; kad kiša udari, ili se lom čini od silnoga vjetrova... Zamislite još vrevu života, – lađice i parobrode što krstare po zatonu, stoku što se razmili po brdima, stasite brđane što gomilama prolaze putanjama, idući da pazare, ... zamislite sve to i dopunite potankostima, koje se same nameću, i onda ste, krupnijem potezima, zamislili južno srpsko primorje!“ (Matavulj, 2006: 172).

Delo Sime Matavulja, očito se ne može zamisliti bez svih tih njegovih primorskih ambijenata i krajolika, koji su trajno obeležili njegov život, gde god da ga je potom vodio. Jer, u svom stvaralaštvu, umetnički najzreliji je bio onda, kada se vraćao tim neprolaznim slikama svog detinjstva i mladosti. Tako je to, uostalom, video i osećao njegov prijatelj i kolega iz zajedničkih hercegnovskih dana, Marko Car, i sam Novljanin, tvrdeći da mu je Dalmacija „bila ona koja mu je pružila žive obrasce onih otrođenih kamatnika, onih starih pomorskih kapetana i onih gojaznih fratara, s kojima se tako često u njegovijem pripovijetkama sretamo; malovaroški život u palančicama južnog primorja, đakovanje po seminarijama i ljubavne zgode seoskih Montekija i

Kapuletovaca: to su predmeti, koje je Matavulj najradije obrađivao“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 29).

Da Matavulja mediteranskim piscem više čini način njegovog pisanja nego teme iz rodnog kraja i Boke, smatra Marija Mitrović, utvrđujući precizne linije razlika između njegovih dalmatinskih pripovedaka i bokeljskih novela.

„Koliko je manje Mediterana u rodnom Šibeniku!“, kaže Marija Mitrović i, tumačeći Matavuljevu prozu kroz motive putovanja i odlaska, zaključuje: „Dok u kontekstu južnog, otvorenog primorja, svaki odlazak u svet, a pogotovo odlazak na školovanje može imati samo pozitivne konsekvence, u rodnom kraju, u srednjem Primorju, Matavulj je, slično kao i u pričama o Crnoj Gori, spreman da zagovara pre svega vrednosti staroga sveta“ (Mitrović, 2011: 137).

U Matavuljevoj prozi, jedan od karakterističnih mediteranskih motiva su i scene povratka junaka iz dalekog sveta. Tako u novelama „Bodulica“, „Đuro Kokot“, „Dr Polo“, domaći svet teatralno, karnevalski dočekuje povratnika, koga su krhka sećanja, šturi podaci, pisma, na kraju, u času tog povratka iz dalekog sveta, pretvorili u mističnu ličnost čije razmere mogu samo glasine da određuju i održavaju. Povratak u rodni grad, ili uopšte mistični dolazak stranca u neki grad, nije motiv samo rezervisan za književnost, nastalu na obalama Mediterana. Davanje neverovatnih razmera strancu ili povratniku koji je dugo izbivao iz zavičaja, i sve neočekivane promene koje taj dolazak donosi, čest je motiv i u našoj i u stranoj književnosti. Upravo taj motiv imamo i u poznatoj noveli Branimira Šćepanovića *Smrt gospodina Goluže*.

Matavuljevo delo, njegov spisateljski neprolazni značaj je, pre svega, u tome što je kako je govorio Jovan Dučić, „on uneo lepo Jadransko more u našu književnost, kao što je Ruso uneo zelenilo u Francusku“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 55).

Matavuljev lični prijatelj Milan Savić je rado isticao njegov bistar um, jasnu volju, prikladnu ćud i prostrano obrazovanje, tvrdeći da se on u pripovetkama „držao života kakav provode ljudi od krvi i mesa, uveren da za njih radi treba pisati pripovetku a ne obratno, radi pripovetke stvarati ljude“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 59).

Neobičnost i zanimljivost primorskog sveta kao da katkad traži samo neznatne intervencije u piščevoj naraciji i onog jednostavnog ritma, da bi njeni efekti bili raskošni. Jer taj autentični svet, sam po sebi donosi toliko novog i neobičnog, pa je sve u isti mah, i u tom svetu, ali i u priči o njemu, i epsko i romantično. A tome kao da

posebno doprinosi i sama vedrina i životni optimizam mediteranskog pripovedača Sime Matavulja. Zato u njegovim takozvanim beogradskim pričama nema one bezbrižnosti, kao u pričama koje je osunčao dah detinjstva i mladosti, u njegovom Zadru, Šibeniku i Herceg Novom.

Prvu deceniju Matavuljevog rada obeležio je njegov prepoznatljivi humor i duh, koji je bio imanentan i u prirodnom saglasju sa njegovim primorskim temama. U tim slikama primorske svakodnevice, inače ranim pripovetkama, uspeo je i da premaši onu sliku Mediterana, koju je u srpsku pripovedačku tradiciju uneo Stjepan Mitrov Ljubiša. Demonstrirajući na momente i jedan svoj osobeni folklorno-rableovski humor, Matavulj je ostvario prepoznatljivo delo vidnog pečata u celokupnom proznom stvaralaštvu srpskoga jezika, i to ne samo za njegova doba. O značaju tog smeha, koji je inače bio jedna od bitnih pretpostavki mediteranskog duha i stvaralačkog stila Sime Matavulja, Radomir Konstantinović je ovako pisao: „U tom njegovom smehu ima nečeg od renesansnog duha, onog duha koji smehom sebe održava, i kroz smeh može da slavi svet ... To je jedan širok, nezlobivi mediteranski smeh, jedini smeh koji se, takav, zaorio u srpskoj prozi novijeg vremena“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 145).

Taj matavuljevski mediteranski duh pojavio se i prožeo pripovetke: „Bodulica“, „Svrzimantija“, „Pošljednji vitezovi“, „Đuro Kokot“, „Novi svijet u starom Rozopeku“, „Pijero i Dzandza“. Sve to, a pogotovo humor, kulminiralo je u romanu *Bakonja fra Brne*, koji ga je i definitivno podigao na visoko mesto u istoriji srpske proze.

Da je više nego primereno da se svakom prilikom, a posebno o godišnjicama i jubilejima, pominje pisac čije delo živi u književnosti i čiji uticaj neprekidno traje i među piscima i u književnosti, podsetio je povodom stogodišnjice od rođenja Sime Matavulja – Ivo Andrić. Priznajući i da sam štošta duguje Matavulju, Andrić iskazuje i divljenje prema ovom prvom našem piscu koji je na umetnički tako uspeo način i definitivno srpsku književnost „venčao“ sa morem. „I sada sam, posle dosta godina, našao svoje davnašnje divljenje pred tom jasnom i jednostavnom realističnom prozom, u kojoj se zaista kopno dodiruje s morem i planinski vazduh meša s morskim“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 208).

Naglašavajući da njegovo delo spada u ona koja zaista ne moraju da se boje takozvane stalne probe vremena, Andrić je u tekstu o Matavuljevom velikom jubileju pod naslovom „O majstoru pripovedaču“ posebno izdvojio prirodnost kao osobeno

svojstvo Matavulja kao pripovedača: „Ono što uvek iznenađuje kod Matavuljeve pripovetke, to je ona lakoća sa kojom on pristupa likovima i radnjama, prirodnost kojom ih slika i vodi, i jednostavnost sa kojom ih, završavajući priču, uklanja ispred naših očiju, da bi, mnoge od njih, ostale zauvek u našem sećanju“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 210).

Sa Matavuljem se po prvi put u srpskoj književnosti razlegao taj široki mediteranskih smeh, i kao nikada posle, tako da on i sad pleni svojom autentičnošću i punoćom. Milan Kašanin smatra da se Matavulj zapravo u literaturi najviše šalio, onda kada je u stvarnom životu bio u nevolji. Nekako, sa slavom i bogatstvom koji su potom usledili, nestao je i humor u njegovim pripovetkama, pa i u pismima. Vedrina i humor su dali posebni prepoznatljivi „matavuljevski“ ton njegovim pričama, ali ih one nikako, zbog toga, nisu bile lišene, niti su pisca sprečavali da napiše rečenice (poput one u poslednjoj glavi *Bakonje fra Brne*), kao što je: „Veliko je uživanje ići putem poroka, pa se zaustaviti i trgnuti u njegovoj blizini.“

Ta njegova vedrina je od primorskih boja i arome, i u svoj svojoj suštini, i po prirodi stvari, kao da je podrazumevala da se bez oduševljenja ništa u životu ne može doseći.

Matavulj je u Beogradu sa fanatičnošću pohrlio u nove, velegradske teme, ali je, baš tada, iz vizure beogradske i geografske i vremenske udaljenosti od svoje primorske prošlosti, pomalo neočekivano, ponovo otkrio taj svet svog primorja. Odavde, iz Beograda, ta svetlost sunca i mora i boje dalmatinskog krša dobili su jarkost najegzotičnijeg i najmilijeg sećanja. Onog sećanja, koje se odavno naziva kraljevstvom siromašnih. Onog koje je učinilo da Matavulj baš u Beogradu napiše „Pilipendu“ i pripovetku „Oškopac i Bila“.

Ali Matavulj nije bio samo izraz sveta iz kojeg je ponikao, već je kao pisac pokazivao i onu svest koja pisanje razume kao neku vrstu prihvatanja onoga što nameće i savremena mu istorija. Baš onako, kako je i sam, tri godine pre smrti, 1905, u svojoj pristupnoj akademskoj besedi, dajući objašnjenje o tom koliko je i zašto bio obožavalac Emila Zole, rekao: „Kad se čovek nalazi u nekoj novoj evoluciji, ne može je posmatrati spolja“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 151).

I ma gde ga je život vodio, bilo na moru, ili kasnije na brojnim putovanjima, a posebno u Beogradu, on se trudio da što bolje oseti to bilo svog vremena i evolucije,

ceneći i još više predajući se strasti i tim stvarnim trenucima života koji se više nikada neće ponoviti. Osećajući da samo tako može biti deo života i sveta, da samo tako može postojati u istoriji. A tu tako živu vezu sa spoljašnjim svetom, i takav pogled na svet oko sebe, Matavulj je uspostavio još u ranim danima svoga detinjstva, kad je sebe prepoznao u modrim mediteranskim krajolicima rodne šibenske jugovine. Stvaralaštvo Sima Matavulja započinje u jednom anegdotskom duhu i tonu koji je u srpskoj prozi već bio uspostavio Stefan Mitrov Ljubiša. Počevši od nacionalno-romantičarskog, a potom preko renesansnog, a zatim i naturalističkog, pa i mističnog doživljaja sveta, svoje delo, u punoj svojoj zrelosti, zaokružio je, pri kraju, opet pripovetkama sa primorskim motivima.

Da je Matavulj „sunčana priroda i harmoničan čovek sa urođenom ravnotežom između živih čula i oštrog razuma i bez vidljive sklonosti za ono što nazivamo tamne strane i dubine života“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 208) tvrdio je Ivo Andrić u već pominjanom tekstu, u povodu jubileja.

Ali sem toga, Andrić je smatrao da je ovaj pisac dobra oka i velikog dara, u svoja kazivanja unosio i više nego što je svesno hteo da kaže, kao i više nego što je kritika njegovog vremena stigla da uoči i istakne. I pored povremenog kolebanja između svoje južnjačke maštovitosti i onoga što nužno iziskuje takozvana stvaralačka disciplina, ili kako bi to sam Matavulj rekao „kad preuzme vladu hladni razum“, on je ipak suvereno donosio taj svet svoje proze.

Jer, on je bio čovek „sa urođenom ravnotežom između živih čula i oštrog razuma“, kako je to primetio Ivo Andrić. Jezik, predanja i priče, narodna duhovna tradicija sredine u kojoj je ponikao, doživeli su neslućeni stvaralački domet u pripovedačkom delu Sime Matavulja.

Ali sve te fantastične mogućnosti narodnih umotvorina on je stvaralački oživeo akcentujući onaj izvorni duh odolevanja, domišljanja i inata našeg naroda, i to u onim najtežim istorijskim situacijama.

S druge strane, sav taj mediteranski Matavuljev svet, koji čine ribari, pomorski kapetani, činovnici, sveštenici, hvalisavi vojnici i trubaduri, ali i uskoci i težaci, još uvek pleni čitaoce. Svi ti njegovi junaci, po meri piščevog obrazovanja i radoznalosti, bili su obuhvaćeni tim krugom senzibiliteta i vrednosti prekomorskih romanskih književnosti i kulture. Tako je Simo Matavulj u istoriji srpske proze stvorio delo koje i

danas, između ostalog, odiše prirodnošću, merom i ukusom. Ukratko, Matavulj je bio ona vrsta stvaraoca, koji je za književnost, umetnost i život, tražio i pronalazio, u svim sinonimima reči koje su uvek podrazumevale samo jedno – zanimljivo.

Za svaki razgovor ili raspravu o književnom delu ovog mediteranskog pisca srpskoga jezika, kada je nužno dati pregnantni i u isti mah jezgroviti portret pripovedača Sime Matavulja, uvek može poslužiti jedan odlomak iz pera Milana Kašanina:

„Simo Matavulj nije samo živopisni humoristički romansijer i zabavan pisac, ni samo pesnik Dalmacije i njenog primorja. Nezamagljenost njegovog vida udružena sa otvorenošću njegovog kazivanja omogućila mu je da otkrije, ne samo o primorskim, nego o svim našim krajevima i ljudima, istine koje pre njega niko nije video. On je demistifikovao Crnu Goru, izobličio katolički bigotizam u Primorju i vulgarni život pravoslavnog monaštva u Sremu, skinuo masku sa prostaštva građanskog reda u Srbiji i, na zaprepašćenje demagoga napisao: 'U nas demokratija znači odsustvo svega onoga što je lepo.' Oštrouman kritičar društva, on je dramatičar svog vremena, do sada nenadmašni slikar beogradskog života i reprezentant uznemirenosti srpskog intelektualnog sveta. Poslednja njegova priča, 'Beogradska deca', testament njegov, početni su akordi beogradskog modernog romana“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 130).

O hvalisavom vojniku

I u književnosti, pa i u kulturi Mediterana postoje oni toposi, situacije, kao i poznati likovi koji se u istorijsko tradicionalnom, kao i socijalno psihološkom smislu, poistovećuju i sobom nose najveći mogući stepen identifikacije i asocijativnosti na stvaran život koji se vekovima vodi na obalama mediteranskih mora. Suštinska potreba za komunikacijom i razmenom, još od davnih vremena ubrzala je život za mnoge narode na Mediteranu. Sve se to unekoliko odvijalo po principima koje nam je razotkrila tzv. savremena globalizacija. Ta neizostavna i prirodna komunikacija, zajedno sa trgovinom, doveli su najpre do neizbežnih i velikih društvenih promena u životu mediteranskih zemalja i naroda. A ta „demokratizacija“ sa novinama i promenama, znatno je ubrzala život Mediteranaca.

Sve to je učinilo da stvarni život na Mediteranu, uvek morem i često suncem obasjan, prirodno i lako zapulsira i na tom bezmernom prostoru književnosti i kulture. Čar pričanja i retorski dar upravo zbog svega toga postali su na Mediteranu, kao malo gde, zlata vredni. Na Mediteranu, zahvaljujući raznim susretima, jezicima, prirodi i ambijentu, temperamentnim sagovornicima, sve odveć lako postaje događaj, a malo šta nije avantura. I sve kao da zapravo zavisi od samog dara pričaoca. Pa i tamo gde ono stvarno i proživljeno zastane, baš tu se nastavlja dar i čarobnjaštvo raznih govornika, retora, kozera, šarmantnih pričalica koji se iz raznih razloga trude da održe pažnju svojih slušalaca.

Putovanja, tako karakteristična za Mediteran, od kada se za njega zna, bila su oduvek avantura prvoga reda. Ali u pričanjima, koja tim povodom nastajala, ona su bila još veća i neverovatnija. Jedno putovanje odjednom je proizvodilo više uzbuđenja i drama. Ona prva i pre nego što je počelo, da bi se na moru, a neretko i na samom kopnu, često dešavali najneverovatniji događaji, susreti sa nepoznatim i neverovatnim ljudima, predelima i čudima ovog sveta. Posebno tada, kada je povratak bio najveći mogući podvig svakog putovanja.

Zato još od davnina, sama putovanja, ne samo na Mediteranu, kao da zapravo nikada nisu mogla da se mere sa pričanjima, koja su povodom njih nastajala. Tako su neverovatne avanture i beskrajne lepote u kasnijim sećanjima, znale da općine ne samo trenutne publiku, već da vremenom „omame“ i same naratore, i učine im njihovu nadahnutu priču istinitijom od stvarnih događaja, tih stalnih povoda za čar mediteranskog kazivanja.

Ali tu je uvek bila jedna zakonomernost koja je pričama o putovanjima uvek davala snažan vetar u jedra. Jer, kako su putovanja bila nedostupna za mnoge, tako su i događaji o kojima putnik svedoči bili praktično neproverljivi. Pa se i zbog toga, češće nego što se moglo pretpostaviti, gubila ta granica između stvarnih događaja i pričanja o njima. Pogotovo kada veliki događaji u neobičnim predelima, u talentovanom pričaocu donese istinsko strasnu uzbuđenost i uzvišenost, koje on u svom govoru, prenese žarom, topline, poletom i dirljivom osećajnošću.

Savremenici su rado isticali tu mediteransku osobinu Sime Matavulja kojom je on znao općiniti ne samo svoje čitaoce, već i same slušaoce: „Kada je stao pričati, svi smo ga s najvećim zanimanjem slušali, bilo nam je jasno da on nikada neće moći

ispričati svega onoga što mu je upravo naviralo iz duše, kao reprodukcija doživljaja i rezultat mnogog razmišljanja i proučavanja“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 58).

Jovan Dučić je u povodu Matavuljeve smrti imao potrebu da posebno naglasi: „On je osim toga bio najveći kozer kojega sam poznao među našim našim književnicima“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 55).

Tu strast da prirodno vodi jednu od glavnih reči među sagovornicima, zahvaljujući tom svom kozerskom umeću, pokazivao je još od detinjstva. Kasnije, u svojoj zrelosti bio je kadar da doskoči kraljevima te retorične magije, kakav je bio „kalamburljivi“ Laza Kostić, o čemu je takođe svedočio Milan Savić. Sugestivan i iskričav, sa prijatnim zvonkim glasom, Matavulj je zaista voleo lep i bezbrižan život. „Simeon mirotočivi i vinoistočivi“, kako ga je predstavljao Laza Kostić, kao pravi Dalmatinac nije razdvajao društvo od vina, a najviše je uživao kada bi to „sveto“ trojstvo ovoga života, začinile i učinile žene. Jer, on je ipak odrastao u svetu u kojem, kao ni u jednom drugom, ona granica između stvarnog događaja i priča tim povodom, tako lako i skoro kao prirodno, zamagli se i nestane. Nigde, kao baš tu na Mediteranu, u dugim zalascima sunca, tamo iza morskog horizonta, ili za vrelih noći punog meseca.

Ali jedan tipični književni lik iz antičke dramske tradicije vremenom je postao i onaj koji je doprineo stvaranju, a još i više održavanju tog opšterashirenog mita o nezaustavljivoj mediteranskoj elokventnosti. Onaj koji vraški maštovito zna da nadmaši sve svoje povode i stvarne događaje o kojima svedoči.

Miles gloriosus ili hvalisavi junak nastao je kao prototip takvog lika, i to na osnovu istoimene komedije najznačajnijeg rimskog komediografa Tita Makcija Plauta. Ta njegova, inače najduža komedija (1.437 stihova) premijerno je u Rimu izvedena ili krajem III ili pak početkom II veka pre nove ere. Zanimljivo je da ova komedija od pet činova nema klasični prolog, već u prvoj sceni drugog čina jedan od likova daje samo predistoriju događaja koji samo što nisu usledili. Upravo od njega i saznajemo da je Plautu za pisanje *Hvalisavog vojnika* poslužila komedija pod nazivom *Hvalisavac*. Pošto nije navedeno ime autora, pomišljalo se da bi autor mogao da bude Menandar, čija komedija, doduše pod naslovom *Efešanin*, ima istu tematiku, pa se smatralo da je imala dva naslova. Glavni junak, po kome je komedija i dobila ime, zove se Pirgopolinik. Plautu je ime Polinik, inače poznato iz starog grčkog mita o Sedmorici protiv Tebe, poslužilo tako što je dodao reč *pyrgos* (u prevodu kula), pa je Pirgopolinik

zapravo „osvajatelj mnogih kula“. Pirgopolinik je vremenom postao onaj tašti i neumereni i hvalisavi razmetljivac i preteča svih takvih i kasnijih. Za taj tip karaktera upotrebljava se i grčki termin alazon, koji označava „varalicu“. Onog koji se pretvara, ili pokušava da bude nešto više od onoga što jeste. Pored *milesa gloriosusa*, u tip alazona spadaju i učeni čudak i opsednuti filozof (v. Fraj, 2007: 51).

I sam Simo Matavulj je više nego verovatno, i ne samo zbog toga što je govorio francuski i italijanski jezik, morao znati što god o tom plautovskom motivu i liku „hvalisavog vojnika“. Profesor dr Dragiša Živković u svom delu *Evropski okviri srpske književnosti*, u eseju pod naslovom: „Lik *militis gloriosi* kod Sime Matavulja“ (Živković, 1977: 206–212) navodi da su prevodi i prerade ove Plautove komedije počeli da se javljaju još sredinom XVI veka u francuskoj i italijanskoj književnosti. Tako prva slobodna prerada ove komedije radnju smešta na jug Italije, i to na Siciliju (*Il Capitano*, 1560). Prva slobodna francuska prerada komedije o hvalisavom junaku radnju je prirodno premestila u Francusku, u Orlean. Njen naslov je *Le brave* (1567), a autor Ž. A. de Baifa. Prva poznata engleska verzija komedija, u kojoj je takode fabula vrlo slobodno prerađena, potiče iz 1567. Njen naslov je *Ralf Roister Doister*, a kao njen autor se navodi N. Udal. Hercog Hajnrih Julijus fon Braunšvajg je svoju doradu učinio tako da prostog hvalisavaca menja u zanesenog i razmetljivog fantastu, poput Minhauzena (*Vicentius Ladislaus*, 1594). Suštinski, ipak nemačku verziju Plautovog lika ostvario je A. Grifijus u svojoj komediji iz 1663. (*Horribilicribrifax*). Najpopularnije izvedbe, bazirane na antičkoj komediji o hvalisavom vojniku, ostvarene su za vreme velike pučke slave italijanske komedije del arte, počev od XVI veka. Popularni lik Kapitana imao je svoj odjek i u takozvanoj italijanskoj umetničkoj komediji, a odande je preuziman u Španiji i Francuskoj.

Vreme od XVI do XVIII veka donelo je mnoštvo varijanti ovog lika pod različitim imenima: Kapitano, Matamore, Spavento, Bramarbas, Bragart, Kapetan Frakas. U osnovi mnogih slavni dela nalaze se fabule i likovi iz sličnih Plautovih i Terencijevih komedija; takvi su Šekspirov Falstaf, Skaronov *Jodelet dueliste* (1647), Molijerov *Les Fourberies de Scapin* (1671), Goldonijev *L'Amante militaire* (1752) itd. (Živković, 1977: 213).

U svemu tome ne treba zaboraviti Marina Držića, jednog od prvih evropskih komediografa koji je za svoje komedije kao predloške koristio upravo Plautove fabule i

likove, među kojima i hvalisavog vojnika. Tako je u svom najznačajnijem delu *Dundo Maroje* (premijerno prikazan 1550), u liku Dživulina Lopuđanina ostvario upravo taj karakter, a sličan lik sadrži Arkulin. Inače, u dubrovačkoj komediji XVII veka, veoma su popularni likovi iz komedije del arte: Skapin, Kola Puljiz, kapetan Strača bandijera, Grominjalo. Svi oni su posebne varijante hvalisavca, koji govore makaronskom mešavinom italijanskog i našeg jezika i čija hvalisanja dosežu visine farsične hiperbole.

„Imaš znat, o Ždero – veli Grominjalo svome sluzi – da Grominjalo hoće rijet strahoviti grom, grominjaj-munja, strašiva trešnja, ognjeviti trijes, treskoviti oganj; paće hoće rijet da, ako se još krenem, stresti će se zemlja, ako zapljunem, uzdignut će se more, a ako zapuhnem, ostinut će oganj“ (nav. prema Živković, 1977: 213).

Nortrop Fraj u *Anatomiji kritike* akcentuje rafinirani patos tzv. izdvojenog duha, koji nastaje konfliktom između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, izmišljene stvarnosti i one vrste stvarnosti koja je ustanovljena društvenim konsenzusom. Fraj izdvaja u svetskoj književnosti tip karaktera, koji se može „označiti grčkim terminom *alazon*, koji ima značenje varalice – nekog koji se pretvara ili pokušava da bude nešto više od onog što jeste. Najpoznatiji tipovi alazona su *miles gloriosus* – hvalisavi vojnik – i učeni čudak ili opsednuti filozof“ (Fraj, 2007: 51).

I sam Matavulj prepoznavajući osobenosti sveta u kojem je ponikao, prirodno je bio opčinjen tim mediteranskim likovima svoga juga, koji ovejano i hvalisavo stvaraju krhku i maglovitu zonu na onoj tako i naizgled jasno povučenoj demarkacionoj liniji između laži i istine. Onima koje kao da ništa ne može zaustaviti da svojom bujnom maštom i darom pričanja postignu što veću udaljenost od istine. Kako je i sam, kao i veliki deo protagonista njegove proze, predstavljao zanimljivi spoj Mediteranca i čoveka obližnjih dinarskih predela, otuda i neobične sudbine u živopisnim slikama i scenama na stranicama njegovih pripovedaka.

Sam Matavulj je u Predgovoru za *Islandskog ribara* Pjera Lotija napisao da je umetnosti naracije „vešt navrtaj neobičnog, neslućenog, preko mere čudnog, na ono što je preko obično, svakidašnje“ (Matavulj, 1954: 533).

Taj svet koji je odjednom Matavulj doneo u srpsku književnost, ne samo da je bio potpuno drugačiji od svega do tada viđenog i doživljenog, učinio je da su i prve kritike i čitaoci tako lako za Matavuljeve junake upotrebljavali attribute: osoben, iznenađujući, zanimljiv.

Svi ti likovi, najčešće u naslovu njegovih pripovedaka, sa čudnim imenima koja sugerišu i tragikomične sudbine, ali istu takvu atmosferu, kao što su: Đuro Kokot, Đukan Skakavac, Pilip Vrleta, Pilipenda, Oškopac i Bila... Već sama neobičnost tih imena, već na prvi pogled pokazuju da ih je pisac birao po nazorima njihove „iščašenosti“ u stvarnom životu. Oni već tim svojim toliko neobičnim imenima, kao da odmah sugerišu ono što će se na samom kraju pripovetke samo od sebe nametnuti, da se od sve te tuge životne može lako i prsnuti u smeh.

Taj svet koji dolazi sa dalmatinskih obala, dodatno ophrvan za njih teškim propisima tuđinske vlasti, i sopstvenom nemoći da promene svoju gubitničku životnu svakodnevicu, izlaz iz te sumorne egzistencije video je na jedan tipično mediteranski način.

Tako ta „lepa laž“, toliko potrebna Matavuljevim junacima, i onima koji pripovedaju, ali i onima koji slušaju o „podvizima“, kao spasonosno rešenje, još jednom i na ovaj način potvrđuje jednu od najznačajnijih uloga umetnosti, u ovom slučaju priče i pričanja, onu eskapističku. Umetnost je inače, frejdovski rečeno, velika utešiteljka (uteha), predstavljajući tako jednu od dragocenijih kompenzacija za nedovoljnu egzistenciju. U pismu svom prijatelju, kritičaru Milanu Saviću, Matavulj na tu temu otvoreno odgovara: „Pitaš ko se vampirio’ u Bakonji? Niko, brate, nego lagali su i Balegan, i đaci, i Dundak (a i ja pomalo) ... Međer vi zbilja ne poznajete južnjake. Ta južnjak laže, laže i laže, tako da sam i najposle veruje da su istinite njegove izmišljotine, a – što je prirodno – narod mu i zemljaci veruju. Lepo kaže Dode da južnjak uprav ne laže, nego da to čini jedino sunce. Ta (veli) Ilijada i Odiseja – to su monumentalni spomenici lepe laži“ (Matavulj, 1956: 229–230).

Na to se, ali na sasvim drugom mestu, u svojim *Bilješkama jednog pisca*, Matavulj osvrće kao, uostalom, i na svoj rodni kraj: „Lopovsko južno sunce (kao što veli Dode u svom Tartarenu) čini da se u Šibeniku sve preuveličano zamišlja i osjeća; da su nemirni snovi u spavanju, a na javi da se premnogo sanja; da je mašti malo života koliko ga je priroda dala, nego ga traži i ondje gdje mu nema mjesta“ (Matavulj, 1988: 16).

A kao što smo već videli, Petar Džadžić je u svom delu *Homo balcanicus, homo heroicus*, čak i u Ljubišinom „Kanjošu Macedonoviću“, video uticaj Plautovog *Hvalisavog vojnika*.

Predestiniranost mediteranskog ambijenta za određene motive i tipizirane sižee, kao i tipične likove, pokazuje se i u Matavuljevom delu, koje inače predstavlja osoben doprinos srpskoj prozi u zlatno vreme realizma. Jer Ljubiša je srpsku književnost osvojio upravo tim uskim prostorom Južnog Jadrana. Zazelenio je maslinjacima svojih Paštrovića, otkrio je tim modrim okom bokokotorskog zaliva i plavetnim bojama života, i učinio to novim prostorom srpske književnosti i kulture. Matavulj je taj prostor znatno proširio, i otkrivajući ga sebi ali i drugima, tako oslikao Dalmaciju, da se i danas teško mogu naći stranice za koje se može odista reći i da su ga nadmašile.

Tako je Matavulj i tipični lik *milesa gloriosusa* za mediteranske prostore, razvio u svojim pripovetkama, adaptirajući ga na tako prirodan i blizak milje, čak toliko da je to jedna od najprepoznatljivijih fizionomskih osobina našeg mediteranskog sveta u živopisnom Matavuljevom stvaralaštvu. Taj adaptirani lik, naravno zadržava svoje najvažnije osobine koje se ukratko svode na to da bivši vojnik, hvaleći se i pričajući o svojim neverovatnim podvizima, kako u ratu, tako i u brojnim ljubavnim podvizima, ostaje ponekad i neizdrživo dugo, s onu stranu istine. Možda i prvu varijaciju na tog Plautovog i Terencijevog junaka, kod Matavulja već imamo u „Bodulici“ (prva verzija pod naslovom „Čudnovato brakosočtanije“, iz 1887) u liku „bijesnog Radula“, koji se na početku pripovetke ženi Rozom, glavnom junakinjom. Međutim, već posle nekoliko nedelja Radule je napušta, da bi se posle tri meseca javio iz Njujorka, potom iz Sakramenta, a onda odjednom potpuno začutao. Ipak, posle čak dvadeset dve godine Radule se krajnje neočekivano vraća:

„Pred podne banu na vrata ljudina – pravi div, u sivijem pantalonama i širokoj žaketi. Plećima bi zaklonio dvojicu, noge su mu kao dva stuba, a na pokratku debelu vratu glava – već prema ostalom. On zastade na vratima, kao naročito da ga se nagledaju, pa polako, teškim koracima otide u ćošak. Svakome čudu brzo dođe kraj, pa i tome“ (Matavulj, 2006: 74).

A pošto se povratnik malo raskravio i počeo goste da služi, počela su pitanja i odgovori koji su se pretvarali u prepričavanja brojnih doživljaja i neočekivanih avantura:

„Priča i priča. Nije nemio, a ne bi se reklo da mnogo laže. Bio je u rudnicima, bio je u trgovini, ribar, mrnar, nadzornik u velikim plantacijama, bio je vojnik u ratu za

oslobođenje robova, i to na izmjenu, čas u saveznoj vojsci, a čas u južnoj, bio je... a šta nije bio, sangve de dio!“ (Matavulj, 2006: 74).

Dve godine kasnije, 1889, iz ove epizode i skice, Matavulj će u svojoj poznatoj šibenskoj noveli „Pošljednji vitezovi“ (prva verzija „Konte Ile Deseti i Ilija Vulinov“), razviti lik Ilije Bulina. U „Pošljednjim vitezovima“ pojavljuje se još nekoliko likova koji su inspirisani Plautom: konte Ile Deveti, otac koji je i tvrdica i lihvar, zatim lukavi i ovejani sluga I-han, šjora Gofola i na kraju isluženi vojnik Ilija Bulin, koji se posle četrnaest godina (u prvoj verziji dvanaest) vraća u rodni grad:

„Servus, zemljaci!’, viknu Ilija punu oboru čeljadi.

’Zdravo, Ilija! Dobro došao! Jesi li u životu?’, viču ozdo.

’Ja sam mislio da si odavno na onome svijetu i duše sam se tvoje sjećao’, počeo Jakov.

’Ha-ha-ha! Ta je dobra! Duše mi se sjećao! Ha-ha-ha!’

’Onaj pokojni Škulić, što je s tobom otišao, pričao je o povratku da si poginuo u jednome boju u Italiji’, nastavi Jakov. ’Dosad svako je od nas mislio da si mrtav.’

’Škulić je to pričao. Dakle, velite, otegao je papke!’

’Pravo, po duši, br’te, hvalio te pokojni Škulić’, počeo neki starčić, odbijajući dimove iz kratka kamiša. ’Što jes’, jes’, br’te, kazivao je da si se dobro ponio u nekome ratu, da te kapetan...’

’Ja sam bio u dvadeset i pet bojeva!’ – prekide ga Ilija, okrenuv leđa svojim na slaru i šireći ruke po priječazi. ’U dvadeset pet bojeva, razumijete li, i mal’ da ne u svakom drugom bio sam smrtno ranjen. To ne može čovjek vjerovati, ali je tako. Ja padnem, odnesu me u bolnicu, ljekar me pregleda i kaže. ’Tot’, – to ti je naški: ’Umro!’ Alzo, deset je puta ljekar rekao: ’Infanterist Ilija Pulin, tot!’. Oni tako izgovaraju ime Ilija Pulin, a ja odležim po mjesec, po dva, dokle ne istječe otrovana krv, pa jači postanem. Alzo, tri su mi prebijene kosti srasle: lopatica, jedno rebro i gnjat. I ganjat – razumijete li? Toga ljekari nikad ne viđeše. Nego, idimo redom. Svakoga puta kada se oporavim, kažu, mi starješine: ’Pulin, vi ste dopili slatna medalja, sad možete na kuća!’ A ja njima: ’Jok, gospodo! Ilija Pulin ostane. Ilija Pulin pravi Dalmatinac! Dokle bude rata, budem ostat.’ I tako ti, moj rode, ovaj vitez izdrža dvadeset biojeva i osam smrtineh rana! – svrši Ilija busnuvši se u grudi, pa ponovo prinese plosku k ustima.

’Popusti za dvije rane!’, reče njeko usred prigušena smijeha. [...]

’Ma biće i car slušao za tvoje junaštvo?’, počeo opet onaj starčić s lulicom u ustima, baš kad svi ostali krenuše da izlaze.

’Ko? Car?’, prihvati Ilija srčuci brčinu. ’Bolan ne bio, ja sam s carem govorio kao sad s tobom, ne budi primijenjeno! Kad je dohodio u Mletke, te držao smotru nad svojom vojskom, ujedanput viknu s konja: ’Ko je Ilija Pulin?’ Ja kročim tri puta ispred vrste, pa viknem: ’Evo vašeg vjernog vojaka!’ Car mi se dobro zagleda u oči, odjaha, pa hajd’ hajd’, k meni, te me udari, što ikad mogaše, dlanom po ramenu, vičući: ’Bra-vo Dalmatinac, brrra-vo! Da mi je samo deset regimenata takih vojnika, pa da osvojim drugu kraljevinu!’ ... ’Žao mi je, žao mi je, žao mi je’ – baš tako tri puta reče – ’što si rđavo zabilježen, a da toga nije, smjesti bih ti dao zapovjedništvo nad svom ovom vojskom. Nego idi kući, a daću ti dobru službu, da ti bude obilato do vijeka. A zasad evo ti sto dukata.’

’I dade ti toliki novac!’, viknu prostodušno jedna žena, cupkajući dijete u naramku.

’Stan’, ne prekidaj me! Oni oficiri, što bijahu oko cara, popadaše na koljena: ’Svijetla kruno!’ – reče najstariji – ’molim te da Iliji oprostiš pogriješke. te nek nam oстане, kao naš drug i naša dika. Jer, najposlije šta je krupna zgriješio? Gotovo ništa! U ljutini i zavadi posjekao dvojicu, trojicu, kaono ti žestok vojnik. A to se može oprostiti vitezu koji je izdržao trideset bojeva i koji je dopanuo petnaest ljutijeh rana’...

’Pridade opet!’, napomenu onaj odozd. [...]

’I ti se, Ilija, oženi u Mlecima!’, počeo jedan. ’Kako bješe ime onoj konteši udovici?’

’Kakva udovica! Zar bi Ilija uzeo udovicu!’, prekide ga drugi.

’Dobra ti je momče!’, namignu Ilija. ’Bješe konteša, ali djevojka kao vila, od osamnaest godina. Ele, ona se zaljubi u mene po čuvenju, – ta novine ne prestajahu govoriti o meni, a tako udavače traže ljude na glasu. Ja sam se kao malo ustezao, znajući da se tijekom na načinom žensko jače namami, pak je isprosim i poslije dvije nedjelje vjenčamo se.

Imali smo deset mramornijeh dvorova. U jednom smo ručavali, u drugom večeravali, u trećem dočekivali, u četvrtom noćivali, u petom... ali vi to ne možete razumijeti. Ostalih pet dadoh pod najam velikašima, te mi je donosilo dohotke preko trista dukata na dan. Ali vjerujte bogu, nijedan mi ne omrcaše u špagu! – Žena je imala

prćiju napose. – Reći ćeš: u što potroši toliko blago? Evo, čuj! Ujutro me povezu dvadeset i četiri veslara u šetnju, na mojoj gondoli od zlata. Kud god prolazim, dočekuju me svirke, pelivani, igraci, sirotinja i dječurljiv, te se deru: 'Viva el conte Pulin!' – a ja sipljem i sipljem. Ručali pak nijesmo nijednom bez dvadeset po izbor gostiju. Poslije ručka zasjednem u velikoj kavani pred svetijem Markom, a oko mene se skupe: admirali, đenerali, konti mali i veliki, i sve ih ja častim. Ali uveče, u četvrtom dvoru, tu sam najviše trošio. Jednom zatekoh drugove u igri, te viknem s vrata: 'Banco!' – Njeki vlastelin prišapta mi: 'Nemojte, svijetlosti, jer je u gomili pedeset hiljada talijera!' – 'Ništa za to', rekoh, 'konte, Pulin ne poriče svoje riječi! Vuci karte!' Onaj izvuče i ja dobih. Sve to poklonih onom mladiću. Dakle, osim troška, bijah i razdarušen. Cijeli se Mleci tome čuđahu" (Matavulj, 2007: 38–43).

Plautov *miles gloriosus* je u Iliji Pulinu dobio takozvanu gradsku verziju, da bi u pripoveci „Đukan Skakavac“ Simo Matavulj, na osnovu tog rimskog prototipa, stvorio ruralnu verziju, ne manje zanimljivu od one prve, ali sa onim izrazitim matavuljevskim humorom. Đukan je takođe povratnik, posle dvanaestogodišnje vojne službe. Ali je, za razliku od Ilije Bulina, uzdržaniji. Ipak, iz njega izađe po koja zgoda o junačkim podvizima koje je, poput svog književnog sabrata Ilije, činio po Italiji. Tu početnu štedrost, Đukan lako napušta, kada, na primer, počne da opisuje jednu tuču u Veroni, gde ostane na smrt ranjen od strane nekih italijanskih i tudeških vojnika.

I tu kao da nastaje onaj pomalo psihotični trenutak, kada pričanje kao da „pregreje“ pričaoca, i on onda lako, možda čak i suviše, u svom kazivanju pređe one vremenske, geografske kapije i okvire, i tako se svi odjednom, i lakše nego što su mogli pretpostaviti, nađu s onu stranu istine. Neki put tako i toliko, da mu onda i slušaoci više na daju nazad. Bez obzira da li ga i dalje s pažnjom slušaju, ili ga izvrgavaju ruglu toliko, da narator samo nastavkom tog i takvog kazivanja, može sve to unekoliko relativizovati.

Dakle, na smrt isprebijani Đukan onda, prema svom kazivanju, leči se kod berberina, i to pijavicama. Sem toga on svoju publiku odmah uverava i u svoju vidovitost koja mu je pomogla da ga u vojsci izvesni Furlan, i pored silnih napora, ipak nije mogao hipnotisati: „Kako se svakog časa laćao vrča, to su uspomene vaskrsavale življe i življe.“

Jedan od likova ove pripovetke, te naknadne Đukanove vojničke uspehe video je i ovako: „On to priča, ali ko će mu vjerovati! Ti znaš da svi lažu kad iz soldata dođu! Svaki je činio čudesa, svaki je govorio s carem!“ I sam pisac u svojoj naraciji o ovim vojnicima govori kao neradnicima, kavgadžijama, pijanicama, lažovima i prevrtljivcima: „Za mene već nije bilo sumnje da je zli udes naneo soldata u tu primorsku kuću, u kojoj se dotle živjelo skromno i zadovoljno, u kojoj se bog prizivao zaista od srca“ (Matavulj, 2007: 320, 352).

Ovakvi likovi kao što vidimo svakako nisu mogli biti samo plod piščeve imaginacije. Očito je da su oni bili deo miljea u kojem je pisac odrastao ili ih susreo tokom svog školovanja i života u Dalmaciji i Boki. To su „našijenci“ koji su nosili pečat tog susretanja i srastanja našega sveta sa životom u mediteranskim gradovima i još više, oni su često posledica svih tih pokušaja da se u tom novom svetu tako novih i intenzivnih boja i kretnji, što bolje snađu i što više adaptiraju. Na taj način su vremenom postali i integralni deo onoga što zovemo svetom Mediterana. Sav taj svet, koji je najpre bio „i naš i njihov“ dugo je čekao svog velikog pisca, da bi na najvažnijim stranicama srpskog realizma na tako magičan način zaživeo zahvaljujući Simu Matavulju.

Matavulj je motiv *milesa gloriosusa* svakako mogao dobiti i preuzeti ne samo na osnovu obrazovanja već, kako s razlogom pretpostavljaju mnogi proučavaoci njegovog proznog dela, iz stvarnog života, u najbližoj okolini, čak i u samoj svojoj porodici. Najpre, slične likove on je morao i mogao da sretne tokom svog kretanja širom Dalmacije i Boke Kotorske. Sem toga, i njegov brat Mićo, kao mornar i lutalica, prokrstario je „skoro ceo svet“.

U tekstovima u kojima je naznačavao i neke od osnovnih teorijskih elemenata svog književnog shvatanja Matavulj je vidno insistirao na pojmovima „istina“ i „istinitost“. U tim svojim člancima, on je kao važan deo svog umetničkog kreda i postupka podrazumevao sklonost ka opisivanju samo onoga što je viđeno ili doživljeno: „Ni onda, kao ni danas, nije mi se mililo obrađivati događaj koji mi nije pravce ušao u glavu, ili bar koji nije mnogo sličan kakvom koji sam ja doživio“ (Matavulj, 1988: 223).

Uz to, Matavulj je rado pominjao Dodea, čiji je humor, kroz lik poznatog Tartarena, više nego sigurno bio našem piscu očigledno podsticaj u stvaranju sličnih likova. I Tartaren, kao i njegovi Šibenčani, dele isti, južnjački temperament. Matavulj je

veoma jezgrovito, ali u isti mah i suptilno video Šibenčanina, „u čijoj koži živi nježan trubadur, krut uskok i vrijedan težak“.

Spajajući literarnu tradiciju i svoje neposredno i živo iskustvo, Matavulj je stvorio svog originalnog hvalisavca, koji je jarkim pečatom mentaliteta našeg dalmatinskog čoveka, u umetničkom smislu, uz svoju posebnost i originalnost, dosezao i ono što doživljavamo kao opštu prepoznatljivost.

Njegova pripovetka „Đukan Skakavac“, kao malo koja druga, posebno je podelila mišljenja i pogled kritičara. Tako je Milan Kašanin ovu pripovetku smatrao najbrutalnijom, dok je Dragiša Živković „Đukana Skakavca“ uzimao kao jednu od najboljih i umetnički najubedljivijih Matavuljevih pripovedaka. Sam Matavulj nije bio impresioniran tim svojim ostvarenjem što je posebno naveo u pismu Milanu Saviću: „Dovršio sam Đukana Skakavca, koji se mnogima dopada, ali se meni ne dopada, sad kad ga gledam cela celcata. Badava, brate, moja se materica pokvarila od silnog čestog rađanja. Treba da idem u Primorje radi leka“ (Matavulj, 1956: 262).

Zanimljivo da je tim svojim sudom i osećanjem, Matavulj ostao prožet i kasnije, tako da ovu pripovetku nije prešampavao u svojim kasnijim zbirkama. Pod tim utiskom, danas se slobodno to može reći, nepotrebno su ostajali i mnogi proučavaoci njegovog dela. Jer, ova pripovetka pored svog osnovnog i prvobitnog motiva „hvalisavog vojnika“ daje i jednu simboličnu, ali u isti mah i grotesknu sliku. Ona, pritom, donosi i jedan sasvim, za Matavuljevu prozu dotle neočekivani životni duh tajanstvenog i stravičnog.

Tako Đukan od početnog „prototipskog hvalisavca“ pokazuje sasvim neočekivane razmere izvesne dijaboličnosti. Pa na nekada sretnom porodičnom ognjištu, sada on tom svojom dijaboličnom prirodom ne samo da je doneo, već i stalno održava žar svega zloga i nesretnoga.

Tom svojom kompleksnošću, s druge strane, Đukan Skakavac pokazuje da je složenije građen od drugih Matavuljevih likova. Pa i od još jednog, inače srodnog Matavuljeva lika, kao što je, na primer, Ilija Vulinov, inače „osrednjeg rasta, malene glave sa niskim čelom i riđim velikim brcima“.

Ali dok Ilija ipak ostaje samo kreatura, čankoliz, nesposoban za život posle smrti svog dobrotvora, Đukan je mnogo snažnija ličnost, koji nekom tajanstvenom, demonskom silom vlada svim oko sebe. Sve je na neki tajanstveni način podredio sebi. I

ženu, i sluge i poznanike, pa čak i „beslovesna“ bića, kao što su jedna luda mazga, magarac, a u takva bića pisac je ubrojio i mazgara Kursupa i jednu sluškinju – Đinđuviju. Sve on drži u svojoj vlasti nekim nadnaravnim svojstvima, koje, na primer, kao vidovitost, u jednom trenutku u pripovesti, zaista i demonstrira.

Zbog toga se može reći, da Đukan kao jedan od najsloženijih i najkompleksnijih Matavuljevih likova, ne samo da predstavlja vidni otklon od tradicionalnog lika „hvalisavog vojnika“, već, u određenom smislu, znači i njegovu značajnu promenu.

Ističući autobiografski i dokumentarni oslonac kome mnogo duguje u svom književnom postupku, proučavaoci njegovog dela s pravom sugerišu da je Matavulj upravo u liku Đukana Skakavca, u osnovi, uglavnom predstavio svog očuha, Đura Skočića, koga je ponajviše zapamtio kao bivšeg vojnika, a još više kao neradnika, sklonog alkoholu.

Očuh je, naravno, samo predložak za ono što je osnovi bila osnovna piščeva intencija, da na osnovu toga stvori književni lik, u okvirima evropske i naše književne tradicije, koji može dostići jedan opšti književni lik, ili još više – književni simbol, kao spoj prepoznavanja i novine. Onoga, u čemu inače čitaoci i najviše uživaju.

A ono što čitaoci prepoznaju kao zajedničko kod Plauta i kod Terencija, kao i kod kapetana iz komedije del arte, ali i kod samog Matavulja, upravo je motiv i lik „hvalisavog vojnika“. Baš kao što su kod Matavulja i mogli pročitati: „Svi naši lažu kad iz soldata dođu“.

Crna Gora i Mediteran

Sav značaj Sime Matavulja, kroz novine koje je u svom vremenu doneo u tadašnju srpsku prozu već odavno se, ne samo u okviru njegovih i drugih velikih književnih jubileja, sa razlogom posebno i ističe i priznaje.

Ali danas, posle toliko vremena, posebno se uočava ono što je on, inače na tragu Stefana Mitrova Ljubiše, tako nenadmašno umetnički osvojio na prostoru književne geografije.

I ne samo da je Mediteran učinio toliko prirodnim ambijentom srpskog jezika i srpske književnosti, učinivši da njegovo sunce i morsko plavetnilo i te sve lokalne boje

mediteranskog sveta autentično zasijaju na stranicama srpske proze. Ali jedan deo tog Mediterana, Matavulj je zaista prvi uveo na stranice srpske proze.

Matavuljeva pripovetka „Seobe“, prvi put objavljena u *Novoj Zeti* na Cetinju 1889, otkriva jedan do tada u našoj književnosti sasvim nepoznati deo Jadrana, i to na samom njegovom krajnjem jugu:

„Lastavice već savijahu gnijezda po Primorju, ali Rumija bješe snijegom pokrivena gotovo do korjena u polovini marta 1872-te“.

Ova godina najpre ukazuje da je grad Bar, u koji je očito smestio svoju priču, kao i trideset kilometara udaljeni Ulcinj, još uvek pod upravom Turaka. Jer, tek 9. januara 1878. Bar će biti oslobođen od otomanske vlasti, koja je neprekinuto trajala još od 1571. godine.

Padom Starog Bara koji je tačno četiri kilometra udaljen od mora i naselja pored malog lučkog doka, zvanog Pristan, na kojem je i Matavulj smestio osnovnu radnju svoje pripovetke „Seobe“, Crna Gora je dobila i prvi put ostvarila svoj izlaz na Mediteran, ili kako je to nazvao crnogorski knjaz Nikola I Petrović, „vjenčana s morem“. Povodom takve istorijske pobede, bivajući prožet veličanstvenim osećanjem pobede, Nikola I je čak i to more pred Barom nazvao srpskim.

O celom događaju danas svedoči i jedna slika iz kotorskog muzeja, delo Ivana Žmirića, nastalo povodom oslobađanja Bara od Turaka, koji je na platnu ovekovečio upravo to venčanje Crne Gore s morem.

Na kraju, 1910, prilikom svog krunisanja, ponosan što je za vreme svoje duge vladavine uspeo znatno da uveća površinu Crne Gore i ostvari joj izlaz na more, Bar je upravo i nazvao biserom svoje krune.

Bilo je to u skladu sa njegovim srpskim osećanjem i dinastičkim uverenjem, jer je smatrao da njegovo osvajanje Bara, znači nastavak zlatnog perioda ovog primorskog grada, kada je on bio pod vlašću Nemanjića.

Vreme Nemanjića je za Bar bilo vreme velikog ekonomskog i sveukupnog procvata, tako da ga je prvi srpski kralj, Stefan Prvovenčani, u biografiji svog oca Stefana Nemanje, nazvao i „slavni grad Bar“.

Sve do XIX veka, stvarni, onaj intenzivni život, kao i Matavuljevo vreme, odvijao se u tada „turskom“ Starom Baru, čuvenom nadaleko po maslinama i barskom maslinovom ulju.

Ipak, Matavulj je ovu svoju priču smestio na Pristan, kako se prvobitno nazivao Novi Bar, koji će svoj razvoj započeti tek 1908. da bi šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka izrastao u najznačajniju južnu jugoslovensku luku.

Pošto je pisac koji dobro poznaje svet svojih junaka i poštuje fakta, Matavuljev Pristan ima desetak kuća, koje su tu očigledno nastale da bi u njima bili lučki kapetan i neophodni, predstavnik „Lojda“, lučki pisar, nekoliko stražara i zaposleni u par kafana, bez kojih se ne može zamisliti nijedna luka, ma koliko bila velika.

Kao da zbog toga uvodni opis, kao minimalistička skica ambijenta, treba da sugerise običan dan u maloj luci, u koju s vremena na vreme, dođe i po neki brod.

Snežni vrhovi Rumije ipak dominiraju nad gradićem i morem, pa se ne samo zbog toga, ovde ne može govoriti o nekoj uobičajenoj atmosferi mediteranskog gradskog ambijenta.

O akterima ove Matavuljeve priče na malom doku, nema nikakvih naznaka, čak im se ni imena ne znaju, jedino pripovedač na samom početku naglašava da je lučki kapetan – Dubrovčanin. Ovaj podatak na kojem očigledno pisac insistira, svakako nije slučajna. Pogotovo ako se konsultuju istorijske činjenice, lako se može utvrditi da je, na osnovu sporazuma Austrije i Crne Gore, crnogorski knjaz Nikola Petrović, godinu dana posle oslobođenja Bara, 1879. za lučkog kapetana u Baru (opseg poslova mu je zahvatao i Ulcinj, kao i Skadarsko jezero) imenovao Dubrovčanina Antuna Zakariju, koji je taj posao obavljao sve do 1903. godine. Iako je doduše samu radnju svoje pripovesti smestio u vreme pre tih događaja.

Stvari se donekle menjaju kad uobičajeni mir u ovoj maloj luci prekida dolazak jednog broda, za koji se uspostavilo da je grčki. Vrlo brzo ispostaviće se da je on došao po „crnogorske radnike“, po one za koje predviđeno da idu na Korintsku prevlaku i učestvuju u tamošnjim velikim radovima.

I umesto u priču o mediteranskom ambijentu, bez očekivanog mediteranskog života i sveta, „Seobe“ se odjednom pretvaraju u povest „pečalbarskim“ mukama jednog istorijskog naroda, koje on doživljava u onim retkim vremenima bez istorije. Suočavajući se sa do tada mu potpuno nepoznatim socijalnim i ekonomskim izazovima, koji ga vode na rub samog opstanka.

Ma koliko bi to moglo i patetično da zvuči, Crna Gora mnogo duguje Simi Matavulju. Jer, kad god se pomene mit o Crnoj Gori i Crnogorcima, onda se mora

prisetiti Matavulja, koji spada u one velikane pismenosti i kulture koji su taj mit stvorili i raširili u srpskoj književnosti i kulturi.

Kako je sam Matavulj gledao crnogorsku sredinu, između svega ostalog, možda ponajbolje svedoče redovi koje je u jednom novinarskom izveštaju napisao povodom odlaska Pavla Apolonovića Rovinskog sa Cetinja. Matavulj, povodom namere Rovinskog da napiše naučno zasnovano delo o Crnogorcima, kaže: „A uzgred da rečemo i vrijeme je da nikne takvo djelo među glupim pamfletima i deklamatorskim apoteozama kojima je crnogorsko obasuto“ (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 303).

I sam Matavulj je *Bilješkama jednog pisca* daleko nadskočio te deklamatorske apoteoze, stvarajući delo koje je svakako na liniji, ali u onom nužnom i očekivanom smislu, predstavlja i otklon od čuvenih „Pisama“ o Crnogorcima Ljube Nenadovića.

U njima se Matavulj slagao sa Nenadovićem, da je Crnogorce u ratničkom zanosu „milina gledati“, ali on je te Crnogorce sada posmatrao u drugačijem, ali ne manje zanimljivom trenutku, kako iz permanentnog vojnog logora protiv Turaka, kakva je bila Crna Gora u najvećem periodu svoje istorije, ona pokušava da preraste u državu.

I dok Nenadović u svojoj romantičarskoj dioptriji vidi Crnogorce u zanosu u pokretu, u huku istorije, Matavulj je svedok vremena kada se na „zgarištima velikih pobeda“ spustila ta visoka temperatura istorije, i kada se taj patrijarhalni gorštak u susretu sa kulturom i drugim izazovima mirnodopskih vremena, našao pred zagonetkama i problemima koje nisu zapamtili preci.

Iako rado u svim pojavama, u okviru svojih živopisnih slika, vidi i njene humorne strane, u „Seobama“, oporost jednog socijalnog procesa, koji sve više uzima maha, subverzivno nagriza toplinu i istorijsku heroiku jednog malog naroda. Humor koji lako nastaje na bridovima starog i novog, onaj trenutak kada se dotiču staro i novo, kada „napaćeni gorštaci“ bivaju katkad i smešni u svojim naporima da se „ubroje u kulturne narodiće“ i ovde zna da „matavuljevski“ bar zasvetluca. Ipak, „Seobe“ su posvećene jednoj pojavi koja toliko bila očigledna da je pri samom kraju ove pripovesti, pisac u samo jednoj rečenici sveo taj pečalbarski put Crnogoraca preko Bara.

Matavulj je pripovest smestio u vreme uoči samog oslobađanja Starog Bara od Turaka, ali ju je pisao nakon tog istorijskog događaja, kada već počinje organizovano naseljavanje Bara, iz starih crnogorskih nahija, ponajviše i posebno iz Kuća,

Bjelopavlića, Pipera i obližnje Crmnice. Već u narednom veku Bar je bio najveća luka na južnom Jadranu, i grad prema kojem su kretale još šire migracije.

Upravo tako se kretao i taj „batalijun“ Crnogoraca u „Seobama“ Sime Matavulja, koji su sačinjavali pedesetak muškaraca i petnaestak žena iz dve stare crnogorske nahije: riječke i crmničke. Predvodio ih je Miloš Lazov, hrvat-baša, koji je već proboravio nekoliko godina u Carigradu. Pod njegovim vođstvom, pravo iz svojih nahija, krenuli su preko Rumije, i prolazeći Bijelu skal, onu kotu, posle koje su iza sebe ostavili vidik sa Skadarskim jezerom, da bi se sada ispred njih, dok su silazili, sve više plavilo more. Zato je posebno dragocen, ilustrativan opis tog širokog prostora uz barski zaliv, danas toliko promenjenog, koji je Matavulj u svojim „Seobama“ ovako video:

„Čim se sunce smiri počne ćarlijati sa planina vjetrić, a njemu nasuprot stade more šumiti, pjenušeći uz obalu. U sutonu lađa jauknu jednom, pak otklopata na sjever. Hodže, sa munara barskijeh kujisahu večernju molitvu, te se ime Alahovo rastijegalo po pustim krajevima. Malo-pomalo čeljad počese donositi po bremešce ko suhijeh grana maslinskih, ko vinove loze, ili smreke, pa to složiše u jednu rpu. A kad se umrač, kad se široki zalijev raširi u beskrajnost, a magla pritisnu baruštine što ga opkoljuju, tad nasred tratine buknu silan plamen, kome je vrh visoko poigravao, osvjetljujući snuždena lica iseljenika“ (Matavulj, 2006: 108).

Tako Pristan u Baru, koji će vek posle toga biti još jedna poznata mediteranska luka, nastaje u ovoj Matavuljevoj pripovesti ponajviše kao primorsko odredište odakle Crnogorci odlaze prema Carigradu i drugim sada „turskim“ krajevima.

Najveći deo drugog dela pripovetke „Seobe“ prolazi u razgovoru učesnika ovog „crnogorskog pohoda na Korinski zaliv“, koji zapravo i otkriva sve motive i razloge ovih odlazaka, koji kao da postaju „prirodni“ i nezaustavljivi.

Jedan od pečalbara, Lakić Mrkov iz Cuca navodeći razloge zbog kojih je zatražio pasoš za odlazak iz Crne Gore, opisao je i kako je izgledao razgovor u Biljardi:

„’Zakle?’, pitaju me. ’Za Srbiju’, velju. ’A što ćeš ti u Srbiji?’, pitaju me. ’Vaistinu, tamo imam roda. Tamo su mi prebjegli neki rođaci, biće dvadeset godina, pa d’ ako se k njima pribijem.’ ’Ne možemo ti’, veli, ’dati za Srbiju, id’ ako hoćeš za Tursku, jali Bugarsku, jali Grčku...’ ’Ja da puknem od jada! Kud ću ja u bestrv, u tuđ narod! Mislim. Pa opet mislim: ovo neće mene da puste! A kad li tamo ne puštaju

nikoga! Ma zbilja, Vuko, što se zatvori Srbija, a tamo je naš narod vazda selio u zle godine?“ (S. Matavulj, 2006: 112).

Kraj „Seoba“ donosi mnogo širu sliku tadašnjih socijalnih prilika u Crnoj Gori. Odlasci su ne samo nastavili već su poprimili velike razmere tako da „na izmaku ljeta bješe preko pet tisuća duša crnogorskih u Korenti“.

Pristan barski, kako kaže sam Matavulj brzo je postao mesto gde su se vraćali brodovi „živijeh mrtvaca“. Ni nesreće, ni pogibije u dalekom Korintu nisu zaustavljale dolazak grčkih, pa potom „Lojdovih“ brodova po one koji iz dve stare crnogorske nahije nisu prezali ni od najtežih poslova, ni od koje daljine, koji donose bar kakvu takvu zaradu.

Na kraju i sam pisac sve okončava rečenicom: „A da što će? Treba jesti svakome, pa i mučenicima za srpsku misao“ (Matavulj, 2006: 116).

U sarajevskoj *Bosanskoj vili* 1892, dakle samo tri godine pošto je objavio „Seobe“, očigledno i dalje veoma prožet istom temom, objavljuje novu pripovetku – „Stotinar“. U njoj je glavni junak Lakić Mrkov iz Cuca, isti onaj koji je u „Seobama“, pred sam ulazak na brod, saopštio svima šta ih sve čeka u Korintskom zalivu.

Sada se sve odvija na budvanskom doku, takođe u očekivanju broda za Korint, gde Lakić Mrkov deseterici zateklih paštrovskih seljaka kazuje svoju sudbinu i razloge za tako daleki odlazak. U svom pričanju, čak i onda kada svedoči o razmerama strahota koje su ratovi, bolesti i nemaština doneli u njegov dom, on ni tada ne gubi ne samo duh već ni smisao za humor.

Pa i onda kada kaže: „Sad vidim da nas smrt ne šće, jer nas čekaju grđi jadi“, on je baš tada spreman da povodom svoga zvanja stotinar, koje je dobio od knjaza Nikole prilikom osvajanja Bara, posle svega što je proživeo, sa jednom tako osobenom trezvenošću mirno kaže: „Jadno mi starješinstvo! To će mi mnogo valjati u Grčkoj ja mnim! Reći ću dajte mi višu nadnicu, e ja sam u bojevima vodio stotinu vojniku, a kakvijeh vojnika, kakvijeh zmajeva, bre, Grci, da znate!“ (Matavulj, 2006: 193).

Ostavši bez oca, bez braće, pa i bez devojke koju je pred samu ženidbu pokosila bolest, „iskopane kuće“, posle svega, kao da se ispred njega još jedino isprečio Korintski kanal. Dolazak broda na budvanski dok prekinuo je ovu ispovest stotinara Lakića Mrkova iz Cuca.

Iako je vidno nespretno pomerao, od poslednjeg boja, tu svoju nepokretnu levu ruku, Lakić Mrkov se ipak, zajedno sa drugim iseljenicima iz Crne Gore, popeo na brodsku palubu. Napustio je tako, na neodređeno vreme, svet bez kojeg sebe nije mogao zamisliti, ali u njemu, bio je već toliko uveren, više nije mogao ostati. I priča i njen junak i sam pisac, na samom kraju kao da postaju jedan ton i jedan glas:

„Kad lađa obrne kljun i zaklopota ka jugu, stotinar je stajao na krmi, uprijevši pogled ka Lovćenu. Tako je gledao suznim očima, dokle mu ne izništa vrh planinski, pa onda uzdahnu, prekrsti se i sjede oborene glave“ (Matavulj, 2006: 195).

Da „nije samo pripovedačkom tehnikom isprednjačio u svome vremenu“, kao i tematskim novinama, potvrdio je to Ivo Andrić u tekstu o stogodišnjici rođenja Sime Matavulja, gde je pored tih najvažnijih zasluga za tadašnju srpsku književnost, Andrić posebno ukazao na još jednu:

„On je proširio geografsku osnovicu srpske pripovetke, dotle isključivo balkanske i srednjoevropske, i u nju uneo elemente pomorskog života, mora i svih daljina i mogućnosti koje more čoveku otvara. Novajork, Džibraltar, Kosta od Afrike nisu jedini kontinenti i gradovi koji ulaze u život njegovih lica i daju boju njegovom pričanju. To su 'Indije base' i Krim i Odesa i Suecki kanal. Taj 'prokop Sueckog kanala' npr. ulazi u živote njegovih ličnosti koje učestvuju u njemu fizičkim ili umnim radom, i još dugo posle taj kanal ima stvarnog uticaja na njih i njihove.

Svaka ličnost iz ovih Matavuljevih pripovedaka ima dva života, jedan na kopnu, a drugi, posredno ili neposredno, na moru koje znači široki svet. A njegovi pomorci iseljenici ili putnici po tom širokom svetu dolazili su, po cenu teških iskustava i velikih napora, do novih saznanja o životu, i u svetlosti tih saznanja navikavali se da drugačije posmatraju i prilike u zavičaju koje su ostavili.

Oni su u tuđem i velikom svetu mogli bolje da ocene i oseće zaostalost svoje sredine u kojoj vladaju mnoge predrasude i zastarela podela na vere i društvene grupe. ('Obaška stari zakon, obaška novi', 'seljačka ruka napose, a napose kaputlija'.) Tamo su mogli pre da dođu do saznanja 'da ljude ne bi razdvajali ni vjera ni jezik, ni ostale stvari kad bi ih vezivalo čojstvo'.

Ali oni su isto tako mogli da primete u tom velikom svetu i njegove protivrečnosti, nejednakosti i posledice strašne eksploatacije. Ukravajući se i sami na brod u Đenovi, mogli su da vide hiljade italijanskih emigranata koji idu da traže zaradu

u Južnoj Americi i posmatrajući ih, tu na brodu, da stvaraju svoje zaključke o kapitalističkom poretku: 'Ko nije putovao s njima taj nije poznao ljudsku nevolju u svakom obliku, taj ne može razumjeti težnju za društvenim prevratom'" (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 209–210).

Na koji je način je Simo Matavulj, posebno u svom vremenu, bio „više mediteranski pisac“ od drugih, istakla je i Marija Mitrović u studiji „Geografija i pripovedanje – Matavuljeve priče iz Primorja“: „Nema odista većeg mediteranskog pisca u srpskoj književnosti nego što je Simo Matavulj, kako po svojoj poetici (karnevalska perspektiva, šala, humor, vesele anegdote i živahna atmosfera), tako i terminologiji“ (Mitrović, 2011: 139).

I definitivno venčavajući srpsku prozu sa morem i Mediteranom, Matavulj je i na taj način potvrdio regionalizam kao bitno poetičko obeležje srpskog realizma. Unoseći toliko različite i tako raznovrsne prostore u srpsku književnost, „nikoji naš prozni pisac nije u svom delu tako ujedinio srpski narod“ kao Simo Matavulj, i „toliko proširio geografske i etnografske misli“ (Kašanin, 2004: 132).

5. Rekapitulacija

U XIX veku srpsku prozu i definitivno ozaruje svetlost sunca i mora sa njegovih mediteranskih obala. Osvajajući prostore mediteranskog sveta, srpski putopisci, su osim lepotom mediteranskih krajolika, bili impresionirani i tim višemilenijumskim ukrštajem istorije i geografije na tim obalama. Bile su to najpre statične slike, da bi se tek sa Njegošem i Ljubišom u doživljaju mediteranskog sveta pojavio i taj stvarni svet Mediterana, sa njegovom prepoznatljivom dinamikom i pokretljivošću.

Posle Njegoša, Ljubiša je onaj pisac, koji je u svojoj prozi dao sliku mletačkog, kao razvijenog mediteranskog sveta u opozitnom odnosu na svoje rodne Paštroviće. Ali u tom njegovom stvaralaštvu, inspirisanom rodnim krajem, prvi put srpska književnost dobija i sliku sopstvenog mediteranskog sveta. Sa Ljubišom, prostor Mediterana postaje i neodvojivi deo srpske književnosti i kulture.

U XIX veku srpska književnost dobija odistinskog mediteranskog pisca, Sima Matavulja, u čijem delu imamo i najprepoznatljivije slike Mediterana u srpskoj književnosti. On je znatno proširio „geografsku osnovicu“ srpske književnosti prožetom mediteranskim ambijentom, dajući joj jednu živahnu atmosferu i svoj osobeni mediteranski duh i štimung.

I Njegoš, i Ljubiša, kao Laza Kostić i Simo Matavulj, u svojim delima su posmatrači karnevalskog duha mediteranskih gradova, u kojem je subverzivnost karnevalske slobode izvršila ogroman uticaj na kolektivni identitet primorskih gradova. Taj karnevalski identitet Mediterana i u delima srpskih pisaca prepoznaje se kao najvažniji pečat u doživljaju mediteranskog sveta i grada i tog njegovog vedrog hedonističkog optimizma.

IV. SRPSKA PROZA I MEDITERANSKI SVET

Početak XX veka doneo je i u srpsku književnost novi senzibilitet, kao i novu generaciju srpskih prozaista. Pojava idealističkih i metafizičkih pogleda na svet, jedno osećanje rezignacije i pesimizma, nezadovoljstvo životom, iznedrili su kult subjekta i rezultirali nezadovoljstvom realizmom u književnosti. Nova generacija pisaca i u srpskoj književnosti iznedrila je takozvanu modernu, u kojoj je poseban značaj imala forma, izraz i sklad. U toj novoj generaciji, u okviru srpske moderne, pojavio se Ivo Ćipiko, pisac Dalmacije i Dalmatinske zagore, pisac koji nije raskinuo sa književnošću realizma prožetog lirskim motivima i socijalnim temama. Njegovo delo prožeto je vidnom sklonošću i neskrivenim simpatijama za najobespravljenije u društvu, za one koji se za hleb svakoga dana bore kao za goli život.

Sem Ćipikovog doživljaja mediteranskog sveta, u kojem onako rusovski, priroda ima prednost u odnosu na čoveka i ljude, u XX veku, zahvaljujući Vladanu Desnici, srpska proza je dobila nezaboravnu sliku našeg mediteranskog sveta, datu kroz poznati odnos između urbanog i ruralnog, sa svim njegovim imagološkim varijetetima i posledicama.

1. Ivo Ćipiko

„Dalmatinski otok. Južno sunce koje blešti i sagoreva; loze na obroncima; krošnaste smokve, mrke masline; maestral pod kojim se povijaju čempresi i borovi; u noći 'cviljenje popaca' i svetlucanje kukaca, pored mirišljave 'žestoke trave' na obali; večito šumorenje mora koje zapljuskuje isplakani pesak i grebene, a u visini, u sivom sutonu, galebovi koji kruže nad hridima, a raščešljani oblaci koji klize preko krševitih vrhova. I u tom okviru, večita ljudska tragedija: borba za hleb, borba za ljubav“ (Skerlić, 2000: 144).

Ovakav početak prikaza Jovana Skerlića iz 1904. povodom tek objavljenog romana prvenca Iva Ćipika – *Za kruhom*, možda bi mogao biti početak i skoro svakog teksta o ovom piscu Dalmacije i jednom od značajnih stvaralaca epohe srpske moderne.

Iako u tom prikazu sa temperamentom one Skerlićeve neuvijene arbitrarne određenosti, Ćipikov debitantski roman nije baš najbolje prošao, jedan od najznačajnijih srpskih, književnih istoričara i kritičara, ne samo s početka prošlog veka, u istom tekstu je svrstao Ćipika, zajedno sa Borom Stankovićem, Petrom Kočićem i Veljkom Milićevićem, među tada najmarkantnije nadolazeće pripovedače.

Ovaj „umetnik po instinktu“, kako je za njega govorio Marko Car, kao drugi pripovedač koji se u istoriji srpski književnosti javlja iz Dalmacije, bio je značajno okrenut socijalnoj tematici, čime je inače bio prožet i srpski realizam.

Ali sem socijalnim temama, njegovo delo je bilo prožeto i onom istinskom rusovskom zaljubljenosti u prirodu.

„Pod uticajem naših starijih pripovedača, kod kojih je bilo toliko etnografskog duha, on je opisivao život dalmatinskog seljaka, naročito u Zagorju, život tvrd i mučan, ali u kojem se sačuvalo mnogo starinskog i patrijarhalnog. Ćipiko voli tog seljaka, potomka starih uskoka i hajduka, on je živio sa njime, razume ga i oseća ga, sa ljubavlju ga opisuje, uzima ga u zaštitu, i o njegovom životu piše socijalne, gotovo socijalističke proteste. Ali on je mnogo bolji kao pesnik mora. Pomorac, zaljubljen u more, on ga je više, radije i lepše opisivao no ijedan srpski pripovedač. U svim njegovim pripovetkama ima mnogo mora i svetlosti, i njegovi živi, osećajni,

impresionistički opisi mora, čisti, zračni i svetli, idu u najbolje opise naše književnosti“ (Skerlić, 2006: 402).

Tako je sa Ćipikom, i ne samo njegovim naslovima „Kraj mora“, „Na moru“, „Na dogledu mora“, more i definitivno postalo prostor srpske proze. More je ambijent, sa svim svojim primorskim pejzažima, u kojima nastaju slike iz Ćipikovih priča o slobodnim, nesputanim ljubavima koje u tom dodiru sa morem i suncem, prirodno nastaju.

Njegovo delo je zaista nastalo na tom mitskom sećanju na večno vraćanje izvorima života, na snu o izgubljenom i ponovo pronađenom raju koji je samo moguć u novootkrivenim lepotama uvek i jedino moćne prirode.

Ali more nije samo uokvireni ambijent Ćipikovih pripovesti, ono je nešto poput živog bića, u kojem se oseća „zadah vaseljene“, koje sobom predstavlja „istinsku slobodu, sjaj i dašak života“.

U Ćipikovom stvaralaštvu, da parafraziramo Jovana Dučića, u centru su more, žena i gladovanje. A u Ćipikovom dalmatinskom selu, kao da i nema ničeg drugog, sem tog troje.

Kada je 1899. objavljena prva Ćipikova zbirka pripovetki *Primorske duše*, u hrvatskim književnim i kulturnim krugovima dočekana je kao delo darovitog pisca i nove hrvatske književne zvezde. Ivo Ćipiko je, međutim, odmah, u *Brankovom kolu*, sa određenom indignacijom, izjavio da su pogrešili, jer, on nije hrvatska zvezda već samo srpski pisac.

Poput Meda Pucića, Matije Bana, Valtazara Bogišića, Marka Cara, Ćipiko je bio Srbin – katolik. Iako su njegovi preci bili još rimska vlastela, imali venecijanski grb, čak i svoju lađu u bici kod Lepanta (1571), taj samotnjak naše književnosti, šumar i agronom, iako zapadnog obrazovanja, nije imao previše simpatija za Zapad.

Nije ga čak nikada ni pohodio, a svoje srce, inače sklono zaljubljivanju, i svoju južnjačku maštu, bio je okrenuo ka Istoku. Jer, voleo je tu „krotku mudrost Istoka i njegove zdrave, pune energije i na istočnjački način lenje ljude“.

U svojim zrelim godinama, jednom je čak izjavio da žali što nema dvadesetak godina, i da bi se u tom slučaju poturčio i bio anadolski ili sirijski vojnik, i čuvao stražu na pustim karavanskim putevima.

Ipak, za Ćipika je samo Srbija imala nešto pravo iskonsko i prirodno. Pa i vrata književnosti odškrinuo mu je jedan srpski pisac, poznati realista Janko Veselinović. Iako su Ćipika dovodili u vezu i sa Zolom, i sa Mopasanom, ipak je on čitajući Veselinovićeve pripovetke, stekao dovoljno samopouzdanja, da i sam počne da piše.

U Srbiju je došao 1912, da bi posle primorskih tema i knjiga: *Primorske duše* (Zagreb, 1899); *Sa jadranskih obala* (Mostar, 1900); *Sa ostrva* (Beograd, 1903); *Kraj mora* (Dubrovnik, 1911), nastale njegove slike *Utisci iz rata 1912*, objavljene u Sarajevu 1914. godine.

U svojoj doktorskoj disertaciji „Srpska ratna književnost“ Zoran D. Miladinović, analizirajući ratne brojeve časopisa *Delo*, posebno je istakao Ćipikovu crticu „Zbeg“.

Iako se u neposrednoj blizini vode borbe, u ovom časopisu, štampanom u Nišu, ima manje tekstova o ratnim zbivanjima nego što bi to moglo da se očekuje. Izuzetak je na neki način upravo Ćipikova crtica „Zbeg“, koja svedoči o tadašnjim zbivanjima i stvarnosti Srbije:

„Drum, blatnjav, izriven, isprekrštan kolosecima, duboko u zemlju utisnutim, na ivici iskrzan, propao – beše zakrčen sa četiri reda kola, koja su ga u jednom pravcu rovašila. Teško škripanje raznih vojničkih kola, što brže izmicahu, mešalo se sa cviljenjem rasklimatanih seljačkih taljiga, gaskanjem volova, konja i larmom ljudskih glasova. Iz strategijskih razloga moravska divizija prvoga poziva povlačila se sa položaja i, u povlačenju, beše sobom povodila čitave gomile begunaca, koji nisu želeli na svom pragu da sačekuju neprijatelja“ (Ćipiko, 1915: 7).

U naturalističkim opisima ratnih prizora i strahota, posebno zločina okupatora, Ćipiko naglašeno emotivno prikazuje Anđeliju, mladu ženu vojnika Radoslava i njenu bezuspešnu borbu za život jedinog sina. Ona „uhvati Radu za glavu, pa brižno zaviruje u oči. U svojim rukama oseti detinju klonulost; učini joj se, da joj izmiče iz ruku njegov zamoreni život i da bez njene pomoći ne bi mogao na nogama stajati. Nudi ga mlekom iz bočice, koju celim putem u ruci drži; ali dete odbija nemoćnim kretom glave. Njegovi očnji kapci pomodriše, a duge trepavice teško padaju na pomućene plave oči i odrvene le ruke ne mogu da se u majčinim zagreju. Majka mu greje svojim dahom i usta i oči i čelo, i ne pušta njegove ruke iz svojih. Htela bi da mu svojom snagom povрати zdravlje... život. Ali sve uzaman“ (Ćipiko, 1915: 10)-

„Zbeg“ je svakako jedno od najboljih ostvarenja Iva Ćipika iz ratnog perioda, koje pokazuje zašto se on toliko, kako je sam govorio, „zaneo“ i postao Srbinom. „Zbeg“ odlikuje lirski naracija, realističnost slika sa njihovim tragičnim i dramskim intenzitetom. Ali on nosi i jasnu antiratnu poruku.

Iz tog vremena, posebno zapažena bila je i Ćipikova reportaža o Kumanovskoj bici, objavljena u beogradskoj *Politici* od 20 i 21. novembra 1912: „Sviće! Po uzvišicama ... naziru se turski položaji... Odjednom kao pobesneli vulkan, srpska artiljerija riga ubojitu vatru, proždire, lomi, goni... Zakriljena tom paklenom vatrom, srpska pešadija odmereno, hladno nastavi da nastupa... A iz jesenje sive magle i kiše pomalja se Drinska divizija. Talasaju se gomile srpskih vojnika, u sivim odelima, i sa maglom stapaju se u jednu sivu suru boju – suru kao nepobedive litice vekovnih planina.“

Po završetku balkanskih ratova, za vreme Prvog svetskog rata, Ćipiko prati srpsku vojsku i u izgnanstvo. To prihvatanje tragične sudbine srpskog naroda kao svoje, i najzad, to visoko mesto u istoriji srpske književnosti, kao značajnog lirskog i socijalnog impresioniste i moderniste, Ivu Ćipiku, izgleda da, bar u rodnom kraju, nikada neće biti zaboravljeno. Čak je možda najveći arbitar ne samo književne „elegancije“, posebno za doba Titove Jugoslavije, Miroslav Krleža, imao za potrebu da se, doduše u svojim *Marginalijama*, posebno ustremi na to Ćipikovo srpstvo.

Kako je sunce velikih nada i očekivanja već davno zašlo iza horizonta južnoslovenskih integracija, popularni Fric je i snagom i intenzitetom koju su nekada imali i mladi levičari, ali i davnašnji frankovci, još jednom, onako strastveno krležijanski „pokopao“ već odavno upokojenog Ćipika: „Treba znati da taj setebandijere trogiranski Raguzeo, Dalmata, Samosrbin, dvorska budala, agentprovokator, talijanaš i odrod, starčevićevski apostata, kameleon po narudžbi, a nikako hrvatski književnik“ (nav. prema Lompar, 2015: 162).

Na stranu to što su kod Miroslava Krleže Srbi katolici imali poznati i „zaslužan“ tretman. Pa je tako i Ivo Vojnović u toj poznatoj Krležinoj retorici bio nazivan „knezom od Užica“.

Za tih sedam zastava koje se stavljaju na račun karaktera Iva Ćipika, zaslužna je u stvari samo ona jedna – srpska trobojka. I reči koje sam Ćipiko svojedobno izrekao: „Zanesoh se i postah Srbinom“.

Ponegde se ove reči Miroslava Krležę, verovatno kao posledica tada poznate „hronične zime hrvatskog nezadovoljstva“, danas dodatno razumevaju i kao neka vrsta onog kontinentalnog neprihvatanja suštine Mediterana i mediteranskog pogleda na svet, koji se iz *mitteleuropске* perspektive doživljavao kao nepredvidivi Orijent.

Jer, na Mediteranu se oduvek život doživljavao kao zbir nužnih kompromisa. I gde na kraju, i pored svega, sve tako brojne razlike i različitosti, ipak opstaju u jednoj mediteranskoj jedinstvenosti bez jedinstva.

Sam Ćipiko, rođen je u Kaštel Novom, između Splita i Trogira, gde je i proveo poslednje godine života. Bio je potomak poznate patricijske trogirске porodice koja, prema Ćipikovim rečima, predstavlja jednu granu poznate istoimene rimske patricijske porodice *Cippico*, u kojoj se rodio i poznati novolatinski pisac i humanist Koriolan Ćipiko (Coriolanus Ceppio) iz XV veka.

U Palači Ćipiko, u kojoj se Ivo 1869. rodio, odrastao, da bi 1923, u toj istoj kući i napustio ovaj svet, pronađen je sredinom XVI veka fragment „Trimalhionove gozbe“, koji je ostao i jedini sačuvani, iz izgubljenog Petronijevog romana *Satirikon*.

Ćipiko je započeo svoje školovanje u franjevačkoj gimnaziji u Sinju, potom je prešao u Split, da bi šumarstvo učio u Križevcima. U fratarskom „sjemeništu“ u Sinju, gde mu je teško pao taj način života, strogost i disciplina toliko udaljeni od prirodnog i stvarnog života, Ćipiko je dobio prvi podsticaj za ljubav prema Srbiji i jugoslovenskom ujedinjenju. Naime, jedan od fratara koji su ga podučavali bio je jugoslovenski rodoljub i istinski ljubitelj književnosti. On je svakako zaslužan za buduću književnu karijeru Iva Ćipika, jer mu je prvi pribavio knjige narodnih pesama i srpskih pripovedača.

Ćipiko je službovao po dalmatinskim gradovima, a za vreme balkanskih ratova bio je novinski dopisnik iz Sarajeva, Kumanova i Skoplja. Početak Velikog rata dočekaо je u Carigradu. Tada je i uzeo srpsko državljanstvo, da bi zbog toga, kasnije u Zagrebu dobio epitet „veleizdajnika“. Za vreme Prvog svetskog rata, izveštavaо iz Grčke, Italije i Francuske. Potom je napisao *Utiske iz rata*, *Iz ratnih dana*, *Iz solunskih borbi*. Po stvaranju prve jugoslovenske države i kraljevine, u Beogradu je postavljen za inspektora šuma.

Sve to što je prošao zajedno sa srpskim oslobodiocima, tim „divovima iz bajke“, kako su nazvani u jednoj slavnom novinskom tekstu povodom proboja Solunskog

fronta, prirodno je učvrstilo Iva Ćipika u stavu i uverenju, prema kojem je uvek insistirao da ga smatraju isključivo srpskim piscem.

Očigledno je da je najveći deo njegovog pripovedačkog književnog opusa inspirisan i nastao njegovim boravcima na Braču i Hvaru, u Makarskoj, Kotoru, Kninu i Vrlici.

Njegova svakako najvažnija knjiga *Pauci* (1909), roman je o sudbini Rada Smiljanića, tog večitog dužnika i toj žrtvi pauka, parazitske gospode koja živeći od tuđega rada, pletući te svoje zelenaške i lihvarske mreže, zapravo bez milosti uništavaju pojedince, nanoseći tako nenadoknadive štete svetu oko sebe.

Danas, ceo vek nakon nastanka književnog opusa Iva Ćipika, koji predstavlja važan doprinos tadašnjoj socijalnoj literaturi i ondašnjem naturalizmu, više je nego jasno, da je on i značajni pisac mediteranskog sveta u srpskoj književnosti. Jer, u svom pripovedačkom opusu, tadašnjoj agresivnoj civilizaciji i ondašnjem modernom društvu, Ćipiko je suprotstavio, i to baš ambijentu rodnog Mediterana, jedan panteistički doživljaj čovekovog sklada sa prirodom i svetom.

Već u njegovom prvom romanu, *Za kruhom*, Ivo Polić, glavni junak, kao neka vrsta piščevog alter ega, iako mlad ali već „umoran“ od grada i civilizacije, možda više od onoga što oni zajedno nose, sve to napušta i vraća se na more. Upravo onako kako je i sam Ćipiko, poput svog junaka, ostavio razvijeni urbani svet i najveći deo svog života posvetio moru i šumama. Ostajući u pretežnom delu svog života rusooovski zagledan u prirodu, u svoju sudbinu koja se uglavnom ogledala u moru pokraj Dalmacije i Boke.

Ivo Polić, njegov junak, vratio se iz grada, i u rodnom kraju ponovo otkrio svoje nagone za onaj najzdraviji, prirodni život, lišen nebrojenih urbanih iskušenja i marifetluka koji razaraju sve ono što je genetski predestinirano kao dobro u čoveku. Međutim, s druge strane, taj nagoni život koji se od pamtiveka tako odvija u rodnom kraju, otkriva i svu surovost egzistencijalnih uslova u primorskim selima. Uslovi koji lako dovode primorske seljake čak i do prosjačkog štapa, tako da to postaju pečalbarski predeli, odakle se stalno regrutuju iseljenici za Južnu i Severnu Ameriku.

Ali onim što je Ćipiko zaista zaplavio srpsku književnost, to je more. Jer, već je bilo mora u srpskoj književnosti, ali ono nikada do tada, kao sa Ćipikom nije postalo tako živo. To je more, koje je kao neko biće, u kojem pulsira cela vasiona. To je ono što se osetilo u pripovetkama Iva Ćipika, tog istinskog pisca mora i istinskog Dalmatinca

koji more tako direktno oseća, ta njegova beskonačnost koja se nikada i do kraja ne može znati. Taj nagon za morem je poput onih osnovnih nagona za životom. Oni su nerazdvojni u Ćipika, koji pored te panteističke osećajnosti, u svom stvaralaštvu pokazuje i osetljivost na tembre ondašnjeg književnog modernizma.

Ćipikovo shvatanje ljubavi

Nasušnu borbu za opstanak i hleb, prati i ista takva borba za ljubav. Ivo Polić u romanu *Za kruhom* sreće Kate, devojkicu čiji je momak otišao u Ameriku. Čak i kada postaje Ivova devojkica, Kate ne zaboravlja Marka. Čak i u svežini letnje noći, kako zna biti u tamnoj dubini maslinjaka, na Ivovo pitanje da li još voli Marka, Kate bez promišljanja odgovara: „Dok budem živa“.

A onda sledi objašnjenje čiju razumnost i racionalnost treba svakako tražiti u dinamičnim promenama života koji se odvija na Mediteranu, koje „pohode“ sve slojeve stanovništva bez obzira na društveni status i ekonomsku moć.

Kate je na neki način tipična devojkica patrijarhalne zajednice kojoj je odanost porodici i crkvi predstavlja njene temelje. Ali iako ne samo da nema formalno obrazovanje, to je ne sprečava da otvoreno kaže ono što misli o najvažnijim životnim stvarima, kao i o samoj ljubavi:

„Ne mogu živeti bez ljubavi! a govore da je to sramota za divojku... Ča to hoće reći?“

Ivo gleda u njeno, noću zakriljeno lice i časom promišlja o njenoj prirodi, pa je upita: 'Je li te Marko volio kao ti njega?'

'Zar ja znam... On nije govorio ka vi... I na sami malo smo se sastavali.' – Pa diže glavu i pogleda u Ivu: 'Uvik mi se činilo, kad bi ga vidila, da mi jema ništa velika reći, a nigda te velike riči nisam dočekala... A puno sam žudila; i to me mori... A poznajete li ga vi?'

'Poznam, lijep mladić!'

'Nosio je u sebi ništo teška; na oko bija kao tromast – prosljedji Kate, očito voljom da o njemu priča. – I zamišljen je bio... Držao bi me za ruku, pa bi se nikud zagleda... Ja bi mu čagod govorila, a on ka da me ne čuje... zadnji čas, prvo rastanka

iznenada, jače bi mi stiskao ruku, osičeno ka sikirom, reka bi mi nekoliko reči. Ajme! Te zadnje riči – te riči prodrle mi ko strila u srce... I sada kada ih se sitim, lipo im čujem glas... Čini mi se da ga vidim, onako, umorna, teško pred sobom, zapanjuje me njegov muški zadah... i onda nisam gospodarica od svoga života... Ma pustite! – stid me je’, prekide djevojka govor.

’A da si s njime začela?’ upita Ivo prosto.

’Bilo bi bolje... Ne bi me ostavio...’

’A zašto dolaziš?’

’Ostavite!’, prekide ga ona... ’Mučila sam se svakako... Mišlju sam grišila, dok niste vi navalili... I onda sam mislila na nj...’

’I nije ti žao?’

’Ne!’ odgovori ona odlučno, i prisloni glavu na nj. ’Puklo mi je pred očima: Zašto da gine moja mladost? Komu je od toga korist?’

’A kako žive druge djevojke?’

’Ne znam ja... Nimaju potrebu od čovika. Jema ih, pa ne misle drugo nego za jije i spanje... Mlaka im je krv... A meni je nikako potriba da mi čovik zapovida...’

Iznebuha lahor s brda zatrese lagano grane, i s mirisom letnje noći nosi sobom svježi šapat zvukova; dotače im se kosa i lica; prođe pored njih i požuri k moru, da se na njemu ojača i zastruji jačim životom“ (nav. prema Skerlić, 2000: 146–147).

Ljubav u Ćipikovim pripovetkama, pričama i romanima kao da je relaksirana od velikih moralnih opterećenja. Sve kao da je zasnovano pre svega na nagonu, a osećaj krivice ili bilo kakva sentimentalnost, ostaju u drugom planu.

I u pripovesti „Preljub“ takve relaksiranosti kao da ima još više. Cveta je žena koja se nalazi između svog zakonitog muža Ilije i komšije, plemenika i prezimenjaka Pavla Orlića. Iako nigde nema eksplicitnih napomena, očito je da se sve odvija u nekom od sela Dalmatinske Zagore. Na to ne ukazuje samo prezime glavnih junaka, već i neki posredni detalji u samoj priči, kao na primer, da jedan od junaka tuži svog rođaka sudu, za preljubu. Junaci i ove Ćipikove priče, našavši se između starog morala i novog vremena, tu negde nadomak mora žive, pre svega, u skladu sa vremenom i svetom, na koje utiču i more i sunce. I sve što more i sunce donose.

Kritičari su Ćipikovim likovima često zamerili neskrivenu moralnu atrofiju, pa i Cveti koja se „Preljubu“ našla između muža i ljubavnika. Poput mnogih Ćipikovih

junaka, ona živi i preživljava u tom trouglu, prepuštajući se i oslanjajući, ponajviše, ako ne i isključivo, na svoj instinkt. Čipikovom seljaku pamet lako uzima novac, ali tu je i vino, kao i žena. Tako da je i ovaj, njegov seljak, iz najmanje ta tri razloga, uvek veoma blizu nekog zločina. Ali u ovoj pripovesti događaji u jednom trenutku poprimaju i pomalo neočekivan sled. Jer, prevareni, nagluvi muž (kao da ovo drugo treba da podrazumeva izvesnu predestiniranost za ono prvo) ne samo da vezuje ljubavnika svoje žene za vrata svoje kuće, već takvog, razotkrivenog i osramoćenog, šalje na sud i u zatvor.

Međutim, niko se od ovih protagonista ovog „trougla“ ne oseća preterano povređenim, a zbog toga, ni mnogo uniženim. Čak na samom kraju, pošto je odslužio kaznu, Pavle Orlić u krčmi sreće Cvetu i Iliju. A onda, posle vina, zajedno kreću ka selu:

„A Pavao pijan tetura se cestom; na mahove zastaje i pita ih kao u čudu – Što je, Cvijeta, tebi i Iliji? ... šalili se, pa što je u tome zla; onako to drugdje dođe – nastavlja isprekidano – čovjeka ponese um, pa ne može da izdrži... Takav je čovjek... baš kao vrijeme, vidiš, juče je duvala južina, a danas struji sjeverac... Nije to, bolan, bilo iz inada, ne dao Bog! Ne bi’ja, Ilija, to učinio ni najgrđem dušmaninu, a kamo svome komšiji... suvezniku...“ (Čipiko, s. d. II: 102).

I sam kraj „Preljuba“ liči na plovidbu barke koja lebdeći na talasima nevremena, ipak pronalazi put do zakrite i mirne luke:

„Bilo pa prošlo, je li?”

’Ne spominji mi već, čuvaću ga se, očiju mi, kao naleta... Sramota radi djece...’

’I radi mene, Cvijeta’ – opazi on, i upilji očima u nju, pa ponovi: ’I radi mene! ... Što ti vali kod mene? Sve ti je u rukama: tvoje je kao i moje! ... A, da zaboravih te pitati: jesi li davno s njime...’

’Pusti to... Ajdemo; noć je’ – i u hodu priljubi se bolje uza nj.

’Ajdemo!’ – pretrže misli Ilija. ’Studeno je, naložićeš dobru vatru, ogrijaćemo se i odmoriti zajedno. Ajdemo – noć je!’“ (Čipiko, s. d. II: 103).

Odbrana, apologija te nesputane ljubavi u tom slobodnom beskraju čipikovske prirode, ostvarena je u njegovoj možda i najosobenijoj pripovesti „Antica“. A ta osobenost je, pre svega, u sudbini i ličnosti Antice. Pa i „začudenost“ pisca glavnom junakinjom, koja se oseća tokom celog pripovedanja, bez sumnje nosi sve vreme ovu

Ćipikovu pripovetku. Jer, ne maknuvši se, ni korak ne napravivši sa tog svog malog ostrva, u stvari više jednog pravog školja (od italijanskog *scoglio*, što znači vrh stene koji izranja iz vode), ostala je sudbinski vezana za taj svoj ograničeni prostor sa nešto zemlje i beskrajna mora. Živeći sve vreme kao čobanica, u jednoj potleušici koja se naslanjala na zid nekadašnjeg fratarskog manastira.

„Od utisaka iz djetinjstva, iz prividno jednoličnoga života na školju, poslije s nasladom sjećaše se Antica jedino djetinjih sastanaka. Jezivo ih je tražila po zaklonjenim uvalicama i svugdje gdje je stigla, kad je za stokom u pašu išla; a primirila bi se, tek kad našla koje mlado čobanče na osami, željno društva kao i ona; sjela bi uza nj i časom se s njim upoznala. Pletući bječve dugo bi pjevala na sav glas, osmjehivala se čobančetu i gledala u zanjihalu se pučinu; a vjetar joj razmiče kosu i nosi djetinji glas u pusti prostor. U ljeto bi, čobanče po običaju, po žalu golo skakalo i kupalo bi se. Tada, gledajući ga, ona bi se izula, podigla skute, i zagazila na plitko. Iza prvih riječi upoznalo bi se njih dvoje. Što se tek slučajno na školju nađoše, pa bi po škrapama i hridima, i u sitnome pijesku, tražili školjke i parali čupke, i onako sirove i mokre zubima hrskali i s morem ih ispijali. A poslije, kada sunce jače upali i golo čobanče tako prožiže, da mu kožu na leđima peče, zaklonili bi se među hridi, uživajući u blagome hladu na vlažnome žalu, ispruženi nogama u more, a mokre glave im se tiču. I onako isprani, osuti posolicom, mirišući na morsku svježinu, uz vječito krkoćenje valića, igrali bi se „muža i žene“ (Ćipiko, s. d. I: 311).

Antica je na svom školju jedino i stalno vezana za more, sunce, gde jedino težačkim radom osigurava svoj životni opstanak. Sve drugo, pa i muškarci koji se pojavljuju na ovom školju tako su nestalni i prolazni. Čak i oni, kao Marko, koji bi hteo da se skraši sa Anticom na ovom školju.

„Koliko se puta zaželjela čovjeka, koliko je puta čeznula za tolikim mornarima i ribarima, koje sretala po pustome školju, i s kojim bi se tako brzo upoznala! Kad bi razgovarala s kojim od njih, koliko je puta mislila na malu kućicu do mora, u njoj naći se s kojim od njih, proživjeti vijek, – a te želje još jače osjetila bi, kad bi morala da prigne glavu pod tuđu zapovijed, kad bi morala da sluša gospodara i preko svoje volje. Dobro je osjećala da Marko za njom pristaje, opazila je njegov pogled na sebi, i njegovu zavist, kad bi s drugim razgovarala. Ali baš njega ona je najmanje tražila; lijepo je

osjećala, da joj je sve jedno hoće li se s njim sresti. Da je onaj potraži, što je izdaleka... što se s njim upoznala! – Ali ko zna gdje je on sada?“ (Ćipiko, s. d. I: 315).

Markovu nameru da se njom oženi Antica prihvata tako kao da zapravo i nema nikakvog načina da se tome odupre, da se sve to zaustavi. I sam crkveni obred, i sve u vezi sa tim brakom, samo joj učiniše da se odmah zapita: zašto se tog dana i zatekla na tom mestu?

U njoj su se rodile i neke unutarnje sile koje su gonile da se oslobodi te nametnute joj volje. U tom trenu obuzdavala je sebe poslednjim snagama, misleći na nepregledno plavetnilo morske pučine i slobodu koju ona donosi, i koje može samo da oseti na svom školju.

„Ali u najljepši čas pretrže svoje misli, i nastoji da sebe svlada. Silom hoće da podvrgne svoju slobodnu volju, u ovom odlučnom času, navici; saziva u pomoć sve ono što je čula o težini i svetosti braka – ali nikako ne može da se snađe. A kada pogleda okolo sebe, u sakupljenu djecu i žene, čisto se zasrami. I onako zastiđenoj i smetenoj, besvjesno učini joj se da je ovo danas sitno i smiješno, čisto odvratno, prama čistoti osjećaja koji joj toliko puta izbiše u samoći, ispred prostrane pučine, po kojoj lagano plovi barka i nosi u nepoznati kraj onoga mornara, što ga je ona, juče, žedna do sita vodom napojila“ (Ćipiko, s. d. I: 322).

Iako nikada ne napušta školj, ne videvši „ni velikoga sveta ni njegovoga veka“, Ćipikovoju junakinji ne samo da ne nedostaju velike egzistencijalne drame, već njihov intenzitet, ona doživljava svakodnevno, kao da se njen svaki dan ne odigrava samo i baš na tom pustom ostrvcu.

I taj brak u koji je tako protiv svoje volje ušla, umesto da ih zbliži, vremenom je Anticu još više sputao i udaljio od Marka. Najbolje se osećala kada bi ostajala sama, s decom, kod kuće, kada gleda u pučinu, priseća se mladih i slobodnih dana. Posebno kada je obujmi lahorna prijatnost maestrala.

„Maestral nosi sobom svježinu, život – i ona osjeti u sebi životnu slast; htela bi požuriti dolje k ribarima, ali se boji svojega čovjeka, – njega se boji, koji joj je mladost i život zarobio, a ništa joj zato u zamjenu nije dao“ (Ćipiko, s. d. I: 336).

Jedini trenutak kada joj je Marko bio iznad svega, i iznad svih, bio je onaj kada je osetila iskonski strah žene koja gubi oca svoje dece.

„Antica, gonjena jezivim strahovanjem i crnom slutnjom, koju oluja povećava, ide naprijed; no dospjevši na krajnji rat školja, nema kud dalje – ustavi se; vjetar je udara sa svih strana i zameće sa laganim joj odijelom, dvoje djece čvrsto je drže za skute, a uokolo nje okupilo se društvo. Svima se na licu vidi zebnja i briga, svi su prožeti jednom mišlju – naslućuju nesreću i već je očima gledaju“ (Ćipiko, s. d. I: 338).

Ćipikova senzibilnost za primarna ljudska osećanja, ona koja su bliska osnovnim i prirodnim životnim instinktima, posebno dolazi do izražaja kada Anticu suoči sa tragičnim krajem njenog muža.

„Antica malo po malo razabire se, kao da su joj svićanje i sunce donijeli mir. I sama se čudi kako se to sa njom moglo dogoditi; dok je oluja bješnjela i dok je gledala u napadnuti čamac, trgala je briga i bol za svojim čovjekom; poslije u noći morijaše je sumnja što se s njim dogodilo, a sada, kada ga gleda pred sobom mrtva, ispružena na žalo – između morske lažine nanese od noćasnje oluje, – eto se primirila i ne može da misli na njegovu nesreću, već joj misli i nehotice skreću drugamo. Pade joj na pamet ono nejači, što je predala ženi staroga ribara, a sa zebnjom i strahovanjem sjeća se djeteta od sise, što je u kući u zipci ostalo; – i sve upornije ta je briga zaokuplja, pa želi da se čim prvo kući povрати. I htjede da svoju misao ljudima izreče, no pogledavši na mrca zastidje se i ne progovori“ (Ćipiko, s. d. I: 344).

I sve što je prethodnih sati prolazilo kroz njenu glavu, sva ta noćasnja strava, zebnja, tuga, kao da su joj sada, kada je smrt nastupila neporecivo i neopozivo, ipak doneli spokojstvo. Ona ipak nije ganuta prazninom nastalom posle Markove smrti, jer Antica baš u tome trenu svoje misli ponovo okreće životu – gladnom detetu koje kod kuće ostavila, i koje sada sigurno plače za majkom, za njenim mlekom. Tako Antica gledajući u mrtvoga Marka, u stvari više misli na svoje nejako čedo:

„A Marko leži na vlažnu žalu, nepomičan, moker; zrake sunčeve kao da hoće da ga isušе, ugriju; pred njim je noćasnjom olujom osvježena, vedra, prostrana pučina; igra se u sjaju; šapatljiva, dahće, kao da u sebi nosi sijaset života – pučina što je i njega othranila, kojoj je vjerovao, s kojom je živio, i koja mu je odjednom život odnijela, – a sada mirna, spokojna, puna života, bezazleno kao nasmijano čedo u suncu igra se ... Antica pogleda u otvorenu pučinu, po kojoj lagano sušeći jedra, lađe mile: jače osjeti u sebi volju za životom i volju da čim prvo svoje dijete vidi, da mu gladnu pruži svoje

grudi, da ga nadoji – i očima i sviješću zahvati, ujedanput, cio njezin školj... “ (Ćipiko, s. d. I: 345).

Ćudljivost mora, njegova osobina da se očas iz slika idiličnog plavetnila pretvori u neman koja guta ljude, barke i brodice, pa čak i brodove, u ovoj Ćipikovoj noveli je povod na kojem se odvija priča o jednoj izuzetnoj ženi koja se sa životom nosi kao pomorac sa ćudljivim morem. Prihvatajući, tu prirodnu ćudljivost, onako fatalistički, bez ostatka, ali i bez uzmaca.

I kompoziciono, ova Ćipikova novela se razlikuje od drugih. Jer, pred sam kraj, kada kao da je već glavna priča o Antici i ispričana, sad se već pred ostarelom glavnom junakinjom pojavljuje i sam pisac, ne krijući istinsko uzbuđenje što je upoznao tako jedinstvenu i neobičnu ličnost.

Nju, koju ribari nazivaju majkom tog školja, najbolje odslikava rečenica koju je o sebi izrekla: „kako je da je, živjela sam na svoj način, svojom voljom, i ne kajem se... a da sam druge slušala, bilo bi kao i prvo, dok je Marko bio živ... ma sve jedno“ (Ćipiko, s. d. I: 349).

Dok prati i istražuje Anticinu sudbinu, kojoj se toliko toga dogodilo u životu, iako praktično, sem u retkim prilikama, nije ni mrdala iz osamljenosti školja i razvalina starog manastira u kojem je živjela, Ćipiko oslikava i daje atmosferu Mediterana, na način koji ga čini jednim od najznačajnijih mediteranskih pisaca srpske književnosti:

„Pučina oživjela, modri se živo, a na njoj igra sunce; borovi uokolo izbijaju jake zvukove pune života, veselja, i nad našim glavama prolijeću u vedri prostor... A školj valovi, pjenušeći se, oivičiše čistim, bjelim porubom... Sjedeći pod borovima, istinski osjećam svježinu života, a u pameti od svih utisaka na manastira ostadoše mi živo usječene oči zarobljena magareta. Pomislih: koliko mora da čezne za svijetlim prostorom i slobodom!“ (Ćipiko, s. d. I: 352).

A kada u toj atmosferi osamljenosti i tuge nadnete nad iskonskom, morskom lepotom oko školja, pisac upita Anticu: „Kako ste mogli tako veselo provesti dane iza muževljeve smrti?“ Taj „polemičan“, ali u isti mah i tako logičan pokušaj da se ovim pitanjem uspostavi neka vrsta smislenog i realističnog u Anticinom životu, prosto je na mah nestalo u njenom ne časeći časa odgovoru, koji je po meri te neobične žene, ali nečega što je po meri sveta Mediterana. A taj odgovor je bio: „Ako ćete da vam pravo rečem, od tada i znam što je život“ (Ćipiko, s. d. I: 352).

I dok Antica sa nekom odrešitom smirenošću i razumnošću objašnjava da je i pored sedmoro dece, i borbe da ih podigne, poput lastavice, koju na kraju ostavljaju mladi, na kraju i ostala sama, pisac razmišlja o tom njenom osnovnom egzistencijalnom stavu koji podrazumeva prihvatanje osnovne sile života, kojoj je sve, sem smrti, „tako sitno i smiješno“. Zato je i kraj ove novele prožet divljenjem prema njenoj junakinji, njenom životu i svetu u kojem je taj život, uprkos svemu, ipak, u nekoj istinskoj prirodnosti i skladu, provela:

„Izlazeći iz uvale u otvorenu pučinu, požalih što ostavljam školj, a još više žaljah što se po svoj prilici rastajem za uvijek sa starom Anticom. Što je to što me tako uz nju veže? Ne mogu sebi da odgovorim: samo znam da je moje oči traže, da je posljednji put pozdravim. Mašem joj šeširem, a ona mi odvrća bijelom maramom“ (Ćipiko, s. d. I: 356).

Sudbina te žene, koja je čitav život provela na jednom malom ostrvu, a doživela ga u svoj njegovoj dramatičnoj pa i tragičnoj intenzivnosti, kao da je plovila nebrojenim morima i svetovima, duboko je kosnula pisca i u njemu izazvala iskreno ushićenje, pa i divljenje. I zato poslednjom slikom koju on još vidi, dominiraju ona i jedan bor, sada jedno pored drugog: „Gledam je prislonjenu uz bor samac, na udaru vjetra, raskidanih grana, posrnuo, – a pred njom na vrućemu žalu ribareva djeca, progorgjela kao zemlja od sunca, skaču i usrcu u valove; – i sve je gledam onako prislonjenu uz onaj bor samac, dok čamac veselo ne zaplovi u svježi maestral, na otvorenu pučinu“ (Ćipiko, s. d. I: 356).

Tako upečatljive slike mora, i opise svog, sopstvenog Mediterana, i najčistijih emocija koje donosi život pokraj mora, kao i slike prirode koje kao da su i važnije od samih događaja koji se u tom ambijentu zbivaju, prvi put u srpsku prozu, u skladu sa svojim osamljeničkim pogledom na život i umetnost, donosi Dalmatinac, Srbin a katolik, Ivo Ćipiko.

Toposi fenomenologije Mediterana u prozi Iva Ćipika

Ljubav i more nadahnuli su prozu Iva Ćipika. Ljubav, kao nasušna čovekova potreba i neuporedivo najvažniji egzistencijalni odnos u ljudskome svetu. Ali kod

Ćipika, kao da je ljubav prema moru, ona, kojoj niko i ništa, pa ni drugi ljudi zaista više ništa ne mogu.

U priči „U strasnu nedelju“, jedan Ćipikov junak, paron Zorzi za vreme juga, poznatog i tako karakterističnog vetra za Mediteran, omamljen „fjakom“, priseća se nekih ranijih juga:

„Jugo je duvalo, kada je on za mladih dana plovio širokom morskou pučinou kao paron barka 'Santa Lucia'. I sada dolaze mu pred oči krajevi kuda je prolazio: grdna ostrva i oštri školji, što kao nemani ležahu na uskolebanoj pučini o koje se silom talasi lome, i zadrtili pusti rati, oko čijih bijelih vlažnih žala pjene se valovi, jureći u mirne zaklonice da opočinu“ (Ćipiko, s. d. II: 12).

Jugo, taj vetar koji toliko utiče na ljudsku psihu, da je još u rimskim zakonicima, uziman i kao olakšavajuća okolnost i za najveće zločine, svog parnjaka ima u olujno besnom, pre svega zimskom vetru – buri, kojeg na Crnogorskom primorju nazivaju sjever. Veruje se da koliko god jugo probudi sve nemire i dijabolično u čoveku, toliko bura, ma koliko snažna i hladna bila, donosi spas od južine, kiša i nevremena koje je jugo doneo. Bura donosi svežinu i spas od vlage koja zna od jeseni do proleća da skoli mnoge kuće na Mediteranu. Pisac mora i Mediterana kakav je Ivo Ćipiko, sliku bure je dao na nekoliko mesta u svojoj prozi, ali nigde tako kao u noveli „Na dogledu mora“:

„Noću i sutradan jutro je jače besnilo. Rano u jutro neko iz sela ugledao je u moru oko rata ostatak nastradalog broda. Časom prosu se selom i o tome glas, pa čeljad požuri s konopcima i dugim kocima k moru. I Marko je među njima, gleda pomamne valove, da što uoči, što vredi, da kraju privede. Nekoje ženskinje zaklonile se iza crkvice, a ljudi se poređali, ispod hridi, na žalu, dokle valovi ne dopiru. Po podne mislilo se, da će vetar popustiti – pa ljudi čekaju; u moru videće se stvari bolje, ali sve zaman, vetar ne prestaje, već se jače napinje. I ne čuje se već žamor zatresenih maslinovih grana, ni osobiti zvuk morskih borova – sve se slilo u silnu huku, što besni prostorom, samo iz te huke izdvaja se jednolično kotrljanje peska, što ga valovi, pred sobom i za sobom silom po drazi navlače. I kako se talasi po moru gone, onako nebom ne stižući se lete oblaci, a sene, kao poplašene nemani, srću po golim visovima i pustim ratima zadrtili u more“ (Ćipiko, s. d. II: 136–137).

I te impresivne slike pobesnele prirode i to na jednom od njenih prostora koje najljepše zamišljati, a kamoli doživeti, tamo pored mora, kao da podstiču sumnju i strah, bivajući tako inspirativna za duh razmišljanja i samoposmatranja:

„Marko gleda borbu talasa sa hridima – gleda kako besne zapenjeni valovi, i nemilosrdno, besvesno nasrću i, pršteći se o hridi, nemoćno se natrag vraćaju, gubeć se u drugim, u pomoć nadošlim, da nastave neprekidnu, ljutu borbu – i zaglušen hukom i opojen tom borbom, njegova misao, kao nasrtljivi galeb, izdvaja se i zanosi, daleko i visoko“ (Ćipiko, s. d. II: 136–137).

I priča „U jesenjem suncu“ koja slavi zlatno žutu svetlost jesenjeg sunca, onog koje samo što nije zamaklo u preteću zimu, počinje jednim tipično ćipikovskim pasusom, od kojeg se i čitalac odmah bolje oseća: „Probudio sam se misleći da kiša pada, jer je posljednjih dana obično padala. Ali kad rastvorih prozore, snop meke, treptave svjetlosti sinu mi ravno u lice. Časom zagledah se u sunce i u pučinu pa, posmatrajući, oko mi se zaustavi na nizu mrkih hridi u moru pored krševite obale zaklonjene primorske varoši“ (Ćipiko, s. d. II: 23).

Ova priča inspirisana pišćevim boravkom u Boki Kotorskoj, koja daje jedan vanredni opis osunčane pučine ispred vrata Boke, da li zbog njenog sjaja koja se reflektuje na bokeške gradove i naselja, pa, naravno, i na ljude, u tom estetski tako povlaštenom prostoru, svoje finale dobija u jednoj pravoj ćipikovskoj erotskoj završnici.

I ljubav na mah, koju je to blještavilo mora i sunca tako lako preokrenulo, i sve te životne oker nijanse jedne zrele i tople jeseni u Boki, na kraju se utapaju i nestaju u jednoj nadrealnoj slici: „Pa dugo i dugo u suncu vidim samo nju i njezin osmeh, koji joj se u tamnim očima odrazuje, osmeh krcat čežnje, tuge i – naslućene strasti“ (Ćipiko, s. d. II: 27).

U noveli „Otrgnuti život“, mladić i devojka, kao glavni junaci napuštajući selo, prolazeći kroz maslinjake i napuštene vinograde, stižu na jedno mesto koje je za Ćipika spisateljski izazov prvoga reda. I ujedno zgodna prilika da slike svog detinjstva, u kojima on neprolazno uživa, podari i svojim čitaocima:

„Dojure u dolac, na baštinu i spremaju se na posao. Jelica povede kozu, koju je vodila za sobom na uzici, na ledini i priveza je za smokvu. On pako namjesti se uz zid svoga vinograda, i ne htjede da prvi započne radnju, kao da najprije želi sit se nagledati. Međutim, ona se na oko i ne osvrće na nj; prisloni se uz gomilu u svome sadu i časom

odmara se. Docem još vlada mrtvi hlad. Gore poviše, na mjestima, lijepo se provlači magla niže ruba prodola; no malo po malo sunčana svjetlost nadjačava, i pramenovi magle, dok se primakoše suncu, prelijevaju se u mekim i sjajnim bojama. A dalje po ravnoj visočini u vedrini jutra, cakli se rosom nakvašeno grmlje. Ispod njih preko obasjane i trepteće crte morskog prodora, nazrijevaju se vršci prekomorskih brda, čisti, i nepomični“ (Ćipiko, s. d. II: 32).

Marko i Božica, ponovo jedan momak i jedna devojka, junaci su kraće Ćipikove pripovesti „Na proštenju“. Njihov susret u pitomosti mediteranske prirode, kojoj posebno drvo smokve daje tu njenu jedinstvenu primorsku prepoznatljivost, kod Ćipika izgleda ovako: „Vodajući se prolaze putem oivičenim cvetnom živicom pored vinograda, prisjenkom maslinovih i smokovih drveta. Ustaviše se ispod guste smokve, nekoliko kosovaca zviznuše i – prhnuše. Smokva rodila, iz gustoga lišća visi sočni plod, cedi se slatki sok iz pucalica, a vešalicama crvene se usta kao devojčina gornja usnica“ (Ćipiko, s. d. II: 189).

Zagledanost u more je i deo svakodnevnog životnog rituala na Mediteranu. To je uživanje za turiste, kao i za one koji su oslobođeni neizbežne svakodnevne bitke za život i opstanak. U pogledu ribara na more, najmanje je te „nepodnošljive mediteranske lakoće“. Više je prisutna stalna sumnja da stvari na moru ne krenu suprotno od njihovog očekivanja. Jer svaki dan valja isploviti i baciti mreže. I Ćipikova kratka priča „U odblesku života“ počinje rečenicom jednog zaista iskusnog ribara, koji stalno osluškuje more i zaključuje: „Po svetloj i promenljivoj boji mora naslućuje se proleće“ (Ćipiko, s. d. II: 199).

U mnogim pričama Ćipiko kao da želi da uhvati, da „zauzda“ taj trenutak esencijalne mediteranske lepote, koji prevazilazi i onu subjektivnu predestiniranost posmatračevog oka. Povodom kojeg se i kaže, da je lepota uvek ili samo u oku posmatrača. I to kao da mu je uspelo u priči „Zapad“, u kojoj imamo neodoljivu sliku mora i obale pokraj njega, kao rođenu za razne turističke bedekere:

„Između hridi i škrapa zanosi modrinom, dok pri kraju bijeli se od čistoga pijeska; nepomično je; u njemu se odrazuje sve do dna mrki oblici stijenja i stabala. Na tijesnoj pučini, blizu sela usidrena je lađa, ko da je onako pala iz vedra neba. Ne miče se; mrtva tišina: Žučkasto sa crvenim okrajcima razapeto jedro, podiglo se i zastade u plavetnom vazduhu, reko bi visi u njemu; izgledaše ko zalutali šareni leptir, na tek

procvalom zimnjemu cvijetu: žutina sa živim crvenilom časom se dražesno takmi, sa sivim i mrkim selom, dok pomalo ispred očiju problijeđuje i cijeli okoliš zaodjeva se prelijevajućom se snažnom modrinom neba i mora“ (Ćipiko, s. d. I: 142–143).

I na stranicama Ćipikove proze, ali i u stvarnom životu, slike mora su nenadmašne, po bilo kom vremenu, i bilo kojem dobu dana. I noću, i kada pada kiša, i besni olujni vetar, i kada ga obasjava jarko sunce, ono je tako posebno u svim svojim nijansama plave i zelene, i toliko impresivno, da nikada ni pisac, ni njegovi čitaoci, ne samo u knjigama, već i u stvarnom životu, nikako ne mogu odvojiti svoje oči od mora, koje uvek i iznova inspiriše svojom bezmernom lepotom. Tako u priči „Kraj mora“, Ćipiko još jednom neštedimice daje svoju opčinjenost slikama koje pruža more njegove Dalmacije:

„Obližnji otok gubio se u mraku. Sami njegovi vrhovi nazirali su se, kao da su oblaci: Nebo je osuto zvijezdama, a po moru raštrkale su se i druge svjećarice, čini se, ka da plamen liže morem i da plovi po njem. Obližnji okoliš bio je ka u plamenu. U njem sve se žarilo. Njihove se glave micahu i mijenjahu boju prema žestini ognja, rekao bi izgoriće. Sura boja morskih grebena i hridina ka da se je pozlatila“ (Ćipiko, s. d. I: 87).

I vinova loza koja je davno sa Mediterana duboko zabasala u kontinent, deo je primorske slike i atmosfere i u prozi Iva Ćipika. Zaklonjeni vinogradi iznad mora, na obližnjim vrtacama i retkim zemljanim terasama, podno primorskih sela, ambijenti su gde se tako prirodno odvijaju Ćipikove priče. Evo jednog opisa primorskog vinograda, iz priče „Na moru“:

„Vinograd se svijetli, obasjan žarkim suncem. U njegovom sjaju prelivaju se i u raznim šarama gornje loze, lišće i zbijeni grozdovi; donje pak i zemlja ispod njih, s prožutjelom travom, ispremještale se izmjenice suncem i sjenom, kao mrežom, pa kad drhtavi vjetar začarlija, sve se to gane, zatrepeće i poigra; ta mješavina, sočna, jedra, u naponu života, zamiriše i razdraga se; tajanstveno šapće nešto nerazumljivo, što i sebe mami i ispunja milinom“ (Ćipiko, s. d. I: 179–180).

Jedna stara misao koja glasi da tamo gde je vinova loza, tamo je i Evropa, nastala je u vremenima kada je to poređenje trebalo da predstavi koliko mukotrpnog rada, snalažljivosti i snažnog karaktera treba da ima čovek koji napravi, a još i više ako uspe da održi jedan vinograd. Razvojem vinogradarstva, vinova loza je već odavno

osvojila prostore koji joj ni klimom, a pogotovo nadmorskom visinom nisu odgovarali. Ovaj Ćipikov vinograd je tipičan mediteranski, jer njegov stalni i obilati kontakt sa suncem, povremeno, ali samo delimično prekidaju krošnje isto tako rađajuće mediteranske smokve:

„Ivo se zagledao u hrpicu slatka, žućkasta grožđa... Razlijenio se; ne da mu se početi. To je grožđe u polusjeni, jer nad stožištem raste kitnjasto smokovo stablo, pa su se čak nad njim ispružile njegove grane. Jedan ogranak, što se upravo nad grožđem nadvisio, pun je mesnatih i oblih smokava, pucalica i vješalica. Prezrele je ubila jučerašnja kiša, pa su im se usnice raspucale i poplavile; nijesu ni lijepe, ni slatke. Onima pak, što stoprv zriju, usnice se živo crvene, nabrekle su i napupčale: rekao bi progovoriće“ (Ćipiko, s. d. I: 179–180).

Svaki susret, svaki dodir sa morem, kao da u čoveku budi njegovu stvarnu ili zatomljenu mediteransku prirodu, ma gde da je on rođen. Jedno kupanje u priči „Na moru“, otkriva jedan sasvim novi morski atribut. Kako Ćipiko i njegovi junaci u moru osećaju nešto „vaseljensko“, tako ne može da iznenadi još nešto što je ovaj pisac prepoznao u moru. To je ono što bi se za ovu priliku moglo nazvati i praerotskom suštinom mora:

„Mlada gospodarica Darinka okupala se oko jedanaeste u prostome moru. Svukla se u hladu, na pijesku, u zalivu između ogromnih stijena, što su se u zemlju usadile i nad njom nadvisile. Uljeglala je u more, ustežući se i vrcajući se svaki čas s noge na nogu. Zatim je srčano zagazila, pa se bacila svim životom na plićinu, nasutu bijelim, sitnim žalom.

Ugodno joj je. Tijelom je najprije obidoše hladni srsi; naježurila se. Toplo mlado meso osjetilo je moker, mlak dodir mora. Njegov čisti dašak upijala je u se punim ustima. Lagani šešir, sa širokim krilima, zaklanja je od sunčane žege. Časom se ustezala, pa se zatim poduši glavom.

Mokra gusta kosa prilijepila joj se uz tjeme, čelo, vrat i pleća, pa je draži, blaži i utažuje vrućinu ugojena joj tijela. Neko vrijeme ostala je tako raspružena, pa onda zapliva svom brzinom.

Uživa. Koliko li razlike od juče do danas? Sinoć je bila razdražena, a kako da ne bude? Otrag nekoliko dana molila je majku, da dođu amo, tek da se prođe i okupa, da se nauživa svjetla, sunca, zelenila i mora“ (Ćipiko, s. d. I: 183).

I ova priča, kao i njegovo celokupno prozno delo, nosi sobom one poznate slike, koje se danas prepoznaju i doživljavaju kao osnovni toposi Mediterana. Neke od njih u srpsku književnost upravo je prvi doneo Ivo Ćipiko, kao i ovaj opis ribolova u Dalmaciji, ovog, kao i svakog puta, uvek zahtevnog i nikada laganog lova na tune. Na početku, već u piščevom maniru, najpre se pojavljuje ćipikovski skladni opis primorske prirode: „Po moru je pao prvi suton. Vazduhom još samo bludi tračak bakarasta sjaja, što još posljednji put zaigra na morskoj pučini i odsjevnu na njenu licu, te se najednom izgubi u surom svjetlu, svjetlu iste boje kao što su i visoke okolišne goleti“ (Ćipiko, s. d. I: 196–197).

I onda kada je taj sklad dostigao toliku impresivnost u mirnoći prirode, da tu čovek kao da nije ni potreban, tek tada sledi „drama“ čoveka u odnosu na samu prirodu, ovog puta u jednom primorskom ribolovu. A ribolov na moru je sam po sebi događaj, i to ne samo za one koji u njemu neposredno učestvuju, već, i pogotovo, za one koji o njemu rado slušaju:

„I morska je površina posurila. A zapadom sunca i djevojačko je lice izgubilo vedrinu; bljeđe je i ozbiljnije, dok nepomično bulji u onaj komadić tunje, što ga se nad površjem uz more priljubio i zahvaća ga, ali se u njem ne utapa. Čeka... razdražena je i skoro srdita, što dalje neće da povuče. Napire se očima, da probije tamnu dubinu, da vidi jesu li se oko udica nakupile ribe, i jagme li se i zalijetaju se oko njih. Zaludu! Opametile se. Ali ipak iščekuje. Tješi se: valja da da dođu, gladne su!

Najednom se naglo previje trščica. Maldane istrže joj se iz ruku. Tunja se mahom kida i trga na sve strane. Pričini joj se, sad će ju nešto zategnuti.

Ona se preplaši i zaviknu nehotice: 'Uhvatila se... Pomozi!'

Ivo prihvati trščicu i snažno pritegnu, te navuče.

Na udici se zakoprca oveća riba. Mladić je dohvati i zubima zagriže u glavu, te je skide sa udice“ (Ćipiko, s. d. I: 196–197).

Tradicionalni ribolov takozvanim ostima (ili oščima), kada iz barke spretni ribar pokušava da pogodi ribu koja se roji uokolo, Ćipiko je takođe opisao u priči „Kraj mora“. To je noćni ribolov, kada zvezde i mesec daju jedinu podršku ribarima u onim malim čamcima, koje zovu „kajićima“. Ovu tipičnu dalmatinsku sliku, u kojoj se glavna junakinja u jednom trenutku našla u ribolovu zajedno sa svojim momkom, ali i bratom, Ćipiko ne propušta da opet započne jednim skladnim opisom mora u noći:

„Kajić je lizao spored kraja.

Noć je mirna, hladna. More se kadikad gane, pa se čuje, kako se valići u zatonu valjaju i, vraćajući se na se, kotrljaju pijesak. Nebo je osuto zvijezdama; vlašići su u skupu, a za njima se primicali štapi. Mjesec se još nije rodio, ali s onog kraja, otkud ima da se pomoli, komadić se neba srebrnio i zvijezde se tek opazuju uokolo.

Lahor je pirio s kopna i ražigao luč“ (Ćipiko, s. d. I: 84–86).

I onda iz tog idiličnog ambijenta mediteranske noći, iz te slike zvezdanog noćnog neba koje se ogleda u tamnom moru, sve, pa i radnja ove priče, premešta se u zaista maleni čamac, koji u primorskim krajevima nazivaju kajić. Sa tim čamčićem može da se poigra ne tako jaki vetar i ne preveliki talas, ali on je sasvim dovoljan, da u njemu može da stane i ono što je možda najveće u ovom životu i na ovom svetu. Jer, baš u tom ćipikovskom „kajiću“ odvija se i najveće kosmičko čudo – čudo ljubavi.

„Njih dvoje stajahu na kraju; rukom se za ruku držahu, a on je neprestano stiskaše. Katkad bi je zaboljelo, no ona nije smjela da se ozubi: Stidila se brata.

’Šija! Tako ... još šija! Evo je!’

Kajić naglo zastane, obrne se i nakrene.

Svi zadržaše dah.

’Udri!’

’Muč! ... Pobježe.’

Ivo podigne osti, sav se nagne nad more, i udari svom snagom.

More zakljokoće; zabuca se. Pritisne bolje i nekoliko puta zavrne ostima, te ih iz mora izvuče.

S njih oticalo more; pri vatri se krijesilo, a nabodena riba pljeskala se u raznim bojama.

’Ima librica u njoj.’

’Biće to prva i zadnja.’

’Rugaš se?’

’Ispeci mi sve na trbuhu, što već ubiješ.’

’Neću, nego na žeravici... Ala, mali! Šta gledaš? Zaveslaj!’

Ivo baci ribu u brod, pridigne se i zagleda preda se u more.

Kajić se približi kraju. Luč je plamsala. Po moru cvrčala žeravica, gaseći se i dimeći. Na dnu mora sve se lijepo vidjelo, i svaka sitnica razabirala. Mogo si u vodi da se ogledaš ka u ogledalu.

Mali je polagano dizao vesla i spuštao ih u more. Spuštanjem cijedilo se more i sjajno se prelijevalo. Katkada podalje od broda, pod površinom, zakoprcala bi se riba, odskočila i pala opet u more, kao u srebrnu rastopinu“ (Ćipiko, s. d. I: 84–86).

Već pomenuta priča „Na moru“, sa Ivom i Darinkom kao glavnim junacima, koristi razne pripovedačke mogućnosti iz prepoznatljivog mozaika koje čine i takozvana opšta mesta mediteranskog sveta. Tako posle ribolova sledi susret sa uvek pretećim nevremenom na moru, naročito iza letnjih meseci.

„Nu vjetar dunu oštrije. Sjevnu sa svih strana, grmljavina začestala; poče poprskavati i već se spuštahu rijetke kaplje, krupne kao graškovo zrno. Združili se more i vjetar. Oboje pobjesnilo... Tek da je se samo dohvatiti zatona! Nije daleko, nu valovi ih priječe: udaraju prsimice u čamac, pa prsak i voda moči ih i po obrazu šiba.

Nije druge, treba uprijeti što se može i ne može – odluči se mladić – te se nogama odapre i zahvati cijelim veslom u dubinu, sve dok je moglo doprijeti. Ono se uvija. On upire jače i jače... Najednom oćuti da je otpor slabiji. Zagrabi još jednom i sa strahom se dosjeti, da se veslo slomilo u dubini. Vjetar je hukao; valovi udarajući u hridi pljuskahu, hitajući vodu u visinu, strijele se križahu nebom. U prirodi je strahovito šumilo i kuhalo; oluja je i na kraju i na moru“ (Ćipiko, s. d. I: 199).

Tako se ova priča, bez obzira na svu dramatičnost koje zna doneti nevreme na moru, ipak završava „sretnim“ krajem, još jednom potvrđujući onu drevnu pomorsku izreku: „Hvali more, drž’ se kraja“.

Svoju svetost drvo masline na Mediteranu od vjkada pokazuje ne samo simbolički, već i na nezamenljiv i stvaran način. Masline ne samo da uokviruju područje Mediterana, već su na tom prostoru predstavljale, uz ribu i još neke namirnice, istinsku osnovu egzistencije, posebno u onim ratnim i najtežim vremenima preživljavanja. Zbog toga kada u kasnu jesen rode masline, i kada na svim područjima ovog dela sveta počne poznata berba, sve to donese veliko olakšanje mnogima pokraj mora. Taj težački kampanjski rad širom Mediterana dovodio je seosku sirotinju sa širih prostora koja bi u relativno kratkom roku uspevala da nešto zaradi za predstojeću „posnu“ i dugu zimu. Do Ćipika u srpskoj prozi imali smo slike maslinjaka, ali sa njim je u srpskoj

književnosti taj mediteranski fenomen masline dobio i svu svoju socijalnu dimenziju. Ćipiko je tako uz prve celovitije opise i slike tradicionalne jesenje berbe, doneo i socijalnu dramu tog primorskog sveta koji stalno oseća svu gorčinu života, koja više tom gorčinom nego oporošću upravo podseća na ukus sveže ubrane i neprerađene masline.

Jedna od tih slika je i u priči „Na povratku s rada“:

„Beše nastao lep zimski dan. Pre i malo posle izlaska sunčeva, kupeći masline, štipalo je za prste i zeble su noge. Čim je zadanilo i sunce se podiglo, bilo je ugodno. Majka i sin čisto su se veselili, što su u varoši ostali i srećno se namerili na dobra gospodara.

Na stablu i ispod njih, momci i djevojke, pevahu na mahove cijeli božji dan. S drugih zemalja odgovaralo im se pesmom. Među težacima bilo je i Zagoraca: Oni su ojkali i gundali stare junačke popevke. Celo polje, u nedogled, ozvanjalo je živim kikutom, smehom i popevkom. To se sve lepo čulo i razabiralo, no čeljadi nije se moglo videti, jer su bila zaklonjena u gustim maslinovim krošnjama i gomilama. Masline rodile; isporedale se jedna do druge i više i niže. Oble su i jedre; mrke i smeđe i tamno-zelene; gustice, rekao bi sad će iz njih ulje da procuri: Grane im se savile pod težinom. Kupljači jedva odolijevaju pobirati ih. Lašnje ih je češljati; kudgod staviš ruku, sijaset ih pod njom nađeš.

Za jutrenju založiše se hlebom i napiše se siti nalevaša: Bijaše im pun bardak, dobre volje ponudio neki od težaka. O ručanoj dobi pribraše prosušenih, nagnjilih maslina; prismočiše s hlebom, da ne bude sasvim suh“ (Ćipiko, s. d. I: 110–111).

Iako je to u stvari priča o neutešnoj sudbini Cvete, žene koja je tragičnim razmerama životnih prilika postala glava porodice i zbog toga joj ništa nije teško za spas i opstanak svoje porodice, pa i odlazak u berbu maslina daleko od svog sela, Ćipiko to svoje lirsko socijalno saosećanje za svoje težake i mučenike ostavlja samo onda kada se nađe pred impresivnim i snažnim slikama prirode:

„U okolo je tiho i spokojno. Samo se lepo čuje češanje i padanje maslina i šuljanje po zemlji. Sunce se nagnulo; sene se maslinovih drveta produžiše; zrake su sunčeve svetlije i bleđe, dok goleti odsevaju u žaru. Vlažan lahor sa svih strana pronosi oštri miris kadulje, vresa i zimorada. Oseća se teški vonj mrke i nakvašene zemlje. Sa plavetnim svežim vazduhom, sva ta mešanija željno se srče. Sunce zalazi u živom

crvenilu neba – puno uokolo fantastičnih prikaza – tamo daleko, iza prekomorskih brdina, odakle je i njih dvoje došlo“ (Ćipiko, s. d. I: 112).

Kada jedan geografski prostor uđe u književnost, u kulturu jednog naroda, onda on postaje i deo trajnog nasleđa i identiteta tog naroda. Onda to postaje deo onoga što je Isidora Sekulić nazivala „kulturnim patriotizmom“. Jer, kako je ona svojevremeno upozoravala, „ima kod malih naroda ova pojava. Vrlo živ patriotizam, teritorijalni i istorijski, i vrlo mlitav patriotizam kulturni ... Znane i skrivene snage svojih reka i planina i gradova, svojih seljaka i inteligencije, mali narod oseća više kroz istoriju nego kroz umetnost. A to je malo“ (Sekulić, 1977: 414).

Ivo Ćipiko, pisac izuzetne socijalne empatije, više verujući u prirodu nego u ljude, trajno je u srpsku književnost uneo svet svojih dalmatinskih krajolika, pečalbara, težaka, ribara i seljaka. Zahvaljujući njemu, slike iz primorskih ribolova, berbe maslina, dalmatinske i bokeljske panorame sunca, mora i okolnih vinograda, ne samo da su egzotično obojile srpsku književnost, već spadaju u i najupečatljivije stranice srpske proze.

2. Vladan Desnica

Dva mediteranska sveta Vladana Desnice

Veoma značajno delo Vladana Desnice danas možemo posmatrati kao veliki umetnički trenutak u poznatoj tradiciji dalmatinske regionalne proze, koje ga je uvrstilo u dve književne istorije. Desnica pripada srpskoj, i to kao jedan od najuglednijih srpskih pisaca protekloga veka, pripadajući, u isti mah, i istoriji hrvatske književnosti. Desnicu su unekoliko doživljavali kao modernog sledbenika Sime Matavulja. I to ne samo zbog zajedničkog kraja, bez čije slike se, inače, i ne može zamisliti njegovo delo. Već i po okrenutosti evropskoj kulturi, koju je takođe, kao i zavičaj, delio sa Matavuljem. Zajedničko im je obrazovanje zasnovano na naglašenom uticaju romanskih jezika, književnosti i kulture. I to, pre svega, italijanskog i francuskog jezika i literature, koji su dali vidni i upečatljiv akcenat u njegovom intelektualnom stasavanju i spisateljskom razvoju. To je više nego verovatno uticalo na jednu osobenost Desničinog stvaralaštva, koje kao da u isti mah nosi naglašeno nacionalno, ali i evropsko, regionalno i univerzalno. Ponekad u okviru svog stvaralačkog postupka ali i onda kada ih međusobno suprotstavlja. Tako je Desnica, govoreći o ta svoja dva tematska ciklusa, imao potrebu da napomene da su jedne pripovetke „regionalnog vida (ili bar privida)“, dok su druge „općenitijeg, sasvim neregionalnog karaktera“. Dodajući pri tom, da ove druge predstavljaju njegovu „preču preokupaciju“.

Književna istorija je zabeležila da je sam početak Desničinog stvaralaštva prožet slikama stvarnosti, u kojoj je naglašeno regionalno i anegdotsko, uz pomalo suspregnuti humor. Kasnije, taj njegov deskriptivni realizam sve više ispunjavaju tragične slike života, koje Desnica ostvaruje kroz svoju psihološku i meditativnu optiku. Mada humor, pri tom, ipak ne izostaje. Takav umetnički postupak je učinio da taj rodni prostor njegove proze vremenom izgubi realno geografsko, i dobije jedno značajnije i šire simboličko značenje.

Kada bi suštinska zaokupljenost celokupnog Desničinog pripovedačkog stvaralaštva trebalo da se predstavi što sintetičnije, na jedan, ali veoma ilustrativan način, onda bi možda bio dovoljan naslov njegove prve, ali svakako najvažnije zbirke

pripovedaka. Jer, kao da bi svi njegovi junaci, ne samo iz njegovih romana, skoro bez izuzetka, mogli da stanu pod naslov „Olupine na suncu“:

„U njima se kreću pripadnici poljuljanih uređenja, pometenih društvenih krugova, i ovapnjenih sredina, dezorijentirane egzistencije koje su izgubile svoj smisao i svoju osnovicu – ljudske olupine među olupinama ustanova, mentaliteta i oblika života, što griju svoje kosti na božjemu suncu i migolje kao jesenje muhe, pokretane više silom inercije i ukorijenjenim navikama, nego snagom vlastite volje i vlastitog uvjerenja“ (nav. prema Deretić, 2002: 1196).

Poseban paradoks u stvaralaštvu Vladana Desnice je u činjenici, da je ono nastalo baš u vreme „vreline revolucionarne noći“, ali i da pored toga, nije čak ni u natruhama prožeto takozvanim revolucionarnim idejama. Ipak, pre toga, važno je napomenuti, da se važnija, ali svakako i ne jedina dihotomija, u vezi sa Desničiniim životom i stvaralaštvom, odvijala na poznatoj relaciji: srpsko – hrvatsko. Činjenica je da je njegov deda Vladimir bio je jedan od uglednijih Srba svog vremena, kao član Carevinskog veća u Beču, načelnik obrovačke opštine. Pomagao je i ustanak u Hercegovini 1875. organizujući i prebacujući ljude, ali i novac. Da je uživao izuzetan ugled, na svoj način potvrđuje i veoma zanimljiva činjenica, da ga je crnogorski knjaz Nikola I Petrović konsultovao, tražeći podršku, a time i preko njega, i podršku Austrije, u nameri da se proglasi kraljem. Još zanimljivije je da je ta podrška, ipak izostala, ali to nije omelo Nikolu I da se 1910. ipak proglasi prvim i jedinim crnogorskim kraljem.

Jedan od svakako najznačajnijih dalmatinskih Srba svoga doba, Vladimir Desnica bio je oženjen Olgom, ćerkom grofa Ilije Jankovića, koja je bila i poslednja sa prezimenom ove u narodu opevane i znamenite srpske porodice, čiji je najznačajniji predak bio Stojan Janković.

I Vladanov otac, Uroš, doktor prava, istakao se angažovanim člancima u *Narodnom listu* protiv austrofilске politike. Fani, majka Vladana Desnice poticala je iz poznate bokeljske porodice Lukovića, sa Prčanja, od kojih je i don Niko Luković, jedan od najznačajnijih istraživača i znalaca bokeljske prošlosti, ali i jedan uglednijih Srba katolika svoga vremena.

Takva porodična tradicija i ambijent bili su podsticajni za otkrivanje i razvoj pišćeovog stvaralačkog senzibiliteta. Još sa roditeljima putovao je u Trst, Veneciju i

Firencu, a u Italiji i Francuskoj bio je i tokom studiranja. O tom uticaju svoje porodice sam Desnica je zapisao:

„Otac mi je čovjek velike kulture, ne samo opće nego i literarne specijalno, i vrlo istančanog ukusa, odličan stilista. U porodici su to uopće gojili, i čak četiri ili pet generacija unatrag, ima tragova da su imali tog crva pisanja... Čak je prevodio nešto Matavulja na italijanski. Literatura, historija, povijest umjetnosti i filozofija ali u prvom redu literatura, nekako je bila in patrimonio kod mene u obitelji i od najranijih godina sam na to upućen... To je bila obična tema za večerom kod kuće.“

Desnica je pravo studirao u Parizu i Zagrebu, slušao je i predavanja iz filozofije. Ipak, jedno vreme je bio u dilemi da se sasvim posveti muzici. Smatran je dobrim tenorom, a sem toga bavio se i komponovanjem, pa je ostalo zabeleženo da je Autorskoj agenciji NR Hrvatske prijavio četrnaest kompozicija. Desnica nije žurio sa objavljivanjem svojih dela, a zatim je rat još više dao za pravo takvom njegovom poimanju razlike u pisanju i objavljivanju.

Njegova najznačajnija dela su: *Zimsko ljetovanje*, *Koncert*, *Proljeće u Badrovcu*, *Slijepac na žal*, *Tu, odmah pored nas*, *Proljeća Ivana Galeba*, *Fratar sa zelenom bradom*, *Ljestve Jakovljeve* i *O pojmovima tipičnog i njihovoj neshodnosti na području estetike*.

Desnica je bez sumnje bio markantni intelektualac svoga vremena, što podrazumeva široko obrazovanje i kulturu. Od jezika, poznao je: francuski, italijanski, ruski, grčki i latinski, a među piscima koje je prevodio bili su: Foskolo, Leopardi, Karđuč, Venturi, Žid, Turgenjev i Tolstoj. Cenio je Stendala, Flobera, Dantea, Turgenjeva i Tolstoja. Od naših pisaca, voleo je Dositeja Obradovića, Glišića, Njegoša, Matavulja, Ćipika, Dinka Šimunovića i Mirka Koroliju. Ali naročito je cenio stil, jasnoću i konciznost pripovedanja Laze Lazarevića.

Po diplomiranju na Pravnom fakultetu u Zagrebu, 1930. zaposlio se u Splitu, gde je dočekaao i početak Drugog svetskog rata. Po slomu prve Jugoslavije, italijanske okupacione vlasti su ga odvele u Zadar, gde je obavljao dužnost prevodioca sve do 1943, kada je uspeo da se skloni u Islam grčki. Odatle je 1944. prešao na oslobođenu teritoriju i potom sa ZAVNOH-om prešao u Zagreb.

Vladan Desnica je pisac Mediterana, ponajviše u svojim pripovestima, kao i u svom prvom romanu *Zimsko ljetovanje*, koji je objavio još 1950. godine. Iako je u

romanu zaista nema, upravo zbog toga, jer je to bilo njeno vreme, ideologija je očigledno za dugo obeležila njegovu recepciju. Iz više razloga, ovaj roman je oštro osuđen u tom početnom poletu našeg socijalističkog realizma, tog neuspelog pokušaja, kako je govorio Vojo Stanić, danas najveći slikar našeg Mediterana, da se socijalizam pre ostvari u umetnosti, nego u stvarnom životu.

U tadašnjoj NR Hrvatskoj kritika je pre svega zamerala crnilo i beznade kojim je, po tim prvim tekstovima, odisao ovaj Desničin kratki romaneskni prvenac. Bio je za svoje doba, svakako savremeni roman, jer događaji u *Zimskom ljetovanju* odvijaju se za vreme rata, a sam roman objavljen je samo pet godina po njegovom završetku. Iako je tada razbukitali socrealizam u svojoj tek nadolazećoj osnovnoj fazi, nedvosmisleno i bez milosti tražio od stvaralaca da učestvuju i izgradnji novog čoveka i društva, u ovom romanesknom debiju Vladana Desnice, ti progresivni estetsko-politički stavovi, ne mogu se „ni svećom pronaći“.

I, naravno, zbog toga je odveć lako stavljena, da bi onda nad ovim Desničinom romanom decenijama stajala, stigma takozvanog problematičnog romana. Roman, njegovi akteri i događaji, smešteni su u 1943. i 1944. godinu, u vreme pada Musolinijeve Italije, i u vreme kada saveznička bombardovanja teško pogađaju Zadar. Zato se određeni Zadrani „srednje ruke“, odlučuju za odlazak i evakuaciju u ne tako daleke, ali ipak od ratnih zbivanja, dovoljno udaljene Smiljevce. Roman nastaje na ratnom poprištu, ali njegovo pripovedačku energiju, koliko god to bilo neočekivano, ne nosi rat, već taj susret i odnos između sela i grada, u tim nesvakidašnjim, ratnim uslovima i okolnostima. Još preciznije rečeno, roman tematizuje predrasude i predstave koje građani urbanoga Zadra imaju o ruralnoj smiljevačkoj sredini. Jer, u romanu gradska kultura kao naravno superiorna, kroz svoje predrasude, selo gleda kao (ono) drugo.

Savremena imagologija kao priznata grana komparativne književnosti, danas se posebno bavi istraživanjem puteva i načina, kojima se stvaraju i predstavljaju kolektivni identiteti u književnosti. Slike o stranim narodima i zemljama, kako je to upravo utvrdila savremena imagologija, deo su evropske književne kulture još od antičkog perioda pa sve do današnjih dana. Te slike i predstave, temelje se na ideologiji i vrednostima one kulture koja posmatra, i na njih najviše utiču osobine onoga koji tu sliku stvara. Na te slike u suštini, ipak i ponajviše utiču takozvani stereotipi koji su

najčešće pojednostavljeni, često izobličeni prikazi stvarnosti i one kolektivne reprezentativnosti, utemeljene na predrasudama, koje kao po pravilu nisu potvrđene ni u realnom, a ni u aktuelnom svetu. Stereotipi koje jedna kultura ima o drugoj, često postanu prava i nepremostiva prepreka za preuzimanje novih iskustava. Ali oni pored toga imaju važnu ulogu i u procesu stvaranja novih identiteta. Poznato je da su predstave o drugome neodvojivi deo svake kulture, zato što one znaju često da posluže, da se na njima izgradi i konstrukcija sopstvenog identiteta. Ali ono što je u njima zavodljivo i blisko, i kao takvo idealno za manipulacije, pa i one, tzv. najniže vrste, je to što se temelje na generalizacijama, koje kao po nekom utvrđenom pravilu, zanemaruju individualne razlike među pojedincima iz jedne grupe, isključivo insistirajući na stereotipima.

Tako ni roman *Zimsko ljetovanje* suštinski nema izraženog glavnog junaka. Pre bi se zaista moglo reći da ima dva međusobno suprotstavljena kolektivna junaka: izbegle građane Zadra i domaće žitelje Smiljevaca. U *Zimskom ljetovanju* Desnica je jasno nagovestio težnju ka policentričnosti i problematizaciji, u percepciji i umetničkom postupku. Time je ovo delo, po svom objavljivanju, vidno odudaralo od tadašnjih književnih i političkih prilika. U vreme koje je obeležio duh jednog tada opšte verujućeg monolitnog mišljenja i ideologizovanog umetničkog pogleda na svet. Samo mali broj likova izdvaja se u ovom romanu od svih ostalih, time što ima nešto veći stepen individualizacije. Likovi u ovom romanu više funkcionišu tako što bivaju određeni svojom zajednicom, i zbog toga se najpre prepoznaju kao deo svoje zajednice. Njihova egzistencija se više pamti po tom pojedinačnom doprinosu karakterizaciji svoje grupe, nego prema nekoj njihovoj individualnoj osobini koja pojedinca razlikuje od njegove grupe. Već na početku romana, Desnica opisuje prvi odlazak četvorice Zadrana u grad, posle prvog bombardovanja saveznika:

„Odmah prvih dana muškarci pregnuše da idu u Zadar da obidu napuštene domove, ali se ženske usprotiviše, bojeći se da ih tamo ne zadesi bombardman, te muškarci moradoše popustiti. No poslije nekog vremena, neprekidno jadikovanje žena za svakim komadom kućanstva posebno, sve je više nagonilo ljude da nadvladaju žensko protivljenje (koje je i dalje ostajalo nesmanjeno), pa da se jednog dana otisnu. Ernesto zajaši bicikl, šjor Karlo i Narcizo Golob uskočiše u kola koja je najmio Morić, i krenuše praćeni opomenama i preporukama žena. Pošli su s kesicama za aprovizaciju

koja se dijelila u jednoj baraki podignutoj pod ogradnim zidom grobišta, i s namjerom da iščeprkaju i nešto spase što god iz svojih stanova, koje su možda provalili i opljačkali njemačka soldateska i narod iz okolice, ukoliko ih već bombe nisu razrušile. Nijemcima je pripadala prednost i izbor, i oko kuće na koju su se oni stavili ruku drugi su obilazili zaokolišavajući sa strahopoštovanjem, bojeći se da ne budu strijeljani po vojnoj naredbi o pljački, koju su Nijemci primijenili u nekoliko slučajeva takve drzovitosti. Ono na što Nijemci nisu reflektirali ili gdje su probrali, prelazilo je u dio pučanstvu iz okolice. Seljaci iz zaleđa, primitivniji i naivnije lakomi, odnosili su bez reda i plana, spopadajući ono što im je prvo podraškalo interes ili fantaziju i onoliko koliko su mogli da uprte ili natovare na svoja uska kola. Otočani, vičniji računu i smišljenom gospodarenju, dugo su obilazili, premišljali, kolebali, navraćali se po više puta na ranije pregledana mjesta, i najzad odlazili, pognuti i zaokupljeni brigom i odgovornošću izbora, bez traga vanjske veselosti. Sutradan su se vraćali lađom – valjda postoje savjetovanja sa domaćicom – ravno pred zabrojanu kuću, iznosili stvari poslovno mrzovoljni, pazeći da se ne razbije ogledalo ili ne odvrne noga, mrko pogledajući radoznale prolaznike pogledom radina čovjeka koji prezire badavadžije, te tovarili na lađu s redom i pažnjom, iskorišćujući što bolje prostor, kao da se sele. A ako bi putem na robu otkrio kakvu kvarnost, otočanin je prevrtao očima, smatrao se žrtvom i osjećao kao da je podmuklo prevaren“ (Desnica, 1987: 33–34).

Ovaj odlomak pokazuje kako se Desnica u *Zimskom ljetovanju* koristi i prosto poigrava sa više stereotipa odjednom. Jedan je onaj o nemačkom radu i zakonu, onaj drugi o vlaškom primitivizmu, dok je onaj treći stereotip o takozvanoj bodulskoj (Dalmatinci Bodulima zovu žitelje ostrva) civilizacijskoj superiornosti posebno u odnosu na vlašku ruralnu zajednicu. Kako i sam pripovedač u romanu kaže: Boduli su navodno „vičniji radu i smišljenom gospodarenju“. Ali citirani odlomak pokazuje i kako Desnica, poput značajnih pisaca moderne i evropske literature, stereotipe relativizuje, izokreće i razara. Tako u ovom odlomku, nadaleko čuveni nemački red i zakon, nošen drevnom tevtonskom energijom, ovde služi samo kao prednost za zauzimanje nadmoćne pozicije ni za šta drugo do za pljačku. Isto tako, stereotip o vlaškom primitivizmu dobija svoje obrise kroz naivnu pohlepu, a ta superiorna bodulska radinost transformiše se i neočekivano dobija svoju fizionomiju u hladnokrvnoj i licemernoj gramzivosti.

Desnica pripovedački relativizuje poznate stereotipe i tako što te već toliko opšte prihvaćene mentalitetske razlike utvrđuje posmatrajući različite kolektivitete, pre svega kao obične pljačkaške grupe. Ili još preciznije, on utvrđuje etno-kulturne razlike između pljačkaških grupacija. Mogući pripovedački potencijal ovog romana, već na samom početku nagoveštava i ta činjenica da su jedan broj Zadrana, i to nižeg srednjeg staleža (pripovedač kaže srednje ruke), koji bi najviše po svom tipu odgovarali slici italijanske kulturne provincije, saveznički bombarderi proterali nedaleko na kontinent, u pravoslavno selo – Smiljevce. I tu su se, odmah i odjednom, jedni sa drugima, ali i jedni protiv drugih, našli Talijani, Srbi i Hrvati. Tu su se zajedno, ali i suprotstavljene, našle i katolička i pravoslavna konfesija. Tu je i glavna jezička razlika: između srpsko-hrvatskog i italijanskog. Političke razlike koje su u doba rata toliko narasle, sa svim tim suprotstavljenim vojskama koje jezde tim malim prostorom, fašističko-italijanska, četnička i partizanska, takođe daju više nego temperamentan kolorit *Zimskom ljetovanju* u Smiljevcima. Na kraju, tu su i one očekivane sociokulturne razlike koje su tako prisutne u svakodnevnoj komunikaciji seoskih domaćina i gradskih izbeglica, najčešće predstavljajući i pravi sudar urbanog i ruralnog. Ova poslednja razlika, lako se stiče utisak, kao da u ovom romanu i dominira nad svima drugima. Nju su spoznali i sami akteri ovog romana, ti Zadrani, našavši se silom neprilika u dotle nepoznatom seoskom ambijentu. Suočavajući se sa jednom „posebnom stvarnošću“ i njenim zakonima i nužnostima, koju nikako nisu mogli da razumeju.

„Che paesi, che paesi!“, završavao je šjor Karlo hvatajući se objema rukama za glavu. 'I kad pomisliš da smo mi na samih desetak-petnaest kilometara od svega ovoga proživjeli čitav svoj vijek a da nismo ni slutili, niti se, zapravo, baš mnogo trudili da doznamo što se sve ovdje događa i kako se ovdje živi!

Che paesi, che paesi!“ (Desnica, 1987: 133).

Etnički sudari i sinteze

Sve vreme u romanu izbegli Zadrani, u tim novim i za njih neočekivano teškim okolnostima, jedinstveno, bez izuzetka, tim mediteranski urbanim pogledom posmatraju ljude i događaje u okolnostima u kojima su se odjednom našli. Ali to jedinstvo, odveć

Iako su, u tim ratnim okolnostima, stvorili seoski krajolici, ljudi i običaji sveta koji kao da i samim svojim postojanjem predstavljaju negaciju onog njihovog života, u zidinama grada Svetog Donata. Iako deluju jedinstveno, ipak je očigledno, uostalom, pokazuju to i njihova prezimena (Doner, Golob, Morić, Kresoević), koliko je zapravo njihovo etničko poreklo različito. U romanu i saznajemo da je deda Ernesta i Donera u Zadar došao čak iz Sudeta, i da je s Anetom Šašić, ispostavilo se dobio decu, koja su odrastajući u Zadru, više bili Italijani, nego bilo šta drugo što bi bilo blisko njihovim nacionalno-etničkim korenima.

Taj mediteranski kulturni krug koji na obalama istočnog Jadrana, pa sve do južnih gradova, Bara i Ulcinja, imao je italijanski okvir i venecijansku „pozlatu“, i činio je Zaru (italijanski naziv za Zadar) strateški važnim gradom i u vreme Venecije, a pogotovo za doba austrijske i austrougarske carevine. Vekovna Zara tek je u prvoj, a definitivno u drugoj Jugoslaviji, dobila i definitivno današnje ime – Zadar. Jer, to ime je do 1918. uglavnom služilo samo za takozvanu internu južnoslovensku upotrebu. Pa ipak, za vreme Venecije i tog svekoliko prekomorskog italijanskog uticaja, Zadar je bio, baš kao i susedni dalmatinski i bokeljski gradovi, stabilna romansko-slovenska zajednica. U tom zadarskom okviru, kao u jednom istorijskom i vekovnom mediteranskom karuselu, ostvareni su dodiri, ukrštaji i zajednička pregnuća, u kojima su se afirmisali i Srbi, kao i drugi, u sasvim novim i posve neočekivanim iskustvima i dometima, toliko drugačijim od onih u drugim krajevima sveta, gde je takođe poznat njihov kolektivni identitet.

A šta je zapravo optika grada, u ovom Desničinom romanu najilustrativnije pokazuje kako ti Zadrani, inače veoma različitog etničkog porekla, iz te svoje komotne mediteranske perspektive, i ruralne Srbe, kao i Hrvate, to jest i pravoslavne i katolike, skoro bez izuzetka, u kulturno-civilizacijskom smislu gledaju i smatraju jednima – Morlacima. Koliko su ti prostori sela oko grada, za Zadrane neka vrsta iste Morlakije, u čije se unutrašnje razlike nisu preterano unosili, pokazuje onaj trenutak u romanu, kada šjor Karlo nagovara Pompo Bauka da pođe u Smiljevce, da bi ovaj okoreli Zaranita (Zadranin) odgovorio: „tu sam se rodio i tu hoću i da umrem. A osim toga, bojim se da me tamo, u Morlakiji ne pohrvate; sigurno bi me pokrstili u Pompislava“ (Desnica, 1987: 125).

Konfesionalne razlike, na mediteranskom bridu, ali i na njegovom obodu, sada između zadarskih izbeglica, kao katolika, i smiljevačkih seoskih domaćina, kao pravoslavaca, i kao nešto što je vekovima prisutno u svim i poznatim razmerama, bile su „idealne“ za rasplamsavanje pripovedačke energije, koja je, inače, svoju osnovu u *Zimskom ljetovanju* pronašla na tim „nepomirljivim“ razlikama između urbanog i ruralnog. Dok su dalmatinskim gradovima, doduše pod vlašću mletačkog lava i crno-žute monarhije, konfesionalne razlike, završavale u posebnom kolonijalnom loncu zvanom *melting pot*, u okolnim selima su se odvijali pravi sudari, poput onog u „Pilipendi“. Ipak, takav pripovedački potencijal konfesionalnih razlika, kao da za Desničino pripovedanje nije bio najznačajniji. Doduše, on će napomenuti da župnik iz Privlake prolazi kroz Smiljevce „taktično i suzdržano, kako se već prolazi kroz selo druge vjere“.

Osim toga u romanu je istaknuta neobična sudbine bodulice Bare, koja je služila kod pravoslavnog popa u Karinu. Njenu tragičnu smrt, jedan pravoslavac je pokušao da objasni baš tom činjenicom: „A koji vrag nagna bodulicu Baru da ide u službu rišćanskom popu“ (Desnica, 1987: 130).

U ovom romanu, gradske izbeglice, zadarski katolici nisu ni pretpostavljali da će veliki praznik – Božić, dočekati u pravoslavnim Smiljevcima. Rat i neočekivane okolnosti, u poređenju sa proslavom tog porodičnog praznika, u gradu, u vreme mira, daju sad otužan ukus tom Božiću, ali pripovedač ni tom prilikom ne ističe bilo kakve verske netrpeljivosti. Njih, u tom vremenu, kao da zapravo i nema.

Jezički izraz

Suštinu i osnovu jezičkog bića u romanu *Zimsko ljetovanje* svakako čini književni jezik dalmatinskih Srba. On po sebi najpre podrazumeva određene regionalne jezičke specifičnosti, kao što su neizostavni italijanizmi, ali i turcizmi. Sama činjenica da su Zadar i Smiljevci toliko blizu, a da se katkad jezički zaista ne razumeju, omogućava piscu da povodom tog paradoksa, u razmerama koje samo humor može da donese, ostvari izrazitu pripovedačku uverljivost. Tako tim povodom, na početku romana, jedan od Zadrana kaže:

„Pitaš najjednostavnije: Imaš li mlika? – a oni odgovore: 'Posalo tele'. Ti ponoviš: pitanje, a oni opet: 'Velju ti, Mićo zaboravio da odluči tele, pa posalo'. I sad opet ne znaš na čemu si, što sve to govorenje treba da znači i na koju od dvaju alternativa moraš da svedeš. 'Ima mlika' ili 'nema mlika'“ (Desnica, 1987: 30).

Ali jedan na svoj način bizarni trenutak u romanu, svedočeći naizgled o tim leksičkim razlikama, inače suštinski jednoga jezika, otkriva da iza tih jezičkih, na inače tom uskom prostoru primorskoga zaleđa, i u miru, a pogotovo u ratu, egzistiraju i mnoge druge razlike.

U jednoj drugoj epizodi, izbegli Zadrani, po nekoj dinamici događaja i preokreta koju samo ratna sreća donosi, nađoše se u prilici da prisustvuju govoru četničkog vojvode Duleta:

„Kad je najzad vojvoda Dule završio govor i izdignuo korbač pozivajući prisutne da polože zakletvu, more leđa lagano se zatalasa i iz njih iznikne i mlohavo se pruži po jedna ruka sa trima čvornovitim prstima. Izgubljeni u toj šumi podignutih pesnica, Zadrani ne imadoše kud kamo već i oni podignu tri prsta u pokušaju da ponavljaju čudne riječi zakletve. Mrsili su pod nos te nerazumljive riječi, trudeći se da što vjernije reproduciraju bar njihov ritam – praznu košuljicu njihova zvuka. Na značajnijim mjestima teškoća je bivala još veća, jer su morali da u isti mah pojačaju i gromoglasnost i i nerazgovijetnost povika, a činilo im se da je vojvoda upro pogled u njihova usta.

Izašli su malko ošamućeni i dublje odahnuli. Pripaljujući cigaretu, Ernesto se našali: 'Jesmo se mi Dalmatinci nazaklinjali kao niko drugi! Ali da ćemo i ovu zakletvu morati da damo, to, bogami, niko ne bi mogao predvidjeti!'“ (Desnica, 1987: 106–107).

Tako u tom trenutku, ova grupa Zadrana, inače umorna i preplašena od dotadašnjih ratnih događanja, prolazi dodatne i neslućene muke i nelagode, u obrtima koje samo rat nepredvidivo može da donese. Ali ta scena u romanu, kao da je fatalno odredila literarni život ovog Desničinog dela u doba jarke ideološke boje u književnosti i kulturi, reflektujući se na stvaralaštvo samog pisca. Jer, po svemu sudeći, baš taj momenat je izazvao i prelio čašu ideološke žuči tadašnje osjetljive, ali i beskompromisne socrealističke književne kritike.

A iz ondašnje perspektive bilo je jednostavno neoprostivo, i to samo pet godina od kraja rata, da pisac grupu zadarskih malograđana predstavlja kao idejno nezainteresovane. Tačnije, oni su ovom romanu samo zainteresovani da prežive, pa su,

u skladu s potrebama suštinske egzistencijalne prirode, upravo tim povodom, iako katolici, spremni da ponavljaju i te, inače malo razumljive reči četničke zakletve.

Međutim, ovi Desničini malograđani, u samom romanu, ne samo da nisu simpatizeri fašizma, već u svim tim događajima, poput mnogih ljudi, u sličnim situacijama, više deluju nekako zbunjeno, nesigurno, uplašeno, da bi sve to njihovo ponašanje pokatkad preraslo i u komično.

Ipak, prve dve kritike ovog dela, u skladu sa osećanjima dvojice kritičara, koja su bila u duhu ondašnjeg ideološkog pogleda, posebno su podvukle činjenicu da se partizani u ovom romanu pominju samo u jednoj rečenici, dok je četnicima posvećeno celo jedno poglavlje.

Jezičko dvojstvo ta dva kolektivna junaka *Zimskog ljetovanja* samo je izraz, neka vrsta žive emanacije naizgled nepomirljivih drugih dvojstva i razlika: etničkih, konfesionalnih i političkih. Te jezičke, pre svega, i u suštini leksičke razlike, između izbeglih Zadranaca i njihovih smiljevačkih domaćina, prožele su i sam epilog romana. Sociolingvistički gledano, jezičke razlike posledica su onih jasnih sociokulturnih, koje su u međuvremenu, uzrokovane i već stvorenim međusobno različitim sistemima vrednosti.

Jer, posle jeseni i većeg dela zime, slede tragični događaji koji kao da stavljaju tačku na sve pokušaje da se i razumeju i pomire ta „dva sveta“. Devojčica sa nadimkom Špizmica je na užasan i jeziv način stradala, a sušičavoj Lini, ispostavilo se, ipak nije prijao taj sveži, doduše prinudni seoski vazduh. Sem toga, šjor Karlo i Anita, to dvoje nešto starijih iz zadarske grupe, na kraju su se vratili u svoj razoreni grad. Većina preostalih je pobegla u Italiju. Tako se i san šjor Karla, da Morlakija jednog dana zaista postane jedan razvijeni i civilizovani ruralni kraj, raspršio kao mehur od sapunice.

Jezičko umeće u ovom romanu, nije Vladanu Desnici negirano ni u onim prvim kritikama, kada je u piscu prevashodno i najviše zameren tzv. nedostatak idejnog i socrealističkog estetskog angažmana. Taj jezik, koji obiluje različitim leksičkim kolor lokalima mediteranskog grada i obližnjeg, ali ispostaviće se i ne tako bliskog sela, daje posebnu umetničku uverljivost i snagu ovoj prozi koja, očigledno ne pretenduje da ostane zatvorena u samo svom lokalnom i samo sebi razumljivom svetu. Pojmovi kao: građansko, individualističko, elitističko, kosmopolitsko, pa čak i egzistencijalističko, koji su tako prirodno, pominjani uz Desničin najznačajniji roman *Proljeća Ivana*

Galeba svakako su prisutni i u estetskoj meri i dometima i njegovog prvog romana *Zimsko ljetovanje*.

I *Zimsko ljetovanje* sigurno mnogo lakše no što se to prvim kritičarima ovog dela moglo učiniti preskače vreme u kojem je nastalo, kao i okvire svog pripovedanja. Uostalom, kao i svaka dobra literatura, i ovaj Desničin roman, u znacima i fizionomiji svog vremena, prepoznaje duh univerzalnog i sveopšteg. Tako na jednom mestu, šjor Karlo razmišlja kako baš taj život zna da donese neobične i zanimljive događaje:

„Jer – govorio je – ljudi su ljudi i život je život na svakom mjestu kugle zemaljske. Razlagao je kako nam se život, i pored njegove prividne jednoličnosti, ako se samo malo dublje i pozornije razmotri, pokazuje u stvari vrlo složen, pun neočekivanog i, ukoliko samo nije tragičan, vrlo zanimljiv. Da stoga, na koncu konca, čovjek može da doživi i u Smiljevcima ili u Žagrovcu neke čudne i neobjašnjive stvari i da dođe u svakojake situacije, ne manje nego u San Francisku ili Jokohami“ (Desnica, 1987: 108).

I Zadrani, poput drugih, imaju svoj izražen lokal patriotizam, sa jednom osebnom dalmatinskom fizionomijom, zasnivajući svoj pogled na svet, pre svega, na posebnosti svoga grada. O toj posebnosti Dalmacije, u svom eseju „Mirko Korolija i njegov kraj“, Vladan Desnica ovako piše:

„Dalmacija u svojoj cjelini obuhvata i sjedinjava razna područja koja se, pod djelovanjem posebnih prirodnih uslova i različitih istorijskih udesa, među sobom dosta oštro razlikuju. U toj zemlji gdje raste i oleandar i grab; gdje uz obalu u maistralu leprša dašak romanskog duha i vije laka zapadna melopeja, a po zaleđu u buri struji duboko rasni narodni život i gudi primitivni monokord; gdje uz katedrale sa Ticijanima i Veronezima postoje i manastiri u kojima tinja duh srednjovjekovne srpske manastirske obrazovanosti, u kojima caruju krute bizantske ikone i u kojima se čuvaju zavjeti Nemanjića; gdje pored primorskog trubadura nalazimo i mrgodnog brđanskog kaluđera ljetopisca – u toj zemlji, među osobitim raznovrsnim osobitostima koje usloвила priroda i stvorila istorija, i sjevernodalmatinski kopneni kraj, naseljen izbjeglicama koji su se od 15. vijeka dalje sklanjali pred Turcima na njegov goli krš i sure visoravni, predstavlja, po svojim specijalnim kulturnim, psihičkim i ekonomskim momentima, jedno izdvojeno područje. I na prvi pogled može da se čini čudno, kako je ovaj kraj, sirov i čist u primitivnom narodnom životu, sa svojim manastirima, sa svojim junacima iz narodne

epike, sa svojim sveštenicima vođama seoba i pobuna, zalutao u ovo Latinsko primorje pod duhovnim uticajem zapadne kulture i zapadnih duhovnih i političkih organizama“ (Desnica, 1975: 25).

Zadarska posebnost je tema i jednog Desničinog teksta koji je prevashodno napisan kao odgovor na negativnu kritiku *Zimskog ljetovanja* koju je objavio Joža Horvat u *Književnim novinama* (27. juna 1950). Tekst „O jednom gradu i jednoj knjizi“ objavljen je u *Zadarskoj reviji*, i u njemu Desnica kaže:

„Ostatci stare civilizacije, feudalni privredni odnosi, moć crkve, tuđinska birokracija, strani službeni jezik u državnoj administraciji, u crkvi, u školi, u društvenom i kulturnom životu, te drugi socijalni i politički faktori pripomogli su da je Zadar za dugo vremena sačuvao svoju vanjsku fasadu. Takav, Zadar je razvio jedan svoj specifični život i poprimio jedno naročito lice. Izgradio je svoju skroz naskroz gradsku i građansku fizionomiju, daleko više nego ma koji od ostalih dalmatinskih gradova. Razvio je jedan svoj zatvoreni, hermetički način života koji od sebe napolje nije davao ništa, a k sebi je od okolice primao, kroz naročite filtre i naročitim predostrožnostima, sve što mu je moglo da posluži i da ga dalje u životu podrži. Živio je po svojim strogo utvrđenim i dugom tradicijom izbrušenim društvenim pravilima i konvencijama, sa svojim stopostotno građanskim mentalitetom i svojim uskim pogledom na svijet. Sav život njegovih građana tekao je po unaprijed utvrđenom redu, nedostupno, kao po nategnutoj žici, i svako kolebanje na toj žici značilo je opasnost u pad u prazno, u provaliju... po toj urbanosti, Zadar ne samo da je predstavljao najgradskiji i najgrađanskiji ambijent kod nas, nego je pripadao valjda među najgrađanskije ambijente evropskog Zapada“ (Desnica, 1975: 95).

Taj jasno naznačeni mediteranski urbanitet Zadra, kao i bliskog Šibenika, postojao je i u romanima i pripovetkama Sime Matavulja, Dinka Šimunovića, kao i Iva Ćipika, koji je odrastao nešto južnije, u Trogiru. Ta atmosfera je zabeležena i u najnovijoj srpskoj prozi, i to zahvaljujući Jovanu Raduloviću, jednom od najznačajnijih savremenih srpskih pripovedača, koga inače možemo smatrati i nastavljачem dela Matavulja i Desnice, tih pisaca koji su upravo Dalmatinsku zagoru učinili geografskom odrednicom srpske proze. Jovan Radulović, naime, u svom romanu *Prošao život* (1997), koji predstavlja alegoriju o nestanku, ali i zatiranju srpskog naroda u prostoru između Zrmanje, Krke i Cetine, od Knina do mora, predstavio je tu dugovečnu i, moglo bi se

reći, uhodanu atmosferu svakodnevnog života u Zadru. Ali ne preterano daleko od takve zadarske tradicije i stvarnosti, svega nekoliko kilometara od poslednjih obrisa grada, nalazio se sasvim drugačiji svet:

„Počinjala je njegova sušta suprotnost – selo, sa svojim strašnim životom koji se odvijao u nevjerovatnim, katkad upravo neljudskim uslovima i oblicima, u vjekovnoj zaostalosti i bijedi, A između toga grada i tih sela, jaz, nepremostiv jaz, ili kineski zid, neoboriv i neprelazan. – Tako je trajalo stoljećima“ (Desnica, 1975: 95).

Iako vekovima žive u neposrednoj blizini, jedni pored drugih, ali to je zapravo odvojenost, sa neočekivano svedenom komunikacijom, pogotovo ako se uzme u obzir rastojanje između Zadra i Smiljevaca. Tako grupa Zadrana u *Zimskom ljetovanju* prvi put dolazi u ovo obližnje selo, ponašajući se u skladu sa svojim pravilima, ali i predrasudama o toj novoj, drugačijoj, ruralnoj sredini. Junaci romana na samom početku još uvek su zagledani u svoj grad i kao da očekuju da povratak može biti i brži nego što se može pretpostaviti. Neprestano iščekujući taj povratak, seoska atmosfera im ne pada još uvek tako teško. Naravno, neke stvari se prirodno menjaju, ali ne i slika Zadra u daljini:

„Otkad su ovdje na selu, zvali su je nadimkom koji joj je od milja nadjenuo otac još u Zadru: Špižmica. Ime Mafalda ostavili su za bolja vremena. – nije priličilo da takvo ime vuče svoje grimizne skute po seoskoj prašini. Pod njima se u daljini pružao Zadar, kao na dlanu. Ovako izdaleka, izgledao je gotovo netaknut: svi su zvonici još stajali nauzgor, tek tu i tamo u gradskim zidinama vidjela bi se pokoja crna rupa. Dvije žene razgovarale su o svojim brigama i osnovama koje je rat poremetio“ (Desnica, 1987: 31).

Iako udaljeni petnaestak kilometara, Smiljevci su za ove Zadrane daleki i egzotični kraj. Sve što znaju o ovom selu je i iz poznatog repertoara „rekla-kazala“, što je sasvim dovoljno da Smiljevcane doživljavaju kao čudne ljude sa još čudnovatijim običajima.

„Ovo je za njih, kao i većinu zadarskih izbjeglica, bio prvi susret sa selom. Proživjeli su čitav vijek u njegovoj neposrednoj blizini, kupujući svakodnevno njegove proizvode i prodavajući mu svoje usluge i odbačene starudije – a opet kao da su od njega odijeljeni kineskim zidom ili pojasom pustoši i udaljeni hiljadama kilometara!

Zato je njihov dolazak na selo imao čar puta u dalek i egzotičan kraj. Doista, njihova predstava sela bila je dotle prilično oskudna i neodređena“ (Desnica, 1987: 7).

Mada su ovde pošteđeni ratnih stradanja, ipak ovi Zadrani, ne krijući to preterano, svoje domaćine Smiljevčane, gledaju kroz prizmu zaostalosti celog kraja. Doživljavaju ih i kao lukave i podmukle. Uz to, oni su im i odbojni i prljavi. Jedna od protagonista *Zimskog ljetovanja*, Lizeta, očigledno je imala naivnu i pomalo idealističku sliku o selu, ali sad kada se prvi put našla u njemu, nastupilo je neočekivano razočarenje:

„Selo je bilo mjesto gdje ima izobilja pilića, purana, pršuta, vina i gdje se pred Uskrs ovce dadu na posao da nakote dovoljno janjaca a kokoši da snesu dovoljno jaja... na selu ima i dovoljno voća, ali je šturo, nezrele, ni izdaleka onako dobro i izgledno kao ono u gradu, i od njega se dobija srdobolja. Na selu također ima polja i livada... polja su puna makova a livade onog žutog, i onog bijelog i onog ljubičastog poljskog cvijeća kratke peteljke koje u raznim mjesecima preplavi gradsku tržnicu i koje ona dobro poznaje još od svog djetinjstva, a kojemu su gradu ne zna ime. Kroz te livade neminovno protječe potočić“ (Desnica, 1987: 7–8).

Pa ipak slike prirode mogu i da ostanu na nivou blažene gradske predestiniranosti o selu, ali ne i njegovi žitelji. Uostalom, oni su sa selom komunicirali, ponajviše preko svojih stolova i onoga što je bilo u tanjirima na tim stolovima. Sve to, bilo da je meso, povrće, voće, upravo je sa sela dolazilo na gradske tržnice. Za već citiranu Lizetu jedino su taj sklad narušavali oni koji su sve to donosili:

„Ljudi su na selu podmukli i lukavi, i uvijek imaju prljave ruke; zato im ne valja dozvoliti da bilo što diraju rukama. Oni su, osim toga, prilično smiješni; useknjuju se prstima, i treba im dobro vikati, jer su malko nagluhi, od prljavštine koja im se nakupila u ušima. Žive kukavno, ali tome su krivi sami jer su krajnje neumješni i nesnalažljivi, te ne umiju da iskoriste i uživaju toliko blago božje (one kokoši, i one pršute, i ono mlijeko!). Govore – to im je osobina – nekako smiješno i nerazumljivo (un modo assai buffo da parlar), i u svakoj prilici gledaju da podvale građanima; naročito vole da poture mučke kunući se da su svježa, tog jutra snesena jaja, a kadri su čak da prodadu meso od crkotine. Djeca su im musava, zato što ih ne umivaju i ne rede, i kržljava i sitna, zato što ih izmalena zapajaju vinom i rakijom“ (Desnica, 1987: 8).

I Ernestu, takođe jednom od zadarskih likova u ovom romanu, ovaj boravak u Smiljevcima najpre je potvrdio sliku koju je o ovom prostoru, stekao za vreme povremenih izleta, uoči samog rata. On smatra da se seljaci pretvaraju i da su pravi majstori u cenkanju, i da imaju puno više novca nego što se može steći utisak iz njihovog ponašanja. Kuće su im pune pršuta i vina. Ali uglavnom ne znaju da prave dobro vino, što zbog neukosti, smatra Ernesto, ali i zbog toga što se ne libe da namerno dodaju šećer i razna veštačka sredstva. Jednostavno, ovi Zadrani svoje seoske domaćine doživljavaju na tragu onog obrasca i slike, koju je još drevna Venecija stvorila o svojim ruralnim podanicima u Dalmaciji koje je nazivala Morlacima.

Morlake, te „plemenite divljake“ koji žive u kontinentalnoj Dalmaciji, u književnost je uveo opat Alberto Fortis u poznatom delu *Viaggio in Dalmatia*, putopisu objavljenom 1774. godine. Predstavljajući svet Morlaka kao arhaičan i autentičan, iskonski čist i neiskvaren civilizacijskim zlom svake vrste, Fortis ih je donekle i idealizovao. Ali on ipak primećuje: „Kukavno prijateljstvo što ga stanovnici primorskih gradova, pravi potomci rimskih kolonija, gaje prema Morlacima, i dubok prezir što ga ovi zauzvrat iskazuju prema njima i susjednim otočanima, možda su također znaci mržnje dviju rasa“ (Fortis, 1984: 35).

Fortisov opis tih dalmatinskih kontinentalaca u potpunom je skladu sa slikom koju su o njima raširili venecijanski prosvetitelji. U raspravi o poreklu Morlaka odavno je prisutno stanovište prema kojem je poreklo Morlaka ilirsko, i da su potom romanizovani. Da bi u dalmatinskoj Zagori, gde se odvija radnja *Zimskog ljetovanja*, zatim postali Srbi, ili Hrvati. Morlaci su nezaobilazni u bilo kakvom pokušaju razumevanja tog antropološkog, kulturnog i društvenog dualizma koji nastaje između dalmatinske obale i njene unutrašnjosti. U najvećem delu hrvatskih studija o mletačkoj Dalmaciji i Istri, Morlaci se u 80–90% slučajeva određuju kao Srbi, a tek u preostalih 10–20% kao Hrvati. Morlake su Dalmatinci doživljavali kao stanovnike obližnjih planina, da bi na kraju taj termin počeo da označava planinske pastire. Prema tom stanovištu, ti markantni žitelji zaleđa na istočnom Jadranu doživljavani su, pa i predstavljeni, kao stočari i zemljoradnici. Kao jaki, prosti, preduzetni, srčani, odani, poštteni, gostoljubivi i iskreni. Egzotika Morlaka vremenom je ponegde na Zapadu postajala čak ravna i egzotici jednoroga. U pojedinim vremenskim razdobljima, za vojsku Venecije, ne bi se moglo mnogo pogrešiti ako bi se reklo da je isključivo bila

dalmatinska. Oni „Morlaci i Sloveni“ koji su odbijali da postanu deo vojske Serenisime, postajali bi posebno značajni u vreme ratova s Turcima. Tada bi, na tom velikom ratnom razmeđu, osnivali svoja polugusarska naselja, kakvo je bila senjska tvrđava.

U narodnom predanju i poeziji oni bi postajali pirati koji pljačkaju pirate. Ali u toj drami opstanka, na taj piratski i hajdučki način, stvorena ju svest o nezavisnosti. Upravo među tim hajducima koji su svesni da se bore protiv one mnogo gore „hajdučije“, one koja direktno i surovo ugrožava slobodu i opstanak njegove porodice, plemena, naroda. Onako kako to u *Gorskom vijencu* efektno razrešava Vuk Mićunović čuvenim stihom: „Ja sam hajduk te gonim hajduke.“

U tekstu „Morlačka krv“ (2010) Vladimir Pištalo navodi da je Bartolomeo Krešenci u svom nautičkom priručniku napisao da su brojni Morlaci umirali u utrobama galija, ponajviše zbog svoje tvrdoglavosti i melanholije. Fortis ih predstavlja i kao egzotične ljude, doduše na nižem civilizacijskom stepenu, čiji svet karakteriše i prljavština, i varvarstvo, nerazumnost i zaostalost. Na način da je sve to vidno u suprotnosti sa civilizovanim, učenim, uljuđenim Venecijancima, Evropljanima.

Ta podela i naglašavanje razlika između takozvane zapadne, napredne, civilizovane Evrope, i one druge – istočne, divlje, prirodne, ustrojena je tako još u vreme prosvetiteljstva. Otada je civilizacijska nadmoćnost i superiornost nebrojena puta bila izgovor i za nedvosmislena kolonizatorska rešenja i procese. I kada Fortis Morlaka doživljava kao „dobrog divljaka“, on će mu takav, najpre poslužiti da potvrdi i opravda duh imperijalnog kolonijalizma koji je često bio najznačajniji oblik komunikacije između Fortisovog i morlačkog sveta.

Ta tradicionalna prosvetiteljska naklonost prema „dobrom divljaku“, kao nekoj vrsti nebrušenog dragulja, i u prošlom, kao i u ovom veku, dobila je u nekadašnjim dalmatinskim, a danas hrvatskim primorskim gradovima, jedan originalni, ali pervertirani varijetet lokalnog urbanog rasizma prema tako zvanim „Vlajima“. I sam Fortis je zabeležio razliku između Morlaka i ostrvljana, takozvanih bodula. U najvećem dalmatinskom gradu Splitu, nekad je bila veoma očita dihotomija između „fativih“ Splićana, to jest pravih građana i tzv. Vlaja, Morlaka, gorštaka, koji ne pripadaju gradskoj tradiciji. Ali su oni zato izrazito ponosni na svoje poreklo u obližnjim planinama. Ove dve grupe Splićana razlikovale su se po stilu života, ali i po govoru, bez obzira što je to uvek bio jedan te isti jezik. Tu tezu potvrđuju i neki savremeni hrvatski

istraživači, kao na primer Mirna Sindačić Sabljo u svom radu „Predodžbe o ruralnoj sredini u *Zimskom ljetovanju* Vladana Desnice“ (2011: 138).

Imagološki posmatrano, i slobodno tumačeći, upravo ti Vlaji, sa tim svojim ruralnim osobinama, kako ih inače vide pripadnici urbane zajednice, čine tu grupu Zadrana u sopstvenim očima izuzetnim i sebi tako važnim, ponajviše onda kada u sopstvenom osećanju civilizacijske supremacije, preziru i mrze tako različite i drugačije „Vlaje“. Venecija je bila i prošla, ali je njen okular za Morlake, taj tradicionalni pogled na njih, dugo posle nje opstao. Tako su čak i fašističke vlasti u vreme Drugog svetskog rata, imali skoro isti, taj već toliko tradicionalni „resentiman“ za Morlake, oliti Vlaje.

Ali na Mediteranu svi imaju svoje Morlake i svoje Vlaje, a sve njih čvrsto povezuje, i jedne i druge, kao neka vrsta društveno-istorijske izohipse, poznata rečenica Fernana Brodela, prema kojoj poreklo Mediterana – pastirsko, a u ovom slučaju se može dodati – i morlačko.

Desničini Zadrani u *Zimskom ljetovanju* Smiljevčane upravo i doživljavaju i upoređuju sa Morlacima. Tako jedan od njih, šjor Karlo, događaje u Smiljevcima saobražava sa epizodom iz romana iz morlačkog života, *Cavalleria Morlacca*, kojeg je čitao dok je još bio mlad (v. Desnica, 1987: 144).

Desnica je *Zimsko ljetovanje* pisao u svom malom dvorcu u Islamu Grčkom, što nedvosmisleno sugeriše ko su bili njegovi stanovnici, kao što to podseća, uostalom, a koji bi mogli biti oni koji žive u Islamu Latinskom. Više nego verovatno da se tu lako setio popularnog italijanskog likera *Sangue Morlacco*, ako mu njegova etiketa nije bila i pred očima. A na njoj je bio idealizovani i izražajni lik dinarskog čoveka. Čoveka čija je krv (*sangue*) vekovima lako, prolivana, odatle pa sve drugih i dalekih mediteranskih obala.

Stvari se u romanu tako i razvijaju, da ovi Zadrani, među svim Smiljevčanima, najviše simpatija imaju za Milenka Katića. A razlog je u jednoj naizgled činjenici koja samo iznova potvrđuje svoju dobro utvrđenu civilizacijsku liniju, koju su od još od svog dolaska odmah uspostavili.

Katić ih, naime, podseća na lik onog Morlaka sa poznate reklame za popularni liker koji se zove *Sangue Morlacco*. Tako Smiljevčani u ovom romanu ispunjavaju onaj horizont očekivanja na kojem su se u Fortisovom putopisu, prvi put pojavili Morlaci. I otada, kao da ga više nikada nisu napuštali. Smiljevčani su baš poput Fortisovih

Morlaka, nesputani, slobodni, ali i divlji, zaostali, prljavi. To su patrijarhalni ljudi koji žive daleko od civilizacijskih ograničenja. Ali uprkos tome, njihova su prijateljstva iskrena i sveta, dok im je um bistar i duh preduzimljiv. Smiljevčani su, sem toga, inače i praznoverni, ali su i dalje, poput Fortisovih Morlaka, gostoljubivi i srdačni. Uostalom, evo bez ikakve zadržke, primili su u svoje domove ove izbeglice iz grada, koje su baš kod njih potražili spas od ratnog užasa. I upravo sa njima, u takvim okolnostima, dele ono hrane što imaju, mada je nje nedovoljno i za sama Smiljevčane.

Ali i u takvom humanistički uokvirenom ambijentu, u selu se u jednom trenutku dogodi zločin, koji pridošle Zadrane na kraju i učvrsti u odluci o odlasku. Tako odjednom i ponovo, na svirep način, iskrasne paralela sa Fortisovim Morlacima, koje je on označio sklonim okrutnosti, lakomosti, krađi, paleži i ubistvima. O staroj i međusobnoj netrpeljivosti dalmatinskih gradova i Morlaka, svedočio je, takođe, i sam Fortis, navodeći da je ta mržnja drevna, otprilike kao između dve rase. A vidna je i kroz razlike u narečjima istoga jezika, u samoj odeći i nošnji, ali pre svega u navikama i ćudima.

U *Zimskom ljetovanju* autor je zanimljivost pripovedačkog potencijala dobro crpeo iz tih „nepomirljivih“ razlika dva kolektivna književna junaka. Za tako nešto posebna osnova bila je upravo ta novostvorena atmosfera u kojoj pristigli Zadrani, u skladu sa svojim superiornim urbanim stavom, kao da ovde na selu, samo i nastavljaju svoj gradski život. Na ritam romana, stiće se utisak, utiče i osećaj koji se može lako steći, da sve prati jedan naizgled neutralni, skeptični, sveznajući i pomalo ravnodušni pripovedač. Taj Desničin pripovedač sve saopštava mirno, bez vrednovanja ili suvišnih komentara, dajući odraz onoga što je pred njim.

Još iz renesansne drame poznat je zaplet koji je bio baziran na dolasku stranca u grad. U komedijama, taj stranac je praktično bio seljak koji se prvi put pojavi u gradu. U *Zimskom ljetovanju* imamo potpuni obrt, tako da su stranci sada, ne bilo kakvi seljaci, već u stvari žitelji grada, koji su se silom neprilika našli na selu. Zato se oni i ponašaju kao stranci, jer im je u mislima doskorašnji život. Zbog kojeg neprestano iščekuju taj dan povratka u Zadar.

Odlaze u šetnje, na izlete, i taj višemesečni i silom ratnih prilika boravak na selu, pa ga u skladu sa svojom urbanom vrcavošću i duhom, nazivaju – „zimskim ljetovanjem“. Njihov jezik je prepun italijanizama, što je naravno posledica davnašnjih

dugotrajnih venecijanskih kulturnih uticaja. Posebno njegova melodičnost čini ga toliko drugačijim od štokavskog jezičkog izraza Smiljevcana i svim tim njihovim jezičkim koloritom. U kojem poseban značaj imaju neizbežne poslovice i narodne mudrosti. Ali što duže traje njihov boravak na selu, on sve više donosi i sve lošije međusobne odnose među Zadranima. U isti mah, početne nepremostive razlike u odnosu na Smiljevcane, polako potiskuje aktuelnost novih događaja, tako da vremenom, dolazi i do neočekivanog zbližavanja sa žiteljima ovoga sela. Jer, teški uslovi i same prilike na selu, polako tope taj početni gradski osećaj superiornosti, pretvarajući ga najpre u neku vrstu sažaljenja i samilosti.

„Žalosni život sela koji su po malo upoznivali pobuđivao je u građanima tugaljivo raspoloženje i polako otupljivao neprijateljstvo koje su ranije prema njemu osjećali. Ono se postepeno pretapalo u neku vajnu, razmekšanu odvratnost, gotovo sličnu žaljenju i samilosti“ (Desnica, 1987: 41).

Zadar im tako sada izgleda sve dalje, a kad ga žarko požele, odu na jedno uzvišenje sa koga samo vide ruševine i jednu ruinu nekadašnjeg grada. Slike ruševina grada, mrtvi i nestali sugrađani, tragične i skoro tektonske promene koje im doneo ovaj rat, prouzrokovali su na kraju i krizu tog njihovog, na početku romana činilo se toliko sigurnog i tako nadmoćnog gradskog identiteta. Na kraju ostao im je samo povratak u razrušeni, strani i sada neočekivano daleki Zadar. Druga opcija je jedino da sve napuste i krenu za Italiju. Jer, ako ostanu na selu, njihov već toliko, u tim novim okolnostima, „nagriženi“ urbani identitet, neće dugo potrajati.

I sam Zadrantin, pripovedač, sledeći svoju „objektivnu“ pripovedačku nit, svojom urbanom kulturom i duhom, koji deli sa svojim junacima – izbeglim Zadranima, svakako ne „štedi“ svoje smiljevačke sunarodnike. To nije očito samo u onim najžurnijim i najtragičnijim scenama u ovom romanu.

Ali Desnica, tu za njegovo pripovedanje tako inspirativnu „mažino“ liniju, između urbanog i ruralnog, povremeno napušta, da bi na nekoliko mesta, pokazao kako u tom njegovom pripovedačkom svetu postoje još starije i suštinskije identifikacije i samoprepoznavanja.

Navodeći da u Smiljevcima, „od građanske, ili polugrađanske ruke, u selu je živjela porodica preglednika Rudana i stara popadija Darinka, udovica pokojnog pop-Mihajla Radojlovića“ (Desnica, 1987: 36), dajući sliku popadijine kuće, pisac, u jednoj

od soba, izdvaja jedan „kredenac za čija su stakla bila zataknete nekolike stare razglednice s čestitkama i u kojoj je stajala čaša s trobojnicom i guslama i s natpisom: 'Gusle gude da narod probude'“ (Desnica, 1987: 37–38).

Isto tako, opisujući ugodnost, toplinu, zadovoljstvo koje je na kraju jednog dana osećao Ićan, pisac završava jednim tako upečatljivim poređenjem bez premca: „i ravno mu sve do Kosova“ (Desnica, 1987: 46).

Tako se u ovom romanu, čije je ishodište rat kao najveći egzistencijalni katalizator ne samo jednog veka u istoriji, pojavljuju i ova samo naizgled neočekivano prisustvo magistralnog mita srpskog nacionalnog, kulturnog i duhovnog identiteta. Ono svakako potvrđuje ne samo prisustvo, već i značaj Srba u tom sveukupnom mediteranskom mozaiku na istočnom Jadranu.

Oni su na Mediteranu ne samo održali svoju zajednicu i svoj identitet, i uprkos specifičnim uslovima, ostvarujući ga u tom složenom totalitetu mediteranskog kosmopolitizma.

Jer, mediteransko kosmopolitsko iskustvo, između ostalog, nalaže da „gledati u oči istine o nacionalnom znači gledati širom otvorenih očiju, sa izoštrim sluhom za drukčije argumente“, pa čak i dotle da „biti nacionalan znači, otud, biti svetski: spreman da se nacija negira, ismeje, izigra, da se prema njoj i prema njenoj sudbini, tragičnoj, zauzme i neminovno stanovište lakrdijaštva, da se na njenoj sudbini ospolji i kosmičko mesto lakrdijaštva“ (Lompar, 2009: 135).

Mediteranac hajdučke krvi i uskočke tradicije

Srbin, zavičajni Dalmatinac, Vladan Desnica, rođen je u Austrougarskoj carevini, ali se njegovo odrastanje, književni i uopšte sav život, odvijao u većinskom miljeu hrvatske kulturne i nacionalne zajednice, u okviru obe Jugoslavije. Razne dvojnosti su tako određivale njegovu životnu i književnu sudbinu, ali se nikako zbog toga ne može reći da je on zbog toga bio podvojen čovek i pisac. O tome je uostalom i on sam nedvosmisleno svedočio. Prilika se ukazala kada je Živan Milisavac ponudio Desnici da bude zastupljen u čuvenoj ediciji Matice srpske „Srpska književnost u sto knjiga“. U odgovoru na Milisavčevo pismo, Desnica napominje: „Ako prvo izdanje

jedne nove knjige priredim negdje van NRH, više je nego izvjesno da ona nikada neće biti objavljena, to jest preštampana, u NRH. A to je, kao što ćete i sami uvidjeti, momenat od prilične važnosti za pisca koji živi i radi u toj sredini“ (Milisavac, 1997: 77–78).

Vladan Desnica nije bio samo nacionalni Srbin, već i ugledan jugoslovenski pisac i dalmatinski intelektualac, ujedno i potomak jedne od najpoznatijih srpskih porodica u Dalmaciji. Pa, i zbog toga nije gubio iz vida moguću „učinkovitost“ hrvatske kulturne i nacionalne politike u prilikama i svakodnevicu koja je bila i pod paskom novog ideološkog doba. To je ona politika za koju bi moglo reći da je svoje sećanje na davnašnje kraljevstvo, još u XIX veku, u Pešti, i to ugarskom parlamentu, svoju frankovsku političku misao za dugo pretvorila u uzavreli i uskipeli, ali i fatalni nacionalni nedostatak empatije za druge i drugosti. Što je na tragičan način kulminiralo u Drugom svetskom ratu. Taj tragični trenutak svetske istorije, ideolozi „hrvatske neovisnosti“ i njihovi „psi rata“ iskoristili su na najužasniji mogući način, uspostavljajući takvu tribalističku mažino liniju između Srba i Hrvata, kakva nikada nije mogla čak ni da se zamisli. Desnica je u svetu takvih okolnosti odrastao, postao stvaralac, i zato bio prisiljen, na osnovu razloga egzistencijalne prirode, da čini sve što bi se moglo nazivati kompromisima takozvanog zajedničkog života. U Desničino vreme to je bio jedino mogući *raison d’etre*, čiju je meru najbolje znao sam pisac (v. Lompar, 2015: 251–254).

Jedan zapis Iva Kušana u *Forumu* (časopis HAZU) iz 2000, broj 7–9, u kojem on svoje nekadašnje prijateljstvo i druženje sa Desnicom usklađuje sa duhom svog vremena, takođe pokazuje kako je na Vladana Desnicu gledano, čak i u onim tzv. elitističkim kulturnim krugovima. Svoje redovno prijateljsko nedeljno sastajanje sa Desnicom, Kušan očigledno mora da objašnjava, sada već i u novim okolnostima hrvatske nezavisnosti, opravdavajući te susrete, potrebom da je bilo nužno „znati šta oni (Srbi) misle“.

Desnica, koji je 1949. napustio državnu službu i sinekuru, i tako se odlučio za materijalno potpuno neizvesnu profesiju profesionalnog književnika, očigledno se veoma trudio da bude koliko god može izmaknut od dnevne književne, kulturne i svake druge politike. Ali kada se politika naizgled vešto izbegava, onda, kao po pravilu, ona počne da bavi upravo onima koji je izbegavaju. U knjizi *Progutane polemike* (2001),

koju je priredio Jovan Radulović, najznačajniji savremeni srpski pisac dalmatinske Zagore, nalaze se Desnićini odgovori i na neka druga, veoma tendenciozna osporavanja ovoga pisca. U toj knjizi nalazi se i Desnićina dragocena poetička ispovest u pismu Aleksandru Tišmi, iz 1952. godine. Knjiga potvrđuje Vladana Desnicu kao jednog od najznačajnijih srpskih i jugoslovenskih pisaca u stvarnom osvajanju modernog i moderniteta, baš u to vreme samog početka prave borbe između dogmatskog i antidogmatskog u našoj književnosti i kulturi.

Ipak, posebnu zanimljivost knjige predstavljaju odlomci iz dela *Svjedok epohe. Dušan Kostić o sebi, o drugima* Velizara Boškovića (1996) i *Bilježnice namjernog sjećanja* Čede Price, objavljene iste godine. U tim odlomcima je opisan poznati incident između Vladana Desnice i Gustava Krkleca, koji, bar što se tiče nacionalnih razmera, može iz današnje perspektive da zaliči na još jedan uvod u sve ono što će se dugo i permanentno odvijati sve do „velikog finala, početkom devedesetih“. Incident se dogodio za vreme Kongresa Saveza pisaca Jugoslavije, u jednoj sarajevskoj kafani, gdje prema kazivanju Dušana Kostića sve počelo Krklečevim provociranjem Desnice. O tome sam Kostić kaže:

„U početku sam to shvatao kao šalu, kolegijalno peckanje sa aluzijama koje su bile sve određenije, i nijesam nazirao ništa otrovno, sve dok ne počne da ujeda: 'Znam jednog pisca koji je za vrijeme rata lijepo i dobro sarađivao sa Talijanima dolje u Zadru, pisao članke u njihovim tamo novinama, čak je priredio za njih i gramatiku našega jezika.'

Još napravi nekoliko bodlji, kao šaleći se, na Vladanovo četništvo i uskočku prošlost njegovih predaka, proslavljenih inače u narodnim pjesmama.

Već je počelo da biva neprijatno. Osmotrim ispod oka Vladana. Sjedi pognute glave, bez riječi i, sve tamniji u licu. Najzad, prekida Krkleca, valjajući riječ po riječ: 'A ja znam jednog pjesnika, ustaškog pukovnika, koji je bio urednik ustaškog lista u Zemunu!'

I punu, još nenačetu čašu špricera sasus Gustavu pravo u lice, a onda pesnicom žestoko opali u sljepoočnicu iznenađenog čovjeka. Krklecu padoše naočari, ukaza se od njih ogrebotina i malo krvi na lijevoj sljepoočnici. Nevjerovatno. Neočekivano! Potpuni šok“ (Bošković, 1996).

Bio je to trenutak u kojem se iza tog Desničnog mediteranskog pogleda na svet i život, kojem pripada svojim odrastanjem, obrazovanjem i senzibilitetom, kao i porodičnom tradicijom, odjednom ukazala sen njegovih predaka, i na mah ga obuzeo njihov temperament. I kao da je potpuno neočekivano kroz njega prostrujala i njihova uzavrela krv. To je ta buntovna krv uskočkih i hajdučkih predaka, koji su prožeti narodnom pesničkom i pripovedačkom tradicijom i sećanjem na kosovske junake, svoje srpstvo, gospodstvo, pa čak i plemstvo, uglavnom, ili, pre svega, na sablji zadobili.

V. ZAKLJUČAK

Svaki diskurs na interkulturalnu temu Mediterana i njegovih refleksija na srpsku proznu književnost, ali i svaku drugu književnost, možda je najbolje početi jednom rečenicom akademika Zorana Konstantinovića: „Intertekstualnost je u svakom slučaju i osnova interkulturalnosti“ (2004). Konstantinović podseća da je kultura ne samo nadgradnja već i neposredan čovekov prostor koji se neprekidno širi novim vrednostima, ostvarenjima i delovanjima, koje čovek ostavlja za sobom kao znake kulture, pa otuda celokupan život u obliku sveta postaje „iščitljiv“ kao tekst.

Francuski komparatista Iv Ševrel je u uvodu svog dela *La Litterature compare* (1991) izneo stanovište da u književnom delu treba pre svega tragati za susretima raznih kultura. Upravo to komparatističko stanovište da svet i život pojedinca u svetu u najvećoj meri počiva na uzajamnom komuniciranju, pojavljuje se u delu prof. dr Jasne Janićijević *Komunikacija i kultura. sa uvodom u semiotička istraživanja* (2000).

Zato je i naša tema, koja u osnovi predstavlja traganje za povezanostima kroz komuniciranje, kroz intertekstualnost, neizostavno morala biti zasnovana na komparativnim istraživanjima. Intertekstualnost i u ovom slučaju predstavlja i jednu književnu teoriju ali i jedan metodski postupak. Teorija je od Aristotela bila ona reč koja označavala uzdizanje misli do ravni kontemplacije, suštog mišljenja, kao i rasuđivanje o takvom mišljenju. A kako i teorijski zahtevi književnosti počivaju na poređenju, ono se i u ovom slučaju potvrdilo kao nezamenjivi egzistencijalni oblik čovekovog rasuđivanja.

U stalnoj potrazi da se „uhvati“ ili definiše suština mediteranskog identiteta, kroz odgovor na osnovno pitanje, šta je to zapravo mediteranski identitet, veoma lako se može doći i do saglasnosti da tu nije reč ni o kakvom fiksiranom, „jedinstvenom“ identitetu. Već da bi on, posle vekova raznih, pa i dugih kolonijalističkih iskustava, danas mogao da znači dugo integrisanje iskustava raznih kulturnih pripadnosti, u jednu zaista internacionalnu kulturu.

Jer, ako bi išta mogli nazvati suštinskim bićem Mediterana, onda je to dodir, susret, komunikacija, prostor dodira svetova, koji se na njemu odvija od samog postanka. Iako „mediteranstvo“ nije primarno društveno, pa ni kulturno iskustvo

srpskog naroda u njegovoj istoriji, ipak se za njegovo prisustvo, i za mediteranske impulse u srpskoj kulturi i književnosti može reći, da oni i u „srpskom slučaju“ potvrđuju vrednosti i značaj koje je fenomen Mediterana imao u istoriji sveta i naše civilizacije.

Koliko god i u savremeno doba, najnovija, atlantska hegemonija, podseća na one poznate istorijske oblike „civilizatorske“ uloge na Mediteranu, taj međuprostor se ipak i najpre doživljava kao neki „treći prostor“, gde nastaju takvi oblici iskustva i egzistencije, koji se mogu upoređivati, na primer i sa „imaginarnim zavičajima“ Salmana Ruždija. To je naravno imaginarni prostor „prelaska sa jedne obale na drugu“, mada uprkos tome i „realna geografska zona“ kontakata između kontinenata, nacija, religija i kultura. Jer, od davnina se na Mediteranu i odrastanje i život odvijaju podrazumevajući mnoge razlike, i konfesionalne, i nacionalne, i jezičke i mnoge druge, koje zajedno opstaju po logici stvarnog života. Tražeći upravo u tim razlikama nove sadržaje ne samo životnog opstanka, već i onog željenog, lepog života.

Zato, kada se prelaze granice na Mediteranu, ne napušta se prošlost zarad sasvim nove budućnosti. Iskustva iz prošlosti ukrštaju se u novim okolnostima i situacijama, sa savremenim, postajući deo njihovog identiteta i kulture, u kojima svest o „drugoj strani mora“ postaje sve više najznačajniji deo tog savremenog i „jedininstvenog“ mediteranskog identiteta i kulture.

Tako se i dela srpske proze koja su prožeta mediteranskim temama i uticajima, prepoznaju pripovedačkom autentičnošću svojih stvaralaca, bogatstvom jezika svojih junaka, pripovedanjem koje često predstavlja zavodljivi spoj istorije i legende, uz vidno oslanjanje na narodnu tradiciju. Naravno, tu još imamo i jedan toliko prepoznatljiv mediteranski optimistični doživljaj sveta i jedno vitalističko osećanje stvarnosti. Jer i junaci srpske mediteranske proze imaju vedru prirodu i nose živost i optimizam, pokazujući smisao za humor, čak i na svoj račun.

Susret sa Mediteranom u tematsko motivskom smislu je prirodno iziskivao i promene u odnosu na dotadašnju prozu. Tražeći, pri tome, i nove oblike kojima se može predstaviti susret sa tim novim i neobičnim mediteranskim svetom. Jer, taj mediteranski svet je doneo, jedne pored drugih, i priče komične i tragične intonacije, i slike i prizore iz stvarnog života, ali i one koje su ostale upamćene u narodnoj i crkvenoj tradiciji. Srpska proza na Mediteranu tako se obrela i na prostoru jedne sasvim nove i dotle

nepoznate književne topografije. A topografija, neizostavno u pričanju Mediteranca ima osoben značaj, jer čitalac zajedno sa naratorom često prolazi nepoznate, ali kao nekom utvrđenom pravilu, uvek neobične i zanimljive gradove, mesta i primorske krajeve. To je iziskivalo da srpska proza tematsko motivski inspirisana Mediteranom, dobije i određene žanrovske specifičnosti, na koju su ponajviše uticale potrebe za čestom promenom narativnih intonacija u predstavljanju jednog tako složenog, dinamičnog i komunikativnog sveta kakav je mediteranski.

Na Mediteranu, u njegovom kulturnom mozaiku, svi manje ili više na sličan način participiraju, pa se to može napomenuti i za srpsku kulturu. I dela srpskih proznih pisaca, sem što na svoj nezamenljiv način svedoče prisustvo srpske književnosti i kulture na Mediteranu, s druge strane, pokazuju i onaj način na koji su postala i mediteranska. Jer, u skladu sa čuvenim duhom mediteranske kulture, i srpski pisci ne samo što afirmišu srpski identitet u bogatom mediteranskom mozaiku, već i ono što tu nije srpsko. Čak i u onim delima, gde se posebno uznosi ono što je tako drugačije i pripada drugim kulturama, kao da preovlađuje uverenje, da to „tako drugačije i tuđe“, nigde nije tako blisko i skladno povezano sa srpskom kulturom i identitetom, kao tu, na Mediteranu.

Svako traganje za povezanostima kroz komuniciranje je direktno susretanje sa raznim oblicima i mogućnostima, koje donose pojmovi intertekstualnost i interkulturalnost. Zbog toga, komparativna istraživanja u ovom, „mediteranskom“ slučaju, imaju posebnu ulogu. Prethodna analiza dela srpskih proznih pisaca, čija su dela inspirisana ambijentom Mediterana, ili su na neki način nastala u njegovom ozračju, najpre je uspostavila i utvrdila tzv. kulturnu geografiju Mediterana. A jedna od najvažnijih osobenosti tog i takvog prostora su nebrojene razlike koje egzistiraju u složenosti jednog mediteranskog okvira. A ta mediteranska složenost kao prirodno rađa, prosto iznudiše svu tu zanimljivost umetnosti i kulture prisvajanja, preuzimanja, pa čak i utapanja. Jer, famu, ali i široko raširenu svest o takvom Mediteranu ponajpre je stvorilo to neprekidno kretanje, susretanje, ukrštanje puteva, ta moćna dinamika i povremeno takva istorijska energija kakvu mogu da ishode samo razvijene mediteranske urbane sredine.

U ovom slučaju, traganje za suštinskim bićem Mediterana, kroz dela iz nacionalne književnosti koja se primarno ne smatra mediteranskom, predstavljalo je i

traganje i otkrivanje onoga što bi moglo da predstavlja bit književnosti, kroz njeno značenje i stvarnu ulogu u ljudskoj zajednici. Sem toga, mediteranske teme, svojom suštinom, ponajviše i zaista potvrđuju one zahteve teorija književnosti koje počivaju na poređenju.

Ovakva analiza, koja u jednom svom vidu insistira i na što širem zapažanju i otkrivanju mediteranskih impulsa u srpskoj prozi XIX i XX veka, zahtevala je za početak otkrivanje, uspostavljanje i utvrđivanje jedne uočljive literarne izohipse, jednog registra mediteranskih fenomena i karakteristika, čije prisustvo u delima zaista potvrđuje zadatu tezu o prisustvu Mediterana u srpskoj književnosti. Potrebno je taj uslovni registar napraviti na osnovi uverenosti o onim toposima, situacijama, pa i karakterističnim likovima koji, i u istorijsko-tradicionalnom, kao i socijalno-psihološkom smislu, nose najveći stepen identifikacije i asocijativnosti na ono što podrazumevamo pod Mediteranom i životom na obalama njegovih mora.

Na osnovu do sada najznačajnije kulturno-istorijske sinteze o Mediteranu, Fernana Brodela, kao i dela i tekstova raznih drugih autora, svakako da se može uočiti najmanje ili bar osam veoma uočljivih, svakako ne i jedinih, karakteristika ukupnog fenomena zvanog Mediteran.

Zato je ovaj, koliko god uslovni mediteranski registar, u osnovi i zasnovan upravo na delu jednog od najznačajnijih istoričara prošlog veka. Jer, Brodel je u svojoj obimnoj i strukturno zanimljivoj istorijskoj studiji utvrdio i značaj i uticaj Mediterana za ukupni razvoj svetske civilizacije kroz celokupnu istoriju.

Zbog toga smo u dosadašnjoj analizi, u srpskoj proznoj književnosti mediteransku posebnost utvrđivali kroz prisustvo razuđene geografije Mediterana (1); prepoznavanje i posledice komunikativnosti Mediterana (2); kroz prisustvo karakterističnog ambijentalnog motiva kakav je u istoriji za Mediteran imalo njegovo sveto drvo – maslina (3); kroz aspekte mediteranske klime i ishrane (4); kroz direktno prisustvo mora i pojedinačnih mediteranskih mora u delima srpskih pisaca (5), kao i saobraćaja između tih mora (6); kroz prisustvo i susret tri mediteranske civilizacije (7), i na kraju kroz odnos, privredne, društvene i kulturne i istorijske veze sa gradom koji je ponajviše na Mediteranu ostvario drevni ideal polisa sunca, Venecijom (8).

Mediterranski rečeno, ovih osam karakteristika ili svojstava Sredozemlja, predstavljala su i osam svetionika koji su osvetljavajući i otkrivajući, omogućavali što sigurniju „plovidbu u svetu srpskog književnog doživljaja Mediterana“.

U srpskoj prozi more je deo svakodnevnog mediteranskog ambijenta, kao i sugestivni okvir mediteranske naracije u kojem je nagon za morem poput osnovnih nagona za životom. Kod određenih pisaca, kao kod Ćipika, more je poput živog bića, koje svojim vaseljenskim dahom donosi i predstavlja „istinsku slobodu, sjaj i dašak života“.

Direktno prisustvo pojedinačnih mediteranskih mora, kao i saobraćaj između njih, u ovim proznim delima manifestuje se i kroz posebne topose kao što su: sam čin odlaska u mornare (kao kod Ljubiše i Matavulja), kroz porinuće brodova, njihovo torpedovanje, kao i nasukavanje i brodolome. Na plovidbu morem posebno u davnašnjem vremenu najveći uticaj su imali vetrovi, ali oni su takođe uticali na svakodnevni život, ne samo na pučini, već i na samoj obali, pa su naročito jugo, kao i bura (sjever) i uopšte vremenske prilike, postali pravi literarni toposi našeg Mediterana.

Na formiranje mediteranskog identiteta ponajviše utiče saobraćaj između njegovih mora i svetskih okeana, koji je mediteranski čovek dugo osvajao kroz pomorsko zanimanje. I srpski pisci, pogotovo Matavulj i Ljubiša, u svojim delima, beleže šta sve sobom nosi ta neobična i avanturistička inicijacija i profesija zvana pomorstvo. Svedočeći kako svaki onaj Brodelov „montanjar“, pastirskog porekla, kada stupi na brod (između „prove i krme“) zaista postaje pravi Mediteranac. Brodovi su još davnina, upravo preko Mediterana uspostavili interkontinentalnu komunikaciju, koja je vekovima bila i jedina. Zbog toga je pomorstvo, taj „hleb sa devet kora“, ubrzano menjalo i život i ljude na obalama Jadrana i mediteranskih mora.

I u delima srpskih pisaca imamo svu veličanstvenost, vrednost, ali i sve opasnosti takve životne i profesionalne inicijacije kakvu je nekada predstavljalo zanimanje pomorca za čoveka s kopna. Čak toliko, da je slika i simbolika broda jedna od najvećih fascinacija i onog sveta koji živi zaista daleko od mora. Stranice ove srpske proze zabeležile su kako je ovo drevno zanimanje gorštacke sa visova iznad Boke i Dalmacije očas pretvaralo u građane sveta. Kod Matavulja i Ljubiše, ponajviše se može videti, kako se to neobično, ali i odgovorno i opasno zanimanje manifestovalo u načinu života, u jeziku i kulturi inače malih primorskih naselja koja su uglavnom živela ili

preživljavala od vrednog rada svojih pomoraca. Ali pored toga i u prozi srpskih pisaca je vidljivo koliko je pomorstvo zaslužno i za stvaranje jednog, na sredozemnim obalama široko rasprostranjenog zajedničkog mediteranskog identiteta, koji ne isključuje one lokalne posebnosti.

Svi ovi pisci, bez obzira na njihov međusobno različit značaj u istoriji srpske književnosti, posebno su zaslužni za osvajanje jednog toliko nemerljivo prestižnog i dragocenog prostora svetske kulture i civilizacije, čime su, „andrićevski rečeno“, znatno proširili „geografsku osnovicu srpske književnosti“. Tako je srpska proza na Mediteranu, otkrila nove i raznolike regije i dijalekte srpskog jezika, kroz razne teme i motive, od patrijarhalnih do modernih. Na njenim stranicama na autentičan način se „kopno dodiruje s morem i planinski vazduh meša s morskim, a srpska književnost „venčava“ s morem. Na stranicama ove srpske proze njeni junaci, čije je poreklo najčešće sa obližnjih visina, u tom novom, primorskom ambijentu, razapeti između starog morala i novog vremena, vremenom stiču i svoj mediteranski identitet.

Tako Dalmacija i Boka Kotorska, kao najegzotičnije regije srpskog jezika i književnosti imaju, zahvaljujući Matavulju i Ljubiši, „večni život“ u istoriji srpske književnosti i kulture.

Neki od tih pisaca, kao na primer Ljubiša, donoseći naš mediteranski, i osvajajući uopšte svet Mediterana u srpskoj književnosti, zauzeli su i visoko mesto u srpskoj književnoj istoriji, ono koje je rezervisano za pisce koji ulaze u tzv. osnovni korpus nacionalnih književnih i kulturnih vrednosti.

Opet, s druge strane, pojedini od njih, obuhvaćeni su analizom, ili pregledom, prvenstveno zbog toga što su im tako egzotične teme koje nosi svet Mediterana, ipak i s razlogom donele određeno mesto u istoriji srpske književnosti. U tim slučajevima aksiološka književno-estetska ravan pretpostavljena je širem kulturno-istorijskom, a u ovom slučaju i mediteranskom značaju ovih pisaca i njihovih dela.

Ovakav metodološki pristup doneo je još jedan „zanimljiv književni rezultat“, posebno kod onih pisaca koji se ubrajaju i predstavljaju u zaista najznačajnije srpske pripovedače, i kojima mediteranske teme i svet njihovog Mediterana više doprinose književnom ugledu i raznovrsnosti opusa, ne predstavljajući, pri tom, i njihovu osnovnu literarnu preokupaciju.

Poseban značaj ovih dela je u njihovom socio-kulturnom aspektu, pre svega doživljaju Mediterana, zatim načinu na koji su Srbi kao narod, primali sveukupne impulse Mediterana, ali i osvajali ovaj deo sveta, i postajali, uz sve mene i izazove, prirodni i integralni deo mediteranskog društvenog i civilizacijskog mozaika. Zato su svedočanstva i oblici svih tih mediteranskih manifestacija u književnosti, ali i u širim oblicima kulture, predstavljali i glavni cilj u ovom istraživanju. Zbog toga Mediteran i njegovo prisustvo u srpskoj proznoj književnosti, kao najvažniji koherentni i vezivni činilac i suštinska izohipsa u ovom radu, povezuje više srpskih pisaca, bez obzira na njihovo mesto i značaj u istoriji.

U dosadašnjem izlaganju, u određenom vidu i formatu, ukazano je i na više nego vidne književne uticaje koji su sa severozapadne obale Mediterana neprekidno stizali na njegovu istočnu i južnu obalu. Tako je potcrtan uticaj pučkog pozorišta i drame u Sijeni na komediografski rad i eruditnu komediju Marina Držića. Apostrofirani su i prekomorski književni uticaji na Stefana Mitrova Ljubišu, posebno Alesandra Manconija i njegovih *Verenika* (v. Milinković, 2008), kao i uticaj francuskog naturalizma na Sima Matavulja, ali i drugi.

Ipak, utvrđivanje mediteranskih književnih uticaja na srpsku književnost zaslužuje posebnu i znatno opsežniju analizu, koja bi svakako mogla biti predmet jednog posebnog rada. Takva analiza bi po prirodi stvari morala da uključi i utvrđivanje tih i takvih uticaja i u poeziji. Ali ovog puta predmet istraživanja je fokusiran na srpsku prozu, jer je doživljaj mediteranskog sveta u srpskoj književnosti, u njenoj prozi, najočitiji. A sa sociokulturnog i istorijskog aspekta bez ikakve sumnje i najznačajniji.

Srpsku mediteransku prozu, prirodno ozaruje svetlost sunca i mora sa njegovih obala. Otuda na njenim stranicama toliki i prepoznatljivi epiteti, koji dočaravaju koloritnost prirode i mirise priča. Tako su prvi srpski putopisci koji su dosegli obale Mediterana, u svojim zapisima najpre svedočili o tom čudu i lepoti mora. Iako su se kasnije na mediteranskim stranicama srpske proze menjali i rakursi i teme, i gradovi, sela i junaci, prisustvo mora kao suštine Mediterana uvek je ostajalo kao moćni pripovedački subjekt, da bi s kraja XIX veka, zahvaljujući rusooovskoj zaljubljenosti Iva Ćipika u prirodu, more doživelo jedan tako živi i poseban, eskapistički povratak u srpsku literaturu.

Sem mora i mediteranske prirode, prvi srpski putopisci su prirodno bili impresionirani tim višemilenijumskim ukrštajem geografije i istorije, koji Mediteran čini tako složenim i posebno zanimljivim. I mnogo kasnije, pa i sredinom prošlog veka, bez obzira na razne književne promene, mene i poetike, i noviji srpski putopisci ostajali su, kao i oni davnašnji, zagledani u to mediteransko čudo prirode, koje je oduvek lako oživljavalo san o životu i sreći, koja se bez sunca i mora ne može zamisliti. Bila je to prva, doduše i dosta statična slika o Mediteranu, gde nedostaju i svet i ljudi, ali zbog toga nikako nije i lišena impresija o večnoj neodoljivosti ovog kraja sveta. Tek sa Njegošem i Ljubišom u doživljaju mediteranskog sveta pojavljuje se i stvarni svet Mediterana, sa njegovom prepoznatljivom dinamikom i pokretljivošću. Tako je statičku sliku pejzaža i zalazaka sunca Mediterana u srpskoj proznoj književnosti na prvim njenim mediteranskim stranicama, u kojem su skoro jedino more, sunce i ponajviše istorija zajednički pulsirali, potom smenila dinamička energija, koju je i na stranice srpske proze donelo još jedno suštinsko svojstvo Mediterana – komunikacija. Ona komunikacija koja je toliko menjala i promenila Mediteran i sve u njemu, ali i kroz istoriju, i ceo svet.

U svakoj rekapitulaciji istraživanja doživljaja mediteranskog sveta u srpskoj prozi, i u okviru toga, u razumevanju i utvrđivanju odnosa izdvojenih slojeva mediteranskog sveta u proučavanim delima, važno je uzeti u obzir nekoliko nezaobilaznih činjenica. Strukturalistički posmatrano, različiti pisci svedoče o naizgled vrlo sličnim, ali i katkada i veoma različitim „mediteranskim svetovima“, koji pri tome pripadaju i različitim vremenima i epohama. Značaj konteksta i proučavanje srpskih „mediteranskih tekstova“ u njihovim istorijskim kontekstima, otvara razne mogućnosti u analizama. Takvo proučavanje bi utvrdilo mnoge, a u isti mah i mnogo razlika, i između pisaca koji su stvarali, kao i njihovih dela, koja su nastajala u istim i bliskim književnim i istorijskim epohama. Zato i u ovom traganju za povezanostima kroz komuniciranje, kao suštinsku prirodu Mediterana, kroz otkrivanje raznih složenih, na prvi pogled i veoma komplikovanih razlika koje ta komunikacija stvara, ali ih tako i na taj način i prevazilazi, još jednom otkrivamo svu vrednost, značaj i nezamenljivost dijaloga. U kojem, neprestano i takvo traganje na stranicama srpske mediteranske proze, stalno otkriva egzotične varijetete i njihove zanimljive i pokatkad potpuno neočekivane razlike.

Kada se uz sve razlike, ne samo one geografske i vremenske, povodom naše teme, makar samo i na mah, pokušaju utvrditi najvažnije povezanosti Vojvode Draška, tog podlovcenskog književnog junaka iz XVIII veka, Kanjoša Macedonovića i njegovih Paštrovića, sa Spiridonom Gopčevićem, tršćanskim trgovcem iz XIX veka, kao i žiteljima sela Smiljevci, u okolini Zadra, koje je njihov pisac Vladan Desnica smestio u vreme Drugog svetskog rata, onda dolazimo do dve, koje su sigurno važnije od drugih.

Jedna je, naravno, i pre svega, prožetost, okrenutost i direktni odnos prema Mediteranu, koji su kod svih ovih pomenutih književnih likova i stvarnih ličnosti našeg kulturnog i javnog života, nesumnjivo različiti. Oni su različiti ne samo iz egzistencijalnih razloga, već i u mnogim drugim vidovima. Ali bez obzira na stepen razlika, jedno je sigurno, svi ovi junaci srpske proze i istorije pripadaju mediteranskom arealu njene proze, spadajući u njene mediteranske teme.

Druga njihova tako bitna strukturalna povezanost nije mediteranskog porekla, već ona suštinska identitetska i nacionalna, vezana za osnovni nacionalni srpski mit – kosovski. Jer, Vojvoda Draško, za koga je Njegošu kao stvarni istorijski prototip poslužio istoimeni plemenski junak iz Ožrnića, pokraj Nikšića, spada u onaj svet koji je i svoju svakodnevnu egzistenciju video u otporu prema Turcima i sebe doživljavao i svrstavao u osvetnike kosovskih junaka. Uz zajedničku crkvu i mitropolita, uz takvo prepoznavanje svoga srpstva, upravo je te „kosovske osvetnike“, učinilo onim Crnogorcima, uz koje će stati i biti zajedno i Srbi iz sedmoro crnogorskih brda, kao i oni iz Boke.

I jedna od antologijskih pripovetki srpskog realizma, „Kanjoš Macedonović“, počinje na žalu Drobni pijesak, i to tačno na Vidovdan, gde se baš 28. juna svake godine na tom idiličnom mestu, od davnina održava godišnja skupština paštrovskih plemena. Na toj skupštini odlučuje se o najvažnijim pitanjima za opstanak, donose odluke, ali i sudi, i to po Dušanovom zakoniku.

Tako će i Spiridon Gopčević, Bokelj iz Orahovca, (jednog od mesta u Boki, pored Herceg Novog i Risna, kojim su vladali Turci) u trenutku kada je svojom trgovačkom spretnošću postao jedan od najbogatijih Tršćana, odlučiti da izgradi najlepšu palatu u toj, inače najznačajnijoj carskoj luci. Ne zaboravljajući svoj identitet i svoje pretke, i pored ogromnog uspeha u jednoj od najvećih luka mediteranskog sveta,

učinio je da na samom ulazu baš te najlepše tršćanske palate, za sva vremena budu ostvarena izuzetna vajarska dela, inače inspirisana srpskim kosovskim mitom.

Baš kao što se u ratnoj drami izbeglih Zadrana u obližnje pravoslavno selo Smiljevci, i u jednom stalno opozitnom odnosu između urbanih gostiju i ruralnih domaćina, u opisu doma pravoslavnog sveštenika, u zaostalom pokuštvu, na jednoj čaši se odjednom pojavljuje srpska trobojka i jedan natpis. I tako će neočekivano iskrsnuti jedno, i to iz onih najdubljih sećanja, ono na gusle i kosovski mit, kao sećanje na so svih soli.

Sve analize i poređenja kao da su upućivale na tu spoljašnju mediteransku i unutrašnju identitetsku strukturalnu povezanost, kao dve najznačajnije linije povezanosti, na kojima počiva tema ovog rada, ali naravno, ne predstavljajući i njene jedine komponente. Tako bilo kakva redukcija teme Srbi i Mediteran, ipak ne može ići ispod, dalje, ili preko ove dve povezanosti.

Lepota, od jednostavne do čudesne, neobičnost i zanimljivost mediteranskog sveta, njegove žive boje i rafinirani valeri, nikako nisu mogli da promaknu ni srpskim pripovedačima. Oni su osvajajući široke prostore Mediterana i predstavljajući taj svet, u tu svrhu posegnuli za bogatom riznicom tada tek oslobođenog narodnog jezika i pamćenja. Svoju osnovnu poetsku snagu srpska proza obeležena Mediteranom, kao i svaka regionalna književnost ponajviše crpe iz jezika. Iako su izdvojeni slojevi mediteranskog društva razdvojeni i prostorno, i vremenski, ali i sociolingvističkim razlozima, ipak je u pitanju jedan te isti jezik. To je jezik po meri vitalnosti, životnosti, kao podražavane stvarnosti. Jezik kao najvažnije umetničko sredstvo, u građenju likova i karaktera, u stvaranju humora. Zato i na ovim stranicama, jezik pleni svojom slikovitošću i živošću, sa obiljem narodnih dosetki, lako stvarajući koloritne slike raznih slojeva mediteranskog sveta.

Ali to je, s druge strane, i pravo jezičko šarenilo, u kojem se razgovetno, pored srpskog, čuju ne samo drugi jezici već i njihovi brojni dijalekti. Mediteranski svet u srpskoj prozi, povezan je jedinstvenim mediteranskim prostorom koji prosto pleni svojom svežinom i slojevima kulturnog bogatstva. To je prostor zavodljivog spoja istorije i legende u bogatom jeziku, čija je široka i moćna asocijativnost posledica nanosa raznih epoha i ukrštaja. I u srpskoj prozi, etnopsihološke osobine Mediteranaca svoj vrhunac doživljavaju najčešće u govoru, koji zna da se manifestuje i kao neka vrsta

retoričke superiornosti. Otuda i mišljenje da su predmoderne mediteranske kulture bile retoričke i, da je moderna evropska kultura sva u znaku oslobađanja od te mediteranske retoričke tradicije. Zbog toga se i u srpskoj prozi prožetoj Mediteranom, sve zapravo odvija na primorskim tržnicama, skupštinama i gradskim trgovima, gde uz govornu izražajnost do izražaja dolaze i postupci junaka. A u tu govornu izražajnost svakako spada i upečatljiva intonacija i melodija govora, ma koliko se čak i u bliskim mediteranskim krajevima vidno razlikovala. One svakako spadaju u tzv. prirodne osobnosti ambijenta i atmosfere Mediterana, mada ta atmosfera, kod nekih od proučavanih pisaca, isijava već iz mikrostrukture dela, iz svog asocijativnog potencijala, koje po sebi nosi sam književni žanr, stil i stilske figure.

Govor koji se čuje na tim mediteranskim trgovima i pijacama, trpi razne uticaje koji su plod stalnih i živih komunikacije, pa se sve to preliva u jezik koji književnim delima donosi jarku koloritnost. Tako se jezik pučkih predstavljačkih formi sa karnevalskih ulica, taj jezik mornara, raznih došljaka, Vlaha i seljanki, zajedno sa jezikom ovejanih slugu, najčešće škrtih gospodara, raznih kurtizana i hvalisavih vojnika, trubadura, činovnika, sveštenika, ribara, pomorskih kapetana, ali i uskoka i težaka, ovim delima mediteranskih pisaca odjednom donosi neočekivanu životnu autentičnost.

I srpska mediteranska proza ima svoju mitologiju mora, u kojoj priče o putovanjima brodom imaju svoje nezamenljiv prostor. I to plovidbe i pričanja, kao dva najvažnija određenja mitologije mora. Ne samo u pričama vižljasti, mada ne i uvek moralni dosledni, ali uvek nekako mediteranski snalažljivi, i skoro uvek zanimljivi Mediteranci se ponajviše zbog svoje retoričke slobode, a veoma često i zbog svog retoričkog dara, odveć lako porede sa jednim uz more mora opšte raširenim književnim prototipom. Taj lik od antičkih vremena pa do naših dana, poznat kao *miles gloriosus*, ili „hvalisavi vojnik“ kao da podrazumeva jednu „mudrost“ koju čovek može lako čuti, ne samo na mediteranskim obalama, a prema kojoj se ništa nije dogodilo, ukoliko se sve to ne ispriča. *Miles gloriosus* je u „srpskoj književnoj redakciji“, na stranicama srpske proze koja je najautentičnije spojila literarnu tradiciju i neposredno i živo iskustvo „našega sveta“, postao originalni hvalisavac, sa jarkim pečatom našeg, dalmatinskog čoveka. On je vremenom postao i jedna od najprepoznatljivijih fizionomskih osobina mediteranskog sveta u srpskoj prozi.

Primorsko, odnosno mediteransko u srpskoj književnosti najviše se ogleda u tematsko-motivskoj orijentaciji i kroz veoma neposredno pripovedanje, kao i kroz stilizovanu ironiju u gledanju na sam život, svet i stvari oko sebe. Iako je osvajajući prostore Mediterana, ona došla na prostore izuzetne komunikacije i nebrojenih slojeva istorije, kulture i raznih tradicija, srpska književnost i na tom prostoru sadrži: predanje, etiku, tradiciju i jedan veoma lepi jezik svoga naroda, koji osvaja svežinom i lapidarnošću kazivanja.

Izdvojeni slojevi mediteranskog sveta u proučavanim delima, takođe pokazuju jednu hronološku liniju susreta srpskog naciona sa Mediteranom koja se od prvog i početnog susreta na kraju završavaju tzv. integrisanošću u mediteranski svet. To je linija sličnosti, ali još više i razlika, jer, svaki komparatistički metod u traženju sličnosti, u isti mah, dijalektički donosi i brojne primere razlika, fiksirajući time, i afirmišući, ne samo nijanse i specifičnosti, već i različitosti.

Zbog toga, ako se različita vremena ukrste sa različitim mediteranskim geografskim prostorima, onda to nepobitno i u književnosti daje i donosi sasvim različite rezultate. U tu svrhu možemo uzeti, na primer, dva lika iz srpske književnosti, koji su nastali u veoma bliskom vremenskom razmaku, mada ipak predstavljaju ne toliko daleke, ali ipak različite književne epohe. Jer, Vojvoda Draško posmatra Veneciju sa uverenjem onoga čiji pogled na život i svet, izgleda da nikako ne može poremetiti ta blještava prazničnost Serenisime, te prestonica sjaja i slave Mediterana. Njemu ne samo toliko geografski i pravoslavljem bliskom Kanjošu Macedonoviću i njegovim Paštrovićima, odnos prema Veneciji, stalna pomorska i trgovačka komunikacija, praktično život znači, onaj život koji ne trpi bilo kakva odlaganja istočnjačke provenijencije. Jer, i on i njegovi Paštrovići žele da sačuvaju svoj drevni način života i opstanka, vešto, koliko je to moguće, izbegavajući mletački upliv i uticaj. Ali za razliku od obližnjih Crnogoraca, koji uživaju slobodu ali ne i međunarodnu nezavisnost u odnosu na Skadarski sandžakat Osmanskog carstva, Paštrovići su podanici mletačkog dužda, tako da ih ne samo stvaran život pokraj morske obale, prirodno upućuje na komunikaciju koja na Mediteranu, kao i životu, najčešće, a katkada i suviše brzo, sve menja.

I epizoda sa Vojvodom Draškom, a još i više „Kanjoš Macedonović“, pokazala je to već ranija analiza, obuhvataju nekoliko važnih uslova iz za ovu priliku utvrđenog

registra srpske proze prožete Mediteranom. Tu se pre svega kroz doživljaj života i sveta u najznačajnijem mediteranskom centru, kakva je bila Venecija, otkriva suštinska priroda mediteranske komunikacije i sav potencijal uticaja i promena koja ona sobom nosi. A susret mediteranskih civilizacija, koji uvek predstavlja moćnu osnovu za paradoks, koji uvek dobro služi književnom talentu i zamahu pričaoca, i u jednom i u drugom slučaju, daje se kroz sliku dinarskog sveta koji se obreo u egzotičnoj atmosferi. Zbog toga se za srpsku mediteransku književnost, posebno za ove pisce i proučavana dela (izuzimajući Iva Ćipika), može slobodno reći da se u njima izdvajaju dva jarka tona, jedan je patrijarhalno dinarski, dok je drugi autentično mediteranski. Tako je mletački civilizacijski sjaj podvrgnut patrijarhalno gorštačkom pogledu, pa se u prvim mah može sve doživeti čak i kao jaz između dva vremena, savremenog i onog epskog i prohujalog.

Neki put oni su samo dva vida civilizacije: slovenski i romanski, čiji se susret manifestuje čak i kroz sudar jednostavno prirodnog i složeno artificijelnog. Ali drugi put to je i jasno povučena granica između istočne i zapadne kulture, između dva etosa: rimokatoličkog i pravoslavnog. Samo katkad, pomalja se viša sinteza tog susreta različitosti, kao simetrija suprotstavljenih ali i ravnopravnih kulturnih modela, kao kod Laze Kostića, gde „romanstvo i slovenstvo“ predstavljaju „levo i desno krilo evropske prosvete“.

Ipak za književnost, njihov susret, dodir, njihovo suprotstavljanje, pa i preklapanje, kao i međusobno utapanje, predstavljaju nepresušno vrelo mediteranskog pripovedanja.

Epizoda sa Vojvodom Draškom u *Gorskom vijencu* i Ljubišin „Kanjoš Macedonović“, u istorijskom smislu predstavljaju trenutak inicijacije mediteranskog dijaloga u srpskoj književnosti, onog dijaloga koji je sada i jedinstven i dragocen doseg u njenoj istoriji. Iskustvo Mediterana u Srba, kao i kod drugih naroda, i u književnosti i u umetnosti, kao i životu, donelo je različite rezultate neočekivanih valera u pokušaju nalaženja mogućih rešenja za srpski dijalog s Mediteranom. A jedno od mogućnosti tih rešenja, imamo u drami Laze Kostića, koja nije bila lišena angažmana u tada aktuelnim srpskim kulturnim političkim prilikama. A to rezolutno rešenje u drami *Maksim Crnojević* jeste scena kada, u Veneciji, crnogorska gospoda, „osokoljena vrednostima novih životnih okolnosti“, u očitoj želji da naprave „diskontinuitet“ sa sopstvenom

prošlošću i tradicijom, iz svog šatora lako izbacuju i gusle i guslara, i sve što sa njima ide i predstavlja.

Srpska književnost tematsko motivski prožeta Mediteranom, u istorijsko političkom smislu pokazuje dva osnovna cilja srpskog naroda koji je živio na obalama mora, najpre, da što više sačuvaju svoj (stari) identitet, i da pri tome žive što slobodnije. Zbog toga se mnogi junaci srpske mediteranske proze, svoju egzistenciju pokušavaju da ostvare na osnovu „svetog“ životnog načela: držeći se novog puta i starih prijatelja.

Srbi su na Mediteranu, bili znatno pre dve jugoslovenske države, koje su im kasnije pribavljale stvarni mediteranski legitimitet. Pre nemanjičkog perioda, zabeleženo je njihovo prisustvo na Svetoj Gori, kao i u kolenici hrišćanstva, Jerusalimu. Ipak, u vreme Dušana Silnog, srpsko carstvo se protezalo od Dunava na severu do Korinta na jugu i od Jadranskog mora na zapadu do Egejskog mora na istoku. A veliki gradovi na istočnom primorju i pre Dušana (Ulcinj, Bar, Kotor) plaćali su nemanjičkim vladarima godišnji porez. Zbog toga je geografija Mediterana, u proučavanim delima ponajviše predstavljala oblast Jadrana. I najveći broj junaka koji se pojavljuju na stranicama srpske proze obavijene Mediteranom, potiču iz Boke i Dalmacije i kreću se odatle prema Veneciji i jadranskim italijanskim gradovima.

Taj deo Mediterana je skoro puna tri veka ponajviše obasjala Venecija, pa u nju s razlogom putuju i najznačajniji junaci srpske mediteranske proze. Najpre Vojvoda Draško, ali i Kanjoš Macedonović, Vuk Dojčević, Crnojevići, kao i mnogi drugi Bokelji i Dalmatinci. Uticaj Venecije i Italije na Srbe na Mediteranu je najznačajniji. A ne treba zaboraviti ni činjenicu, da je po padu Mletačke republike, u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, italijanski jezik, odlukom novih, austrougarskih vlasti, i dalje ostao službeni jezik Habzburške monarhije.

Srpsko literarno osvajanje mora, to savlađivanje geografije mediteranskih mora, pre svega je vezano za Italiju, kao ostvarivanje „težnje za onom mediteranskom merom koja je u italjskom predelu i u italijanskom urbanitetu najvidljivija“.

Otuda je Italija najznačajnija zemlja i srpske putopisne književnosti, jer u njoj se vekovi i legende, drama i mistika prošlosti, stvari i sećanja, tako sigurno dodiruju i prepliću.

Pa ipak, prvi grad srpske putopisne književnosti nije Venecija, već Napulj, o kome je još u XIX, kao i početkom XX veka, objavljeno čak više knjiga. Da bi tek

između dva rata, u XX veku, srpski putopisci dosegli mnogo šire prostore Mediterana, osvajajući svojim zapisima na srpskom jeziku i Španiju, i Francusku, ali i Siciliju, kao i afričke mediteranske obale.

Najznačajnije stranice srpske mediteranske proze, kao i svaki važan mediteranski iskorak srpske književnosti, bio je ponajviše vezan za prostore Boke Kotorske i Dubrovnika, kao i dalmatinske gradove poput Šibenika, Zadra i Splita. S druge strane, kao značajni gradovi srpske proze prožete Mediteranom, takođe se mogu smatrati i Napulj, Venecija i Trst.

Svi izdvojeni slojevi mediteranskog sveta u proučavanim delima, njihova različita geografska udaljenost zajedno sa njihovim morima i saobraćajem između njih, njihova klima i ishrana i svi ti toposi mediteranske prirode, po zakonima i prirodi opšte mediteranske komunikacije, ulivaju se u te mediteranske luke i gradove, između kojih se odvija višemilenijumski život, dodir i susret tri civilizacije koje su dale najveći mogući pečat svetu koji poznajemo.

U našoj epici, ali i u prozi, Venecija, Dubrovnik i drugi mediteranski gradovi, oduvek su sinonim za obilje, raskoš i gospodstvo. Zbog svoje slave i značaja, mediteranski gradovi su prirodni ambijenti velikih viteških dela i mesta gde se uglavnom odvijaju i raspliću sudbine glavnih junaka. Čak i kada se sve odvija na selu, kao u *Zimskom ljetovanju* Vladana Desnice, duh grada je imanentno prisutan. Suprotstavljajući se duhu ruralnog, on postaje i neka vrsta jednog od dva glavna kolektivna junaka ovog romana, da bi taj njihov međusobni odnos bio i glavni pripovedački zamajac ovog romana.

Ali ono što ponajviše karakteriše duh mediteranskog grada, njegovu prepoznatljivost i atmosferu, i čini ga toliko različitim u odnosu na gradove bez mora, to je njegova karnevalska sloboda i smeh. Nju vide i opisuju prvi književni junaci iz srpske mediteranske proze, koji su pohodili Veneciju i druge mediteranske gradove. Ona se posebno oseća u Držićevom renesansnom Dubrovniku, ali njen duh u pogledu na svet, u reakcijama na neočekivane okolnosti, oseća se povremeno i u ponašanju Zadrana, pometenih ratnim okolnostima i skučenostima izbeglištva u Smiljevcima.

Smeh u srpskoj mediteranskoj prozi je bez sumnje eho te poznate karnevalske kulture koja je na obalama mediteranskih mora svoj procvat doživela upravo u vreme renesanse i ostala deo identiteta svih tih gradova, sve do današnjih dana. Smeh i humor,

posebno na Mediteranu, depatetizuju stvarnost, i pomeraju stvari ka realističnom. O čemu takođe svedoče analizirana dela.

Srpska proza prožeta Mediteranom ima pečat uticaja tri najznačajnije svetske civilizacije koje su nastale u upravo na sredozemnim obalama, čiji dodiri, sukobi i saradnja, ne prestaju milenijumima i vekovima, pa i danas značajno utiču na hod svetske istorije. Urbano mediteransko iskustvo, po sili i dinamici trgovinske komunikacije i razmene, zbog tog neizbežnog susreta, pogotovo je sinteza uticaja, prožimanja, prihvatanja, pa i neslaganja tri civilizacije, koje su na Mediteranu i rodile. Kako se ono oseća u životnoj svakodnevnici, kao posledica te mediteranske komunikativnosti i saobraćaja na morima razuđene mediteranske geografije, tako da sve to ima odraza i u srpskoj prozi koja je inspirisana Mediteranom, ili je na njemu i nastala.

More i mora, njihova geografija, koja se savlađuje stalnim putovanjima, čini Mediterance na neki način izuzetnima. Jer, bilo kao pomorci ili kao putnici, oni često imaju čak „dva života“, onaj jedan na kopnu, a onaj drugi, ili možda čak i prvi – na moru. Srpske primorske pripovesti beleže jednu nepovratnu putanju svojih junaka, koja se odvija u skladu sa već toliko pominjanim Brodelovim „pastirskim poreklom Mediterana“. To je onaj pravac koji kreće iz planinskih sela, prema obali, u primorske gradove i mesta, a odatle kao pomorci ili pečalbari u onaj svet koji najčešće predstavljaju Amerika, ili Australija. Zato u ovoj prozi, kao i u životu Mediterana, prirodno imamo iskustvo i scene odlazaka, rastanaka, upoznavanja, novih susreta.

Komunikacija kao suština kulture, ali i suština života na Mediteranu, učinila je Mediterance, bez obzira na formalno obrazovanje, predestiniranim poliglotama, o čemu takođe svedoče mnoge stranice u delima ovih srpskih pisaca.

Zato je slavno vreme Mletačke republike učinilo veliku većinu gradskog stanovništva u Boki Kotorskoj i Dalmaciji bilingvalnim, jer su pored svog, najčešće srpskog, odlično govorili i jezik administrativne uprave i trgovačkog i pomorskog života – italijanski. Ali i pored njega, u Boki Kotorskoj mogao se čak i u manjim mestima, gde žive pomorci, kako je to zabeležilo osetljivo uho pripovedača kakav je Simo Matavulj, čuti i engleski, grčki, ruski, francuski, španski i turski.

Ljudska naselja su uopšte nastajala po meri čoveka, a da je mera svih stvari zaista čovek, tvrdio je još u V veku pre nove ere, poznati atinski predsokratovac i sofista Protagora. Tu znamenitu misao je na određen način reaktuelizovao Džon Džui (1859–

1952), poznati američki filozof, pedagog i politički veoma angažovani reformator. On je odnos čoveka i čovečanstva video ovako: „Čovečanstvo nije, kako se ranije verovalo, krajnji cilj radi koga je stvoren svet. Čovečanstvo je neznatna i slabašna stvar, možda samo epizoda u ogromnom prostranstvu svemira. Za čoveka, međutim, čovek je centar svih interesovanja i mera vrednosti“ (nav. prema Doksijadis, 1982: 30).

Prema Konstantinosu Doksijadis, poznatom grčkom urbanisti ili stručnjaku za oblast ekistike, koja se smatra multidisciplinarnom naukom o čovekovim naseljima, oko deset hiljada godina čovek je obitavao u selima, da bi u poslednjih osam hiljada godina stvorio i razvio nove oblike naselja – varoši i gradove. Prvi veliki gradovi, preteče savremenih megalopolisa, tih džinovskih *melting potova* sa moćnom centripetalnom silom koja sve privlači, upravo su bili na Mediteranu. Sa Aleksandrijom, Rimom i Konstantinopoljem, koji su imali po nekoliko stotina hiljada stanovnika, van Mediterana, jedino je mogao da se meri Peking.

Istorija je zabeležila da je prvi megalopolis u istoriji bio Vavilon, koji je i prvi grad koji je pre nove ere dostigao milion stanovnika, da bi Rim bio prvi koji je imao i više od milion. Tokom nove ere ovaj broj stanovnika, pored nekih kineskih gradova (Hangčao i Peking) i moguće astečkog Meksika, u periodu od VI do IX veka prvi je dostigao Konstantinopolj, a prvi grad u zapadnoj Evropi koji je premašio milion stanovnika bio je London, i to tek 1800. (v. Doksijadis, 1982: 246).

Za osam hiljada godina otkako su nastali prva gradska naselja, vladala je i jedna poznata „ruralna“ nelagoda prema gradu, ali je u njemu samom stvorena i uvrežena i jedna kritika grada. A prema toj kritici, grad je glavni koren zla našeg sadašnjeg stanja, za šta se mogu pribaviti više nego upečatljivi primeri i razlozi. Da li se pod time podrazumeva samo veličina grada, njegov oblik, društvo koje u njemu živi, privreda grada i način kako oni deluju? Ili se, prvenstveno misli na čoveka koji je sve to stvorio? Mada, pri tom, mora se priznati, da velike dimenzije grada, na koje upućuje ta kritika kao na koren tog „zla grada“, ipak nose i nude mnoge prednosti koje su, ipak, u manjim gradovima neostvarive.

I srpska kultura, književnost, a u ovom slučaju proza prožeta mediteranskim temama, kao i celokupna istorija, pokazuje da je jedno od najznačajnijih iskustava, možda i ono esencijalno, i to ne samo srpskog naroda – upravo susret sa gradom. To je susret sa onim gradom koji postao sublimacija svih tih mediteranskih plovidbi i

komunikacija i htenja, koja su donela ubrzanje života, razvoja i istorije. To je susret sa opčinjavajućim i u isti mah levijatanskim duhom grada i njegovim životom, kao i svim onim što je grad doneo svetu i civilizaciji. I na kraju to je susret sa gradom nad gradovima, onim kojeg danas nazivamo megalopolis i koji se upravo i najpre pojavio na Mediteranu.

A na Mediteranu, taj grad nad gradovima je bez ikakve sumnje – Venecija. Jer, stara slava Mediterana se i danas poistovećuje sa zlatnim dobom Venecije. Nekadašnja Serenisima oduvek je bila san, ali i veoma realni i dostižni cilj Mediteranaca. Do pojave i razvoja Venecije, na starom evropskom kontinentu nikada nisu sloboda, kultura i bogatstvo, tako jednovremeno i zajedno, toliko visoko skočili. Sve je počelo u XIV veku, kada je svoj trgovački i materijalni trijumf Venecija pretvorila i u politički, pa se već od tada ona smatra kraljicom Jadrana. Od tada pa do 1797. Venecija je zaista grad zlatnih niti, metropola zlatnih dukata i cekina, afričkog zlata i srednjoevropskog srebra, ali i kraljica bibera, začina, lekovitih proizvoda, svile i pamuka. Iako su Napoleonove trupe, potkraj XVIII veka stavile tačku na takvu slavu i sjaj Venecije, njen uticaj nije prestao. A ta slava i taj sjaj su Veneciju pretvorili u jednu od najvažnijih mediteranskih i evropskih metropola kulture i turizma, kako je i danas svet doživljava. Jer, Venecija je danas jedan od retkih gradova na svetu koja svojim posetiocima, uprkos svemu, nudi neverovatnu i očaravajuću „iluziju o zaustavljenom vremenu“.

Dugo su, još u srednjem veku, Srbi i Venecija bili dva udaljena sveta. Da bi nakon početnih trgovačkih veza, u nemanjićko doba preko Kotora, a u doba Despotovine preko Dubrovnika, posebno razvojem štamparstva u Veneciji, počele i intenzivnije kulturne srpsko-mletačke veze. Tako je u ovom velikom kosmopolitskom i kulturnom centru, počelo veoma rano i štampanje srpskih bogoslužbenih knjiga. U srpskoj književnoj i kulturnoj tradiciji, gledano sa italjskih obala, poseban značaj svakako imaju i Napulj i Trst, kao i Rim, ali je istorijski trijumf Venecije učinio da ona vekovima ima izuzetan uticaj na srpsku istoriju, pa stoga i na kulturu, umetnost, kao i književnost. Najznačajniji deo onog izuzetnog što su ljudske ruke napravile u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, plod je tog susreta slovenstva sa impulsima državnog ustrojstva i jednog urbanog totaliteta koji je vekovima predstavljala Venecija. Ideal Venecije, kao grada nad gradovima, koji svojim bogatstvom i razvojem neporecivo određuje i diktira standarde urbanosti i utvrđuje nove vrednosti, na obalama Jadrana, i u načinu života,

graditeljstvu, umetnosti, književnosti i kulturi, nastavio je da živi i posle njenog pada. Venecija nije samo izuzetan grad za srpsku kulturu i književnost, već je bila i ostala i poznati literarni motiv u srpskoj književnosti.

Kako je Mediteran bio predodređen za komunikaciju i plovidbu između raznih svetova, onda je bilo više nego prirodno da prvi veliki, i gradovi uopšte, nastanu na obalama mediteranskih mora. U urbanoj istoriji sveta, mediteranski gradovi s razlogom zauzimaju ogroman prostor. Snaga i moć tih mediteranskih gradova bila je uglavnom zasnovana na nezamenljivoj ulozi pomorske trgovine i monopolu u distribuciji raznih prekomorskih bogatstava. Kako su ti stari mediteranski gradovi, zbog svog bogatstva, bili stalno na meti pljački i pohara, vremenom bi se opasali moćnim zidovima, koji danas najčešće turistima sugestivno svedoče o prohujalim vremenima negdašnje istorije. Ali ti moćni fizički zidovi mediteranskih gradova imaju i važno simboličko obeležje. Jer, ulazak u te gradove, najčešće kroz velika gradska vrata, predstavljao je i susret sa raznim, često neverovatnim slikama i promenama. Nešto što bi se danas možda jedino moglo uporediti sa tzv. vremenskim kapijama u naučnofantastičnoj literaturi.

Da se podsetimo, još za narodnog pevača, grad je izobilje, raskoš, gospodstvo, ali i prevara, neverovatno ljudsko lukavstvo, razne onostrane sile i smrtne opasnosti. Pa, šta je to onda toliko suštinsko, da bude tako magično za književnost, ali još više i za život, u identitetu jednog mediteranskog grada? Jer, te mediteranske slike najpre otkrivaju tu progresivnu otvorenost mediteranskog grada prema ovom svetu i sadašnjem trenutku, ali pokazuju u isti mah i vrebajući levijatanski duh toga istog grada, s one druge strane. Tajna je u jednom organskom društvenom događaju za mediteranske gradove, poznatom kao karneval. Otuda i uobičajeno isticanje osnovnog svojstva mediteranske kulture, kao karnevalske. Karneval kao način života, bar tri meseca godišnje, ali i kao i pogled na život vrlo rano se raširio ne samo u italijanskim primorskim gradovima, već i širom sredozemnih obala.

Dogodilo se da u tim razvijenim urbanim sredinama, to karnevalsko, kao subverzivno i univerzalno, naročito u odnosu na autoritete, pa i tradiciju, postane bar privremeno oslobađanje od vladajuće istine, pa i aktuelnog poretka. Ukidajući zabrane, norme i utvrđene privilegije, karneval se pretvara u jedno veliko lično i kolektivno oslobađanje duha, i jedan veliki trenutak slobode, najpre za učesnike karnevala, i to iz tih najširih gradskih slojeva stanovništva. Karnevalska sloboda, u kojoj nema podela,

izvršila je tako ogroman uticaj na kolektivni identitet primorskih gradova i dala verovatno najvažniji pečat fizionomiji mediteranskog grada i tom vedrom hedonističkom optimizmu, koji on sobom nosi.

Karnevali i mediteranski karnevalski pogled na život, i na stranice srpske proze donose smeh, i to onaj narodni karnevalski, koji već vekovima uobličava tu dobro poznatu sliku o mediteranskim gradovima. To je onaj smeh koji proističe iz ljudske prirode, i životne radosti kao njene esencijalne osobine. Kao i jedan mogući način, takođe imanentan čoveku, i njegovim pokušajima da se izdigne iznad sveopšte prolaznosti, i tako je na neki način razume i s neočekivanom mudrošću i prihvati.

Srpska proza prožeta Mediteranom, kao da je ponajviše zasnovana na toj imagološkoj dihotomiji u kojoj sakralizovana shvatanja iz našeg patrijarhalnog morala i tradicije bivaju suprotstavljena dinamičnom i živopisnom tempu svakodnevice mediteranskog grada. Takav grad kod našeg patrijarhalnog gorštaka, najpre donosi nerazumevanje i strah od novog i drugačijeg, u kojem lako može nestati sve tradicionalno i staro.

Zbog toga su na stranicama srpske mediteranske proze posebno značajne one slike koje predstavljaju glumu, pretvaranje, razne iluzionističke scene na frenetičnim gradskim trgovima.

Otuda i susret sa mediteranskim gradom, potvrđuju to i stranice analiziranih dela, ne obazirući se na arhetipska sećanja našeg patrijarhalnog čoveka, od njega stalno tražio dnevno adaptiranje na promenljive i dinamične uslove života, nepovratno ga tako menjajući. Grad na Mediteranu, sa tom svojom dijaboličnom centripetalnošću privlači sve, stvarajući tako zajedničku gradsku tradiciju, bez obzira na konfesionalne razlike. Pa tako i jedni i drugi, i pravoslavni i katolici, pokazuju, kao u Matavuljevim pripovetkama, „ajdučku krv“, ali i sposobnost prerusavanja, pretvaranja, ruganja, onaj šeretski duh i smisao za humor, koji uvek deluje lekovito i krepko.

Na Mediteranu i mala mesta sa čak ne više od hiljadu stanovnika, okupljenih oko glavnog gradskog trga, u sociopsihološkom smislu funkcionišu kao gradovi. Dovoljno je da imaju malo pristanište, iz kojeg je odmah moguće zaploviti u bliski veliki i „beli“ svet, pa da se odmah oseti taj urbani identitet. Zbog toga je predestiniranost mediteranskog ambijenta za određene motive i tipizirane sižee, lako uočljiva. Nema velike, ni principijelne razlike, kada u vreme renesanse u poznati u

italijanski grad Sijenu uđe neki žitelj iz okolnih toskanskih sela, ili kada u to isto vreme glavna gradska vrata u Dubrovniku, prođe Pivljanin Stanac, u nadi da će u gradu pod Srđem bar nešto prodati. I ulaskom u taj blještavi grad, koji mu je doduše jezikom i nekim drugim stvarima blizak, on ipak nije zaboravio svoje pivsko selo, svoju prošlost i tradiciju, pa otuda evo i moćnog književnog opozita za imagološki susret sela i grada u nas.

I jednu i drugu scenu je, uostalom, video isti čovek, ali i pisac – Marin Držić. A kako prema poznatom egzistencijalističkom stavu Martina Hajdegera i „ono što je jednako ne mora da je isto“ („das Gleiche ist nicht das Selbe“), Držićeva *Novela od Stanca*, koliko god bila slična svojim mediteranskim uzorima, ipak predstavlja ne samo originalno već i, po svojim vrednostima, reprezentativno dramsko delo dubrovačke renesanse.

Valeri sličnosti i razlika, u ovom slučaju, kao i u sličnim, uvek su inspirativni ako ne za zanimljivu, a onda svakako iscrpnu imagološku raspravu. Pogotovo ako se u nju uključe i doživljaji gradskih obrisa Venecije Vojvode Draška iz *Gorskog vijenca* i Kanjoša Macedonovića, iz istoimene Ljubišine pripovesti. Čime se potvrđuje koliko je odnos selo – grad bio tako „plodno tle“ za stupanje srpske proze na prostore Mediterana, i osvajanje posebnog duha i štimunga na tom prostoru.

A taj mediteranski duh i štimung u srpskoj književnosti, najočitiji su kroz: humor, šalu, jednu karnevalsku perspektivu, kroz anegdotsko kazivanje i sve zajedno obojeno jednom živahnim atmosferom. Srpsku mediteransku prozu uglavnom prelijeva jedan optimistički i vedri ton. Takav optimistični doživljaj mediteranskog sveta manifestuje se ponajviše kroz vedrinu duha i sklonost ka humoru, čak i do samoironije. U tom urbanom mediteranskom ambijentu, priče i tragičke i komičke intonacije sasvim prirodno pulsiraju. Tako je pravo iz mediteranskih gradova, ta atmosfera i štimung Mediterana, u kojoj „caruje“ sposobnost prerađivanja, pretvaranja, ruganja, šeretski duh i neizostavni smisao za humor, prešla i u srpsku prozu.

I na stranicama srpske proze, odjednom se pojavila jedna neuporediva plavetna i suncem obasjana egzotičnost, onda kada su na njih kročili neki dotle nepoznati junaci, neki ribari, mornari, pomorski kapetani, činovnici, sveštenici, hvalisavi vojnici, trubaduri, uskoci, težaci... Ti likovi, zajedno sa senzibilitetom i vrednostima iz jednog širokog primorskog kruga, došli su iz jednog stvarnog života, ali mnogi od njih u

srpskoj prozi uobličeni su i na osnovu literarnih predložaka koji su bili plod neprekidnih uticaja prekomorskih, romanskih književnosti i kulture. I tamo gde su prirodnost, ukus i mera u preuzimanju tih uticaja, u ukrštanju sa sopstvenim nacionalnim identitetom, odneli prevagu, tu su i ostvarene najautentičnije stranice srpske mediteranske proze.

Važno je takođe napomenuti da srpsko iskustvo Mediterana u kulturi i književnosti, i to ne samo kroz književnost Dubrovnika, ne samo što osnažuje sliku o srpskoj kulturi kao otvorenoj i komunikativnoj, već je i apostrofira kao izuzetno važnu kontaktnu kulturu na ovom delu sveta. I to delu sveta i obalama mora, na kojem su, da još jednom parafriziramo Pola Valerija, „rođena najdragocenija i najčistija intelektualna otkrića; nauka otrgla od empirijskog i praktičnog, umetnost se otrgla svojih simboličkih korena, književnost se jasno izdvojila... a filosofija oprobala gotovo sve moguće načine u posmatranju sveta i sebe same“. Na delu sveta na kojem se dogodilo jedno nikada dotle zabeleženo previranje duha i neverovatna produkcija bogatstva.

Prema Mihailu Bahtinu, svaki književni tekst ima svoj istorijski i književni kontekst i, bahtinovski rečeno: „živi tako što se dodiruje sa drugim tekstom (kontekstom); samo iz tačke tog dodira izbija svetlo koje unazad i unapred osvetljava produžavanje datog teksta u dijalogu“ (Bahtin, 2001). Zato je svako „pravo znanje“ u nauci o književnosti neizbežno istorično.

Mediteran u srpskoj prozi, možda i više nego i neka druga tema, u skladu je sa Bahtinovim učenjem o dijaloškoj strukturi književnog idioma. Kao što je i skladu sa širokim dijalektičkim poimanjem kulture kao diferenciranim jedinstvom. Mediteran u srpskoj prozi je još jedna književna i kulturna tema o neprekinutom lancu susretanja i prožimanja, u kojem je srpska književnost na tlu Mediterana, poput drugih, otkrila izuzetnost tog autentičnog i inspirativnog mediteranskog ambijenta, i u njemu tako neobične likove i još zanimljivije događaje.

Zahvaljujući piscima koji su proučavani u ovom radu, Mediteran je zaista postao prirodni ambijent srpskoga jezika i srpske književnosti. Na stranicama njihove proze njegovo sunce i morsko plavetnilo i sve te lokalne boje mediteranskog sveta nisu se samo prvi put pojavile, već su autentično zapulsirale i zasjale. Ali uz sve to, i srpska književnost inspirisana mediteranskim temama, i njene najznačajnije stranice, sem što svedoče srpsko prisustvo i istorijsku povezanost, na način značajne kulture i autentične

literature, one otkrivaju i potvrđuju i jednu nadistorijsku i nadtemporalnu vrednost i značaj mediteranskog sveta.

Jer, upravo na Mediteranu, u njegovim često i raskošnim formama kulture, vekovima se stvara iluzija, a neretko i odistinski se ostvaruje to suštinsko biće civilizacije i čovečanstva, koje bi i za ovu priliku mogli nazvati onom „apsolutnom i neugasivom nadtemporalnošću duha“.

U jednoj manje poznatoj beležnici Leonardo da Vinči je zapisao: „Od Istoka ka Zapadu u svakoj tački je deoba.“ Na Balkanskom poluostrvu, gde su nastale ideje moderne demokratije i filozofije, drame, u doba antičke grčke civilizacije nastala je i ideja Evrope i evropski ideal, koji je tek u XX veku, posle više vekova takozvane karolinške, prerastao, uz „pomoć uglja i čelika“ u mastrihtsku ujedinjenu Evropu.

U vreme kada svetom vladaju atlantske sile, Balkan kao „ozloglašeni“ deo Mediterana, više se ne prepoznaje po svojoj antičkoj tradiciji, već po terminu „balkanizacija“, za koji skoro ni na jednom jeziku ne treba ni prevod ni prevodilac.

Na delu Mediterana, koji danas zovemo Bliski Istok, nastale su zavetne knjige one tri vere koje veruju samo u jednog Boga. Ali sav značaj tog dela, kao i celokupnog Mediterana za razvoj sveta i svetske civilizacije, nisu ni izdaleka dovoljni da ugase uvek i iznova plamteće sukobe, koji decenijama ne prestaju, kao na primer, u centru Svete zemlje.

Mediteran je savremeno doba očigledno dočekaao zagledan u jedino sigurnu i sada već za njega toliko „zlatnu“ prošlost, mada mu je potrebija, kao i ostatku sveta, znatno bolja sadašnjost i što izvesnija budućnost. Jer, svoju stratešku i stvarno centralnu svetsku poziciju, u privredi, kulturi, nauci, Mediteran je već odavno izgubio u procesima pod vođstvom novog atlantskog sveta.

Svi tako dobro poznati primeri, opšta mesta i obrasci, koji su na Mediteranu nastali u retorici, politici, istoriji, kao da više ne mogu da odgovore na sasvim nova pitanja ne baš tako vrloga i sasvim novoga sveta. Ma koliko bila slavna, ni prošlost mora ne garantuje, ni lako, ni sasvim, savlađivanje novih, svetu sasvim nepoznatih izazova.

Sve u svemu, Mediteran, opterećen tolikim i bogatim slojevima istorije, zagledan u njene visoke katedrale i nagnut u njene neverovatne dubine, kasnio je u takozvanoj modernoj svetskoj utakmici. Očigledno nije na vreme uočavao i prihvatao

sasvim nova merila, uslove, zahteve. Neravnomeran razvoj, još neravnomernije selidbe iz unutrašnjosti na obalu, nedostatak uređenosti i organizacije, divlja gradnja, ruženje mediteranskog ambijenta, potkupljivost raznih administracija, zagađenost mora, sve to i kao posledica nekontrolisanog razvoja, znatno su, u pojedinim krajevima ovog sveta, iskrivili te idilične slike savremenog mediteranskog ogledala. Pa zato pesimisti, novi, mogući razvoj Mediterana, danas više vide kao podvig dostojan obnove antičkog mita o Sizifu.

Na Mediteranu postoji više kultura, tradicija, istorija, i one su zaista više srodne nego što su istorodne i istovetne. Ali razne deobe, ne samo na Mediteranu, svakako ne previše korisne, postale su zakonomernost modernog sveta. I ne samo zbog toga, savremeni čovek, pa i Mediteranac može slobodno da se zapita: da li Mediteran uopšte postoji, van naših uobrazilja i privida, u kojima zapravo želimo da u sadašnjosti vidimo slike prošlih vremena?

Tako i današnji Mediteran, kao i savremeni svet, svoju egzistenciju i novu istorijsku šansu može samo da traži u mnogo širim okvirima, ali obnovljene međunarodne saradnje, nego što, na žalost, imamo sada priliku da vidimo i doživimo.

Još 2008. Francuska je predložila državno politički i ekonomski projekat „Meditranske unije“. To, naravno, nije izazvalo simpatije Evropske unije, pa ni mnogih zemalja unutar evropskog kontinenta. Sem toga, ova „promocija“ se dogodila baš u vreme razorne krize u koju je upao ceo, i razvijeni, ali i onaj drugi, nerazvijeni svet. To je sve učinilo da početna ideja i plan o mediteranskom ujedinjenju prerastu u „pismo o dobrim namerama“, ili pokušaj da se čuje jedan autentični „mediteranski glas“ o potrebi za uređenjem i samouređenjem, o potrebi za saradnjom, za bolju sadašnjost i koliko god može izvesniju budućnost.

Ali kriza identiteta nadvila se nad ceo svet, pa i nad Mediteran, sa čijih obala je sve davno i počelo, i po čemu će on zauvek ostati zapamćen.

Pojmove kao mediteranizam i mediteranizacija, novija historiografija ističe u težnji da afirmiše povezivanje, da istakne uzajamne odnose između primorskih regija, kroz brojne obrasce i mrežu uticaja i procese međusobne kulturne i ekonomske zavisnosti. Kroz sve ono što nosi višestruka pripadnost koja je važna karakteristika Mediterana i Mediteranaca.

Uostalom, bogato nasleđe brojnih različitosti u prošlosti na Mediteranu, danas je suprotstavljeno i suočeno sa najnovijim mediteranskim „zajedništvom“ koje objedinjavaju savremeni ekološki problemi. To bogato nasleđe prošlosti danas se nalazi u „opasnosti“ beslovesnih eksploatacija, počev od turizma pa sve do zagađenja raznih vrsta. Tako Mediteran izložen savremenim izazovima i opasnostima, ponovo postiže stepen zajedništva, doduše sada u svojoj „zabrinutosti za sopstvenu budućnost“.

Era globalizacije uticala je da se nekadašnji Mediteran danas posmatra, pa i shvata kao sistem sistema. Pa u toj potrazi za onim što je minimalni zajednički sadržalac onoga što Mediteran čini onakvim, kakvim ga doživljavamo, prirodno se naglašavaju susreti, razmene, uzajamna dejstva, procesi akulturacije, sinkretizma i otpora, nasuprot homogenosti prostora koji su, posebno nekada činili arapski Mediteran, latinski Mediteran, ili pravoslavni Mediteran.

U tom smislu, na Mediteranu su granični prostori različitosti, još od kada se za njega zna, postali najmarkantniji tonovi slike o njemu i najupečatljiviji mirisi nezaboravne i bogate arome koju sobom nosi. Osim poznatih trgovačkih i pomorskih, a danas i turističkih centara, te slike Mediterana najočitije su u jezicima, kulturama i religijama u njihovom viševjekovnom međusobnom preplitanju. Počev od tzv. osmanskog Levanta, na kojem su grčki i turski jezik, islam i pravoslavlje živeli zajedno do XX veka, pa preko Libana i Palestine, do srednjovekovne Andaluzije, gde o sebi na bogat način svedoče o svom prisustvu i arapski, i kastiljanski, kao i hebrejski jezik. Kao i islam i hrišćanstvo i judaizam.

U toj slici evropskog Mediterana ne možemo zaboraviti ni slike istočnog Mediterana, na koje je značajno uticalo to viševjekovno susretanje i ukrštanje italijanskih i južnoslovenskih govora, i ta danas već toliko poznata, i često i veoma fatalna podeljenost južnoslovenskog i albanskog stanovništva na pravoslavce, katolike i muslimane.

A sve te raznolikosti upravo je na Mediteranu pothranjivalo ono što je zapravo njegova suština – more.

Zato savremena istorija, kultura, književnost, svet uopšte, sve je to u određenom smislu na neki način, poput Mediterana. Jer, na Mediteranu, kao i u životu, postoje samo obale, a između njih more, pa i ono more straha i nade, na kojem je samo i jedino važno – ploviti. Jer, na Mediteranu, kao i životu uostalom, plovidba je najveća spoznaja.

Prisećajući se još jednom Plutarha i italijanskog pesnika D'Anuncija: „Navigare necesse est, non vivere.“

Literatura

Primarna literatura

- Andrić, Ivo, 1977: *Znakovi pored puta*, Sabrana dela, knj. 14, Prosveta, Beograd.
- Andrić, Ivo, 1981: *Staze, lica, predeli*, Sabrana dela, knj. 10, Prosveta, Beograd i dr.
- Andrić, Ivo, 2003: *Pisma 1912–1973*, Matica srpska, Novi Sad.
- Brodel, Fernan, 1995: *Mediteran, Prostor i istorija*, Centar za geopoetiku, Beograd.
- Brodel, Fernan, 2001: *Mediteran i Mediteranski svet u doba Filipa II*, CID–Geopoetika, Podgorica–Beograd.
- Crnjanski, Miloš: 1993: *Dela Miloša Crnjanskog*, t. 1, *Lirika*, Zadružbina Miloša Crnjanskog – L’Age d’Homme – BIGZ – SKZ, Beograd – Lausanne.
- Crnjanski, Miloš, 1995: *Dela Miloša Crnjanskog*, t. 8, *Putopisi I*, Zadružbina Miloša Crnjanskog – L’Age d’Homme – BIGZ – SKZ, Beograd – Lausanne.
- Ćipiko, Ivo, 1915: „Zbeg“, *Delo*, Niš, knj. 72, br. 1 (15. mart 1915), str. 7.
- Ćipiko, Ivo, s. d.: *Celokupna dela*, I–II, Narodna prosveta, Beograd.
- Desnica, Vladan, 1975: *Eseji, kritike, pogledi*, Prosvjeta, Zagreb.
- Desnica, Vladan, 1987: *Zimsko ljetovanje*, Rad, Beograd.
- Desnica, Vladan, 2001: *Progutane polemike*, Stubovi kulture, Beograd.
- Držić, Marin, 1963: *Izbor*, Svjetlost, Sarajevo.
- Dučić, Jovan, 1911: „Pismo s Jonskog mora“, *Srpski književni glasnik*, knj. XXVII.
- Dučić, Jovan, 1989: *Sabrana dela I–IV*, BIGZ–Prosveta–Svjetlost, Beograd–Sarajevo.
- Knjiga o Matavulju*, 2009: Sabrana dela Sime Matavulja, knj. 8, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Beograd–Zagreb.
- Kostić, Laza, 1965: *Ogledi*, Nolit, Beograd.
- Ljubiša, Stefan Mitrov, 1984. *Pripovijesti*, Rad, Beograd.
- Ljubiša, Stjepan Mitrov, 1988a: *Pričanja Vuka Dojčevića*, Sabrana djela, knj. 2, CANU – Univerzitetska riječ – Istorijski arhiv, Titograd – Nikšić – Budva.
- Ljubiša, Stjepan Mitrov, 1988b: *Boj na Visu; Prevodi; Članci, Govori*, Sabrana djela, knj. 3, CANU – Univerzitetska riječ – Istorijski arhiv, Titograd – Nikšić – Budva.

- Ljubiša, Stjepan Mitrov, 1988c: *Pisma*, Sabrana djela, knj. 4, CANU – Univerzitetka riječ – Istorijski arhiv, Titograd – Nikšić – Budva.
- Ljubiša, Stjepan Mitrov, 1996: *Pripovijesti*, Književnost na tlu Crne Gore, Obod, Cetinje.
- Matavulj, Simo, 1900: „Dolazak Cara Dušana u Dubrovnik. Slika Marka Murata“, *Brankovo kolo*, Sremski Karlovci, god. VI, br. 11 (29. mart 1900), str. 336–339.
- Matavulj, Simo, 1954: „Predgovor *Islandskom ribaru* Pjera Lotija“, Sabrana dela, knj. 7, Prosveta, Beograd.
- Matavulj, Simo, 1956: *Pisma*, Sabrana dela, knj. 8, Prosveta, Beograd.
- Matavulj, Simo, 1988: *Bilješke jednog pisca*, Srpska književnost, Memoari, dnevници, autobiografije, knj. 13, Nolit, Beograd.
- Matavulj, Simo, 2006: *Pripovetke I*, Sabrana dela Sime Matavulja, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Beograd–Zagreb.
- Matavulj, Simo, 2007: *Pripovetke II*, Sabrana dela Sime Matavulja, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Beograd–Zagreb.
- Matavulj, Simo, 2015: *Boka i Bokelji, Iz Boke Kotorske*, Gradska biblioteka i čitaonica, Herceg Novi.
- Njegoš, Petar Petrović, 1979: *Izabrana pisma*, Prosveta–Obod, Beograd–Cetinje.
- Njegoš, Petar Petrović, 1981: *Gorski vijenac, Luča mikrokozma*, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, Prosveta–Obod, Beograd–Cetinje.
- Njegoš, Petar Petrović, 1996: *Gorski vijenac*, Obod, Cetinje.

Sekundarna literatura

- Bahtin, Mihail, 2001: „Ka metodologiji humanističkih nauka“, *Istočnik*, god. 10, br. 37–38, str. 47–57.
- Bojović, Zlata, 2013: „Napuljske šetnje Milorada Pavlovića“, *Acqua alta, mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti*, međunarodni zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- Bojović, Zlata, 2014: *Istorija dubrovačke književnosti*, SKZ, Beograd.
- Boka*, 1908: god. I, br. 8 (12. mart 1908) Kotor.

- Bošković Stuli, Maja, 1970: „Balada o Kraljeviću Marku i bratu mu Andrijašu“, *Croatica – prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, Zagreb, str. 89–109.
- Bošković, Đurđe, 1962: *Stari Bar*, Savezni zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
- Bošković, Velizar, 1996: *Svjedok epohe. Dušan Kostić o sebi, o drugima*, Književne novine, Beograd.
- Brajković, Gordana, 1997: *Andrić i Milica*, BMG, Beograd.
- Burkhardt, Jakob, 1991: *Kultura renesanse u Italiji*, Dereta, Beograd.
- Car, Marko, 1923: „O Simi Matavulju u Beogradu, krajem jula 1923“, u: Simo Matavulj, *Iz raznih krajeva*, SKZ, Beograd, str. II–XVIII.
- Chevrel, Yves, 1991: *La littérature comparée*, PUF, Paris.
- Cronia, Arturo, 1953: „Per una retta interpretazione di Marino Darsa“, *Rivista di letterature moderne*, XI, Firenze, str. 5–6.
- Cvijić, Jovan, 1922: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd.
- Cvijić, Jovan, 1987: *Sabrana dela*, knj. 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Deretić, Jovan, 1969: *Kompozicija Gorskog vijenca*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.
- Detelić, Mirjana, 2007: *Epski gradovi: leksikon*, Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Detelić, Mirjana, Marija Ilić, 2006: *Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima*, Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Dinić, Mihailo, 1934: „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke republike u srednjem veku“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, sv. XIV, br. 1–2, str. 50–65.
- Doksijadis, Konstantinos, 1982: *Čovek i grad*, Nolit, Beograd.
- Drainac, Rade, 1999: *Evropski putopisi i reportaže*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Džadžić, Petar, 1987: *Homo balcanicus, homo heroicus*, BIGZ, Beograd.
- Đorđević, Bojan, 2013: „Narativnost predela: Andrićevi mediteranski zapisi“, *Acqua alta, mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti*,

- međunarodni zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 507–517.
- Dorđević, Tihomir, 1918: „Kapija srpskog manastira u Jerusalimu“, *Zabavnik*, Krf, god. II, br. 15, str. 29.
- Dorđević, Tihomir, 2005: „Srbi i Sveta Zemlja“, *Zabavnik 1917–1918*, fototipsko izdanje, Besjeda – Ars libri, Banja Luka – Beograd.
- Đukić Perišić, Žaneta, 2013: „Andrić i more“, *Acqua alta, mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti*, međunarodni zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 487–505.
- Foretić, Vinko, 1980: *Historija Dubrovnika do 1808*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Fortis, Alberto, 1984: *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb.
- Ivetić, Edidio, 2015: *Granica na Mediteranu, Istočni Jadran između Italije i južnoslovenskog sveta od XIII do XX veka*, Arhipelag, Beograd.
- Jakobsen, Per, 2013: „Mediteran gledan sa kopna i sa severa“, *Acqua alta, mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti*, međunarodni zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 795–801.
- Jančić, Radiša, 2006: *Moja maslina*, Službeni list, Beograd.
- Jandrić, Ljubo, 1977: *Sa Ivom Andrićem 1965–1978*, SKZ, Beograd.
- Janićijević, Jasna, 2000: *Komunikacija i kultura: sa uvodom u semiotička istraživanja*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Jelušić, Siniša, 2005: „Kanjosh Macedonović književni lik i etnopsihološki kontekst“, *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, zbornik radova, Mediteran, Budva.
- Jovanović, Ljubomir, 1898: „Simo Matavulj; O 25-godišnjici (1873–98) njegovog književnog rada“, *Delo*, Beograd, god. V, knj. XIX, sv. Za avgust–septembar 1898, str. 310–316; 478–490.
- Karaulac, Miroslav, 2003: *Rani Andrić*, Prosveta Beograd.
- Kašanin, Milan, 2004: *Sudbine i ljudi, Ogledi o srpskim piscima*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Kolendić, Petar, 1926: „Kad je postala Držićeva 'Novela od Stanca'“, *Jugoslavenska njiva*, X, knj. I, str. 35–36.

- Kolendić, Petar, 1931: „Mletački kaligraf Kamilo Zaneti kao štampar jednog dubrovačkog katekizma“, *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*, Dubrovnik, str. 265–269.
- Kolendić, Petar, 1950: „Držićev Stanac u poslovicama“, *Politika*, Beograd, 19. februar, 1950.
- Kolendić, Petar, 1959: „Feliks Petančić pre definitivnog prelaska u Ugarsku“, *Glas SAN*, Beograd, Odeljenje literature i jezika, sv. CCXXXVI, knj. 4, str. 1–22.
- Konstantinović, Zoran, 2004: „'Teorija književnosti' i 'književne teorije'. Razmatranja sa stanovišta jednog komparatiste“, *Književne teorije XX veka*, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- Korać, Stanko, 1982: *Književno djelo Sime Matavulja*, SKZ, Beograd.
- Košuta, Leo, 1961: „Siena nella vita e nell'opera di Marino Darsi“ (Sijena u životu i djelu Marina Držića), *Ricerche slavistiche*, Firenze, IX.
- Krakov, Stanislav, 1926: „Pet zrakova Perude“, *Srpski književni glasnik*, knj. XIX, br. 6, str. 412–415.
- Krestić, Vasilije, 2002: „Jagić, Kalaj i zagrebački Vienac o Srpskoj književnoj zadruzi“, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, SANU, Beograd, str. 204–206.
- Krleža, Miroslav, 2000: *Poezija (Izbor)*, Klasici hrvatske književnosti II – pjesništvo, Hrvatska književnost na CD ROM-u, Bulaja naklada, Zagreb.
- Lompar, Milo, 2009: *Moralistički fragmenti*, Nolit, Beograd.
- Lompar, Milo, 2015: *Duh samoporicanja*, Catena mundi, Beograd.
- Maksimović, Goran M., 2010: „Trojica Dubrovčana u srpskoj književnosti XIX vijeka (Dum Ivan Stojanović, Spira Kalik, Antun Fabris)“, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Pale, br. 12, knj. 1, str. 267–278.
- Maksimović, Goran, 2011: *Identitet i pamćenje*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš..
- Manojlović, Todor, 2005: „Naša stara i nova umetnost“, *Zabavnik 1917–1918*, fototipsko izdanje, Besjeda – Ars libri Banja Luka – Beograd.
- Marinković, Radmila, 1976: „Srpska Aleksandrida u Dubrovniku“, *Anali Filološkog fakulteta*, sv. 12, str. 23–59.
- Martinet, Marie-Madeleine, 1996: *Le Voyage d'Italie dans les littératures européennes*, PUF, Paris.

- Medigović Stefanović, Mila, 2005: „Ljubišino upisivanje u tekst mediteranskog prostora“, *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, zbornik radova, Mediteran, Budva, str. 225–247.
- Milinković, Snežana, 2008: *Preobražaji novele*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd.
- Milisavac, Živan, 1997: *Autoportret s pisama*, Matica srpska, Novi Sad.
- Milošević, Miloš, 1962: „Pomorska privreda Stoliva i njeni nosioci u prvoj polovini XVIII stoljeća“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, god. X.
- Milošević, Miloš, 1987: *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Pobjeda, Titograd.
- Milošević, Miloš, 2003: *Pomorski trgovci, ratnici, mecene*, Equilibrium–CID, Beograd–Podgorica.
- Mitrović, Marija, 2009: „Drugi Andrić“, *Sveske Zadužbine Iva Andrića*, sv. 26, str. 73–118.
- Mitrović, Marija, 2011: „Geografija i pripovedanje – Matavuljeve priče iz Primorja“, *Simo Matavulj – delo u vremenu*, Filološki fakultet, Beograd.
- Mladenović, Aleksandar, 1996: „Njegošev *Gorski vijenac*“, u: Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Obod, Cetinje, str. 11–12.
- Nenadović, Ljubomir, 1971: *Pisma iz Italije*, Odabrana dela, Matica srpska – SKZ, Novi Sad – Beograd.
- Ognjenović, Vida, 2011: *Kanjoš Macedonović*, KIZ Altera, Beograd.
- Palavestra, Predrag, 1971: „Odanost jugu“, *Politika*, Beograd, 21. jun 1971.
- Pantić, Miroslav, 1967: *Prilozi za istoriju stare srpske knjige*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd.
- Perović, Jovan, 1910: *O životu i radu kanonika i dekana Dum Ivana Stojanovića*, Srpska Dubrovačka štamparija, Dubrovnik.
- Petković, Vladimir, 2005: „O starim crkvama srpskim“, *Zabavnik 1917–1918*, fototipsko izdanje, Besjeda – Ars libri, Banja Luka – Beograd.
- Petrović, Rastko, 1977: *Putopisi*, Nolit, Beograd.
- Pištaló, Vladimir, 2010: „Morlačka krv“, *Vreme*, Beograd, br. 1000, 4. mart 2010.
- Popović, Pavle, 1997: *Pregled srpske književnosti*, Sabrana dela, knj. 1, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

- Popović, Pavle, 2000: *Dubrovačke studije*, Sabrana dela, knj. 4, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Radulović, Marko M., 2013: „Kulturološki ukrštaji i estetski ideali Laze Kostića“, *Acqua alta, mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti*, međunarodni zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 113–142.
- Rnjak, Dušan, 1995: *Pozorište komedije del arte*, Akademija umetnosti – JU Pres, Novi Sad – Beograd.
- Samardžija, Snežana, 2011: „Milijin i Kostićev Maksim Crnojević“, u: *Laza Kostić 1841–1910–2010*, SANU, Beograd.
- Sekulić, Isidora, 1969: „Stjepan Mitrov Ljubiša“, u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Srpska književnost u sto knjiga, Matica srpska – SKZ, Novi Sad – Beograd, str. 41–48.
- Sekulić, Isidora, 1977: *Iz domaćih književnosti I*, Sabrana dela, knj. 4, „Vuk Karadžić“, Beograd.
- Sindačić Sabljo, Mirna, 2011: „Predodžbe o ruralnoj sredini u *Zimskom ljetovanju* Vladana Desnice“, *Fluminensia*, god. 23, br. 1.
- Skerlić, Jovan, 2000: *Pisci i knjige I*, Izabrana dela, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Skerlić, Jovan, 2006: *Istorija nove srpske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Spremić, Momčilo, 1999: *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Glas srpski – Clio, Banja Luka – Beograd.
- Spremić, Momčilo, 2010: „Despot Stefan Branković Slep“, *Glas*, CDXIV, knjiga 15, Odeljenje istorijskih nauka, SANU, Beograd.
- Spremić, Momčilo, 2014: *Srbija i Venecija VI–XVI vek*, Službeni glasnik, Beograd.
- Stanojević, Gligor, 1956: *Građa za istoriju Perasta*, Spomenik SAN CV.
- Stipčević, Nikša, 1999: *Učitavanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Stojanović, Ivan kanonik, 1898: „Frlezija“, *Dubrovnik, ilustrovani kalendar za 1898. godinu*, Dubrovnik, str. 126–143.
- Stuparević, Olga, 1977: *Srpski putopis o Italiji*, Institut za književnost i umetnost, Beograd.

- Šekspir, Vilijam, 1962: *Bura*, Prosveta, Beograd.
- Šerović, Petar D., 1956: „Peraštani kao čuvari starosrpske, a zatim mletačke ratne zastave“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, god. V, str. 39–47.
- Štefanić, Vjekoslav, 1938: „Jakov Ledesma i njegov ’Nauk Karstjanski’“, *Vrela i prinosi*, Sarajevo, posebno izdanje, br. 2, str. 1–42.
- Valeri, Pol, 2010: *Meditranska nadahnuća*, Službeni glasnik, Beograd.
- Večernje novosti*, 2014: [S. Gregović] „Dendi Kanjoš u Budvi“, 23. jun 2014.
- Vest, Rebeka, 1989: *Crno jagnje i sivi soko*, Svjetlost–BIGZ. Sarajevo–Beograd.
- Vilovski Stefanović, Todor, 1906: *Stjepan Mitrov Ljubiša: utisci i uspomene*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci.
- Vinaver, Stanislav, 2005: *Zanosi i prkosi Laze Kostića*, Dereta, Beograd.
- Vukmanović, Savo, 1982: „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka*, br. 13–14, str. 327–348.
- Vuković, Novo, 2001: *Deveta soba*, „Filip Višnjić“, Beograd.
- Zetski glasnik*, 1940: [14. septembar] Cetinje.
- Zloković, Maksim, 1978: *Hercegnovski dani Sima Matavulja, b. i.*, Herceg Novi.
- Živković, Dragiša, 1977: *Evropski okviri srpske književnosti II*, Prosveta, Beograd.
- Živojinović Masuka, Velimir, 1928–1929: „Stjepan Mitrov Ljubiša: Život i rad“, u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela*, knj. 2, Narodna prosveta, Beograd, str. IX–LXVIII.
- Živojinović, Mirjana, 2013: „Uloga mora u životu Svetogoraca“, pristupna beseda za redovnog člana SANU, neobjavljeni rad, Beograd.

Opšta literatura

- Arandelović, Jovan, 1997: *Retorička kultura i načelo filozofije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Bahtin, Mihail, 1978: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Nolit, Beograd.
- Deretić, Jovan, 2002: *Istorija srpske književnosti*, Prosveta, Beograd.
- Fraj, Nortrop, 2007: *Anatomija kritike*, Nolit–Orfeus, Beograd – Novi Sad.
- Gadamer, Hans Georg, 1978: *Istina i metoda, Osnovi filozofske hermeneutike*, „Veselin Masleša“, Sarajevo.

Gligorić, Velibor, 1954: *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd.

Herodot, 1988: *Herodotova istorija*, Matica srpska, Novi Sad.

Popović, Miodrag, 1972: *Istorija srpske književnosti – romantizam*, Nolit, Beograd.

Biografija

Zoran Živković je rođen 23. marta 1958. u Novom Sadu. Završio je studije jugoslovenske književnosti sa srpskohrvatskim jezikom na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je 2013. odbranio magistarski rad na temu „Pisma Vuka Popovića Vuku Karadžiću“.

Nakon desetogodišnje novinarske karijere, od 1991. do 1998. na dužnostima je u republičkom i saveznom ministarstvu za prosvetu i kulturu.

Od 2001. do 2007. bio je zamenik glavnog i odgovornog urednika i rukovodilac novinsko-izdavačkog sektora Službenog lista SRJ, Beograd. Od 2007. do 2011. bio je glavni i odgovorni urednik Nolita, a sada je urednik u Zavodu za udžbenike.

Objavio je više predgovora i pogovora, književne kritike u časopisima i dnevnim listovima, kao i rad „Njegoš u pismima“ u *Godišnjaku* za školsku 2014/2015. godinu Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima Filološkog fakulteta u Beogradu.